УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Игор Г. Стаменовић

МЕСТО И УЛОГА ИСТОЧНИХ ХРИШЋАНА У КРСТАШКИМ ПЛАНОВИМА ОД 1453. ДО 1503. ГОДИНЕ

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ниш, 2026.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

Igor G. Stamenović

THE PLACE AND ROLE OF EASTERN CHRISTIANS IN THE CRUSADING PLANS FROM 1453 TO 1503

DOCTORAL DISSERTATION

Niš, 2026.

Подаци о докторској дисертацији

Ментор:	Др Јасмина Шаранац Стаменковић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Наслов:	Место и улога источних хришћана у крсташким плановима од 1453. до 1503. године
Резиме:	У дисертацији се анализира место и улога источних хришћана у 23 крсташка плана која су писана у периоду од 1453. до 1503. године. Промена циља крсташтва након пада Константинопоља (1453) са повратка Свете земље на рат против Турака одразила се и на значајније место које су источни хришћани добили у крсташким плановима као народи које су Турци директно угрожавали. Као такви, почели су да се разматрају као могући савезници западним крсташима. Њихово место и улога у плановима представљали су конструкте ауторâ обликоване под утицајем политичких дешавања на хришћанско-османској граници и наративних и идејних оквира хуманистичког дискурса. Варирали су у зависности од аутора и контекста настанка текста, крећући се од савезништва, блискости и укључивања у простор Европе до маргинализације. Рад идентификује више наративних образаца у разматраним плановима, војно-стратешких, географских, етнографских, културних и просопографских, који су служили стварању жељене слике и позиционирању источних хришћана и њихових земаља у процесу планирања потенцијалног крсташког похода. Источни хришћани нису посматрани искључиво кроз војну улогу, већ је наратив о њима имао и културне, пропагандне и идеолошке димензије.
Научна област:	Историјске и археолошке науке
Научна дисциплина:	Културна историја
Кључне речи:	Крсташки планови, источни хришћани, хуманизам, XV век, папство, југоисточна Европа
УДК:	94(4) "1453/1503"
CERIF класификација:	H 220 Историја средњег века
Тип лиценце Креативне заједнице:	Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral Supervisor:	Jasmina Šaranac Stamenković, PhD, Associate Professor, University of Niš, Faculty of Philosophy
Title:	The Place and Role of Eastern Christians in the Crusading Plans From 1453 to 1503
Abstract:	This dissertation examines the place and role of Eastern Christians in twenty-three crusading plans composed between 1453 and 1503. The shift in the objectives of crusading following the Fall of Constantinople – from the recovery of the Holy Land to warfare against the Ottomans – resulted in a more prominent position for Eastern Christians, who were presented as peoples directly threatened by Ottoman expansion and thus as potential allies of Western crusaders. Their representation within these texts constituted authorial constructs shaped by both political developments along the Christian–Ottoman frontier and the conceptual frameworks of humanist discourse. These depictions varied according to authorial perspective and context, ranging from ideas of alliance, proximity, and inclusion within the space of Europe to forms of marginalization. The study identifies several recurring narrative patterns, such as military-strategic, geographical, ethnographic, cultural, and prosopographical, which functioned to construct a desired image and to position Eastern Christians and their lands within the planning of potential crusading expeditions. It demonstrates that Eastern Christians were not viewed solely in military terms; rather, narratives about them also fulfilled cultural, propagandistic, and ideological purposes.
Scientific Field:	Historical and archaeological sciences
Scientific Discipline:	Cultural history
Key Words:	Crusading plans, Eastern Christians, humanism, 15th century, papacy, Southeastern Europe
UDC:	94(4) "1453/1503"
CERIF Classification:	H220 Medieval history
Creative Commons License Type:	Attribution – Non Commercial – No Derivs (CC BY-NC-ND)

САДРЖАЈ

I УВОДНА РАЗМАТРАЊА 8

1. Оквири истраживања 9

1.2. Предмет и циљ 9

1.2. Хронолошки оквир 11

2. Основни концепти 14

2.1. Крсташтво 14

2.2. Крсташки планови 19

2.3. Источни хришћани 21

3. Теоријски оквир, структура и методологија 24

4. Извори 30

5. Преглед досадашњих истраживања 37

II ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ 45

1. Културни и интелектуални оквир: „Ренесансни крсташи“ и хуманистички однос према хришћанском Истоку 45

2. Политички оквир: Османска претња, крсташтво и источни хришћани (1453–1503) ... 55

III ИСТОЧНИ ХРИШЋАНИ У КРСТАШКИМ ПЛАНОВИМА: СТУДИЈЕ СЛУЧАЈА 78

1. Флавио Бјондо, *De expeditione in Turchos* 78

2. Лампуњино Бираго, *Strategicon adversus Turcos* 93

3. Јакопо Тедалди, *Information/Tractatus de expugnatione urbis Constantinopolitanae* 102

4. Планови настали за потребе бургундског војводе Филипа Доброг 106

4.1. Списи Бертрандона де ла Брокијера 107

4.1.1. Бертранднон де ла Брокијер, *Le voyage d'outremer* 108

4.1.2. Превод плана Јована Торцела (*L'advis de Messire Jehan Torzelo*) 114

4.1.3. Бертрандон де ла Брокијер, *L'advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte* 116

4.2. Аноним, *Advis qui se doit mettre à exécution pour le voyage de Monseigneur le Duc (en Turquie)* 119

4.3. Жофроа де Тоази, *Advis pour faire conqueste sur le Torcq* 120

4.3.1. Текст из 1455. године 121

4.3.2. Текст из 1463/64. године 122

4.4. Валеран де Ваврен, *Avis sur l'expédition en Turquie* (1464) 126

5. Антонио Марини, *Memorandum/Propositum ad procedendum magnanime contra Turcum* (1462) 128

6. Аноним, *Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho* (1464) 133

7. Писма-трактати Франческа Филелфа 136

7.1. Писмо Лудовику Фоскаринију (1. август 1463) 138

7.2. Писмо дужду Кристофору Мору (15. март 1464) 144

7.3. Писмо дужду Николу Трону (1471) 150

8. Паоло Морозини, *Ordo et oppinio expeditionis fiendae contra Turchum* (1475) 153

9. Трактати Мартина Сегона (1480/81) 156

9.1. *De provisione Hydranti* 157

9.2. *Quos terrarum limites* 158

10. Филип Калимах, *De bello Turcis inferendo* (1490) 167

11. Константин Михаиловић из Островице, *Турска Хроника* 176

11.1. *Турска хроника* као крсташки план 176

11.2. Представе о источним хришћанима у *Турској Хроници* 179

12. План архиепископа Стефана Талеација (1500) 183

13. Алексије Келадин, *De ratione belli in Turcos* (1500) 192

14. Феликс Петанчић, *De itineribus quibus Turci sint aggrediendi* (1502) 204

IV ПРЕДСТАВЕ О ИСТОЧНИМ ХРИШЋАНИМА У КРСТАШКИМ ПЛАНОВИМА: КОМПАРАЦИЈА И СИНТЕЗА ПОДАТАКА 207
1. Војна улога: савезници, сарадници, противници, и предмет освајања 207
2. Место источних у односу на западне хришћане 212
2.1. Стратегије укључивања 212
2.2. Стратегије одвајања 220
3. Просторни наративи: градови, путеви и ресурси 226
4. Етнографски и антрополошки прикази 233
5. Просопографски прикази савременика 239
6. Нова слика источних хришћана? Промене и особености у односу на планове писане пре 1453. године 243
7. Утицај планова 253
7.1. Трансмисија планова 253
7.2. Крсташки планови и саборски нацрти: представе о источним хришћанима 257
7.2. Утицај на крсташке планове из XVI века: рецепција идеја о источним хришћанима 265
V ЗАКЉУЧАК 271
БИБЛИОГРАФИЈА 275
1. Извори 275
1.1. Необјављени извори и инкунабуле 275
1.2. Објављени извори 276
2. Литература 284

I УВОДНА РАЗМАТРАЊА

> „Пад Константинопоља […] био је велика победа Турака, потпуна пропаст Грка и свеопшта срамота Латина. […] Ако ћемо говорити право, хришћанство заиста није претрпело већу срамоту током многих претходних векова.“[1]

Цитиране речи Енеје Силвија Пиколоминија, будућег папе Пија II (1458–1464), једног од истакнутијих и утицајних хуманиста, прелата и заговорника покретања рата против Османлија у XV веку, умногоме сумирају утисак који је на хришћанском Западу изазвало османско освајање Константинопоља 29. маја 1453. године. Османски јуриш који је окончао судбину византијске престонице уследио је након исцрпљујуће опсаде коју је султан Мехмед II (1451–1481) отпочео 6. априла 1453. године. Отпор Византинаца на челу са царем Константином XI Драгашем Палеологом (1449–1453) и западних трупа сачињених од одреда из Ђенове, Напуљског краљевства и Венеције, уз три папска брода, није био довољан да заустави османску војску. У турском нападу страдао је цар Константин XI, а тешко рањен ђеновљански заповедник Ђустинијани Лонго. По паду града, уследио је талас пљачки и разарања, а велики број становника, углавном Грка, али и италијанских житеља, одведен је у ропство. Црква Св. Софије, седиште патријаршије и вековни центар источног хришћанства, претворена је у џамију.[2]

У латинским изворима о паду Константинопоља, којима припадају једини извештаји очевидаца, попут архиепископа Леонарда са Хиоса или Никола Барбара, те списи настали на основу извештаја са терена, доминира слика потпуног, готово апокалиптичног уништења

[1] „Constantinopolitana clades […] Turcorum grandis victoria, Graecorum extrema ruina, Latinorum summa infamia fuit. […] Neque si verum fateri volumus, multis ante saeculis majorem ignominiam passa est, quam modo Christiana societas“. Enea Silvio Piccolomini, *Oration "Constantinopolitana Clades" of Enea Silvio Piccolomini (15 October 1454, Frankfurt)*, ed. Michael von Cotta-Schönberg, Collected Orations of Pope Pius II (HAL Open Science, 2024), 28.

[2] За детаљну анализу османског освајања Константинопоља, са уп. на релевантне изворе и шири контекст в. Marios Philippides and Walter K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies* (London: Routledge, 2020).

града и хришћанског наслеђа.[3] Чињеница да за пад Константинопоља „Запад, парадоксално, није био спреман“ произвела је горак „емотивни утисак“ који је пратио вести о паду. Наведени утисак додатно је добијао на снази имајући у виду место које је Константинопоље, без обзира на промењиве прилике, имао као саставни део политичког поретка средњовековног хришћанског света, те његов симболички значај као Новог Јерусалима и престонице хришћанског царства.[4] Латински одговор на иницијално запрепашћење био је оживљавање идеје о покретању крсташког рата.[5] На плану текстуалне продукције, једна од значајних последица пада Константинопоља било је повећање броја извора, документарних и наративних, насталих у оквиру различитих жанрова, који су за тему имали османску претњу и покретање рата против Турака. Део поменутих извора представљају и крсташки планови који су у средишту ове дисертације.[6]

1. Оквири истраживања

1.2. Предмет и циљ

Место и улога источних хришћана у крсташким плановима писаним између 1453. и 1503. године основни је предмет истраживања овог рада. Крсташки планови представљају списе настале ради „координисања акција војних, политичких, економских и моралних снага укључених у вођење рата“.[7] Иако је већина крсташких идеја из датог периода на први

[3] Vincent Déroche et Nicolas Vatin, dir., *Constantinople 1453, Des Byzantins aux Ottomans Textes et documents* (Toulouse: Anacharsis, 2017); Michael Angold, *The Fall of Constantinople to the Ottomans: Context and Consequences* (London: Routledge, 2016), 84–119; Agostino Pertusi, a. c. di, *La caduta di Costantinopoli*, 2 vols. (Milano: Fondazione Lorenzo Valla, 1976).

[4] Angold, *The Fall of Constantinople*, 18, 84–113, цит. на 84.

[5] В. подсекцију 1 у поглављу II овог рада.

[6] Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004), 62.

[7] Emmanuelle Vagnon, “Géographie et stratégies dans les projets de croisade, XIIIe-XVe siècle,” in *Les Projets de Croisade*, dir. Jacques Paviot (Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2014), https://doi.org/10.4000/books.pumi.16320 (12.7.2025).

поглед деловала нереално и, напослетку, није остварена, савремена историографија сагласна је да су дате идеје у XV–XVI веку схватане озбиљно, те да хуманистима нису служиле као пуко покриће за показивање реторичких способности.[8]

Идеја о рату против Турака континуирано је обликовала политички наратив хришћанског Запада према Османлијама између 1453. и 1503. године, те је значајно испитати какву су улогу у њој имали источни хришћани као група народа на граници са Османлијама и група чије су земље биле укључене у поход, било као циљ освајања или земље на крсташким рутама.[9] Такође, пад Константинопоља, симболички најзначајнијег источнохришћанског града, представљао је парадигматичан догађај за даљи развој крсташког покрета и хуманистичког противтурског дискурса. Уместо повратка Свете земље, нови циљ похода постао је повратак хришћанских територија које су Османлије освојиле. Планови писани са циљем дефинисања и усмеравања ишчекиваног рата против Турака значајан су извор за истраживање поменуте теме.

Место и улога источних хришћана у анализираним плановима одређивана је и публици преношена путем различитих представа. Појам представе не подразумева одвојеност од историјске стварности, већ је резултат интеракције између укључивања источних хришћана у борбу против Османлија и владајућих културних, религијских, географских, етнографских и др. образаца.[10] Циљ рада јесте да испита на који начин су источни хришћани и њихове земље представљани у плановима, какве су наративне стратегије коришћење у њиховом приказивању и са којим циљем, као и на који начин су

[8] Janus Møller Jensen, *Denmark and the Crusades, 1400-1650* (Leiden; Boston: Brill, 2007), 11–12, 339–340; Nancy Bisaha, "'New Barbarian' or Worthy Adversary? Humanist Constructs of the Ottoman Turks in Fifteenth-Century Italy," in *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*, ed. D. R. Blanks and M. Frassetto (New York: St. Martin's Press, 1999), 186–187.

[9] Margaret Meserve, "The Papacy and the Crusade, 1400–1600," in *The Renaissance Papacy 1400–1600*, ed. Nelson H. Minnich (Leiden: Brill, 2025), 210–233; Norman Housley, *Crusading and the Ottoman Threat, 1453-1505* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

[10] Појам представе дефинише се као „круг процесâ текстуалне и продукције значења, као и рецепције, смештеног у одређеном друштвено-историјском контексту". Daniel Chandler and Rod Munday, "Representation," in *A Dictionary of Media and Communication* (Oxford University Press, 2011), https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20111014165925770 (4.1.2026).

дате стратегије могле бити тумачене и коришћене у односу на публику којој су биле намењене, али и на владајући историјски, културни и политички контекст.

С обзиром на стратешку природу планова, један сегмент истраживања усмерен је ка анализи војног и стратешког места источних хришћана и њихових територија у плановима. У том смислу, разматра се њихов геостратешки значај, положај савезника или сарадника, као и географски описи, прикази путева, ресурса и других чинилаца значајних за вођење рата. Други сегмент истраживања фокусиран је на наративне стратегије, пре свега на укључивање или искључивање источних хришћана у крсташку, „европску“ или „хришћанску“ целину, на конструисање идентитета источних хришћана, топосе у њиховом приказивању и на однос према верским и културним разликама.

При анализи података имало се у виду да су представе у хуманистичкој крсташкој литератури, укључујући и анализиране планове, неретко биле обликоване према интересима наручилаца дела, те да су, поред нуђења практичних савета, служиле за самопромоцију аутора као образованих стручњака за питања о којима су писали.[11] Закључна разматрања у раду за циљ имају да систематизују и контекстуализују резултате оба сегмента истраживања, пружајући целовиту слику места и улоге источних хришћана у крсташким плановима.

1.2. Хронолошки оквир

Хронолошки оквир истраживања обухвата период од 1453. до 1503. године. Почетна година везана је за османско освајање Константинопоља које је представљало преломни догађај за развој крсташког покрета у позном средњем веку, као и хуманистичког дискурса према Османлијама и хришћанском Истоку.[12] Пад је носио симболичке конотације,[13] био је

[11] Margaret Meserve, “Italian Humanists and the Problem of the Crusade,” in *Crusading in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (Palgrave Macmillan, 2004), 15.

[12] Nancy Bisaha, *From Christians to Europeans: Pope Pius II and the Concept of the Modern Western Identity* (London; New York: Routledge, 2023); Bisaha, *Creating East and West*.

[13] Norman Housley, “Introduction,” in *the Crusade in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (London; New York: Routledge, 2016), 1–12; Benjamin Weber, *Lutter contre les Turcs. Les formes nouvelles de la croisade*

догађај од значаја за даља промишљања о идеји светог рата,[14] те узроковао узлет нове врсте антиосманске хуманистичке крсташке литературе, сачињене од говора, трактата, песама, штампаних и ликовних представа и др. са циљем стварања негативне слике о Турцима и пропагирања рата.[15] На пољу војне стратегије, почело је нестајати раније заступљено уверење о османској слабости и њиховој немогућности за веће ратне успехе.[16]

Крсташки наратив доминирао је у хуманистичком приступу турском питању све до почетка XVI века.[17] Пратећи динамику продукције крсташких планова, досадашњи истраживачи издвојили су као засебну целину период између 1453. и 1500. године, додајући томе ранији план Јована Торцела (1439).[18] Планови Стефана Талеација и Алексија Келадина, последњи из наведеног хронолошког оквира, настали су 1500. године у контексту Млетачко-турског рата (1499–1503) који је проглашен крсташким булом *Quamvis ad amplianda* (1. јун 1500) папе Александра VI (1492–1503).[19] Будући да је и план Феликса Петанчића из 1502. године предложен у склопу припрема за поменути рат, уврштен је у анализу овог рада, а тиме је и хронолошки оквир проширен.

Крсташки наратив хуманиста неодвојив је од реалних историјских догађања.[20] Имајући у виду да је за почетак хронолошког оквира истраживања узета година из домена политичке историје, хронолошки оквир рада завршава се 1503. годином, одн. годином завршетка Млетачко-турског рата османским миром са Угарском и Венецијом.

---

pontificale au XVe siècle (Rome: Ecole Française de Rome, 2013), 8; Agostino Pertusi, *Fine di Bisanzio e fine del mondo* (Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1988).

[14] Nancy Bisaha, "Reactions to the Fall of Constantinople and the Concept of Human Rights," in *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, ed. Norman Housley (London: Palgrave Macmillan, 2017), 285–324.

[15] James Hankins, "Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II," *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995), 112; Neven Jovanović, "Antiturcica Iterata – Ponovni pogled na hrvatsku renesansnu protutursku književnost," *Colloquia Maruliana* 25, no. 25 (2016): 101–146; Vedran Gligo, ed., *Govori protiv Turaka* (Split: Logos, 1983); Stamenović, "Death of Sultan Mehmed II and Anti-Ottoman Crusade Rhetoric", 209–231.

[16] Benjamin Weber, "Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XV e siècle?," in *Les Projets de croisade*, dir. Jacques Paviot (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2014), http://books.openedition.org/pumi/16344 (5.8.2025).

[17] Bisaha, *Creating East and West*, 3–5.

[18] Norman Housley, *The Later Crusades, 1274-1580* (Oxford, New York, Toronto: Oxford University Press, 1992), 384.

[19] В. подсекцију 2 у поглављу II овог рада.

[20] Housley, *The Later Crusades*, 385; Bisaha, "'New Barbarian' or Worthy Adversary?," 184–187.

Истраживачи феномена позносредњовековног крсташтва приметили су да је завршетак наведеног рата „логична тачка“ за крај периода који је у развоју крсташтва означен као време „упозоравајућег раста османске моћи“.[21]

Доминација османске поморске силе и снажнији турски дипломатски контакти са западним државама поставили су основе за нову парадигматичну промену након завршетка Млетачко-турског рата, тј. за активно укључивање Османског царства у политички живот Европе. Иако су крсташке идеје и хуманистички крсташки планови наставили да се развијају и током XVI века „велики део тих идеја био је преобликован новим политичким и друштвеним односима ранонововековног света“.[22] Пратећи историјске токове, однос према турском питању у ренесансним списима променио се већ на почетку XVI века. Слика јасне раздвојености између „цивилизоване Европе“ и „варварских Турака“ почела је ишчезавати, а Османлијама се више није приступало искључиво као претњи, већ и као теми растућег занимања за оријентално у раном новом веку.[23]

Са становишта источних хришћана, 1503. година такође заокружује целину, будући да су османска освајања већине њихових земаља окончана. Покушаји појединих православних вођа, попут деспота Јована Бранковића (1496–1502) или зетског владара Ђурђа Црнојевића (1490–1496, умро после 1503) да у току рата 1499–1503. године поврате делове својих земаља завршио се неуспехом.[24] Такође, значајнији представници источног племства који су узимали активног учешћа у европској противтурској политици упокојили су се до почетка XVI века. Поред поменутих, 1504. године умро је молдавски кнез Стефан

[21] Housley, *The Later Crusades*, 116.

[22] Ibid., 116–117.

[23] Pia Schwarz Lausten, “Teodoro Spandugino,” in *Christian-Muslim Relations, a Bibliographical History*, vol. 6 Western Europe (1500-1600), ed. David Thomas and John Chesworth (Leiden: Brill, 2014), 434. О оријентализму у XVI веку в. Daniel Vitkus, “Early Modern Orientalism: Representations of Islam in Sixteenth-and Seventeenth-Century Europe,” in *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*, ed. David R. Blanks and Michael Frassetto (New York: St. Martin’s Press, 1999), 207–230; Ina Baghdiantz Mccabe, *Orientalism in Early Modern France : Eurasian Trade, Exoticism, and the Ancien Régime* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2008); Bent Holm and Mikael Bøgh Rasmussen, eds., *Imagined, Embodied and Actual Turks in Early Modern Europe* (Wien: Hollitzer Verlag, 2021).

[24] Сима Ћирковић, “Срби у одбрани угарских граница,” у *Историја српског народа II*, ур. Јованка Калић (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 459–460.

III (1457–1504), један од најактивнијих крсташких савезника на хришћанском Истоку, а две године раније упокојио се Андрија Палеолог, син одбеглог морејског деспота Томе Палеолога (1428–1460), титуларни деспот Мореје, активни заговорник идеје антиосманског крсташтва и носилац права на византијски престо.[25]

2. Основни концепти

Тематски оквир дисертације захтева ближе одређивање три основна концепта на којима теза почива, а који ће се у даљем тексту најчешће сретати: крсташтво, крсташки планови и источни хришћани. Интелектуални и политички контекст у коме су се дати концепти обликовали представљен је у засебној секцији овог рада.[26]

2.1. Крсташтво

Захваљујући дебати о критеријумима који би верске ратове требало да одређују као крсташке, у историографији су се формирале две школе мишљења по датом питању, традиционална и плуралистичка.[27] Обе се слажу да у стандардна обележја крсташтва спадају узимање крста од стране учесника рата, полагање завета и пружање духовне или материјалне награде за рат од стране папства. Традиционална школа, водећи се материјалном, одн. географском димензијом рата, крсташким ратовима сматра искључиво оне који су били везани за Свету земљу. Због тога је и хронолошки оквир крсташких ратова

[25] Liviu Pilat and Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century* (Leiden: Brill, 2018), 143–285; Jonathan Harris, "A Worthless Prince? Andreas Palaeologus in Rome, 1465–1502," *Orientalia Christiana Periodica* 61 (1995): 537–554.

[26] В. поглавље II овог рада.

[27] Детаљно о овој дебати в. Christopher Tyerman, *The Debate on the Crusades, 1099-2010* (Manchester: Manchester University Press, 2011), 218–228.

сужен на период активности у Палестини, одн. од почетка Првог крсташког рада (1096–1099) до 1291. године и пада Акре.[28]

Насупрот традиционалном, плуралистички приступ наглашава религијску димензију крсташких ратова и истиче примарну улогу папства у њиховом прокламовању. Папству је формално припадало право да сазива крсташке саборе и проглашава почетак рата, дајући учесницима индулгенције и привилегије. Не умањујући важност Свете земље, плуралисти шире географски опсег крсташких ратова, те у њих уврштавају Реконкисту (718/22–1492), ратове против јеретичких скупина у Европи, Балтичке, одн. Северне крсташке ратове (1260–1410), као и ратове против Османлија, тј. све ратове који су вођени или планирани са папским благословом. Стога је и хронолошки оквир крсташких ратова проширен, те се трајање проширује макар до победе мароканско-османске над португалском војском у бици код Алкасера (1578).[29] Ратови у Палестини представљају „класични период" крсташтва (1096–1291), након кога следи „посткласични период" (1291–о. 1600).[30]

Део историчара одбацује аргументације оба приступа, сматрајући их преуским и крсташким ратовима сматра све оне у којима су учесници веровали да ратовањем остварују вољу Божју, без обзира на постојање институционалног папског благослова. Географски опсег крсташтва у таквом тумачењу такође није стриктно везан за Свету земљу, јер је Јерусалим схватан пре свега у духовном, а не физичком смислу.[31]

У овом раду усвојен је плуралистички приступ крсташтву. Избор је пре свега мотивисан начином на који се рат против Турака перципирао у изворима који су предмет

[28] Giles Constable, "The Historiography of the Crusades," in *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World,* ed. Angeliki E. Laiou and Roy Parviz Mottahedeh (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2001), 12; Housley, *The Latter Crusades,* 2; Tyerman, *The Debate on the Crusades,* 220–222. Типични представници ове школе су Карл Ердман и Ханс Мајер.

[29] Constable, "The Historiography of the Crusades," 12–13; Housley, *The Later Crusades,* 2–6; Tyerman, *The Debate on the Crusades,* 221–222. Неки од представника ове школе јесу Џонатан Рајли Смит, њен зачетник, Кенет Сетон и Норман Хаусли.

[30] Norman Housley, "Frontier Societies and Crusading in the Late Middle Ages," *Mediterranean Historical Review* 10, no. 1-2 (1995): 104–119. О крсташким ратовима против других хришћана в. Mike Carr, Nikolaos G. Chrissis, and Gianluca Raccagni, eds., *Crusading against Christians in the Middle Ages* (Cham: Palgrave, 2024).

[31] Constable, "The Historiography of the Crusades," 14; Ernst-Dieter Hehl, "Was ist eigentlich ein Kreuzzug?," *Historische Zeitschrift* 259, no. 1 (1994): 297–336.

анализе. Досадашњи истраживачи приметили су да је „до 1450-их крсташтво постало увелико виђено као особено римски подухват“.[32] Ставови аутора разматраних крсташких планова показују основаност изнете тезе. Готово сви су били сагласни да је папство имало дужност и обавезу покретања похода, неретко упоредо са Светим римским царем, укључујући и ауторе који су према папству били критички настројени због неиспуњавања своје крсташке обавезе.[33]

Свечано стављање знака крста пред планирани поход против Турака у случајевима краљева Алфонса V (1416–1458) и Шарла VIII (1483–1498), папски наратив у коме је антиосмански рат представљан као део експедиције која би требало да ослободи и Свету земљу, те у изворима реторичко истицање симболичких веза са крсташима првих ратова, о чему ће у даљем тексту бити више речи, показују да су савременици рат против Турака представљали као наставак традиције ратова за ослобађање Јерусалима. Истраживања Нормана Хауслија показала су да су свети ратови који су у позном средњем веку вођени или планирани да буду вођени ван Палестине у основи почивали на истим идејним премисама као и крсташки ратови раније вођени у Светој земљи. Улога папства у њима била је значајна, без обзира на опадање реалне папске моћи.[34] Сличне ставове дели низ других савремених истраживача.[35]

Од друге половине XIII до прве половине XVI века крсташки покрет прошао је кроз извесне трансформације.[36] За оквир овог рада значајне су три. Након Другог лионског сабора (1272–1274) крсташком рату почело се све више приступати са становишта

[32] Meserve, “Italian Humanists and the Problem of the Crusade,” 25.

[33] За неке од карактеристичних примера в. подсекције 2, 5, 6, 9, 13 и 14 у поглављу II овог рада.

[34] Housley, *The Later Crusades*; Housley, *Crusading and the Ottoman threat*.

[35] Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 9–11; Jacques Paviot, “L’idée de croisade à la fin du Moyen Âge,” in *Les Projets de croisade*, dir. Jacques Paviot (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2014), https://doi.org/10.4000/books.pumi.16287 (5.1.2026); Weber, *Lutter Contre Les Turcs*, 411–517; Daniel Baloup et Manuel Sánchez Martínez, dir., *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge* (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015); Martin Nejedlý et Jaroslav Svátek, dir., *Histoires et mémoires des croisades à la fin du Moyen Âge* (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015).

[36] Housley, *The Later Crusades*, 5; Alan V. Murray, “Conclusion – Transformations of Crusading in the Long Fifteenth Century,” in *The Crusade in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (London: Routledge, 2016), 206–210.

стратегије и финансирања.[37] Настанак жанра крсташких планова, до тада непостојећег облика крсташке литературе, једна је од последица речене промене.[38] Њиховим настанком у XIII веку започео је процес „секуларизације“ крсташтва.[39] Такође, професионализација крсташког рата, одн. идеја да борбу треба да води професионална, а не „народна“ војска, која се среће и у поменутим плановима, све више је почела доминирати крсташким дискурсом.[40]

Друга промена била је укључивање некатоличких хришћана у крсташке савезе након пораза од Турака код Никопоља (1396).[41] Последица ове промене била је укључивање нелатинских области у борбу против „неверника“. Варнски крсташки рат (1443–1445) вођен је уз директно учешће источнохришћанских савезника, попут српског деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) и бугарског принца Фружина Шишмана.[42] Османска опасност навела је владаре некатоличких области југоисточне Европе да у различитим околностима приступају крсташком блоку, каткад усвајајући и крсташку реторику.[43]

Трећа промена била је скретање крсташког циља са ослобађања Свете земље на рат против Турака и, након 1453. године, ослобађање Константинопоља. Света земља није сасвим нестала као идеални циљ, али се Јерусалим ретко помињао у крсташким наративима у другој половини XV века. Палестина се налазила под влашћу египатских Мамелука, који за европске земље нису представљали нарочиту опасност. За разлику од њих, Османлије су

[37] Housley, *The Later Crusades*, 5.

[38] Sylvia Schein, “Recovery of the Holy Land,” in *The Crusades: An Encyclopedia*, ed. Alan V. Murray (Santa Barbara; Denver; Oxford: ABC-CLIO, 2006).

[39] James Hankins, “Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II,” *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995): 123.

[40] Ibid., 114.

[41] Murray “Conclusion,” 207–208. О бици код Никопоља в. David Nicolle, *Nicopolis 1396: The Last Crusade* (London: Osprey Publishing, 1999).

[42] О Варнском крсташком рату в. Colin Imber, *The Crusade of Varna, 1443–45*, Crusade texts in translation (Hampshire: Ashgate Publishing, 2013).

[43] Детаљније о појединачним случајевима в. Emir Filipović, “The Key to the Gate of Christendom? The Strategic Importance of Bosnia in the Struggle against the Ottomans,” in *The Crusade in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (London; New York: Routledge, 2016), 151–168; Sergiu Iosipescu, “The Romanian Concept of Crusade in the Fifteenth Century,” in *The Crusade in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (London; New York: Routledge, 2016), 187–205; Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*.

са сваком новоосвојеном облашћу постајали ближи Италији и хришћанском Западу уопште. Некадашње хришћанске области освојене од Турака почеле су да попримају статус нове Свете земље.[44] Сличан статус имала је и Италија, која се у крсташким наративима почела представљати као директно угрожена и као она која потребује заштиту.[45]

Промена крсташког циља уочљива је у различитим културним сферама, те је поред наративних извора, порука о страдању хришћанског Истока пласирана кроз ликовне представе. Свете слике Христових страдања, попут *Бичевања Христа* Пјера дела Франческе[46] или *Агоније у врту* Андреје Мантење,[47] историјски Јерусалим ликовно су представљале као Константинопоље. Тема Христовог страдања требало је да пробуди паралеле са страдањем Константиновог града и подстаћи емотивну реакцију публике.[48]

Иако је крсташтво у основи представљало борбу између хришћанства и ислама, временом је еволуирало у рат латинског хришћанства против свих његових непријатеља, укључујући и друге хришћане непослушне папи. Међутим, „папство је брзо схватило да таква концепција крсташтва мора бити замењена праксом које је била ближа стратешкој реалности“.[49] Промена концепције је нарочито уочљива у антиосманском крсташтву, када је од вођења више ратова против свих папских непријатеља, крсташтво постало усмерено на стварање општег савезништва против једног, османског непријатеља. На тај начин,

[44] Hankins, “Renaissance Crusaders”, 113–114; Housley, *The Later Crusades*, 80–116; Housley, *Crusading and the Ottoman threat*, 26–29; Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 10; Lee Manion, “Renaissance Crusading Literature: Memory, Translation, and Adaptation,” in *The Cambridge Companion to the Literature of the Crusades*, ed. Anthony Bale (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 234–235.

[45] Housley, *Crusading and the Ottoman threat*, 29.

[46] Marilyn Aronberg Lavin, “Piero Della Francesca’s Flagellation: The Triumph of Christian Glory,” *The Art Bulletin* 50, no. 4 (1968): 321–342.

[47] Michael Vickers, “Mantegna and Constantinople,” *The Burlington Magazine* 118, no. 883 (1976): 680–687.

[48] Silvia Ronchey, *L’enigma di Piero. L’ultimo bizantino e la crociata fantasma nella rivelazione di un grande quadro* (Milano: Rizzoli, 2006); Carlo Ginzburg, *The Enigma of Piero* (London; New York: Verso, 2000), 48–101; David A. King, *Astrolabes and Angels, Epigrams and Enigmas* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007), 159–163.

[49] Benjamin Weber, “Toward a Global Crusade? The Papacy and the Non-Latin World in the Fifteenth Century,” in *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, ed. Norman Housley (London: Palgrave Macmillan, 2017), 12.

премда је трпео раније описане трансформације, крсташки покрет у XV веку вратио се својој изворној концепцији.[50]

2.2. Крсташки планови

Крсташки планови представљају жанр крсташке литературе унутар ширег скупа тзв. *recovery literature* (литература повратка), коју чине књиге, меморандуми и памфлети фокусирани на тему освајања Свете земље или супротстављања Турцима.[51] Жанр је настао у другој половини XIII века, убрзо након повлачења крсташа из Свете Земље. Основна одлика крсташких планова било је пружање података о непријатељу, те давање практичних савета за његов пораз и повратак хришћанских земаља. Управо је „практичност разликовала трактате о повратку од других видова крсташке литературе", сконцентрисаних на историју, теологију и идеологију крсташтва.[52] Попут типолошки сличних византијских стратегикона, крсташки планови нису писани само ради практичних војних савета, већ су одражавали културна и идеолошка стремљења ауторâ и публике.[53] Највећи део планова писан је у форми трактата, премда је укључивао и оквирне процене или нацрте без формалних одлика трактата.[54]

---

[50] Ibid., 14.

[51] Christopher Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 827.

[52] A. R. Leopold, "Crusading Proposals in the Fourteenth and Fifteenth Centuries," *Studies in Church History* 36 (2000): 216.

[53] Georgios Chatzelis, "Wars and Cultural Wars: The Military, Cultural and Ideological Background to the Emergence of Byzantine Military Treatises (C. 800–1100)," in *Military Literature in the Medieval Roman World and Beyond*, ed. Conor Whately (Leiden: Brill, 2024), 255–299.

[54] Jacques Paviot, "Introduction," in *Les Projets de Croisade*, dir. Jacques Paviot (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2014), https://books.openedition.org/pumi/16281 (12.7.2024). Ренесансни трактат дефинише се као „текст писан ради објашњења, који презентује описе, аргументе и доказе како би се формулисало ваљано мишљење о предмету знања". Anja-Silvia Goeing, "Treatise, Renaissance," in *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco Sgarbi (Cham: Springer, 2022), 3300. У англофоној терминологији за врсту литературе којом се овај рад бави преовладава израз "crusading proposals" (крсташки предлози), док је најчешћи франкофони технички термин « les projets de croisade » (крсташки пројекти, одн. планови). У новије време, у литератури на енглеском језику почео се користити и појам "crusading plans" (крсташки планови), који се и у овом раду усваја, уз

Након почетног узлета жанра (1290–1335), уследио је пад продукције планова, будући да је велики део старијих већ циркулисао на европским дворовима. Нови планови ретко се јављају до средине XV века, када је жанр добио поновни узлет.[55] Број планова из XV и са почетка XVI века једнак је броју трактата за повратак Свете земље.[56]

Аутори свих позносредњовековних крсташких планова били су пре свега пропагатори крсташтва, а њихова дела имала су, поред саветодавног, и пропагандни карактер.[57] Основна одлика нових планова било је већ поменуто слабљење интересовања за повратак Свете земље и стављање рата против Османлија и ослобађање поробљених хришћанских земаља у први план.[58] Водећи се Хорацијевом максимом да је „твоја ствар када зид твог суседа гори“ („Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet“), хуманисти су за две основне теме петнаестовековног крсташтва установили туговање за изгубљеним „грчким“ земљама и отпор османској опасности. Свака политичка и верска прилика коришћена је за њихово пласирање.[59] Попут аутора планова за повратак Свете земље, писци анализираних антиосманских планова припадали су различитим друштвеним слојевима, од учењака, дипломата, војника, дворских саветника, до високих клирика.[60] Публика противтурских планова, такође попут оних за освајање Свете земље, била је махом ограничена на црквену и секуларну елиту, те на друге хуманисте.[61]

коришћење синонимних појмова „крсташки предлози“, „пројекти“ и, у мањој мери, „нацрти“. В. Antonio García Espada, “Crusading Plans for the Recovery of the Holy Land and the Eurasian Integration, 1300–1500,” in *Companion to the Later Crusades (1400–1700)*, ed. Emir O. Filipović and Magnus Ressel (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2025), 283–306.

[55] Leopold, “Crusading Proposals,” 216. О крсташким плановима из XIII и XIV века в. Sylvia Schein, *Fideles Crucis: The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land* (Oxford: Clarendon Press, 1991); Antony Leopold, *How to Recover the Holy Land: The Crusade Proposals of the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries* (Aldershot; Burlington: Ashgate, 2000); Jacques Paviot, *Projets de Croisade (v. 1290 - v. 1330)* (Paris: Académie des inscriptions et belles-lettres, 2008).

[56] Housley, *The Later Crusades*, 384.

[57] Hankins, “Renaissance Crusaders,” 115–124; Leopold, *How to Recover the Holy Land*, 4, 48, 51.

[58] Schein, “Recovery of the Holy Land,” 1020; Hankins, “Renaissance Crusaders,” 116; Housley, *Crusading and the Ottoman threat*, 7.

[59] Housley, *The Later Crusades*, 385.

[60] За друштвени статус аутора планова из XIII–XIV века, в. Leopold, *How to Recover the Holy Land*, 8–51.

[61] Hankins, “Renaissance Crusaders,” 117–118.

Уз све трансформације, крсташки планови су од XIII до XVII века показали континуитет опстанка.[62] Међу предлозима и саветима за вођење ратова разликују се две врсте: (1) меморандуми и трактати са практичним и детаљним саветима како организовати поход; (2) предлози разматрани на саборима или настали на основу саборских упита.[63] Прва група представља крсташке планове у пуном смислу, одн. „писане предлоге једног или више аутора који су [у предлозима, прим. И.С.] скицирали план хипотетичког крсташког рата, осмишљеног од стране аутора".[64] Друга врста извора не представља засебан жанр крсташке литературе, већ „радне документе достављене за саборско разматрање".[65] Нису били „оригиналне творевине својих аутора", јер је њихов садржај био директно условљен и прилагођен саборским захтевима.[66] У овом раду усвајају се наведени закључци и правци истраживања досадашње историографије крсташких планова. Као примарна тема истраживања узети су крсташки планови у пуном смислу, уз уважавање изворне вредности саборских докумената при компарацији и утврђивању утицаја хуманистичких трактата.

2.3. Источни хришћани

Појам источног хришћанства у ширем смислу обухвата византијско и оријентално хришћанство, одн. збирно цркве византијске, коптске, сиријске и несторијанске традиције.[67] У ужем смислу, употребљава се као синоним за обе наведене скупине, премда се у студијама

[62] Paviot, "Introduction". На континуитет у крсташком планирању указано је још у првим деценијама XX века у студији Trandafir G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie (1281-1913)* (Paris: F. Alcan, 1914), а савремена историографија усвојила је овакав приступ. В. Jacques Paviot, dir., *Les Projets de croisade* (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2020); Baloup and et Martínez, dir., *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge*.

[63] Schein, "Recovery of the Holy Land," 1020; Antony Leopold, "Crusading Proposals of the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries." (Doctoral dissertation, Durham University, 1998), 8–9.

[64] Leopold, "Crusading Proposals," 9.

[65] Schein, "Recovery of the Holy Land," 1020.

[66] Leopold, "Crusading Proposals," 9.

[67] Michael Angold, ed., *The Cambridge History of Christianity*, vol. 5: Eastern Christianity (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

везаним за средњи век чешће користи као израз за византијско хришћанство.[68] Водећи се принципом истраживања ослоњеног на примарне изворе, у овом раду је термин прилагођен њиховој перцепцији, што је резултирало двама одступањима у односу на ширу дефиницију. Прво се тиче оријенталних хришћана, који су остали изван оквира истраживања, будући да се готово не јављају у разматраним крсташким плановима. Упадљиво је да такво стање није сасвим у складу са папском крсташком политиком, која је у периоду 1430–1460. године настојала да обезбеди савезништво и са оријенталним хришћанима.[69]

Друго одступање, такође вођено принципима изворне перцепције, представља излазак из појаса стриктно византијског хришћанства и убрајање области Албаније, Босне и Епирске деспотовине породице Токо у скупину источног хришћанства. Реч је о земљама у којима је истовремено постојало више деноминација, без јасне доминације једне од њих.[70]

---

[68] Edward J. Walters, ed., *Eastern Christianity: A Reader* (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2021); Jaroslav Pelikan, *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*, vol. 2: The Spirit of Eastern Christendom (Chicago: University of Chicago Press, 1974); Џозеф Линч, *Историја средњовековне цркве* (Београд: Clio, 1999), 215–217.

[69] Фирентинској унији су, поред православних, приступили и Јермени, те египатски и етиопски Копти. Alastair Hamilton, *The Copts and the West, 1439–1822* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 49–57; Joseph Gill, *The Council of Florence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959), 317–318, 321–326. Контакти су се наставили и након 1453. године. Издвајају се две папске мисије (1457, 1460) Моизе Гиблеа, некадашњег антиохијског представника на Фирентинском сабору, који је имао задатак да хришћане Сирије придобије за побуну. Такође, сачувано је писмо папе Калиста III етиопском краљу Зари Јакобу (1434–1468) из 1456. године, а планирано је, премда не и остварено, слање папског представника Лудовика из Болоње у Етиопију (1454, 1457). Лудовиково путовање у Персију и Грузију је вероватно остварено. Иако мисије нису довеле до конкретног успеха, показују папску жељу за стварањем глобалног фронта против Османлија. Weber, "Toward a Global Crusade?," 14, 24–27; Giorgio Rota, "Real, Fake or Megalomaniacs? Three Suspicious Ambassadors, 1450–1600," in *Dissimulation and Deceit in Early Modern Europe*, ed. Miriam Eliav-Feldon and Tamar Herzig (London: Palgrave Macmillan, 2015), 165–168.

[70] На простору Босне деловала је Црква босанска као црквено независна структура и од римокатоличанства и од православља. Питање теологије Цркве босанске излази из оквира овог рада, за који је значајнији њен положај у односу на две велике хришћанске деноминације. О Цркви Босанској в John V. A. Fine, *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century* (1975; repr., London: Saqi Books, 2007); Luka Špoljarić, "The Renaissance Papacy and Catholicization of the 'Manichean Heretics'. Rethinking the 1459 Purge of the Bosnian Kingdom," in *Global Reformations. Transforming Early Modern Religions, Societies, and Cultures*, ed. Nicholas Terpstra (London: Routledge, 2019), 153–175; Сима Ћирковић, "Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква," *Гласник ЦАНУ. Одјељење друштвених наука* 9 (1995):

Међутим, аутори трактата, посматрали су наведене области као део целине у коју су убрајали околне православне земље и народе. Поред тога, са суседним областима делиле су исти положај у односу на турску претњу и биле су поприште сукоба са Османлијама.

Пре османских освајања у југоисточној Европи, место нелатинских хришћана у плановима одређивао је њихов положај на траси кретања крсташа ка Светој земљи. Наметало се питање односа према њима као „спољним народима“, одн. као „другима“ у односу на латинске хришћане.[71] У плановима из XIII и XIV века, један од чинилаца православне, пре свега грчке, другости био је политички. Наиме, Грцима се спочитавало да

7–34. Истовремено, као последица прокатоличке политике босанског краља Стефана Томаша, који је за примање католичанства био умногоме мотивисан и турском опасношћу, Босанско краљевство почело је присвајати католички идентитет, иако је у земљи још увек било пуно верника Цркве босанске. Emir O. Filipović, “Converting Heretics into Crusaders on the Fringes of Latin Christendom. Shifting Crusading Paradigms in Medieval Bosnia,” in *The Defence of the Faith: Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the Late Middle Ages*, ed. Paul Srodecki and Norbert Kersken (Brepols, 2024), 237–252; Emir Filipović, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)* (Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2019), 352–354; Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* (Београд: Српска књижевна задруга, 1964), 313–323. У Босни је деловала и православна црква, преко Милешевске митрополије, некадашње Дабарске епископије, уз могућност постојања Сребреничке митрополије, за коју не постоје сигурни подаци након 1428. године. Марија Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку* (Београд: Историјски институт, 1985), 90–91. Албанија је била простор на коме су кроз читав средњи век истовремено деловале и римокатоличка и православна црква. В. Alain Ducellier, “Aux frontières de la romanité et de l'orthodoxie au Moyen Âge: le cas de l'Albanie,” in *L'Albanie entre Byzance et Venise, Xe – XVe siècles* (London: Variorum Reprints, 1987), 1–16. Епирском деспотовином је од 1411. године до пада под Турке 1479. године владала породица Токо. Иако римокатоличка, династија Токо владала је над православним и Грчким поданицима, а показивала је хеленизујуће тенденције. Nada Zečević, *The Tocco of the Greek Realm* (Beograd; Istočno Sarajevo: Makart; Faculty of Philosophy of the University of Eastern Sarajevo, 2014). Након емигрирања у Италију после османског освајања, чланови династије Токо јављају се у папским белешкама о исплатама њихових пензија скупа са другим источним племством, попут чланова породица Палеолог, Бранковић, Косача, Цамблак и др. Archivio di Stato di Roma (= ASR), Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1236, 58v, 59r, 60v, 62r, 63r, 64r, et passim; ASR, Camerale I, Mandati Camerali, reg. 857, 2r, 3v, 4v, 6r, 7r, et passim.

[71] За дефиницију концепта „другости“ в. подсекцију 3 у овом поглављу.

својим господарем сматрају византијског цара, а не папу или Светог римског цара.[72] Други чинилац другости био је верски и тицао се раскола са Римом. Са нестанком Византијског царства нестао је извор политичке другости источних хришћана. Њихов положај почео се мењати, те су од „шизматика“ постајали „братски хришћани“.[73] Истовремено, хуманистичка заинтересованост за грчку културу, хеленизација хуманизма захваљујући приливу византијских миграната на Запад, те промена дотадашњег амбивалентног односа према Грцима, омогућили су промену перцепције источних хришћана у хуманистичким наративима.[74]

3. Теоријски оквир, структура и методологија

Овај рад заснован је на микроисторијском принципу истраживања према коме се за предмет анализе узимају мање, уже дефинисане целине, које се, након појединачних анализа, контекстуализују и доводе у везу са ширим историјским процесима, те односима међу различитим чиниоцима тих процеса.[75] Микроисторијски приступ омогућава увид у већи број појединости, које би у макроисторијском истраживању потенцијално остале непримећене. Међутим, микроисторија није у овом раду виђена као супротност макроисторији. Географске карактеристике терена, путна мрежа, феномен крсташтва и сл. појаве су дугог трајања (*longue durée*) и као таквима им је приступљено са макроисторијског становишта.[76]

---

[72] Felicitas Schmieder, “Enemy, Obstacle, Ally? The Greek in Western Crusade Proposals (1274–1311),” in *the Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways*, ed. Balázs Nagy and Marcell Sebők (Budapest; New York: Central European University Press, 1999), 357.

[73] Kiril Petkov, “From Schismatics to Fellow Christians: East Central European Religious Attitudes towards the Orthodox Balkan Slavs (1354-1572),” *Mediaevistik* 8 (1995): 171–192.

[74] John Monfasani, “Greek Renaissance Migrations,” in *Greeks and Latins in Renaissance Italy* (Routledge, 2004), 1–14.

[75] Sigurður G. Magnússon and István Szíjártó, *What Is Microhistory? Theory and Practice* (London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2013), 7.

[76] Формиран на теоријским основама које је задао Фернан Бродел, *longue durée* принцип наглашава значај дуготрајности одређених појава у обликовању историјских процеса, што утиче и на појединачне случајеве.

Приликом разматрања значења текстова, у раду је усвојен тзв. супстанцијалистички теоријски приступ који се „фокусира на текст онакав какав је конструисан од стране аутора“, одн. наглашава да су „текстови створени од одређених аутора у одређено време и носе одређени опсег значења који су аутори зацртали“.[77] Анализа слике источних хришћана у плановима укључује концепте другости[78] и културног разликовања у постављању апстрактних граница између народа.[79]

Критичка географија и геополитика пружају вредне смернице за разумевање проблема простора у плановима. Концепт простора у раду није остао ограничен на физичкогеографске карактеристике, већ је схваћен као културни концепт који је са собом носио одређена значења, сећања, те друштвена и историјска искуства.[80] Типичан пример представља концепт Свете земље као просторно-верско-културног конструкта сачињеног од мешавине мита и историје.[81] Простор је, једнако као и време, историјска категорија. Описи простора у историјским наративима често превазилазе пуку дескрипцију и

Fernand Braudel, *On History*, trans. Sarah Matthews (Chicago: University Of Chicago Press, 1982). О односу процеса дугог трајања и микроисторије в. Dale W. Tomich, “The Order of Historical Time: The Longue Durée and Micro-History,” in *The Longue Durée and World-Systems Analysis*, ed. Richard E. Lee (New York: State University of New York Press, 2012), 9–34.

[77] Martyn P. Thompson, “Reception Theory and the Interpretation of Historical Meaning,” *History and Theory* 32, no. 3 (1993): 251–252.

[78] Појам другости подразумева дискурзивно разликовање између унутрашње („ми“) и спољашње („они“) групе, при чему је унутрашња група она која намеће норме и вредности према којима се вреднује припадање или неприпадање доминантном скупу. Упрошћавање, стигматизација и стереотипи пратеће су појаве стварања другости. Jean-François Staszak, “Other/Otherness,” in *International Encyclopedia of Human Geography*, ed. Rob Kitchin and Nigel Thrift (Oxford: Elsevier, 2009), 8: 43.

[79] Andreas Wimmer, *Ethnic Boundary Making: Institutions, Power, Networks* (New York: Oxford University Press, 2013); Thomas Hylland Eriksen, “The Cultural Contexts of Ethnic Differences,” *Man* 26, no. 1 (1991): 127–144; Friedrich G. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* (Bergen; Oslo: Universiters Forlaget, 1969).

[80] Katriina Kajannes, “The Written Space: Theories of Space in Reading Medieval Latin Drama,” in *Methods and the Medievalist: Current Approaches in Medieval Studies*, ed. Marko Lamberg et al. (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2008), 39–41.

[81] Elias Sanbar, “The Invention of the Holy Land,” in *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, ed. Abdelwahab Meddeb and Benjamin Stora (Princeton: Princeton University Press, 2013), 292.

изражавају идеје састављача извора, као и симболичке, психолошке и тематске представе.[82] Начин на који су приказиване територије источних хришћана пуно је зависио од интереса, предубеђења, терминологије и географских знања која су састављачи планова стекли у властитим просторним оквирима.[83]

Географским описима, укључујући описе ресурса, рута, простора и народâ, приступљено је изван оквира пуке дескрипције. Схваћени су као конструкт који се могао користити за приказивање источних хришћана у жељеном светлу.[84] Једнако је и са историјским наративима. Њихов одабир у анализираним плановима, начини на који су одређени елементи наглашавани или изостављани и језик којим су описивани био је наменски креиран и биран.[85] Ради тумачења поменутих појава, у раду су усвојене основне теоријске и методолошке поставке тзв. интенционалне историје, која наглашава посредништво, селективност и улогу аутора у креирању значења историјског наратива, уз истовремену улогу публике која је дате наративе примала.[86]

У погледу тумачења идеје рата, у савременој историографији издвојила су се два приступа: (1) тзв. „научничка школа“ и (2) културалистички приступ. Први приступ још увек је доминантан и рат посматра кроз призму „науке о рату“, фокусиране на материјалну

[82] Bernhard Klein, *Maps and the Writing of Space in Early Modern England and Ireland* (New York; Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave, 2001), 3–4, 131–187; I.J.F de Jong, "Introduction. Narratological Theory on Space," in *Space in Ancient Greek Literature*, ed. I.J.F de Jong (Leiden: Brill, 2012), 1–18. О различитим употребама простора у средњовековним наративним изворима в. Laura L Howes, *Place, Space, and Landscape in Medieval Narrative* (Knoxville: University of Tennessee Press, 2007).

[83] Gearóid Ó. Tuathail, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space* (London: Routledge, 1996), 44–47; Erin Hogan Fouberg, Alexander B. Murphy, and Harm J. De Blij, *Human Geography: People, Place, and Culture* (Hoboken: Wiley, 2012), 277. За примере варирања концепта Грчке након османских освајања код хеленофоних хуманиста у емиграцији на Западу, в. Han Lamers, *Greece Reinvented* (Leiden: Brill, 2015).

[84] Наведени поглед обликован је у теоријском оквиру критичке географије. В. Barney Warf, "Critical Human Geography," in *The Encyclopedia of Human Geography* (Cham: Springer, 2010), 617–622; Nick Blomley, "Critical Human Geography," in *The Dictionary of Human Geography*, ed. Derek Gregory et al. (Wiley, 2009), 123–124.

[85] Појам манипулације није употребљен као вредносна одредница, већ констатује чињеницу намерне промене зарад креирања одређене поруке.

[86] Lin Foxhall and Nino Luraghi, "Introduction," in *Intentional History: Spinning Time in Ancient Greece*, ed. Lin Foxhall, Hans-Joachim Gehrke, and Nino Luraghi (Stuttgart: Franz Steiner, 2010), 9–14.

димензију сукоба, питања технологије, организације, логистике, стратегије и сл.[87] Културалистички приступ наглашава важност утицаја културних концепата и „дискурса о рату“ на „реалност рата“, при чему се дискурс схвата као „оквир у коме чланови друштвено или културно одређене групе промишљају, разумеју и изражавају своја искуства“.[88] Не одбацујући важност материјалне димензије рата, културалисти сматрају да културни фактори одређују „за шта је вредно убијати и умирати […], ко се бори и зашто, одвајају легитимно и нелегитимно учешће у рату и дефинишу шта чини победу“.[89] У раду је усвојен културалистички приступ рату, те се место источних хришћана, поред стратешког, посматра кроз културне концепте крсташтва, хуманизма, цивилизације, хришћанства и др. Колективне идентификације схваћене су као саставни део феномена ратовања.[90] Специфичан положај источних хришћана у плановима одређен је њиховим статусом пограничних друштава.[91]

Основна структура рада састоји се од уводних разматрања, студија случаја крсташких планова, резултата добијених њиховом анализом и закључних разматрања. Након уводног поглавља, у коме су постављене основе истраживања, пружен је преглед места источних хришћана у крсташкој политици у задатом хронолошком оквиру, као и у хуманистичком дискурсу, како би се подаци из планова могли пратити у историјском контексту настанка. Рад се потом усредсређује на истраживање места и улоге источних

[87] Richard Abels, “Cultural Representation and the Practice of War in the Middle Ages,” *Journal of Medieval Military History* 6 (2008): 3–4, са уп. на ауторе попут Бернарда Бакраха, Џона Франса и остале представнике наведене школе међу медијевистима.

[88] Ibid., 6.

[89] Ibid., 3.

[90] Yannis Stouraitis, “War and Collective Identifications in Medieval Societies: Drawing Comparisons,” in *War and Collective Identities in the Middle Ages: East, West, and Beyond*, ed. Yannis Stouraitis (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023), 203–224.

[91] Пограничнa друштва представљају друштва на границама супротстављених религијско-културно-политичких ентитета, која због свог положаја гравитирају између сукоба, идеалне припадности и нужне потребе за сарадњом и контактом са условно супротним ентитетом преко границе Nora Berend, “Medievalists and the Notion of the Frontier,” *The Medieval History Journal* 2, no. 1 (April 1999): 55–72; Housley, “Frontier Societies and Crusading”; Robert Bartlett and Angus MacKay, eds., *Medieval Frontier Societies* (Oxford: Clarendon Press, 1992).

хришћана у крсташким плановима у две фазе: (1) студије случаја појединачних планова, како би се издвојиле појединости; (2) интерпретација и синтеза података, како би се уочиле сличности и разлике, те издвојили обрасци и теме у приказивању источних хришћана. Након прикупљања, селекције и тумачења појединачних извора, подаци су синтетисани и изведени су закључци, уз консултовање релевантне литературе. Закључно поглавље сумира резултате истраживања.[92]

Методологија примењена у раду базира се на интердисциплинарности и истовременом коришћењу историјских метода и метода анализе текста. Хеуристички метод примењен је приликом прикупљања изворне грађе. Путем анотације текста, у текстовима планова означене су и издвојене различите категорије и представе о источним хришћанима које су, потом, анализиране кроз квалитативну и, у мањој мери, квантитативну анализу садржаја.[93] Методом пажљивог читања, појединости из планова доводе се у међусобну везу, истовремено узимајући у обзир шири интелектуални, наративни и друштвени контекст.[94] Методе из области критичке географије, попут анализе просторних наратива у тексту и стављања географских описа у идејно-политички контекст, такође су примењене.[95]

Наративна анализа и анализа дискурса представљају две кључне методе у овом истраживању. Аутори крсташких планова своје поруке саопштавали су кроз наратив. Примена наративне анализе омогућила је да се јасно утврде основни елементи у

[92] О основама методологије историјске анализе, на које се ослања и ово истраживање в Simon Gunn and Lucy Faire, eds., *Research Methods for History* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016); Џон Тош, *У трагању за историјом* (Београд: Clio, 2008); Džeremi Blek i Donald M. Makrejld, *Izučavanje istorije* (Beograd: Clio, 2007).

[93] Udo Kuckartz and Stefan Rädiker, *Qualitative Content Analysis* (London: Sage, 2023); Klaus Krippendorff, *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (Thousand Oaks, CA: Sage, 2019), нарочито 18–43, 87–89. Квалитативна и квантитативна анализа рађене су без употребе софтверских алата за анотацију и анализу текста, због вишејезичности извора која за сада онемогућава такву врсту анализе.

[94] О методи пажљивог читања у историјском истраживању в. Ane Ohrvik, "What Is Close Reading? An Exploration of a Methodology," *Rethinking History* 28, no. 2 (2024): 238–260.

[95] Neal Alexander, *Ciaran Carson: Space, Place, Writing* (Liverpool: Liverpool University Press, 2010), 23–56, 143–174; Robert J. Helfenbein, "Qualitative Methods, Critical Geography, and Education ," in *The Oxford Encyclopedia of Qualitative Research Methods in Education*, ed. George W. Noblit (Oxford: Oxford University Press, 2020), https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780190643751.001.0001/acref-9780190643751-e-549?rskey=JWm1xE&result=7 (5.6.2025).

обликовању и разумевању порука. Наративна анализа је, такође, примењена при разматрању наративних топоса (општих места), митова, феномена сећања и др.[96] Приликом анализе наратива уважена су четири модалитета карактеристична за средњовековне литерарне жанрове: (1) нарација; (2) *modus dicendi*, одн. начин на који је садржај представљен; (3) конструкција и степен значајности; (4) *modus recipiendi*, одн. рецепција дела која је кључна за остваривање утицаја.[97]

Упоредо са наративном анализом, питања укључивања и искључивања источних хришћана, стереотипних, моралних и идентитетских представа, те односа доминантних културно-верско-политичких чинилаца према хришћанском Истоку анализирани су путем метода из домена анализе дискурса и реторике.[98] Издвајају се анализа терминологије и језика, дискурзивних топоса, имагинације, културног, религијског и „националног" дискурса, интертекстуалности, идеолошка критика и критика метафора.[99]

---

[96] Jonathan D. Newman, "Narratology and Literary Theory in Medieval Studies," in *Handbook of Medieval Studies: Terms – Methods – Trends*, vol. 3, ed. Albrecht Classen (Berlin; New York: De Gruyter, 2010), 990–998,; Erin Sahlstein Parcell and Benjamin M. A. Baker, "Narrative Analysis," in *The SAGE Encyclopedia of Communication Research Methods* (Thousand Oaks, CA: Sage, 2017); Nandita Batra and Vartan P. Messier, eds., *Narrating the Past* (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007); Charlotte Linde, "Memory in Narrative," in *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*, ed. Karen Tracy, Todd L. Sandel, and Cornelia Ilie, 2015, https://doi.org/10.1002/9781118611463.wbielsi121 (4.1.2026).

[97] Hans Robert Jauss, *Toward an Aesthetic of Reception* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982), 83–87. Рецепција представља процес усвајања, одбацивања, прилагођавања и тумачења текста од стране публике. Више о теорији рецепције в. Mark Dziak, "Reception Theory," EBSCO (EBSCO Information Services, Inc., 2024), https://www.ebsco.com/research-starters/social-sciences-and-humanities/reception-theory (20.8.2025); Martyn P. Thompson, "Reception Theory and the Interpretation of Historical Meaning," *History and Theory* 32, no. 3 (1993): 248–272. О важности рецепције и места публике у средњовековним и ренесансним текстовима в. Hans Ulrich Gumbrecht and Joseph J. Duggan, "Strangeness as a Requirement for Topicality: Medieval Literature and Reception Theory," *L'Esprit Créateur* 21, no. 2 (1981): 5–12; Jeffrey A. Glodzik, *The Reception of Vergil in Renaissance Rome* (Leiden: Brill, 2023).

[98] О значају анализе дискурса у средњовековним студијама в. Karen K Jambeck, "Discourse," in *Handbook of Medieval Studies: Terms – Methods – Trends*, vol. 3, ed. Albrecht Classen (Berlin; New York: De Gruyter, 2011), 1488–1499.

[99] За поменуте методе в. Deborah Tannen, Heidi Ehernberger Hamilton, and Deborah Schiffrin, *The Handbook of Discourse Analysis* (Chichester: Wiley Blackwell, 2015); Robert C. Rowland, "The Narrative Perspective," in *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, ed. Jim A. Kuypers (Lanham; Boulder; New York; London: Rowman &

Ставови писаца планова према источним хришћанима нису посматрани као изоловани случајеви, већ као део ширег хуманистичког дискурса. Стога су у њиховом тумачењу, поред дескрипције, примењене методе компарације и контекстуализације. Ставови из крсташких планова сагледани су, уз све појединости, као део жанровске и идејне целине, усвајајући мишљење да су „крсташки трактати били довољно бројни, постојали у довољно важним библиотекама и настали у довољно широком кругу друштвених група и земаља да можемо закључити да су одражавали много више од ставова изолованих ексцентрика“.[100]

4. Извори

У XV веку број извора на тему крсташтва нарочито се повећао.[101] Крсташка литература из датог периода, која броји преко 400 сачуваних дела различитих жанрова, по продукцији је једнака целокупном броју ове врсте извора за време од краја XI до краја XIV века.[102] Примарни корпус извора за тему овог рада чине 23 крсташка плана писана између 1453. и 1502. године. Текстови су консултовани на њиховим изворним језицима настанка (латински, италијански и француски), уз коришћење критичких издања у случајевима где постоје. Следећи планови консултовани су према критичким издањима: Флавио Бјондо, *De expeditione in Turchos* (О походу на Турке);[103] Лампуњино Бираго, *Strategicon adversus*

Littlefield, 2021), 133–153; John W. Jordan, “Criticism of Metaphor,” in *Ibid.*, 111–131; R. Lee – A. Blood, Ideographic Criticism, in *Ibid.*, 207–229. Појам „нације“, који се среће у анализираним плановима, не користи се у овом раду у савременом значењу, повезаним са појавом национализма у новом веку и савременом добу, већ у позносредњовековном и хуманистичком смислу „политичке, културне и језичке заједнице“ на одређеном простору. Caspar Hirschi, *The Origins of Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 78–179, цит. на 88; Luka Špoljarić, “Nicholas of Modruš and His de Bellis Gothorum: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic,” *Renaissance Quarterly* 72, no. 2 (2019): 457–491.

[100] Housley, *The Later Crusades*, 387.

[101] Housley, *Crusading and the Ottoman threat,* 7–9.

[102] Hankins, “Renaissance Crusaders”, 116–117.

[103] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, a. c. di Gabriella Albanese and Paolo Pontari (Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2018).

Turcos (Стратегикон против Турака);[104] Јакопо Тедалди, *Information/Tractatus de expugnatione urbis Constantinopolitanae* (Обавештење/Трактат о заузимању града Константинопоља);[105] Антонио Марини, *Memorandum/Propositum ad procedendum magnanime contra Turcum* (Меморандум/Предлог за храбро напредовање против Турчина);[106] Три писама-трактата Франческа Филелфа;[107] Трактати Мартина Сегона;[108] Филип Калимах, *De bello Turcis inferendo* (О вођењу рата против Турке);[109] Константин

[104] Lampugnino Birago, *Lo strategicon adversum Turcos*, a. c. di Iulian Mihai Damian (Roma: Instituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2017).

[105] Jacopo Tedaldi, Information, in: Monica Barsi, "Constantinople à la cour de Philippe le Bon (1419–1467). Compte rendus et documents historiques avec l'édition du manuscrit B.n.F. fonds français 2691 du récit de Jacopo Tedaldi," in *Sauver Byzance de la barbarie du monde*, dir. Liana Nissim and Silvia Riva (Milano: Università degli studi di Milano, 2004), 181–193. Латински превод консултован при поређењу текстова није доступан у критичком издању и консултован је према старијем штампаном издању Jacopo Tedaldi, "Tractatus de expugnatione urbis Constantinopolitanae," in *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium, amplissima collectio V* (Paris: Montalant, 1729), 785–800.

[106] Antonio Marini, Memorandum/Propositum ad procedendum magnanime contra Turcum, in František Šmahel, "Antoine Marini de Grenoble et son Mémorandum sur la nécessité d'une alliance anti-turque," in *La noblesse et la croisade à la fin du Moyen Âge*, dir. Martin Nejedlý et Jaroslav Svátek (Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2015), https://doi.org/10.4000/books.pumi.16456 (10.1.2026). Критичко издање текста према рукопису Bayerische Staatsbibliothek, Clm 15606, 1r–8v доступно је у електронском облику у коме је и консултовано. Приређивач је пренео пагинацију листова према архивском изворнику, те је, ради прегледности, дата пагинација коришћења и приликом навођења у овом раду.

[107] Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini," in *Collected Letters – Epistolarium Libri XLVIII*, vol. 2, ed. Jeroen De Keyser (Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2015), 917–934, no. 19.13; Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro," in *Ibid.*, vol. 2, 973–993, no. 21.01; Francesco Filelfo, "To Nicolò Tron," in *Ibid.*, vol. 3, 1473–1479, no. 34.23.

[108] Martinus Segonius, "Opusculum reverendi domini Domini Martini de Segonis," in *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno*, a. c. di Agostino Pertusi (Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1981), 79–117.

[109] Philippus Callimachus, *Ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio* (= *De bello Turcis*), rec. Irmina Lichónska (Warszawa: Państ. Wyd. Nauk, 1964).

Михаиловић из Островице, *Турска Хроника*;[110] План Стефана Талеација;[111] Алексије Келадин, *De ratione belli in Turcos* (О питању рата против Турака).[112] Остали планови консултовани су према издањима појединачних рукописа, а у случају плана Феликса Петанчића консултована је инкунабула (рана штампана књига), тј. прво штампано издање из 1522. године.[113]

Планови су коришћени као извори за студије случаја у којима је појединачно разматрана место и улога источних хришћана. Такође, представљају основне аналитичке и поредбене јединице за фазу рада у којој се тумаче и упоређују резултати из студија случаја. За разлику од крсташких планова насталих у XIII, XIV и XVI веку, оквирни збир крсташких

[110] Konstanty Michałowicz z Ostrowicy, *Pamiętniki Janczara czyli Kronika Turecka Konstantego z Ostrowicy napisana między r. 1496 a 1501*, pr. Jan Łoś (Kraków: Akademia Umiejętności, 1912); Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, ed. Svatopluk Soucek and Benjamin A. Stolz (Princeton: Markus Wiener Publishers, 2010).

[111] Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata ad Alessandro VI poi a Leone X, in Bernardino Feliciangeli, "Le proposte per la guerra contro i Turchi presentate da Stefano Taleazzi vescovo di Torcello a papa Alessandro VI," *Archivio della Società romana di storia patria* 40 (1917): 41–64.

[112] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, in: Luigi Michele de Palma, "Alessio Celadeno e la guerra contro i Turchi in tre sermoni dedicati al card. Oliviero Carafa (1500)," in *Studi in onore di Angelo Alfonso Mezzina*, a. c. di Luigi Michele De Palma (Molfetta: Mezzina, 1997), 200–256.

[113] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, dir. Charles Schefer (Paris: E. Leroux, 1892), Bertrandon de la Broquière, trans., "L'advis de messire Jehan Torzelo," in Ibid., 263–266; Bertrandon de la Broquière, "L'advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre Sainte," in Ibid., 267–274; Anonym, Advis qui se doit mettre à exécution pour le voyage de Monseigneurle Duc (en Turquie), in: Jules Finot, *Projet d'expédition contre les Turcs, préparé par les conseillers du duc de Bourgogne, Philippe-le-Bon (janvier 1457)* (Lille: L. Quarré, 1890), 35–45; Geoffroy de Thoisy, Advis baillié par messire Joffroy de Thoisy pour recouvrer Constantinoble, in Monica Barsi, "Le 'Passage d'oultremer': un segment de l'actualité à la cour de Philippe Le Bon," *L'analisi linguistica e etteraria* 1 (1998): 45–46; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, in: Finot, *Projet d'expédition contre les Turcs*, 24–35; Waleran de Wavrin, "L'Advis de monsr de Wavrin touchant le voyaige de Turquie, et autres notables gens, sur le fait des infidelz Turcz," in *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg*, vol. 5, dir. Frédéric Auguste Ferdinand Reiffenberg (Bruxelles: Hayez, 1848), 549–554, no. 3; Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, у *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историјска грађа)*, ур. Јован Радонић, (Београд: Српска краљевска академија, 1942), 162–165, бр. 286; Paolo Morosini, Ordo et oppinio expeditionis fiendae contra Turchum, у *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историјска грађа)*, ур. Јован Радонић, (Београд: Српска краљевска академија, 1942), 128–129. бр. 226; Felix Petancius, *De itineribus in Turciam libellus* (Viena: Ioannes Singrenius, 1522).

планова из друге половине XV и са почетка XVI века до сада није утврђен.[114] Стога планови сакупљени у овом раду представљају за сада први покушај систематског пописивања планова насталих у поменутом периоду. Због умножавања извора у наведеном раздобљу, може се очекивати појава других, до сада неоткривених трактата.

При разматрању историјског контекста у коме су планови обликовани, са нарочитим нагласком на положај источних хришћана, као и при поређењу са владајућим наративима, коришћене су папске буле и енциклике,[115] објављене преписке вођене између чинилаца крсташке политике,[116] сведочанства савременика из мемоара и дневникâ,[117] те

[114] Leopold, *How to Recover the Holy Land*, 8–51; Emmanuelle Pujeau, "Conseils pour l'entreprise contre les Infidèles ou le modus operandi de la croisade au XVIe siècle," in *Les Projets de croisade*, dir. Jacques Paviot (Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2014), https://doi.org/10.4000/books.pumi.16359 (12.12.2025).

[115] Pope Nicholas V, "Etsi ecclesia Christi," in *The Crusade of 1456: Texts and Documentation in Translation*, ed. James D. Mixson (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2022), 41–46; Calixtus PP. III, *Bulla Turcorum* (Mainz: Johann Gutenberg (Donatus and Kalendar type), 1456), https://catalog.princeton.edu/catalog/9946060513506421#view (25.10.2025); Jacques Paul Migne, ed., *Patrologia Graeca*, vol. 161 (= *PG 161*) (Parisiis: Garnier, 1866), 449–490; Pius II, "Bull: Ezechielis prophete," in *Documents on the Papal Plenary Indulgences 1300-1517 Preached in the "Regnum Teutonicum,"* ed. Stuart Jenks (Leiden: Brill, 2018), 141–155; Sixtus PP. IV, *Bulla "Cogimur iubente"* (Roma, 1481), https://daten.digitale-sammlungen.de/0006/bsb00062834/images/ (1.6.2025); Stuart Jenks, ed., *Documents on the Papal Plenary Indulgences 1300-1517 Preached in the Regnum Teutonicum* (Leiden: Brill, 2018), 405–457, nos. 88–96; Alexander PP. VI, "Quamvis ad aplianda," in Johann Burchard, *Diarium*, vol. 3 (Paris: Leroux, 1885), 46–53.

[116] György Galamb et al., eds., *The Correspondence of John of Capestrano*, vol. 2. Letters Exchanged during His Stay in the Kingdom of Hungary (1455–1456) and with Hungarian Recipients Beforehand (1451–1455) (Budapest, Szeged: Research Centre for the Humanities, Institute of History, University of Szeged, 2023); Ludwig Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist Und Staatsmann*, vol. 3 (F. Schöningh, 1942); Calixtus PP. III, *Il "Liber Brevium" di Callisto III. La crociata, l'Albania e Skanderbeg*, a. c. di Matteo Sciambra, Giuseppe Valentini, and Ignazio Parrino (Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1968); Augustin Theiner, ed., *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. 2 (Roma: Typis Vaticanis, 1860); Augustin Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia* (Roma: Typis Vaticanis, 1863); Lajos Thallóczy és Antal Áldásy, szerk., *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, vol. 2 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1907); Eneas Silvius Piccolomini, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, hrsg. von Rudolf Wolkan, vol. 3 (Wien: A. Hölder, 1918).

[117] Pius PP. II, *The Commentaries of Pius II. Books X–XIII*, trans. Florence Alden Gragg (Northampton, Mass.: Department of History of Smith College, 1957); Jacopo Ammanati-Piccolomini, Diario concistoriale, in *Rerum*

историографска дела.[118] За разматрање утицаја анализираних планова на оне писане у XVI веку консултовани су текстови датих трактата.[119] Такође, ради увида у папско финансирање племства у југоисточној Европи, те избеглог источнохришћанског племства у Италији, консултоване су до сада необјављене белешке из папског фонда за крсташтво (*Depositeria della Crociata*) из Државног архива у Риму (*Archivio di Stato di Roma*).[120] Поред наведеног фонда, белешке о средствима за крсташтво, најчешће са исплатама византијским избеглицама у Риму, забележена су у регистрима фонда *Mandati Camerali* са напоменама «Mandata Sancte Cruciate» или «Mandata depositarie Sancte Cruciate», те су и оне узете у обзир.[121] Други необјављени извори, попут папских преписки и белешки са папског двора, махом се налазе у Апостолском архиву Ватикана (*Archivio Apostolico Vaticano*), пре свега у оквиру серије *Registra Vaticana* (Reg. Vat. 420–884).[122] Поменута група извора за ову прилику није консултована, имајући у виду њен допунски карактер, али остаје предмет за

italicarum scriptores, vol. 24, t. 3, a. c. di Ludovico Muratori e Enrico Carusi (Città di Castello: S. Lapi, 1904); Philippe de Commynes, *The Memoirs of Philip de Commines*, ed. Andrew R. Scoble, vol. 2 (London: Henry G. Bohn, 1856).

[118] Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror.*, trans. Charles T. Riggs (Princeton: Princeton University Press, 2019); Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, ed. Harry J. Magoulias (Detroit: Wayne State University Press, 1975); Giovani Albino, "De bello Hydruntino," in *Gli umanisti e la guerra otrantina: testi dei secoli XV e XVI*, a. c. di Lucia Gualdo Rosa, Isabella Nuovo, and Domenico Defilippis (Bari: Edizioni Dedalo, 1982), 43–100; Nicolaus Sagundinus, *Otthomanorum familia, seu de Turcarum imperio historia* (Vienna: Adler, 1551), https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11086981?page=12,13 (15.1.2026).

[119] Iorga, ed., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. 4 (Bucarest: L'Académie roumaine, 1915), 45–55; Paolo Giustiniani and Pietro Quirini, *Libellus: Addressed to Leo X, Supreme Pontiff*, ed. and trans. Stephen Beall (Milwaukee: Marquette University Press, 2016); Ernest Charrière, ed., "Mémoire de Léon X à François Ier," in *Négociations de la France dans le Levant* (Paris: Impr. nationale, 1848); Petrus Nannius, "Declamatio," in Martijn Jaspers, *Should we declare war on the Turks? Nannius' Declamatio de bello Turcis inferendo (Leuven: Rutger Rescius, 1536)* (Leuven: Peeters, 2024), 81–139; Georgius Agricola, *Oratio de bello adversus Turcam suscipiendo* (Basilea: Froben, 1538).

[120] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1234–1237.

[121] ASR, Camerale I, Mandati Camerali, reg. 851, 280r–325r, reg. 856, 1r–76v; reg. 857, 2r–43v.

[122] Germano Gualdo, a. c. di, *Sussidi per la consultazione dell'Archivio Vaticano* (Città del Vaticano: Archivio Segreto Vaticano, 1989), 72–87.

будућа истраживања која би у средишту имала антиосманску политику Курије према простору југоисточне Европе.

Ради поређења слике источних хришћана у крсташким плановима са другим врстама позносредњовековне крсташке литературе консултовани су антиосмански говори и писма, као најзаступљенија форма крсташке литературе у датом периоду,[123] географско-историјски наративни извори настали у контексту крсташке пропаганде,[124] те крсташка противтурска поезија.[125] При поређењу крсташких планова са пројектима насталим на саборима коришћена су сведочанства са царских сабора, објављена у оквиру едиције *Deutsche Reichstagsakten*,[126] лична сведочанства из *Коментара* Енеје Силвија Пиколоминија,[127] те објављена документа са сабора.[128]

Принципи приређивања текстова анализираних крсташких планова варирају у различитим коришћеним издањима, будући да правила за приређивање средњовековних и неолатинских текстова у науци нису једнообразно утврђена.[129] У цитатима из критичких

[123] Enea Silvio Piccolomini, *Oration "Constantinopolitana Clades"*; Aeneas Sylvius Piccolomini, *Oration "Ut Apertum Vobis" of Pope Pius II (10 October 1458, Rome). With the Papal Bull "Vocavit Nos Pius"*, ed. Michael von Cotta-Schönberg, Collected Orations of Pope Pius II, vol. 29 (HAL Open Science, 2019); Guillelmus Caoursin, *Rhodiorum Historia (1480-1489)* (Ulm: Johann Reger, 1496), 18r–20r; Vedran Gligo, ed., *Govori protiv Turaka*.

[124] Pius PP. II, *Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp. II de Europa* (= *De Europa*), a. c. di Adrianus van Heck (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2001).

[125] Bratislav Lučin, "Neobjavljena pjesma Tidea Acciarinija papi Sikstu IV.," *Colloquia Maruliana* 24 (2015): 65–109.

[126] Helmut Weigel, hrsg., *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III*, vol. 19.1 (Göttingen: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1969); Helmut Weigel, hrsg., *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III*, vol. 12.2 (Göttingen: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1999); Johannes Helmrath und Gabriele Annas, hrsg., *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III*, vol. 19.2 (München: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2013); Gabriele Annas, ed., *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III*, vol. 19.3 (München: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2013).

[127] Pius PP. II, *Commentaries*, ed. Margaret Meserve and Marcello Simonetta, vol. 2. Books III-IV (Cambridge, Mass; London: Harvard University Press, 2007).

[128] Sigismondo dei Conti, *Le storie de' suoi tempi: dal 1475 al 1510* (Roma: G. Barbéra, 1883), 424–436, nos. 14–16.

[129] Принципи варирају од готово потпуног подражавања изворнику, уз минималне измене у погледу додавања или осавремењивања знакова интерпункције, капитализације почетних слова и поделу текста на реченице, до прилагођавања изворника класичном латинском ради лакшег разумевања и читљивости. Keith Sidwell,

издања навођених у овом раду уважени су принципи којих су се у погледу правописа, морфологије, знакова интерпункције и класицизације средњовековног латинског придржавали приређивачи. Малобројна одступања од текста из критичких издања назначена су у фуснотама уз објашњење разлога одступања. Преводи на српски језик пружени уз изворне текстове дело су аутора овог рада, осим уколико није назначено другачије.

У случајевима преношења текстова из необјављених извора, инкунабула или извора који нису објављени у оквиру критичких издања, примењен је принцип „умерене адаптације“. Верност оригиналном тексту је у великој мери задржана, али су одређене језичке и правописне особености средњовековног и ренесансног латинског адаптиране и модернизоване, како би се текст учинио разумљивијим и читљивијим.[130] За потребе

“Editing Neo-Latin Literature,” in *A Guide to Neo-Latin Literature*, ed. Victoria Moul (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 394–407; Edwin Rabbie, “Editing Neo-Latin Texts,” *Editio* 10 (1996): 25–48; Helen Fulton, “Editing Medieval Manuscripts for Modern Audiences,” in *The Cambridge Companion to Medieval British Manuscripts*, ed. Orietta Da Rold and Elaine Treharne (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 187–213.

[130] Идеја о потпуној верности оригиналном тексту, у смислу избегавања и најмањих интервенција, напуштена је у савременом приступу приређивању извора. Rabbie, “Editing Neo-Latin Texts,” 30–33; Fulton, “Editing Medieval Manuscripts,” 188–192. Следећи принципи приређивања латинских текстова примењени су у овом раду: латински текст је подељен на реченичке целине према смислу исказа; знакови интерпункције и писање великих слова су модернизовани; лексика, граматика и синтакса оригиналних текстова је задржана; слово „j“ промењено је у „i“; коришћење „u“ и „v“ усклађено је са фонетском вредношћу; скраћенице су дате у пуном облику; задржан је средњовековни облик дифтонга „e“, без класицизирања у „ae“ или „oe“, уколико је писац користио средњовековну форму, док је у супротном задржана класична форма коју је писац користио; етноними, топоними и хидроними дати су у облику у коме су их давали аутори, будући да нема већих одступања који онемогућавају разумевање; све интервенције приређивача унете су у угласте заграде. Наведени принципи највећим делом се ослањају принципе приређивања серије *I Tatti Renaissance Library* у издању Универзитета у Харварду. За списак издања ове серије в. Harvard University Press, “The I Tatti Renaissance Library – Harvard University Press,” Harvard University Press, 2026, https://www.hup.harvard.edu/series/the-i-tatti-renaissance-library (10.1.2026). Поред наведене едиције, за принципе приређивања консултовани су Robert B. C. Huygens, *Ars Edendi: A Practical Introduction to Editing Medieval Latin Texts* (Turnhout: Brepols Publishers, 2000); Rabbie, “Editing Neo-Latin Texts,” 30–36.

превођења, језичке анализе и тумачења скраћеница, коришћени су релевантни речници и лексикони.[131]

5. Преглед досадашњих истраживања

Османско освајање Константинопоља, са свим политичким и културним последицама, до сада је у историографији детаљно проучено. Општи закључак јесте да се радило о светскоисторијској прекретници и догађају који је пресудно утицао на даљи развој политичке, културне и интелектуалне историје Европе.[132] На пољу крсташтва, истраживачи ратова против Османлија почели су их карактерисати као крсташке од краја XIX и почетка XX века,[133] али је тек средином XX века отпочело систематско проучавање крсташког покрета усмереног против Турака.[134] Његово укључивање у хронолошки оквир крсташких ратова додатно је поспешено развојем плуралистичког приступа у историографији

[131] Као основни речник консултована је речничка база података Logeion (University of Chicago, 2021), https://logeion.uchicago.edu/ (19.1.2026), састављена од више речника латинског језика. За тумачење скраћеница консултована су дела Adriano Cappelli, *Lexicon abbreviaturarum* (Leipzig: J. J. Weber, 1928); Adriano Cappelli, *The Elements of Abbreviation in Medieval Latin Paleography* (Lawrence, Kansas: University of Kansas Libraries, 1982).

[132] Неке од најзначајнијих студија на тему пада и његових последица јесу Philippides and Hanak, *The Siege and Fall of Constantinople*; Jonathan Harris, *The End of Byzantium* (New Haven: Yale University Press, 2011); Donald Nicol, *The End of the Byzantine Empire* (London: Arnold, 1979); Angold, *The Fall of Constantinople*; Pertusi, *Fine di Bisanzio*. Иако се у делу историографије пад Константинопоља каткад јавља као догађај који дели средњи век и модерно доба, прихватљивијим се чине умеренији ставови Жака Ле Гофа и Џона Монфазанија, који догађај сматрају изузетно важним, али не и коначним за историју средњег века. Оба аутора ренесансу не сматрају почетком модерног доба, већ саставним делом средњег века. Jacques Le Goff, *Must We Divide History into Periods?* (New York: Columbia University Press, 2015), 80–112; John Monfasani, "Byzantium and the End of the Middle Ages," *Mediterranea. International Journal on the Transfer of Knowledge* 4 (2019): 245–246.

[133] Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vols. 1–6 (Paris; Bucharest: E. Leroux, 1899–1916).

[134] Oskar Halecki, *The Crusade of Varna* (New York: Polish Institute of Arts and Sciences, 1943); Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. 3 (Cambridge: Cambridge University Press, 1954), 466-467. Стивен Рансиман је за крај крсташтва узео 1464. годину као годину смрти папе Пија II.

крсташтва током шездесетих и седамдесетих година XX века, када и источни хришћани, попут Скендербега, почињу да буду јасније посматрани као чинилац крсташког покрета.[135] У том смислу, нарочито се издваја студија Кенета Сетона о односу папства и Леванта, утемељена на великом броју до тада неиспитаних извора, те и након готово пола века још увек представља незаобилазну референцу у савременим истраживањима.[136]

У последњој деценији XX века повећао се број студија из области крсташтва против Турака, а тренд раста настављен је од почетка двехиљадитих година до данас.[137] Издвајају се студије Нормана Хауслија,[138] а од посебне су важности монографије о позносредњовековном крсташтву и крсташтву против Османлија у другој половини XV и почетком XVI,[139] те студија која се дотакла карактеристичног положаја источних хришћана у антиосманском крсташтву.[140] Више савремених зборника посвећених феномену крсташтва у позном средњем веку истакло је његове особености.[141] Најновији зборник

[135] Jonathan Riley-Smith, *What Were the Crusades?* (Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2002); Joseph Gill, "Pope Callistus III and Scanderbeg the Albanian," *Orientalia Christiana Periodica* 33 (1967): 534–562; Matteo Sciambra, Giuseppe Valentini, and Ignazio Parrino, "L'Albania e Skanderberg nel piano generale di crociata di Callisto III," *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 21 (1967): 83–136.

[136] Kenneth Meyer Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, vol. 2 (Philadelphia: American Philosophical Society, 1978).

[137] За студије са краја осамдесетих и из деведесетих година XX века в. Halil Inalcik, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1451-1522," in *A History of the Crusades*, vol. 6, ed. Kenneth M. Setton (Madison: University of Wisconsin Press, 1989), 1451–1522; Housley, *The Latter Crusades*; Bisaha, "New Barbarian".

[138] Norman Housley, "The Papacy, Conciliarism and Crusade, 1449–1517," *The Journal of Ecclesiastical History* 72, no. 1 (2020): 36–52; Norman Housley, "Aeneas Silvius Piccolomini, Nicholas of Cusa, and the Crusade: Conciliar, Imperial, and Papal Authority," *Church History* 86, no. 3 (2017): 643–667; Norman Housley, "Giovanni Da Capistrano and the Crusade of 1456," in *Crusading in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (London: Palgrave Macmillan, 2004), 94–115; Norman Housley, "Gathering and Using Information at the Fifteenth-Century Church Councils: The Example of Crusade," *Journal of Medieval History* 46, no. 2 (2020): 198–216.

[139] Housley, *The Latter Crusades*; Housley, *Crusading and the Ottoman Threat*.

[140] Housley, "Frontier societies and the crusading movement"; Housley, *Crusading and the Ottoman Threat*, 29–34.

[141] Издвајају се зборници Norman Housley, ed., *The Crusade in the Fifteenth Century: Converging and Competing Cultures* (London; New York: Rouledge, 2017); Norman Housley, ed., *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade* (London: Palgrave Macmillan, 2017); Baloup et Sánchez Martínez, dir., *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge*; Martin Nejedly et Jaroslav Svàtek, *La noblesse et la croisade à la fin du Moyen Âge* (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015), https://doi.org/10.4000/books.pumi.16381 (10.5.2025); Paul Srodecki and Norbert Kersken, eds., *The*

посвећен теми касног крсташтва истражио је различите аспекте поменутог феномена и за сада представља једну од садржајнијих студија крсташког покрета у позном средњем и раном новом веку.[142] Политички, дипломатски и стратешки аспекти организовања противтурског рата у XV веку предмет су студија Бенџамина Вебера, које, између осталог, пружају вредне закључке о укључивању источних хришћана у планирање походâ.[143]

У погледу идеолошких аспеката антиосманског крсташтва значајни су радови о улози хуманиста у обликовању крсташке идеје и антиосманске пропаганде. Радови на теме реакција хуманиста на пад Константинопоља, слике Османлија у ренесансној Европи, миграција учених Грка на Запад и контаката Византинаца са западним хуманистима, пуно су допринеле расветљавању културних основа хуманистичког крсташког покрета.[144] На њих се надовезују истраживања Џејмса Хенкинса, Ненси Бисахе, Маргарет Месерве и др, која указала су на начине на који су хуманисти унутар властитог дискурса спајали противтурски са крсташким наративом, стварајући оригиналне представе како о

Defence of the Faith. Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the Late Middle Ages (Turnhout: Brepols, 2024).

[142] Emir O Filipović and Magnus Ressel, eds., *Companion to the Later Crusades (1400-1700)* (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2025).

[143] Weber, *Lutter contre les Turcs*; Weber, "Toward a Global Crusade?"; Weber, Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle?"; Benjamin Weber, "The Papacy, 1274–1494," in *Companion to the Later Crusades (1400–1700)*, ed. Emir O. Filipović and Magnus Ressel (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2025), 235–258.

[144] John Monfasani, *Greeks and Latins in Renaissance Italy* (Taylor & Francis, 2023); John Monfasani, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy* (Aldershot: Variorum Publishing, 1995); Jonathan Harris, "The Role of Greek Émigrés in East-West Cultural Communication before and after the Fall of Constantinople," *English Historical Review* 137, no. 585 (2022): 362–385; Han Lamers, "Hellenism and Cultural Unease in Italian Humanism: The Case of Francesco Filelfo," in *Francesco Filelfo, Man of Letters*, ed. Jeroen De Keyser (Leiden: Brill, 2018), 22–42; Kenneth M. Setton, "The Byzantine Background to the Italian Renaissance," *Proceedings of the American Philosophical Society* 100, no. 1 (1956): 1–76.

Османлијама, тако и о поробљеним хришћанима.[145] Положај источних хришћана у реченом дискурсу до сада је разматран само делимично.[146]

Улога источних хришћана у позносредњовековном крсташком покрету добија место у савременој историографији, премда је број радова на дату тему још увек релативно мали. Досадашња истраживања дотицала су се веза између црквене уније и крсташтва,[147] значаја простора југоисточне Европе у крсташкој политици,[148] као и случаја појединачних области,

[145] Hankins, "Renaissance Crusaders"; Bisaha, *Creating East and West*; Bisaha, "Reactions to the Fall of Constantinople"; Bisaha, *From Christians to Europeans*; Nancy Bisaha, "Pope Pius II and the Crusade," in *Crusading in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (London: Palgrave Macmillan, 2004), 39–52; Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008); Meserve, "Italian Humanists and the Problem of the Crusade"; Iulian Mihai Damian, *Umanesimo e crociata nel Quattrocento* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2018); Iulian Mihai Damian, "The Humanists and the Later Crusades," in *Companion to the Later Crusades (1400–1700)*, ed. Emir O. Filipović and Magnus Ressel (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2025), 187–210.

[146] Iulian Mihai Damian, "Umanisti curiali e romanità dei valacchi. Sulle dinamiche iniziali di un riconoscimento," in *Est Modus in Rebus: Essays Presented to Professor Mihai Bărbulescu at His 75th Anniversary*, ed. Sorin Nemeti et al. (Mega: Cluj-Napoca, 2022), 107–118; Alexandru Simon, "Giovanni Mario Filelfo and Michael Marullus at the Humanist Frontiers of the Ottoman Empire: 'International' and 'National' Crusading after 1453," in *Mercenaries and Crusaders*, ed. Attila Bárány (Debrecen: University of Debrecen, 2024), 381–396.

[147] Christian Gastgeber et al., eds., *Church Union and Crusading in the 14th-15th Centuries* (Cluj-Napoca: Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, 2009).

[148] Jacques Paviot, *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l'Orient* (Paris: PU Paris-Sorbonne, 2003).

попут Молдавије и Влашке,[149] Босне[150] и Албаније.[151] Улога византијске емиграције у антиосманском крсташтву и његовом пропагирању на хришћанском Западу предњачи по истражености, било као појединачна тема, било у склопу ширих разматрања.[152] Крсташки ангажман кардинала Висариона највише је заокупирао пажњу досадашњих истраживача, који су сагласни у оцени кардиналове кључне улоге у крсташком покрету у XV веку.[153]

---

[149] Румунска историографија нарочито се истакла у разматрању улоге румунских војводстава у петнаестовековном крсташтву. Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*; Iosipescu, "The Romanian concept of crusade"; Alexandru Simon, "How to Finance a Greek Rite Athlete: Venice, Rome and Stephen III of Moldavia," in *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge*, dir. Daniel Baloup et Manuel Sánchez Martínez (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015), http://books.openedition.org/pumi/16668 (12.10.2025); Alexandru Simon, *Pământurile crucii: Românii şi cruciada târzie* (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2012); Iulian Mihai Damian, "The Greek Rite Transylvanian Church in the 1450: Archbishop John of Caffa and the Crusade in East-Central Europe," in *Est lucerna orbis: John Hunyadi and his time: in memoriam Zsigmond Jakó*, ed. Ana Dumitran, Loránd Mádly, and Alexandru Simon (Cluj-Napoca: Academia Romana: Centrul de Studii Transilvane–IDC Pres, 2009), 149–160; Iulian Mihai Damian, "Cruciada şi românii într-un proiect de la mijlocul secolului XV," *Anuarul Institutului de Istorie »A.D. Xenopol«* 48 (2011): 81–90; Liviu Pilat, "Between Ottoman Empire and Latin Christendom: Moldavia as Frontier Society in the Late Middle Ages," in *Europe and the "Ottoman World": Exchanges and Conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries)*, ed. Gábor Kármán and Radu G. Păun (Leiden; Boston: Brill, 2013), 171–193.

[150] Emir O. Filipović, "Crusading on the Eastern Adriatic Coast and Its Hinterland in the Late Middle Ages," in *Companion to the Later Crusades (1400–1700)*, ed. Emir O. Filipović and Magnus Ressel (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2025), 19–40; Filipović, "The Key to the Gate of Christendom?"; Filipović, *Bosansko kraljevstvo*, 374–384; Filipović, "Converting Heretics into Crusaders".

[151] Oliver Jens Schmitt, "Between Two Worlds or a World of Its Own? The Eastern Adriatic in the Fifteenth Century," in *The Crusade in the Fifteenth Century: Converging and Competing Cultures* (London: Routledge, 2017), 169–186; Gill, "Pope Callistus III and Scanderbeg".

[152] Jonathan Harris, "Byzantine Refugees as Crusade Propagandists: The Travels of Nicholas Agallon Harris," in *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures*, ed. Norman Housley (London: Routledge, 2017), 34–45; Jonathan Harris, *Greek Emigres in the West, 1400-1520* (Porphyrogenitus, 1995); Harris, "A Worthless Prince?", 537–554; Lamers, *Greece Reinvented*; Nathanael Aschenbrenner, "Reframing Empire: Byzantium and the Transformation of European Identity" (Doctoral dissertation, Harvard University, 2019).

[153] Thomas Ricklin, "Bessarions Türke und andere Türken interessierter Kreise. Von der Schwierigkeit, ein Feindbild gelehrt zu plausibilisieren," in *"Inter graecos latinissimus, inter latinos graecissimus": Bessarion zwischen den Kulturen*, ed. Claudia Märtl, Christian Kaiser, and Thomas Ricklin (Berlin; Boston: De Gruyter, 2013), 277–300; Dan Ioan Mureşan, "Bessarion's Orations against the Turks and Crusade Propaganda at the Große Christentag of

У досадашњој српској историографији, питање крсташтва у позном средњем веку било је релативно мало заступљено, иако не и потпуно запостављено. Студија која се систематски бави односом крсташтва и српских земаља у средњем веку ограничена је на „класични“ период крсташких ратова.[154] Део крсташке литературе из XV века, укључујући и планове који су предмет овог рада, приређен је и преведен на српски језик.[155] Издања прате вредни коментари приређивача, али без стављања делâ у шири контекст позносредњовековног крсташтва и литературе која га је пратила. Речени извори били су предмет неколико појединачних студија.[156] Поред тога, део радова дотицао се односа крсташтва и балканских држава у XV веку,[157] антиосманске и балканске политике Алфонса

Regensburg (1471),” in *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, ed. Norman Housley (London: Palgrave Macmillan, 2017), 207–243; Salvatore Leaci, “Il pericolo ottomano, Venezia e le strategie “propagandistiche” del cardinale Bessarione,” *Studi storici* 55, no. 4 (2014): 917–936. Кардинал Висарион рођен је око 1403. године у Трапезунту. Образовао се у Константинопољу и Мистри, где је био ученик чувеног неоплатонистичког византијског филозофа Георгија Гемиста Плитона. Учествовао је на Сабору у Ферари и Фиренци као део византијског посланства и митрополит Никеје, након чега је прихватио унију и 1439. године добио кардиналско звање. Од 1440. године трајно је боравио у Италији, а у Риму се налазио од 1443. године. Папа Пије II га је 1463. године именовао за титуларног патријарха Константинопоља. До смрти 1472. године Висарион је деловао као посредник између грчке и латинске културе, посветивши се сакупљању рукописа, превођењу античких текстова и заступању антиосманске политике. Michael Malone-Lee, *Cardinal Bessarion (1403–1472)* (New York: Routledge, 2024).

[154] Александар Узелац, *Крсташи и Срби* (Београд: Утопија, 2018).

[155] Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, prev. Miodrag Rajičić (1950; repr., Beograd: Čigoja, 2002); Мартин Сегон, “Мало дјело поштованога господина господина Мартина де Сегонис,” у *Писци средњовјековног латинитета*, ур. Душан Синдик, прев. Гордана Томовић (Цетиње: Обод, 1996); Константин Михаиловић, *Јаничарове успомене или турска хроника*, ур. Ђорђе Живановић (Београд: Просвета, 1986). Српско издање *Путовања преко мора*, за разлику од француског, не садржи Брокијеров превод плана Јована Торцела, нити Брокијеров крсташки план.

[156] Као најрелевантније за оквир овог рада издвајају се Boris Stojkovski, “Bertrandon de La Broquière on Byzantium and Serbia. Richness and Decline in the Age of Ottoman Conquest of the Balkans,” in *Byzanz und das Abendland V. Studia Byzantino-Occidentalia*, hrsg. Erika Juhász (Budapest: Eötvös-József-Collegium, 2018), 175–187; Miloš Ivanović, “The Image of Sultan Mehmed the Conqueror in the Turkish Chronicle (Memoirs of a Janissary) of Konstantin Mihialović,” *Inicijal* 9 (2021): 153–177.

[157] Momčilo Spremić, “I Balcani et la Criocata (1455–1464),” in *Il sogno di Pio II e il viaggio da Roma a Mantova*, ed. Arturo Calzona et al. (Firenze: Leo. S. Olschki, 2003), 481–592.

V Арагонског,[158] слике Српске деспотовине[159] и југоисточне Европе у крсташком плану Мартина Сегона,[160] места деспота Ђурђа Бранковића у папској крсташкој политици,[161] те демонизације непријатеља у крсташкој реторици.[162] Докторска дисертација о слици Србије и њених становника у наративним изворима са простора хришћанског Запада делимично се дотицала и планова анализираних у овом раду.[163]

Основе истраживања крсташких планова, укључујући и антиосманске, као жанра крсташке литературе постављене су у франкофоној и англофоној историографији крајем XIX и почетком XX века, са првим издањима самих текстова.[164] Поједине старије студије дотицале су се планова за освајање Свете земље у склопу ширих разматрања позносредњовековног крсташтва.[165] Систематско проучавање жанра отпочело је тек крајем

[158] Момчило Спремић, "Балкански вазали краља Алфонса Арагонског," у *Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 355–370; Момчило Спремић, "Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски," у *Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 371–390; Nada Zečević, "Notevole larghezza, notizie così gravi e gelose and un uomo che amava spacciarsi: Human Resources of Diplomatic Exchange of King Alfonso V of Aragon in the Balkans (1442–1458)," *The Hungarian Historical Review* 8, no. 2 (2019): 411–433.

[159] Борис Стојковски, "Српска Деспотовина у делу Мартина Сегона – неколико историјских опсервација," у *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XI*, ур. Гордана Јовановић (Деспотовац, Београд: Народна библиотека „Ресавска школа"; Институт за српски језик САНУ, 2021), 203–218.

[160] Igor Stamenović, "Projecting the Crusading Routes in Southeastern Europe: The Case of Martin Segon's Treatise Quos Terrarum Limites (1480/81)," *Eurostudium3w* 63, no. 2 (2024): 50–62.

[161] Игор Стаменовић, "Була папе Николе V деспоту Ђурђу Бранковићу (Рим, 24. октобар 1453. године) у контексту папске крсташке политике," *СИНЕЗА: Часопис за хуманистичке и друштвене науке* 4, бр. 1 (2023): 59–75.

[162] Igor Stamenović, "Death of Sultan Mehmed II and Anti-Ottoman Crusade Rhetoric in Guillaume Caoursin's *Oratio in senatu Rhodiorum de morte Magni Turci*," *Inicijal* 12 (2024): 209–231.

[163] Марко Гавриловић, "Западноевропски наративни извори о Србији и њеним становницима (XI–XV век): слика другог" (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2024), 96–103.

[164] Finot, *Projet d'expédition contre les Turcs*; Djuvara, *Cent projets*; Iorga, ed., *Notes et extraits*, vols. 1–6; C. Raymond Beazley, "Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum," *The American Historical Review* 12, no. 4 (1907): 810–857; C. Raymond Beazley, "Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum, II" *The American Historical Review* 13, no. 1 (1907): 66–115.

[165] За преглед студија в. Leopold, *How to Recover the Holy Land*, 3–7.

деведесетих година XX века, а снажнији замах добило је од почетка двехиљадитих.[166] Допринос проучавању крсташких планова из позног средњег века са становишта стратегије, географије, политичког прагматизма, верске политике и др. пружио је зборник на тему крсташких планова под уредништвом Жака Павиоа.[167]

Антиосмански крсташки планови до сада су подробније збирно анализирани у свега једној студији, скупа са плановима за повратак Св. Земље.[168] У склопу различитих разматрања указано је на њихово постојање и на могући континуитет са плановима из XIII и XIV века.[169] Делови појединачних планова анализирани су приликом њиховог издавања, али ретко уз детаљније поређење са другим сличним изворима.[170] Овај рад настоји да обједини наведене планове и размотри их групно, приступајући им са становишта улоге источних хришћана. Циљ наведеног приступа је да се, кроз анализу једне микроцелине у плановима, са једне стране пружи допринос ширем разумевању места и улоге источних хришћана у позносредњовековном крсташтву, а са друге, да се отвори пут будућим истраживањима која би за тему имала остале елементе крсташких планова из датог периода.

[166] Leopold, *How to Recover the Holy Land*; Leopold, "Crusading proposals in the fourteenth and fifteenth centuries"; Paviot, *Projets de croisade*.

[167] Paviot, dir., *Les Projets de croisade*.

[168] Espada, "Crusading Plans".

[169] Housley, *The Later Crusades*, 384; Leopold, *How to Recover the Holy Land*, 197–202; Hankins, "Renaissance Crusaders", 116.

[170] За издања в. подсекцију 4 у поглављу I овог рада.

II ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

Облици историјских наратива, дискурси којима припадају, те интереси и становишта које заступају неодвојиви су од историјског контекста њиховог настанка.[171] Већ поменуто запрепашћење које је изазвао пад Константинопоља, као и растућа османска претња у потоњим деценијама, утицали су на обнову крсташких идеја и литературе преко које су пласиране.[172] При формирању „глобалног" крсташког фронта, ослањање на западно хришћанство није било довољно. Било је потребно окренути се новим облицима сарадње, која је у обзир узимала нелатинске савезнике, укључујући и источне хришћане на граници са Османлијама или под њиховом влашћу.[173] Нове унутрашње околности на хришћанском Западу, попут ривалства између европских држава, слабљења ауторитета цркве, општег мањка крсташког ентузијазма и др, захтевале су нове видове дипломатског деловања. Истовремено, на идеолошком плану, било је потребно „да се рат против Турака смести у нови идеолошки контекст, контекст који је омогућио политичким вођама да искористе до тада нетакнуте изворе страха, мржње и војничког ентузијазма. Ту на сцену ступају хуманисти".[174]

1. Културни и интелектуални оквир: „Ренесансни крсташи" и хуманистички однос према хришћанском Истоку

Појам „ренесансни крсташи" увео је 1995. године историчар ренесансе Џејмс Хенкинс како би означио спој старе идеје крсташког рата са новим, хуманистичким

[171] David Carr, "Getting the Story Straight: Narrative and Historical Knowledge," in *Historiography between Modernism and Postmodernism*, ed. Jerzy Topolski (Leiden: Brill, 1994), 119–133; Fredric Jameson, *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act* (London: Routledge, 1981).

[172] Hankins, "Renaissance Crusaders"; Bisaha, *Creating East and West;* Meserve, "Italian Humanists and the Problem of the Crusade".

[173] Weber, "Toward a Global Crusade?"; Weber, *Lutter contre Les Turcs*, 74–80, 95–98.

[174] Hankins, "Renaissance Crusaders", 115.

интелектуалним контекстом у XV веку.[175] Термином „хуманисти“ се за период од средине XIV до средине XVII века означава група људи која је тежила изучавању тзв. *studia humanitatis*, одн. пет дисциплина: граматике, реторике, поезије, историје и моралне филозофије, кроз грчки и римски класични оквир. Ренесансни хуманизам није представљао унапред дефинисан вид филозофије, идеологије, друштвеног или верског правца у мишљењу, већ врсту културног покрета примарно фокусираног на реторику, историју и књижевност. Као такав, могао је бити инкорпориран у различите религијске, филозофске и друштвене системе.[176]

За хуманисте, као професионалне реторичаре и писце, начин на који су исказивали ставове био је подједнако важан као и садржај исказа.[177] Своје исказе хуманисти су обликовали према наративним, језичким и стилским обрасцима позајмљеним из класичне грчке и римске традиције.[178] Међутим, ослањање на класичне обрасце није значило пасивно копирање и понављање античких термина. Класична терминологија и слике служили су као дискурзивно поље, одн. као језик за међусобно разумевање, размену мишљења и актуелизацију прошлости.[179] Детаљна посвећеност класичним текстовима хуманистима је

[175] Хенкинс, такође, упозорава да позитиван став хуманиста према крсташтву није био сасвим јединствен, те не би исправно било у целости изједначавати хуманизам са обновом крсташког покрета. Иако већина хуманиста јесте заговарала крсташтво, на њихов однос према датом питању утицали су, поред осталог, патронажа, одн. меценство, те лични ентузијазам. Један, иако мањи, део хуманиста показивао је и филосманске тежње. Hankins, “Renaissance Crusaders”, 131, 136.

[176] John Monfasani, “Humanism, Renaissance,” in *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (Taylor and Francis, 1998), https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/humanism-renaissance/v-1 (11.1.2026).

[177] Paul Oskar Kristeller, “The Moral Thought of Renaissance Humanism,” in *Renaissance Thought and the Arts: Collected Essays* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 26; Ronald Gene Witt, *In the Footsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni* (Boston; Leiden: Brill, 2003), 1–30; Ronald Witt, “Medieval ‘Ars Dictaminis’ and the Beginnings of Humanism: A New Construction of the Problem,” *Renaissance Quarterly* 35, no. 1 (1982): 1–35.

[178] Peter Mack, “Humanism and the Classical Tradition,” in *The Oxford History of the Renaissance*, ed. Gordon Campbell (Oxford: Oxford University Press, 2023), 10–36; Kristeller, “The Moral Thought of Renaissance Humanism”.

[179] Bisaha, *Creating East and West*, 9; James Hankins, *Virtue Politics: Soulcraft and Statecraft in Renaissance Italy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2019), xi–xxi; Kenneth Gouwens, “Perceiving the Past: Renaissance Humanism after the ‘Cognitive Turn,’” *The American Historical Review* 103, no. 1 (1998): 55–82.

омогућила да античке обрасце користе као основу за описивање савремених прилика. Класичне текстове и мотиве су том приликом прилагођавали својим потребама, често без веза са оригиналним контекстом.[180] Хуманистичка дела циркулисала су у кругу људи образованих на сличним културним основама који су међусобно могли да разумеју поруке пласиране кроз, наизглед, антички наратив.[181]

Иако доминантна, класична култура није била једина на коју су се хуманисти ослањали. Снажан је утицај који су на хуманизам имали средњовековна схоластика, теологија, историографија и политичка мисао.[182] Комбинација класичних и средњовековних идеја нарочито је уочљива у ренесансној историографији, политичкој теорији и географији, што су три најзначајнија поља у стварању крсташких планова.[183] Управо је хибридност, карактеристична за ренесансну културу уопште, омогућила усвајање и преобликовање крсташке реторике из ранијих периода.[184] Уз неспорне промене које су покренули на ширем интелектуалном и културном плану, хуманисти су још увек били део средњовековног света, те је и њихово настављање и развијање крсташких традиција

[180] Anthony Grafton, *Commerce with the Classics: Ancient Books and Renaissance Readers* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997), 11–15; Patrick Baker, Johannes Helmrath, and Craig Kallendorf, eds., *Beyond Reception: Renaissance Humanism and the Transformation of Classical Antiquity* (Berlin; Boston: De Gruyter, 2019).

[181] Grafton, *Commerce with the Classics*.

[182] Angelo Mazzocco, ed., *Interpretations of Renaissance Humanism* (Leiden; Boston: Brill, 2006); Alastair Hamilton, "Humanists and the Bible," in *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. Jill Kraye (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 100–117; Ronald G Witt, *The Two Latin Cultures and the Foundation of Renaissance Humanism in Medieval Italy* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012); Carol E. Quillen, *Rereading the Renaissance* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998), 19–63; Marina S. Brownlee and Dimitri Gondicas, eds., *Renaissance Encounters: Greek East and Latin West* (Leiden: Brill, 2013), са посебном пажњом на радове Џона Монфазанија, Терезе Шокрос, Џудит Херин и Стјуарт М. Мекманус.

[183] Gary Ianziti, *Writing History in Renaissance Italy: Leonardo Bruni and the Uses of the Past* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2012); Andréa Doré, "Geography in Renaissance Sciences," in *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco Sgarbi (Cham: Springer, 2022), 1359–1362; Hankins, *Virtue Politics*.

[184] Peter Burke, *Hybrid Renaissance: Culture, Language, Architecture* (Budapest: Central European University Press, 2016). О антиисламској крсташкој реторици из каснијег крсташтва као наставку реторике из ранијег периода крсташког покрета (1095–1291) в. Andrew Holt, "Crusading against Barbarians: Muslims as Barbarians in Crusades Era Sources," in *East Meets West in the Middle Ages and the Early Modern Times*, ed. Albrecht Classen (Berlin; Boston: De Gruyter, 2013), 443–456.

разумљиви наставак ранијих идеја.[185] Крсташки наративи из XV и XVI века, укључујући и наративе анализираних планова, пратили су представљене хуманистичке оквире изражавања стварности.[186]

Пад Константинопоља представљао је преломну тачку за позитивнију перцепцију византијских Грка у хуманистичком дискурсу. Рани хуманисти, попут Франческа Петрарке или Колуча Салутатија, имали су, у најмању руку, амбивалентан однос према Грцима из Византије, најчешће их не доводећи у нарочиту везу са античким.[187] Након пада Константинопоља став се почео мењати. Део западних хуманиста, попут Лавра Квиринија, Никола Тињозија, Енеје Силвија Пиколоминија, Франческа Филелфа и других, показивао је симпатије према страдалним Грцима.[188] Немалу улогу у томе имао је антиосмански наратив пласиран од стране византијске емиграције у Италији, која је себе углавном представљала као носиоца класичне грчке културе и етноса.[189] У датим околностима, борба против Османлија за ослобађање поробљене Грчке изједначавана је са борбом за заштиту хеленске учености, што је идеја која се сусретала и у анализираним крсташким плановима.[190]

---

[185] Hankins, "Renaissance Crusaders", 111–112; Weber, *Lutter contre les Turcs*, 37.

[186] Bisaha, "New Barbarian," 186; Housley, *The Later Crusades*, 387.

[187] Bisaha, Creating East and West, 118–123; Hankins, "Renaissance Crusaders", 114.

[188] Bisaha, *Creating East and West*, 123–132; Harris, *Greek Emigres*, 82–84. Лавро Квирини био је венецијански хуманиста (1420–1479) који је од 1452. године живео на Криту. Аутор је многих писама и трактата, попут оних о племству (*De nobilitate*), под утицајем Аристотела, или држави (*De Republica*). Био је близак сарадник кардинала Висариона, један је од аутора савремених извештаја о паду Константинопоља и велики заговорник антиосманског крсташтва. Seth Parry, "Lauro Quirini," in *Oxford Bibliographies Online* (Oxford: Oxford University Press, 2019), https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0296.xml (11.1.2026); Giorgio Ronconi, "Quirini, Lauro," in *DBI*, vol. 86 (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2016),https://www.treccani.it/enciclopedia/lauro-quirini_(Dizionario-Biografico)/?search=QUIRINI%2C%20Lauro%2F (11.1.2026). Николо Тигнози (1402–1474), још један хуманиста под Аристотеловим утицајем, био је близак сарадник породице Медичи у Фиренци, лекар и професор медицине. Аутор је неколико политичких и филозофских трактата. David A. Lines, "Tignosi, Niccolò," in *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco Sgarbi (Cham: Springer, 2022), 3255–3259.

[189] Lamers, *Greece Reinvented*, 270–282.

[190] Bisaha, *Creating East and West*, 124.

Грчка емигрантска заједница на хришћанском Западу била је најбројнија у Италији, са центрима у Венецији, Напуљу и Риму. Римска грчка заједница није била толико бројна као друге две, али је била утицајна и директно ослоњена на папску помоћ и заштиту.[191] Благонаклоност према грчким избеглицама зависила је од два чиниоца: (1) наклоњености идеји крсташтва, због чега су избеглице наилазиле на нешто бољи пријем у Италији, Бургундији, Француској и Енглеској; (2) хуманистичког интересовања за класичну грчку културу, при чему су развијена мрежа хуманиста и њихов утицај на владарским дворовима били значајни за прихватање грчких избеглица.[192]

Велики део византијских емиграната био је образован и њихов долазак на латински Запад сматра се „првим великим одливом мозгова у Западној историји".[193] Утицај на италијански хуманизам почели су вршити још крајем XIV и у првој половини XV века, са доласком Манојла Хрисолораса за учитеља грчког у Фиренци, Болоњи, Венецији и Риму, те кардинала Висариона у Рим 1439. године. Читав низ других учених Византинаца дошао је у Италију након 1453. године, попут Јована Аргиропула, Теодора Газе, Георгија Трапезунтског и др. Стожер окупљања и главно чвориште мреже византијских миграната у Италији био је кардинал Висарион. Највећи део образованијих избеглица по доласку на Запад обављао је посао педагога, градећи истовремено контакте са латинским хуманистима.[194] Културни утицаји кретали су се у оба правца, те је и култура латинске

[191] Harris, *Greek Emigres*, 24–38.

[192] Ibid., 62–72.

[193] Monfasani, "Greek Renaissance Migrations", 5.

[194] Monfasani, *Greeks and Latins in Renaissance Italy*; Monfasani, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy*; Nigel G. Wilson, *From Byzantium to Italy* (London; New York: Bloomsbury Publishing, 2016), 9–12, 54–67; Harris, *Greek Emigrees*, 85–117; Concetta Bianca, "Byzantines at Rome in the Fifteenth Century," in *Essays in Renaissance Thought and Letters*, ed. Alison Frazier and Patrick Nold (Leiden: Brill, 2015), 1–11. О Хрисолорасу и његовом значају за италијански ренесансни хуманизам в. Christopher Hobbs, "Manuel Chrysoloras," in *Oxford Bibliographies Online* (Oxford: Oxford University Press, 2019), https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0410.xml (11.1.2026); Ian Thomson, "Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance," *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7 (1966): 63–82.

ренесансе имала утицаја на Грке, премда је проучавање овог феномена још увек у повоју.[195] Једна од идеја коју су византијске избеглице преузеле и усвојиле из западног културног дискурса била је идеја крсташтва као верског и цивилизацијског сукоба.[196]

Византијски Грци служили су као посредници у преношењу класичне грчке културе, као и знања из области технологије, медицине, бродоградње, уметности и сл. Интелектуално наслеђе Византијског царства сразмерно је мање преношено у односу на класично хеленско наслеђе, изузев дела раних источних црквених отаца.[197] Узрок томе било је прилагођавање емиграната интересовањима латинских хуманиста и радијем наглашавању хеленства него ромејства у њиховом самопредстављању.[198] Већина учених Византинаца градила је у емиграцији слику о себи као потомцима античких Хелена, те чувара и преносилаца класичне грчке културе. Истицали су и креирали идеје о хеленској слободи као грчком идеалу који се преносио од антике до њиховог времена, о спартанском борбеном духу, грчкој мудрости, имитирали су класичне језичке изразе, преписивали, приређивали и сакупљали грчка класична дела и др. Своје посебности су задржавали, али оне које је латинска циљана публика желела да види – посебности Грка, а не Ромеја. Приликом пропагирања крсташтва и потребе за ослобођењем некадашњих византијских

[195] Federica Ciccolella, "The Greek Renaissance: Transfer, Allelopoiesis, or Both?," in *Beyond Reception: Renaissance Humanism and the Transformation of Classical Antiquity*, ed. Patrick Baker, Johannes Helmrath, and Craig Kallendorf (Berlin; Boston: De Gruyter, 2019), 45–58.

[196] Weber, *Lutter contre les Turcs*, 39–40. Вебер упозорава да не би требало пренаглашавати улогу византијских Грка у обнови крсташке идеје на Западу, будући да се сукоб муслимана и хришћана у Византији, за разлику од западног крсташтва, није доживљавао као примарно религијски. Његово је мишљење да је усвајање крсташке идеје код византијске емиграције последица инкултурације у западно друштво, заједно са прихватањем уније.

[197] Monfasani, "Greek Renaissance Migrations", 10; Harris, *Greek Emigres*, 119–188; Charles L Stinger, *Humanism and the Church Fathers* (Albany: State University of New York Press, 1977).

[198] Готово читаво време постојања Византијског царства, ромејски, одн. римски идентитет био је доминантан у самоодређивању Царства и његових житеља. Ромејство, међутим, није представљало препреку за хеленско културно наслеђе које је истицано паралелно. Yannis Stouraitis, "Reinventing Roman Ethnicity in High and Late Medieval Byzantium," *Medieval Worlds* 5 (2017): 70–94; Anthony Kaldellis, "From Rome to New Rome, from Empire to Nation-State: Reopening the Question of Byzantium's Roman Identity," in *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, ed. Lucy Grig and Gavin Kelly (Oxford; New York: Oxford University Press, 2012), 387–404.

територија, хеленизам византијских Грка био је значајан аргумент. На тај начин успевали су да обезбеде углед и да буду примећени код патрона од чијих су средстава зависили, те да кроз културни наратив пласирају поруку о потреби за ослобођењем поробљене наследнице древне Хеладе.[199]

Хеленство није коришћено искључиво као стратегија преживљавања Грка у избеглиштву. Радило се о идентитетском и идеолошком обрасцу који је настао још у Византији. Почео је да се развија за време постојања Латинског царства (1204–1261), како би се нагласила грчка културна супериорност у односу на Латине, а потом се усавршила у XV веку, у кругу тада младих интелектуалаца под утицајем Георгија Гемиста Плитона у Мистри.[200] Већ формирана идеја о грчкој културној супериорности наставила је да се развија у емиграцији. Прилагођена новим околностима, коришћена је од стране Грка као снажан аргумент у пропагирању крсташтва против „културно инфериорних“ Османлија.[201] Захваљујући интелектуалној размени, латински хуманисти долазили су у додир са

[199] Lamers, *Greece Reinvented*, 271–274; Nathanael Aschenbrenner and Jake Ransohoff, "Introduction," in *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, ed. Nathanael Aschenbrenner and Jake Ransohoff (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2022), 10.

[200] Lamers, *Greece Reinvented*, 28–62; Claudia Rapp, "Hellenic Identity, Romanitas and Christianity in Byzantium," in *Hellenisms. Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, ed. Katerina Zacharia (Aldershot: Ashgate, 2008), 142–144; Georgios Steiris, "Byzantine Philosophers of the 15th Century on Identity and Otherness," in *The Problem of Modern Greek Identity: From the Ecumene to the Nation-State*, ed. Georgios Steiris, Sotiris Mitralexis, and George Arabatzis (Cambridge Scholars Press, 2016), 173–199. Хеленизација ромејства у Плитоновој и, касније, Висарионовој концепцији византијског идентитета схватала се као враћање изворном грчком идентитету и врлинама, због чијег се напуштања тобож и догодило опадање моћи Византијског царства. Fabio Pagani, "Greek Identity and Ideas of Decline in Fifteenth-Century Byzantium: Gemistos Pletho and Bessarion," in *the Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, ed. Nathanael Aschenbrenner and Jake Ransohoff (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 2021), 27–46. За Плитонову биографију, филозофију и рецепцију његове мисли на латинском Западу в. Jozef Matula and Paul Richard Blum, eds., *Georgios Gemistos Plethon: The Byzantine and the Latin Renaissance* (Olomouc: Palacky University, 2014); Christopher Montague Woodhouse, *George Gemistos Plethon* (Oxford: Clarendon Press, 1986).

[201] Lamers, *Greece Reinvented*, 274–276.

наведеним обликом хеленства, понекад га усвајајући, а понекад задржавајући разлике између древних и савремених Грка.[202]

За разлику од византијских Грка, остале групе источних хришћана нису са собом носиле интелектуални и културни углед древних Хелена. Знања о негрчким народима на хришћанском Истоку нису недостајала на средњовековном латинском Западу. Живели су у директном суседству, страдања источних хришћана под Османлијама била су позната, контакти са њиховим првацима су одржавани, а део источног племства избегао је на Запад након турских освајања њихових земаља.[203] У хуманистичком дискурсу, обрасци представљања негрчких источних хришћана почивали су, како ће подробније бити приказано наредним поглављима овог рада, на основама класичне римске и грчке географије и историографије. Поменути народи представљани су као потомци народâ старог света који су у прошлости насељавали простор југоисточне и источне Европе. За разлику од Византинаца, који су у емиграцији сâми градили, одн. „обнављали" хеленски идентитет, није познато да су се припадници негрчких народа са поменутог простора представљали као потомци античких етничких скупина. Античке идентитетске одреднице које су им латински писци додељивали највећим делом биле су хуманистички конструкти. Изједначавање савремених са класичним топонимима у списима насталим на простору југоисточне Европе у XV веку нису ишли даље од просторних одредница.[204]

---

[202] Elena Boeck, "Making the Roman Past(s) Come Alive. Manuel Chrysoloras, Cyriac of Ancona, and Andrea Mantegna's Triumphs of Caesar," in *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, ed. Nathanael Aschenbrenner and Jake Ransohoff (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2022), 47–70; Natalia Agapiou, "Enea Silvio Piccolomini et les Grecs," in *Pio II umanista europeo : atti del XVII Convegno internazionale, (Chianciano-Pienza, 18-21 luglio 2005)*, a. c. di Luisa Secchi Tarugi (Firenze: Franco Cesati Editore, 2007), 165–178; Harris, *Greek Emigres*, 72–84; Bisaha, *Creating East and West*, 123–134.

[203] В. подсекцију 2 у поглављу II овог рада.

[204] Два карактеристична примера која илуструју поменуто стилско опредељење јесу *Житије деспота Стефана Лазаревића* Константина Филозофа, те анонимни посмртни говор за деспота Ђурђа Бранковића. В. Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1990), 394–493; Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех) - Житије деспота Стефана Лазаревића*, ур. Гордана Јовановић (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), нарочито 76–81. Наведени стил подражавања класичним узорима карактеристичан је како за ренесансни хуманизам, тако и за византијску књижевност и историографију. В. Leonora Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing* (Cambridge: Cambridge University

У приступу класичним мотивима, хуманисти су манипулисали изворним значењима, те су класичним текстовима приступали као „грађевинском материјалу и композицији у динамичном односу према другим материјалима: другим деловима античког мита, деловима савремене литературе, историјским подацима [и] филозофским претпоставкама“.[205] Стога се у позносредњовековној крсташкој литератури, укључујући и планове, упоредо са хришћанским религијским мотивима јављају антички мотиви славе и херојства. На идеолошком плану, духовна димензија крсташтва стављана је у исту раван са политичком, док су религијски стереотипи о Турцима праћени идејом о њиховом „варварству“, по узору на варваре из класичне старине. Крсташки узори из Првог крсташког рата, попут Годфрида Бујонског, навођени су упоредо са античким историјским и митским херојима, као што су Александар Велики, Херакле, Сципион Африканац или Паусанија. Као последица уплива нових мотива, стриктно религијски, одн. црквени наратив постао је мање присутан у крсташкој литератури XV и XVI века.[206] Планови који су писани у облику трактата по својој природи имали су полемички карактер, те су ради ваљаног обликовања аргумената прилагођавани владајућим наративним обрасцима.[207]

Хуманистичка крсташка литература знатно је утицала на формирање новог концепта Европе у XV веку, као и на настанак новог европског идентитета.[208] Европа је за хуманисте представљала културно-географско-верску целину са заједничким хришћанским наслеђем и цивилизацијом укорењеном у класичној традицији. Европа је била супротстављена својој антитези, Азији, одн. Турској, такође културно-географско-верском концепту који је представљан као варварски, невернички и нецивилизован. Концепт *Европе* настао је модификацијом и комбинацијом средњовековног појма *Christianitas* (хришћанство, одн. хришћански свет), до тада искључиво везаног за западно хришћанство, са класичним Страбоновим географским појмом Европе, чију је источну границу чинила линија Дон–

Press, 2018); Martin Hinterberger, “The Language of Byzantine Chronicles,” in *A Companion to Byzantine Chronicles*, ed. Raimondo Tocci (Leiden: Brill, 2024), 111–146.

[205] Monica Centanni, *Fantasmi dell’antico. La tradizione classica nel Rinascimento* (Rimini: Guaraldi, 2017), 111.

[206] Hankins, “Renaissance Crusaders”, 116, 119–123.

[207] Goeing, “Treatise, Renaissance”, 3300–3304; Meserve, *Empires of Islam*, 117–154; Brian J. Maxson, “Claiming Byzantium: Papal Diplomacy, Biondo Flavio, and the Fourth Crusade,” *Studi Veneziani* 68 (2013): 33.

[208] Hankins, “Renaissance Crusaders”, 145–146.

Азовско море–Мраморно море. Настанак концепта Европе у описаном смислу директно је био узрокован османском претњом и освајањем Константинопоља. Први пут се јавља непосредно пре пада града, у писму Георгија Трапезунтског папи Николи V о потреби слања западне помоћи браниоцима Константинопоља (*Ad defendenda pro Europa Hellesponti claustra*, 1452). Убрзо се проширио међу хуманистима, а међу онима који су усвојили концепт издвајају се Поџо Брачолини,[209] Флавио Бјондо,[210] Донато Ачајоли[211] и, нарочито, Енеја Силвије Пиколомини.[212]

Пиколоминијева дела *Cosmographia* и *De Europa* посебно су допринела дефинисању односа између супротстављених концепата Европе и Азије, јасно омеђујући „европски" простор који би хришћани штитили од Азијата, одн. Османлија.[213] Изједначавањем граница

[209] Поџо Брачолини био је фирентински хуманиста и историчар, познат као сакупљач и преписивач класичних дела, те аутор неколико оригиналних списа, међу којима и историјско дело о римским споменицима (*De varietate fortunae*). Armando Petrucci and Emilio Bigi, "Bracciolini, Poggio," in *DBI*, vol. *13* (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1971), https://www.treccani.it/enciclopedia/poggio-bracciolini_(Dizionario-Biografico)/ (11.1.2026).

[210] Више о Флавију Бјонду в. подсекцију 1 у поглављу III овог рада.

[211] Донато Ачајоли (1429–1478) био је фирентински хуманиста, политичар и оратор. Бавио се преписивањем, превођењем и састављањем коментара на дела и мисли грчких и римских класичних аутора. Нарочито се истицао познавањем Аристотелове филозофије, за шта се учио код византијског учитеља Јована Аргиропула у Фиренци. Lorenzo Filippo Bacchini, "Acciaiuoli, Donato," in *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco Sgarbi (Cham: Springer, 2022), 33–35.

[212] Bisaha, *Creating East and West*, 83–89; Vincent Capdepuy, "Grands espaces et territorialité. Le regard d'un pape géographe sur l'Europe, Æneas Sylvius Piccolomini (Pie II)," *Cahiers de recherches médiévales et humanists* 21 (2011): 132–135; Serge Stolf, "Espace géographique et espace culturel: le De Europa de Enea Silvio Piccolomini," *Camenae* 14 (2012): 1–19; Serge Stolf, "L'Europe et ses « Européens » vus par Enea Silvio Piccolomini (1458)," *Cahiers d'études italiennes* 27 (2018), https://doi.org/10.4000/cei.5225 (9.11.2024); Nora Berend, "The Concept of Christendom: A Rhetoric of Integration or Disintegration?," in *Hybride Kulturen im mittelalterlichen Europa*, ed. Michael Borgolte and Bernd Schneidmüller (Berlin: Akademie Verlag, 2010), 56; Hankins, "Renaissance Crusaders", 145–146.

[213] Bisaha, *Creating East and West*, 86; Housley, *Crusading and the Ottoman Threat*, 22–23. Пад Константинопоља био је прекретница и у Пијевом конципирању Европе. Пре датог догађаја, Пиколомини је Османлије посматрао пре свега као политичког непријатеља у Европи, без нарочитих идеолошких карактеризација. После 1453. године „постао је убеђен да Османлије нису имале ништа заједничко са Европљанима". Bisaha, *From Christians to Europeans*, 250.

Европе са границама хришћанства, уз укључивање грчког културног простора као саставног дела европске културне целине, омогућена је интеграција православних хришћана у хришћанску орбиту. Новим границама били су обухваћени хришћани под османском влашћу, као и Рутени, Литванци и „јеретички“ хришћани попут Чеха и Босанаца. Изван граница Европе остала је Русија.[214]

Без обзира на већу отвореност према хришћанском Истоку, хуманисти су, ипак, задржали разлику између западног света и источних хришћана, премда унутар дефинисаних граница Европе. У смислу потпуног припадања скупу европских народа, положај Грка, а нарочито других, негрчких источних хришћана, који се нису могли довести у везу са античком ученошћу, био је недовољно јасан, узрокован верским различитостима у односу на Римску цркву.[215] Стога је при разматрању слике источних хришћана у позносредњовековним крсташким наративима неопходно имати у виду флуидност њиховог положаја унутар ширих хуманистичких концепција.

2. Политички оквир: Османска претња, крсташтво и источни хришћани (1453–1503)

Водеће место у покретању, пропагирању, прилагођавању и покушајима практичног остварења крсташке идеје у анализираном временском периоду припадало је папству. Уз неколико изузетака, на које ће бити указано у даљем тексту, интересовање европских владара за крсташтво била је највећим делом последица крсташке иницијативе Курије.[216] Поред традиционалне улоге покретача крсташтва, папство је за пропагирање противтурског рата било мотивисано могућношћу повратка угледа и моћи које је изгубило током дуге

[214] Bisaha, *From Christians to Europeans*, 143; Stolf, “L'Europe et ses « Européens »”.

[215] Bisaha, *From Christians to Europeans*, 143–144. Иако су увиди Ненси Бисахе у Пијево конципирање Европе веома темељни, не чини се сасвим прихватљивом теза да је Пије под Рутенима подразумевао искључиво римокатолички етнос. Bisaha, *From Christians to Europeans*, 143. Судећи по Пијевом наводу из дела *De Europa* Рутени и део Литванаца, сматрани су православнима, одн. онима који следе „грчке грешке“: „Међу Словенима једни доиста следе Римску цркву […]; други следе грчке грешке, као што су Бугари, Рутени и многи од Литванаца […]“ („ex Sclauis enim alii romanam ecclesiam sequuntur […]; alli Grecorum sequuntur errores ut Bulgari, Rutheni et multi ex Lituanis“). Pius PP. II, *De Europa*, 115.

[216] Meserve, “The Papacy and the Crusade, 1400–1600”, 211–221.

кризе започете Авињонским ропством (1309–1378) и пресељењем папе из Рима, настављене Западним расколом (1378–1417), са постојањем двојице и, кратко, тројице папа, те додатно продубљене концилијаризмом – покретом који је унутар католичке цркве заговарао примат сабора над папом. Као део стратегије за повратак некадашњег угледа, папство је на себе након 1453. године преузело својеврсну културну мисију очувања грчке учености, која је требало да врати централно место Рима у читавом хришћанском свету.[217]

Вести о паду Константинопоља дошле су до Рима преко Венеције најкасније до 30. јуна 1453. године.[218] Прва значајнија папска реакција била је објава крсташког рата булом *Etsi ecclesia Christi* (30. септембар 1453).[219] Уз објаву буле, папа је настојао да обједини крсташке снаге за општи поход. Стожери крсташке политике на хришћанском Западу били су бургундски војвода Филип Добри (1419–1467) и напуљски краљ Алфонсо V Арагонски.[220] Међу њима, напуљски краљ имао је најразвијенију мрежу савезника на граници са Османлијама. Њу су чинили српски деспот Ђурађ Бранковић, војвода Стефан Вукчић Косача (1435–1466), албански господар Ђурађ Кастриот Скендербег и морејски деспот Димитрије Палеолог (1449–1460).[221] Поред контаката са Алфонсом и Франческом Софрцом,[222] српски деспот и, нарочито, Скендербег одржавали су активне контакте са

---

[217] Charles L. Stinger, *The Renaissance in Rome* (Bloomington: Indiana University Press, 1998), 106–123. О наведеним кризама унутар Римокатоличке цркве в. Joëlle Rollo-Koster, *Avignon and Its Papacy, 1309–1417* (Lanham; Boulder; New York; London: Rowman & Littlefield, 2015); Joëlle Rollo-Koster, *The Great Western Schism, 1378–1417* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022); Francis Oakley, *The Conciliarist Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 20–110.

[218] Angold, *The Fall of Constantinople*, 87.

[219] Крсташко-пропагандни и апокалиптични наратив доминира текстом буле којом су даване индулгенције за поход против Османлија и султана Мехмеда као „сина Сатане“ и „другог Мухамеда“. Pope Nicholas V, “Etsi Ecclesia Christi”, 41–46; Housley, *Crusading and the Ottoman*, 18.

[220] Jacques Paviot, “Burgundy and the Crusade,” in *Crusading in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (London: Palgrave Macmillan, 2004), 70–80; Mark Aloisio, “Alfonso V and the Anti-Turkish Crusade,” in *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures*, ed. Norman Housley (London and New York: Routledge, 2017), 64–74.

[221] Спремић, “Балкански вазали краља Алфонса Арагонског,”, 355–370.

[222] Вићентије Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа: из италијанских архива и библиотека*, том 2 (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1882), 110–111, бр. 1; Радонић, ур., *Ђурађ Кастриот*, 62–63, бр. 109.

папством.[223] Део стратегије за супротстављање Турцима било је потписивање Лодијског мира (1454) којим су окончани Ратови у Ломбардији (1423–1454) између Венеције и Милана, уз учешће осталих италијанских држава, те папино иницирање стварања Италијанске лиге коју су чинили Папска држава, Венеција, Милано, Фиренца и Напуљ. Оба међусобно повезана подухвата папство је схватало као степеницу ка пацификацији Италије и покретању крсташког рата против Турака.[224]

Папа Никола V није имао прилике да своје крсташке намере оствари. Умро је 1455. године, а крсташку политику наставио је папа Калист III (1455–1458). Калистова замисао била је да би османску војску требало напасти истовремено са копна и са мора. Показало се, међутим, да копнени напад није било могуће спровести, услед размирица између Немачке и Угарске, чак ни након крсташке победе и сламања османске опсаде Београда 1456. године.[225] Нешто више успеха имала је папска флота, чије је формирање отпочело

---

[223] Милош Антоновић, "Папство и Србија у XV веку," *Додатак Историјском гласнику* 1-2 (1993): 69; Макушев, *Историјски споменици*, 197, бр. 4; Oliver Jens Schmitt, *Skanderbeg: Der neue Alexander auf dem Balkan* (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2009), 114.

[224] Iulian Mihai Damian, "From the 'Italic League' to the 'Italic Crusade': Crusading under Renaissance Popes Nicholas V and Pius II," in *Italy and Europe's Eastern Border. 1204-1669,* ed. Iulian Mihai Damian et al. (Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2012), 79–94; Isabella Lazzarini, "A Spider's Web. Agreements, Pacts and Alliances Before, around and after the Peace of Lodi (Norther Italy, 1454-1455)," in *Avant l'État. Droit international et pluralism politico-juridique en Europe, XIIIe-XVIIe siècle*, dir. Dante Fedele, Randal Lesaffer, et Pierre Savy (Roma: Historia et Ius, 2024), 477–498.

[225] Weber, "Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle?". У току лета 1456. године отпочео је поход султана Мехмеда преко Српске деспотовине ка Београду. Након што је одбијен код Смедерева, султан је опсео Београд почетком јула. Дочекала га је професионална угарска војска коју је сакупио Јован Хуњади са угарским баронима, уједињена са сељачком војском која се одазвала проповеди фрањевца Јована Капистрана. Помоћ је обезбедио и српски деспот, који се склонио у Угарску и јављао о кретањима османске војске папи и кардиналу Хуану Карвахалу, папском легату у Угарској. За одбрану Београда биле су издате индулгенције папском булом *Cum his superioribus annis*, познатом и као *Bulla Turcoru*m (29. јун 1456). B. Calixtus PP. III, *Bulla Turcorum*. Након крсташке победе над Османлијама, папа и Јован Хуњади залагали су се за покретање противнапада. Иако је победа одјекнула Европом, до напада на Османлије није дошло, а протагонисти београдске победе, Јован Хуњади, Јован Капистран и деспот Ђурађ, умрли су до краја 1456. године од последица заражавања кугом. Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526* (Leiden, Boston: Brill, 2018), 178–181; Mixson, ed., *The Crusade of 1456*; Housley, "Giovanni Da Capistrano", 97–98; Јованка Калић, *Београд у средњем веку* (Београд: СКЗ, 1967), 131–134; Thallóczy és

1455. године. На њеном челу налазио се кардинал Лудовико Тревизан, вешт у војним питањима. Као простор за деловање одређено му је подручје хришћанског Истока, тј. Сицилија, Далмација, Епир, Грчка, Тесалија, Тракија, Македонија, Ахаја, Крит, Родос, Кипар, Хиос, Митилина и друга острва у Егејском мору, као и области у Малој Азији.[226] Списак је одражавао амбициозне циљеве похода, али је делатност остала ограничена на простор Егејског мора.[227] Папска флота успела је да освоји Лимнос, Самотраку и Тасос, који су дошли под управу Апостолске столице. Једна од последица успеха било је отказивање послушности Османлијама од стране морејског деспота Томе Палеолога.[228] Митилина (Лезбос) такође је отказала османско вазалство и признала је папску врховну власт, премда је суштински била под управом Доминика Гатилузија. Имврос се номинално ставио под власт папе, али крсташка војска није ушла на острво. Флота није постигла друге успехе и новембра 1457. године Тревизан се вратио у Италију.[229]

Стратегија којој је папа Калист III прибегао у случају егејских острва била је стварање територија чији се статус у историографији дефинише као „територије Свете столице на Истоку“. Над њима је по доласку папског легата обично постављан управитељ и довођен је један војни гарнизон.[230] Сличан статус требало је да добије и Српска деспотовина након смрти Ђурађевог сина и наследника деспота Лазара Бранковића (1456–1458) који је завештао да се по његовој смрти Деспотовина стави под папски протекторат.

Áldásy, szerk., *Magyarország és Szerbia*, 204–206, no. 273; Calixtus PP. III, *Il "Liber Brevium"*, 91–95, nos. 70 (65), 71 (37), 74 (45), 75 (46), 78 (59), 81 (66); Setton, *The Papacy*, vol. 2, 187–188, n. 109; Igor Stamenović, "Contemporary Perceptions of the Spread of the Plague in Central and Eastern Europe Following the Battle of Belgrade (1456)," *Historical Studies on Central Europe* 4, no. 1 (2024): 68–92.

[226] Weber, "Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle?", цитира Archivio Segreto Vaticano, Reg. Vat. 440, 242–245v.

[227] Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978), 145; Weber, "Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle?".

[228] Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror.*, trans. Charles T. Riggs (Princeton: Princeton University Press, 2019), 119–120; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 188–189; Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 145.

[229] Calixtus PP. III, *Il "Liber Brevium"*, 114–115, 122–123, nos. 135, 137, 163, 164; Odorico Raynaldi and Caesar Baronius, eds., *Annales Ecclesiastici*, vol. 29 (Bari; Paris; Freiburg: Ex typis Consociationis sancti Pauli, 1876), 88, 100–112, 114, nos. 50, 31–33, 38; Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, 120–121; Christopher Wright, *The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355-1462* (Leiden: Brill, 2014), 71–72.

[230] Weber, *Lutter contre les Turcs*, 142–145.

Званична исправа о предаји власти до сада није пронађена, те није сигурно да ли се радило о писменом или усменом договору између деспота Лазара и кардинала Карвахала. Кардинал је покушао да преузме власт фебруара месеца, али се повукао због нестабилног стања у земљи и турског присуства.[231] У писму од 14. марта 1458. године папа је лично наложио Карвахалу да обави преузимање власти,[232] обавестивши следећег дана Лудовика Тревизана о намери стављања Деспотовине под протекторат.[233] До преузимања власти, међутим, није дошло. Деспотовину је захватио сукоб између две струје у намесништву које је одређено да влада по Лазаревој смрти – проосманске, на челу са Михаилом Анђеловићем и антиосманске, под предводништвом Лазареве удовице Јелене Палеолог и Лазаревог брата Стефана. Сукоб се окончао доласком на престо деспота Стефана Бранковића (1458–1459), након чега је замрла идеја о папском протекторату.[234]

Папа Калист III одржавао је у Албанији контакте са Скендербегом, који је, уз недовољну западну помоћ, ратовао против Османлија током 1456. и 1457. године.[235] Такође, папа је комуницирао са другим албанским племићким породицама попут Зеневисија и Дукађина.[236] Септембра 1457. године и током 1458. године део папске флоте помагао је

[231] Thallóczy és Áldásy, szerk., *Magyarország és Szerbia*, 231, no. 313; Антоновић, "Папство и Србија у XV веку", 72.

[232] „Castra vero et terras, que post mortem despoti tibi pro nobis et sede apostolica sunt oblata, si nondum accepisti, accipias, illaque cum relicta uxore, fratre et subditis omnibus sub nostra et beati Petri protectione plenissime ponas; super quo etsi plenam potestatem habes et habere volumus, nichilominus tibi specialem super hoc facultatem per bullam nostram mittimus" („Уколико већ ниси преузео тврђаве и земље које су ти понуђене након смрти деспота, преузми их и стави их под пуну нашу и заштиту Св. Петра, заједно са његовом [деспотовом, прим. И.С.] женом, братом и свим његовим поданицима. Иако већ имаш и имаћеш пуну власт по овом питању, ипак ти шаљемо нарочито овлашћење путем наше буле"). Theiner, ed., *Vetera monumenta historica Hungariam*, vol. 2, 310, no. 379.

[233] Raynaldi and Baronius, eds., *Annales Ecclesiastici*, vol. 29, 145, no. 18.

[234] Момчило Спремић, "Деспот Стефан Слепи," *Гласник САН. Одељење историјских наука* 15 (2010): 125.

[235] Gill, "Pope Callistus III and Scanderbeg the Albanian", 534–562; Schmitt, *Skanderbeg*, 165, 177.

[236] Calixtus PP. III, *Il "Liber Brevium"*, 111–113, 146–147, nos. 129, 236; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 103; Weber, *Lutter contre les Turcs*, 222; Theiner, *Vetera monumenta Slavorum*, 431, no. 612; Радонић, ур., *Ђурађ Кастриот*, 98, бр. 163.

албанским побуњеницима против Османлија.[237] У Босни, папство је контакте одржавало са краљем Стефаном Томашем (1446–1461), који је, након смрти Јована Хуњадија и Ђурђа Бранковића, постао, уз Скендербега, један од кандидата за преузимање крсташког вођства у југоисточној Европи.[238] Притисак османске војске на босанске границе 1457. године убрзао је Стефанову одлуку да узме знак крста и крсташку заставу.[239] Упркос припремама, до покретања похода није дошло, а папа је, након османског удара на Скендербега августа 1457. године, део средстава за рат у Босни преусмерио ка Ђурђу Кастриоту и угарском крању.[240]

Калист III умро је 6. августа 1458. године. На папски трон дошао је Енеја Силвије Пиколомини – папа Пије II,[241] оцењен у историографији као „највећи крсташки папа ренесансе“.[242] Пад Константинопоља оставио је снажан утисак на Пиколоминија, тада епископа и секретара цара Фридриха III, те је након 1453. године залагање за крсташтво постало централна тема његовог политичког деловања, што се наставило и за време понтификата. У својим говорима на царским дијетама у Регенсбургу (1454), Франкфурту (1454) и у Винер Нојштату (Бечко Ново Место) (1455), сазваним ради разматрања покретања рата против Османлија, Пиколомини је позивао на неопходност хитног отпочињања крсташког рата, указујући на страдања Константинопоља и растућу турску опасност.[243]

---

[237] Calixtus PP. III, *Il "Liber Brevium"*, 210–211, no. 432. Михаило Борџија био је брат кардинала Родрига Борџије, будућег папе Александра VI и један од водећих војсковођа у папској флоти. Alfred A. Strnad, "Borgia, Michele de," in *DBI*, vol. 12 (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1971), https://www.treccani.it/enciclopedia/michele-de-borgia_%28Dizionario-Biografico%29/ (27.6.2024).

[238] Filipović, *Bosansko kraljevstvo*, 379.

[239] Макушев, *Историјски споменици*, 199, бр. 6; Theiner, ed., *Vetera monumenta historica Hungariam*, vol. 2, 291, no. 456.

[240] Filipović, *Bosansko kraljevstvo*, 381–382; Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 315; Радонић, ур., *Ђурађ Кастриот*, 90–91, 93–94, бр. 150, 154, 155.

[241] Gerard Noel, *The Renaissance Popes: Statesmen, Warriors, and the Great Borgia Myth* (New York: Carrol & Graf Publishers, 2006), 29–31.

[242] Hankins, "Renaissance Crusaders", 113.

[243] Johannes Helmrath, "Pius II. und die Türken," in *Europa und die Türken in der Renaissance*, ed. Bodo Guthmüller and Wilhelm Kühlmann (Berlin; Boston: De Gruyter, 2000), 92–95. Говори из Регенсбурга и Франкфурта

По доласку на папски трон, Пије II сазвао је крсташки сабор у Мантови (1459) са циљем да обједини снаге за покретање рата. Позив је био упућен свим европским владарима булом *Vocavit nos pius* (13. октобар 1458). У тексту буле страдања источних хришћана од „варварског турског народа“ приказана су као продужетак континуираног хришћанског страдања од муслимана, кратко прекинутог успесима Првог крсташког рата.[244] Сабор је, без пуно изгледа за успех, отпочео са радом 1. јуна 1459. године. Представници европских владара каснили су и окупили су се тек на јесен. Ток сабора обележиле су међусобице представника Светог римског царства и Угарске, као и незаинтересованост француског краља Шарла VII (1422–1461) за Пијева упозорења да папству свакодневно из Мореје, Албаније, Угарске и Босне стижу вести о турској опасности. Нешто заинтересованији за рат били су напуљски краљ Феранте (1458–1494), милански војвода Франческо Сфорца (1449–1466) и бургундски војвода Филип Добри. Венеција је у почетку оклевала да пошаље посланство, а након слања заузела је став да неће учествовати у рату.[245] Пијева реторика на сабору била више религијски оријентисана, слична противисламској реторици папе Урбана II (1088–1099) на Сабору у Клермону 1095. године, чиме је настојао да себе представи као Новог Урбана, одн. новог покретача ослобађања хришћанског Истока.[246]

преписивани су и дистрибуирани као део крсташке пропаганде. Bisaha, “Pope Pius II and the Crusade”, 40–41; Enea Silvio Piccolomini, *Oration “Constantinopolitana Clades”*, 11–12.

[244] Aeneas Sylvius Piccolomini, *Oration “Ut Apertum Vobis”*, 30–33. О пропагандном коришћењу мотива везаних за крсташтво у Светој Земљи у каснијем крсташтву в. Simon John, *Godfrey of Bouillon* (London; New York: Routledge, 2018), 227–253; Stefan Schröder, “To Follow the Deeds of Godfrey of Bouillon: The Remembrance of the Crusades and Crusading Ideas in Late Medieval Travel Reports to the Holy Land,” in *Crusading Ideas and Fear of the Turks in Late Medieval and Early Modern Europe*, ed. Magnus Ressel (Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2021), 35–70. Пијева була укратко понавља стандардно набрајање турских злочина при освајању Константинопоља и Пелопонеза, те „пустошење Акарнаније и Епира, Србије, зване некада Горња Мезија“, док су као турски трибутари наведени „Босанци, или Илири, Дарданци и Пеонци“. Користећи се обиљем библијских мотива и пропагандном снагом крсташког успеха у бици код Београда (1456), Пије је публику уверавао у могућност успеха рата против Турака. Aeneas Sylvius Piccolomini, *Oration “Ut Apertum Vobis”*, 34–37.

[245] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 205–207; Giovanni Battista Picotti, *La dieta di Mantova e la politica de' veneziani* (Venezia: Deputazione veneta di storia patria, 1912); Bisaha, “Pope Pius II and the Crusade”, 42–43.

[246] Bisaha, “Pope Pius II and the Crusade”, 43–44.

Премда се показао безуспешним, крсташки сабор у Мантови имао је снажан одјек међу источним хришћанима.[247] Пиколомини је сведочио да су на сабор стигли посланици „са Кипра, Родоса, Лезбоса, Азије […] Албанци, Епироти, Босанци и са целе обале Илирика".[248] Источна посланства жалила су се на османску претњу и очекивала помоћ од западних савезника.[249] На сабору су учествовала и посланства грчких деспотовина Епира и Мореје. Посланици епирског деспота Леонарда III Тока (1448–1479) известили су сабор о турском притиску на деспотове земље,[250] док је Тома Палеолог тражио помоћ за борбу против Османлија који су отпочели покоравање Морејске деспотовине. Грци су са собом довели шеснаест османских заробљених војника из Мореје као трофеј и подстрек за покретање рата.[251]

Кардинал Висарион био је главни заговорник идеје помоћи Мореји,[252] но послата помоћ није била довољна за успешније супротстављање Турцима.[253] Српско посланство је изостало услед османског притиска на Деспотовину 1459. године.[254] Вести о паду Смедерева (20. јун 1459) стигле су Пију за време одржавања сабора. Папин утисак био је горак, те је у једном писму од 26. јула 1459. године, губитак Смедерева изједначио са губитком Константинопоља,[255] а у својим *Коментарима* додатно је наглашавао стратешку

[247] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 208.

[248] „Interea legati ex Cypro, Rhodo, Lesbo ac nonnulli ex Asia presto adsunt. Tum vero Albani, Epyrotae, Bosnenses et omnis ora Illyrii missis oratoribus auxilium petere". Pius PP. II, *Commentaries*, vol. 2, 22.

[249] Ibid., 24.

[250] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 212.

[251] Steven Runciman, *Lost Capital of Byzantium. The History of Mistra and the Peloponnese* (London: I.B.Tauris, 2009), 80–82; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 210.

[252] Mohler, *Kardinal Bessarion*, vol. 3, 490–493, no. 39; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 209–210; Pius PP. II, *Commentaries*, vol. 2, 12.

[253] Dionysios A. Zakythēnos, *Le despotat grec de Morée*, vol. 1 (Paris: Société d'édition "Les Belles Lettres", 1932), 261–266; Runciman, *Lost Capital of Byzantium*, 82.

[254] У својим *Коментарима*, Пије II је наводио да су „у то време Рашани са тешкоћом подносили турске нападе" („Rasciani per id tempus Thurcorum impetum aegre ferebant"). Pius II, *Commentaries*, vol. 2, 24.

[255] „[…] oppidum Zendren in Rascia constitutum, insignis custodiae locus, nuper in potestatem Turcorum devenit, ejusque amissione non minor quam ex Constantinopoli creditur clades accepta, quoniam et maioribus quam unquam copiis ad nostram ruinam eosdem accelerare notissimum est, neque res ipsa dilationes et procrastinationes ultra requirit" („[…] град Смедерево смештен у Рашкој, место значајно за одбрану, недавно је под турску моћ дошло,

важност града.[256] Сабор је окончан јануара 1460. године. Папа је формално објавио трогодишњи крсташки рат булом *Execrabilis* 14. јануара 1460. године, што је био покушај да, макар на плану прикупљања новца за рат, веже посланства за крсташку обавезу.[257]

Период између 1460. и 1463. године карактерише извесно затишје у Пијевом антиосманском деловању, премда папа није потпуно одустао од супротстављања Турцима. Године 1460. Монемвасија на Пелопонезу ставила се под папски протекторат. Међутим, како није успела да се на тај начин значајније заштити од Турака, напустила је протекторат најкасније до 1464. године и дошла под управу Венеције.[258] Паралелно са политичким мерама, крсташка пропаганда пласира се у датом периоду и кроз уметност, пре свега кроз сликарство. Мајстори попут Пјера дела Франческе или Андрее Мантење, под снажним утицајем кардинала Висариона и грчких емигрантских интелектуалаца, настојали су да у својим делима укажу на паралелизам између страдања источних хришћана и Христових страдања.[259]

и верује се да је његов губитак ништа мања пропаст од оне Константинопоља, јер је добро познато да са већом силом него икада они [Турци, прим. И.С.] хитају ка нашим рушевинама, и та ствар не може трпети више одуговлачења и одлагања“). Adolf Bachmann, ed., *Urkunden und Actenstücke zur österreichischen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrichs III. und König Georgs von Böhmen (1440-1471)* (Wien: Carl Gerold’s Sohn, 1879), 282, no. 203. О околностима око пада Смедерева в. Момчило Спремић, ур., *Пад Српске деспотовине 1459. године* (Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 2011).

[256] Pius PP. II, *Commentaries*, vol. 2, 24. Пије је у *Коментарима* оптуживао Стефана Томашевића, сина босанског краља, да је после свега пар месеци власти „продао [у енг. преводу „издао“ (“betrayed”), прим. И.С.] град Турцима за огромну суму злата“ („qui paucis post mensibus, quam intromissus est, accersitis Thurcis magno auri pondere oppidum vendidit“). Ibid., 24–25, 55. Ова тврдња одбачена је у савременој историографији. Filipović, *Bosansko kraljevstvo*, 394; Ђуро Тошић, “Босанска назови ‘кривица’ за пад српске деспотовине,” у *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић (Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 2011), 185–192.

[257] Bisaha, “Pope Pius II and the Crusade”, 45.

[258] Бариша Крекић, “О Монемвасији у доба папског протектората,” *Зборник радова Византолошког института* 6 (1960): 129–135; Haris A Kalligas, *Monemvasia: A Byzantine City State* (London; New York: Routledge, 2009), 49–53; Bisaha, “Pope Pius II and the Crusade”, 45.

[259] Ronchey, *L'enigma di Piero*; Chiara Pertusi, *La flagellazione di Piero della Francesca e le fonti letterarie sulla caduta di Costantinopoli* (Bologna: Editrice Lo Scarabeo, 1994); Vickers, Michael. “Mantegna and Constantinople”.

Преноси моштију са хришћанског Истока у Италију за време Пијевог понтификата такође су коришћени у крсташко-пропагандне сврхе. Године 1462. донете су мошти Св. Апостола Андрије из Патре у Рим, дочекане од Пија II и кардинала Висариона уз помпезну церемонију, процесију и говоре који су наглашавали страдања источних хришћана.[260] Страдања су, уз помен Мореје и Српске деспотовине, наглашена и приликом Пијевог даривања деснице Св. Јована Крститеља сијенској катедрали, још једне реликвије некада у поседу православних хришћана.[261] Обе реликвије дошле су у Италију посредством морејског деспота Томе Палеолога који се пред Османлијама склонио у Рим 1460. године. Заједно са бројним грчким избеглицама, у Риму је уживао заштиту папе и кардинала Висариона, а за издржавање њега и његовог домаћинства из папске ризнице исплаћивана му је пензија од 300 дуката месечно, чему су кардинали додали још 200 дуката.[262]

Откривање рудника стипсе у Толфи у близини Рима за време Пијевог понтификата пружило је прилику за прикупљање додатног новца за рат, премда је под Пијем тек отпочело везивање финансијских средстава од рудника за рат против Османлија.[263] Османска освајања Мореје 1460. и Трапезунта 1461. године потврдила су снагу турског оружја, али

[260] Maya Maskarinec, "Mobilizing Sanctity. Pius II and the Head of Andrew in Rome," in *Authority and Spectacle in Medieval and Early Modern Europe*, ed. Teofilo F. Ruiz, Yuen-Gen Liang, and Jarbel Rodriguez (London: Routledge, 2017), 186–202; Barry Torch and Jennifer Mara DeSilva, "Pius II and the Andreis (1462): Textual Circulation, Crusade Promotion and Papal Power," *Renaissance Studies* 36 (2021): 590–609.

[261] Milena Joksimović, "Pope Pius II's Charter of Donation of the Arm of St John the Baptist to Siena Cathedral," *Zograf* 41 (2017): 95–105; Danica Popović, "The Siena Relic of St John the Baptist's Right Arm," *Zograf* 41 (2017): 77–94.

[262] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1234, 218v; ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1234, 121v, 124r, 124v, 127r; Harris, "A Worthless Prince", 543.

[263] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1233; Benjamin Weber, "L'alun de la croisade? Étapes et difficulté de la mise en place d'un monopole pontifical sur l'alun de Tolfa (1461-1471)," *Cahiers de recherches médiévales et humanistes* 25 (2013): 597–619, https://doi.org/10.4000/crm.13139 (26.11.2025); Ivana Ait, "Dal governo signorile al governo del capitale mercantile: i Monti della Tolfa e 'le lumere' del papa," *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge* 126, no. 1 (2014), https://doi.org/10.4000/mefrm.1964 (26.11.2025).

на Западу нису успела да пробуде жељу за покретањем похода, упркос морејским и апелима трапезунтског цара Давида Великог Комнина (1459–1461).[264]

Пије је, попут претходника, одржавао контакте са источнохришћанским владарима, како на терену, тако и у егзилу. Наставило се финансирање и подржавање Скендербега, који је требало да буде укључен у рат против Османлија 1463. године,[265] а заједничко посланство Скендербега и избеглог деспота Стефана Бранковића боравило је у Риму 1464. године.[266] Контакти, уз финансијску помоћ, одржавани су и са епирским деспотима из породице Токо,[267] као и са босанским краљем Стефаном Томашем и његовим сином Стефаном Томашевићем (1461–1463). Међутим, јуна 1463. године до папе су стигле нове поражавајуће вести о паду Босанског краљевства.[268]

Нову прилику за покретање крсташког рата пружило је заоштравање односа између Венеције и Османског царства. Наиме, 3. маја 1463. године Турци су од Венецијанаца заузели град Аргос на Пелопонезу. Папа је настојао да нове околности искористи, те је утицао на формирање савезништва између Венеције, Угарске и Бургундије. Захваљујући залагању кардинала Висариона, 28. јула 1463. године Венеција је објавила рат Османлијама.[269] Рат је званично прокламован као крсташки булом *Ezechielis prophete* (22. октобар 1463) у којој је упућен позив за ослобођење Грчке и изражена радост будућем стављању Грчке под папску јурисдикцију.[270]

---

[264] Yaşar Yücel, "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri," *Beelten* 49, no. 194 (1985): 287–312. О изворним вестима о Давидовим посланствима на Западу в. Raynaldi and Baronius, eds., *Annales Ecclesiastici*, vol. 29, 200, no. 49.

[265] Weber, *Lutter contre les Turcs*, 214–215; Радонић, ур., *Ђурађ Кастриот*, 110–157, бр. 184–271; Schmitt, *Skanderbeg*, 243–255.

[266] Момчило Спремић, "Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)," *Смедеревски зборник* 3 (2012): 17.

[267] Zečević, *The Tocco of the Greek Realm*, 127–128; Weber, *Lutter contre les Turcs*, 214–215.

[268] Tomo Vukšić, "Papa Pio II. i kralj Stjepan Tomaš," in *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ur. Franjo Šanjek (Sarajevo; Zagreb: Institut za istoriju; Hrvatski institut za povijest, 2005), 269–308; Filipović, *Bosansko kraljevstvo*, 404–456.

[269] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 241–250; Eleftherios Despotakis, "A Letter in Praise of Cardinal Bessarion in the Context of the Fifteenth Century Venetian Flexibility towards the Union of the Churches," in *Contra Latinos et Adversus Graecos: The Separation between Rome and Constantinople from the Ninth to the Fifteenth Century*, ed. Alessandra Bucossi and Anna Calia (Leuven: Peeters, 2020), 475–481.

[270] Pius II, "Bull: Ezechielis Prophete", 141–155.

Упркос почетном ентузијазму, даљи ток Млетачко-турског рата (1463–1479) показао је да нису сви учесници делили папине крсташке идеале, а сукоб није прерастао у велику кампању против Турака.[271] Болестан и разочаран, Пије II је одлучио да 1464. године лично пође у Анкону како би се сâм ставио на чело флоте која је требало да заплови против Турака. Умро је 14. августа 1464. године, не дочекавши остварење своје идеје.[272]

Након Пијеве смрти за новог папу изабран је Павле II (1464–1471) који није делио крсташки ентузијазам свог претходника. Ипак, наставио је прокрсташку политику, али је стратегију преусмерио на копнени рат, због чега је запоставио развој флоте. Папина замисао била је да подржи хришћане који су се већ борили против Турака, одустајући од идеје о покретању општег рата.[273] Средства од рудника стипсе у Толфи, која су се сливала у папску ризницу, преусмерена су за Павловог понтификата у посебан фонд за крсташтво (*Depositeria della crociata*).[274] Од 1467. године из датог фонда издвајана су средства за деспота Стефана Бранковића који се, уз помоћ Кантакузине Бранковић, удовице грофа Урлиха Цељског, преселио из Албаније у Италију, тачније у замак Београд у Фурланији.[275] Исплате је примао и за време понтификата Сикста IV (1471–1484), а по његовој смрти исплате је преузела његова удовица Ангелина.[276] У папским исплатама јављају се још и

[271] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 257; Ovidiu Cristea, "L'usage des saints : Venise et le début de la guerre contre les Turcs (1463)," in *Les cultes des saints souverains et des saints guerriers et l'idéologie du pouvoir en Europe Centrale et Orientale*, dir. Ivan Biliarsky et Radu G. Păun (Bucharest: New Europe College, 2007), 167–180; Anna Calia, "The Venetian-Ottoman Peace of 1479 in the Light of Documents from Venice State Archive," in *Italy and Europe's Eastern Border (1204-1669)*, ed. Iulian Mihai Damian et al. (Wien; New York: Peter Lang, 2012), 45–60.

[272] Pius PP. II, *The Commentaries of Pius II*, 775–776; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 247–248.

[273] Weber, "Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle?".

[274] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1234–1237; Iulian Mihai Damian, "La Depositeria della Crociata (1463-1490) e i sussidi dei pontifici romani a Mattia Corvino," *Annuario dell'Istituto romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia* 8 (2006): 143.

[275] Спремић, "Деспот Стефан Слепи", 137–138.

[276] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1234, 240r; ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1235, 107r, 107v; ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1236, 3r, 5r, 6r, 6v, 8r, 8v, 9v, 10r, et passim. Последња исплата забележена је августа 1484. године.

албански племић Јован Захарија («principe dell'Amorea»),[277] босанска краљица Катарина Косача (од 1467. године у Риму),[278] као и деспот Тома Палеолог, те, након његове смрти, синови Андрија и Манојло.[279]

Павле II наставио је контакте и финансирање епирских деспота[280] и Скендербега.[281] До Рима су 1466. године дошле вести о припреми османског похода, за који се веровало да ће бити усмерен ка Босни, Негропонту или Београду, али папа није предузимао конкретне мере.[282] Кампања је, напослетку, усмерена ка Албанији, а Скендербег је боравио током 1466. године у Риму неуспешно тражећи помоћ. Разочаран, вратио се у Албанију, наставио ратовање и успео да разбије османску опсаду Кроје.[283] У преписци папе Павла, пред сам крај понтификата, забележени су контакти са извесним „Балшићем" („Balsicus") кога је фебруара 1471. године папа храбрио да настави борбу против Турака, уверавајући га у скори противтурски поход који је требало да буде предузет из Италије.[284]

---

[277] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1234, 216v, 217r, 217v, 220r, 223v, 225r, 236r, 238v, 243r, 246r; ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1235, 122r, 123r, 123v, 127v, 128v, 130v, 131v, 134r, 136v, 140v, 145r, 148r.

[278] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1235, 81r, 81v, 82r, 82v, 83r, 83v, 84r, 85r, 86r, 90r, 92r, 93r, et passim.

[279] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1234, 223r, 224r, 225r, 225v, 226r, 227r, 227v, 229v, 230r, 233r, 233v, 235r, 236r, et passim; Harris, "A Worthless Prince?", 543.

[280] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1234, 218v, 227v, 235v, 240r, et passim.

[281] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1234, 182r, 219r, 227r, 232r, 237r, et passim; Weber, *Lutter contre les Turcs*, 215. Увид у крсташки фонд показује да не стоји сасвим оцена да је папа оклевао да значајно финансијски подржава Скендербега пре него да се увери у његову реалну снагу. В. Setton, *The Papacy*, vol. 2, 287; Радоњић, Скендербег, 161, но. 282.

[282] Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 251–253; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 279; Радонић, ур., *Ђурађ Кастриот*, 191, бр. 33; Schmitt, *Skanderbeg*, 277.

[283] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 280–282; Радонић, ур., *Ђурађ Кастриот*, 193–194, бр. 340, 341, 344. О последњем ратовању и Скендербеговој смрти 1468. године в. Schmitt, *Skanderbeg*, 283–290.

[284] „Nos enim universalem ligam Italiae inivimus fecimus ac conclusimus , ut Italis invicem unitis expeditio contra ipsum perfidum canem fiat ob hanc enim causam et in hunc finem". Raynaldi and Baronius, eds., *Annales Ecclesiastici*, vol. 29, 509, no. 46. Судећи по времену писања, реч је о једном од тројице браће Балшића – Јовану Стрезу, Гојку или Ђорђу Балшићу, тада у служби Венеције. Највећи углед међу њима уживао је Јован Стрез који је господарио пределом око Кроје и Драча. Edgar Hösch, Konrad Clewing, und Oliver Jens Schmitt, "Die venezianischen Jahrbücher des Stefano Magno (ÖNB Codd. 6215-6217) als Quelle zur albanischen und epirotischen

Османско освајање Негропонта (Евије) 1470. године оставило је снажан утисак на хришћанском Западу.[285] Папа је 22. децембра 1470. године иницирао обнову Лодијског мира како би ујединио италијанске државе.[286] Крсташки сабор у Регенсбургу 1471. године организован је, такође, уз папску подршку и био је још један покушај уједињења хришћанске Европе за рат против Турака. Кардинал Висарион полагао је пуно наде у оба сабора и истакао се пропагирањем крсташтва.[287] Међутим, до покретања рата није дошло, а папа је изненада умро у Риму 26. јула 1471. године.

За новог папу изабран је Франческо дела Ровере – Сикст IV који је крсташтво вратио у центар папске спољне политике.[288] Убрзо по избору, 9. децембра 1471, папа је објавио енциклику у којој је позивао на ослобађање „Источног царства“ („Orientalis imperii“). Енциклика није имала пуно успеха, те је поново штампана 17. фебруара 1472. године.[289] На плану конкретног ратовања, 1471. и 1472. године папство је успело да опреми флоту и, заједно са Венецијом и Напуљем, уз асистирање хоспиталаца са Родоса, да покрене мањи поход који се завршио освајањем Смирне (13. септембар 1472).[290]

Уз залагање кардинала Висариона, за Сикстовог понтификата остварен је брак између Зоје Палеолог, ћерке морејског деспота Томе, и московског кнеза Ивана III (1462–1505). Брак је склопљен у Ивановом одсуству у базилици Св. Петра са идејом да Велика московска кнежевина буде укључена у широку антиосмнску коалицију која би захватала простор од Угарске, преко Молдавије, Велике хорде, до персијског савеза Ак Којунлу, тада

Geschichte im späten Mittelalter (1433-1477),” in *Südosteuropa: von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung : Festschrift für Edgar Hösch*, hrsg. Konrad Clewing and Oliver Jens Schmitt (München: Oldenbourg, 2005), 166–168.

[285] Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 279-283, 289-290; Margaret Meserve, “News from Negroponte: Politics, Popular Opinion, and Information Exchange in the First Decade of the Italian Press?,” *Renaissance Quarterly* 59, no. 2 (2006): 440–480.

[286] Weber, *Lutter contre les Turcs*, 196; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 307–308.

[287] Mureşan, “Bessarion’s Orations against the Turks”, 207–243.

[288] Weber, “Benjamin. “Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle?”

[289] Raynaldi and Baronius, eds., *Annales Ecclesiastici*, vol. 29, 519–520, nos. 71–75; Ann Ecc, 528-529, nos. 18–19; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 315, n. 10.

[290] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 317-318; Weber, Benjamin. “Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle?”.

под влашћу кана Узун Хасана (1452–1478). Из московске перспективе, брак са византијском принцезом требало је да подигне углед Москве, везујући московске владаре за византијску царску традицију. Након венчања, посланство се из Рима, заједно са Зојом, упутило у Москву, а на пут је послат и папски легат, епископ Антоније Бономбра, како би кнеза Ивана привео унији. Новац за мираз и путне трошкове издвојен је из папског фонда за крсташтво, што потврђује крсташки контекст склапања брака.[291] Одјек брака међу грчким и филхеленским хуманистима, попут Франческа Филелфа и Теодора Газе, био је позитиван.[292] Међутим, убрзо након Зојиног доласка у Москву, постало је јасно да план о унији и крсташком савезништву неће бити остварен.[293]

Готово паралелно са склапањем брака између принцезе Зоје и кнеза Ивана, венецијанско посланство, које је упоредо са папством радило на стварању велике противтурске коалиције, нудило је 1474. године сину пољског краља Казимира IV Јагелонца (1447–1492) брак са трапезунтском принцезом, ћерком Узун Хасана и Теодоре Велике Комнине. Са браком нуђено је и наслеђе византијског престола. Преговори, међутим, нису успели.[294] Постоји могућност да је брак молдавског кнеза Стефана III са Маријом

[291] ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1235, 110v; Paul Pierling, *La Russie et le Saint-Siège*, vol. 1 (Paris: Plon, 1906), 107–185; Silvia Ronchey, "Malatesta/Paleologhi. Un'alleanza dinastica per rifondare Bisanzio nel quindicesimo secolo," *Byzantinische Zeitschrift* 93, no. 2 (2000): 521–567; Silvia Ronchey, "Bisanzio Continuata. Presupposti ideologici dell'attualizzazione di Bisanzio nell'età moderna," in *Lo spazio letterario del Medioevo III/1*, a. c. di Guglielmo Cavallo (Roma: Salerno, 2005), 700; Housley, *Crusading and the Ottoman Threat*, 32. За изворне вести о „посредничком венчању" у Риму в. Jacopo Ammanati-Piccolomini, Diario Concistoriale, 143–144.

[292] Francesco Filelfo, *Cent dix lettres grecques de François Filelfe*, dir. Émile Legrand (Paris: Leroux, 1892), 164; Deno J. Geanakoplos, "Theodore Gaza: A Byzantine Scholar of the Palaeologan 'Renaissance' in the Early Italian Renaissance, C. 1400–1475'," in *Constantinople and the West*, ed. Deno J. Geanakoplos (Madison: University of Wisconsin Press, 1989), 68–90.

[293] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 319; Housley, *Crusading and the Ottoman Threat*, 32. Савремени руски извори настали при владарском двору у годинама након венчања, попут Московског великокнежевског свода (1479), настојали су да прећуте „посредничко венчање" у Риму, стварајући слику да кнез Иван при уговарању брака није преговарао са римском, већ са византијском страном, чије се унијатско опредељење не помиње. Iulia Niţescu, "Marrying an Orthodox Tsarevna from Rome," *Canadian-American Slavic Studies* 55, no. 1 (2021): 18–21.

[294] Nagy Pienaru, "„Proiectul scitic". Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Hoarda Mare," *Revista Limba Română* 14, no. 4-6 (2004), https://limbaromana.md/index.php?go=articole&n=2127 (12.1.2026). Пољском крању је истовремено било послато посланство Узун Хасана на челу са Исаком Трапезунтским, исламизираним Грком, Małgorzata

Мангупском, принцезом грчке, одн. византијске кнежевине Тодоро на Криму, који је склопљен 12. септембра 1472. године, такође био део стратегије стварања мреже антиосманских савезника путем брачних веза. У преговоре око брака била је умешана Венеција, посредством Јована Цамблака, једног од грчких избеглица у Италији, из круга око кардинала Висариона.[295] Поменути папски легат и нунције Антонио Бономбра, који је пратио Зоју Палеолог у Москву, добио је, истовремено са Москвом, овлашћења за имплементацију црквене уније на територији Кафе и Помераније.[296]

Брак са Маријом Мангупском резултирао је раскидом молдавског вазалства према Турцима 1473. године. Стефан III приближио се угарском краљу Матији Корвину (1458–1490) и отпочео отворени сукоб са Османлијама. Стефанова победа над Турцима у бици код места Васлуи 1475. године одјекнула је на хришћанском Западу. Исте године, међутим, Османлије су освојиле ђеновљанску колонију Кафу (Феодосију) на Црном мору.[297]

Молдавски кнез прихватио је угарско вазалство 1475. године а његови контакти са хришћанским Западом постали су учесталији. У датом временском раздобљу формирала се идеја о Молдавији као о „бастиону хришћанства“ („antemurale Christianitatis“) или „капији хришћанства“ («porta della Christianita»).[298] Посредник у молдавским контактима са папством била је Венеција. Иако је папа у два наврата, 1476. и 1477. године, дао индулгенције за помоћ Стефановом рату против Турака, експлицитно наводећи 1476. године да се средства сакупљају на име „помоћи за свето крсташтво“ („in subsidium sancte

Dąbrowska, “Uzun Hasan’s Project of Alliance with the Polish King,” in *Mélanges d'histoire byzantine offerts à Oktawiusz Jurewicz à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire*, dir. Waldemar Ceran (Łódź: Uniwersytetu Łódzkiego, 1998), 173–175.

[295] Dan Ioan Mureşan, “Girolamo Lando, titulaire du Patriarcat de Constantinople (1474-1497), et son rôle dans la politique orientale du Saint-Siège,” *Annuario dell’Istituto romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia* 8 (2006): 196–197, 202–203; Ștefan S. Gorovei, “The Principality of Theodoro (Mangup) and Stephen the Great’s Moldavia: Observations and Hypotheses,” in *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica*, ed. Ovidiu Cristea and Liviu Pilat (Leiden: Brill, 2020), 148.

[296] Pierling, *La Russie et le Saint-Siège*, 158-159; Mureşan, “Girolamo Lando”, 201.

[297] Weber, “Toward a Global Crusade?”, 30; Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 143–144.

[298] Simon, “How to Finance a Greek Rite Athlete”; Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 166–167.

Cruciate“),[299] значајнија папска помоћ је, ипак, изостала, а Стефан је најчешће био упућиван да се обрати угарском краљу као свом сизерену.[300]

На папске контакте са Зетом упућује писмо које је 20. јануара 1476. године папа упутио „грофу Црнојевићу“ («comte de Cernovich»), по својој прилици зетском господару Ивану Црнојевићу (1465–1479; 1481–1490), без назнака са којим циљем.[301] Иван Црнојевић борио се на страни Венеције у Млетачко-турском рату (1463–1479), што је довело до освајања Зете и његовог бекства у Италију 1479. године.[302] Исте године Османлије су освојиле Епирску деспотовину под влашћу династије Токо, која је, такође, избегла у Италију.[303] Османска опсада Скадра, започета 1478. године, окончана је турском победом 1479. године. Исцрпљена ратом, Венеција је 1479. године закључила мир са Османлијама, уз безуспешно противљење краља Матије Корвина и папе.[304]

Султан Мехмед II покренуо је 1480. године две значајне експедиције, ка Родосу 23. маја и ка Отранту у Калабрији (данас Апулија) 28. јула. Прва кампања доживела је пораз од хоспиталаца.[305] Друга се, међутим, показала успешном. Отранто је пао након 15 дана опсаде, а Османлије су наставиле са пустошењем околних области. Долазак Турака на тло

[299] Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam*, vol. 2, 450, 452–453, nos. 634, 636; Liviu Pilat, “Redemptor noster. Moldova și Respublica Christiana la 1476–1477,” *Analele Putnei* 2, no. 1-2 (2006): 137–144; Alexandru Simon, “The Pontic King of Bosnia in Anti-Ottoman Crusading in the Mid-1470s,” *History in Flux* 4, no. 4 (2022): 79.

[300] Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 135–186.

[301] Nicolae Iorga, ed., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. 5 (Paris: E. Leroux, 1915), 3.

[302] Иван Божић, “Владавина Црнојевића,” у *Историја Црне Горе II/2* (Титоград: Редакција за Историју Црне Горе, 1970), 309. Зетски господар се у Богородичином светилишту у Лорету заклео да ће подићи цркву у њену част уколико успешно поврати своје поседе. Valentina Živkovic, “The Vow of Ivan Crnojevic to the Virgin Mary in Loreto under the Shadow of the Ottoman Conquest,” *Balcanica* 48 (2017): 19–32,

[303] Zečević, *The Tocco of the Greek Realm*, 129–130, 137–138.

[304] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 328–330; Спремић, “Борбе за ослобођење Смедерева”, 23.

[305] О опсади Родоса в. Eric Brockman, *The Two Sieges of Rhodes, 1480-1522* (London: J. Murray, 1969), 58–91; Anna Katarzyna Dulska, “The Siege of Rhodes of 1480: Textual and Iconographic Sources for an Underwater Archaeological Search,” *The International Journal of Nautical Archaeology* 54, no. 1 (2025): 261–88.

Италије изазвао је панику, пре свега при Курији.[306] Папа је убрзо предузео мере за обједињавање хришћанских снага. На конзисторији 15. децембра 1480. године изложен је план према коме је требало склопити општехришћански савез на три године, ослободити Отранто, а затим би је крсташку војску требало пребацити у Албанију и наставити кампању у југоисточној Европи.[307] Булом *Cogimur iubente altissimo* (8. април 1481) папа Сикст IV дао је индулгенције за крсташе и покренуо крсташки рат за ослобађање Отранта.[308]

Источни хришћани спремали су се за учешће у походу. Андрија Палеолог боравио је у Бриндизију ишчекујући покретање војске.[309] У Зети и Албанији избили су устанци на челу са Иваном Црнојевићем и Скендербеговим сином Иваном II Кастриотом.[310] На Кефалонији је дошло до кратке обнове власти породице Токо, која је трајала између 1481. и 1483. године, под вођством Леонардовог брата Антонија, уз асистирање напуљске флоте.[311] Ратовање Стефана III у Молдавији такође је било део покретања хришћана на

[306] Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 390–392; Francesco Somaini, "La curia romana e la crisi di Otranto," in *La conquista turca di Otranto (1480) tra storia e mito I*, ed. Houben Hubert (Galatina: Congedo Editore, 2008), 211–262. О резервисаном ставу Венеције према антиосманском рату након освајања Отранта вErmanno Orlando, "Venezia e la conquista turca di Otranto (1480-1481). Incroci, responsabilità, equivoci negli equilibri europei," in *La conquista turca di Otranto (1480) tra storia e mito I*, ed. Houben Hubert (Galatina: Congedo Editore, 2008), 177–209. Приликом освајања страдао је манастир Св. Николе, источног обреда и са великом грчком библиотеком. Charles Diehl, "Le monastère de S. Nicolas di Casole près d'Otrante, d'après un manuscrit inédit," *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 6, no. 1 (1886): 173–188.

[307] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 368.

[308] Sixtus PP. IV, *Bulla "Cogimur Iubente"*. У були је нарочито наглашавао страдања источних хришћана, попут херојске смрти цара Константина XI или турског ослепљивања, тј. „копања очију" Стефана Бранковића („Rascie despotis […] eruti sunt oculi"), те убиства трапезунтског цара и босанског краља. Sixtus PP. IV, *Bulla "Cogimur iubente"*, 3r.

[309] Harris, "A Worthless Prince?", 548–549.

[310] Божић, "Владавина Црнојевића", 324; Иван Божић, "О Дукађинима," у *Немирно Поморје XV века* (Београд: Српска књижевна задруга, 1979), 383; Giovani Albino, "De bello Hydruntino", 97, n. 3. Док за Ивана Црнојевића нема непосредних доказа да је био помогнут споља, Ивана Кастриота помогла је Напуљска краљевина. В. извештај Ђованија Албина, секретара и дипломате калабријског војводе Алфонса, о плану сарадње са албанским побуњеницима у Giovanni Albino, *De gestis regum Neapolitanorum ab Aragonia qui extant libri quatuor* (Neapoli: Apud Iosephum Cachium, 1589), 200–203.

[311] Zečević, *The Tocco of the Greek Realm*, 141.

границама са Османлијама.[312] Краљ Матија Корвин писао је папи да намерава да, са војском из Немачког царства, продре „до Византиона“,[313] али 1481. године продор није стигао даље од Крушевца. У борбама је учествовао деспот Вук Гргуревић Бранковић (1471–1485), а завршене су повлачењем у децембру.[314] Упркос амбицијама, папска замисао о покретању крсташког рата није остварена и једини трајнији успех Отрантског рата било је ослобођење Отранта и истеривање Турака из Италије септембра 1481 године.[315] Ни смрт Мехмеда II 3. маја 1481. године, која је у Риму свечано прослављена и у којој су савременици видели Божји благослов, није утицала на покретање општег похода.[316]

Папа Сикст IV умро је 12. августа 1484. године, а на трону Св. Петра наследио га је Иноћентије VIII (1484–1492). Услов кардинала који су изабрали новог папу био је да потпише услове (*capitulae*), којима се, између осталог, обавезао да ће наставити крсташке активности, сазивати крсташки сабор и да ће наставити финансирање племства избеглог пред Турцима.[317] Иако је у периоду Иноћентијевог понтификата дошло до опадања крсташког ентузијазма, папа се начелно држао потписаних услова.[318] Финансирање источних избеглица настављено је из папског фонда за крсташтво.[319] Пад црноморских

[312] Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*; 186–190.

[313] "[…] quod collectis viribus meis et illis decem milibus potuissem usque in viscera Turcie et loca Bizancio finitima penetrare". Gyula Schönherr, ed., *Mathiae Corvini Hungariae regis Epistolae ad romanos pontifices datae et ab eis acceptae* (Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája, 1891), 183, no. 136.

[314] Спремић, "Борбе за ослобођење Смедерева", 24–25; Ненад Обрадовић, "Срби и краљ Матија Корвин: политика угарског краља према српским политичким чиниоцима" (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2022), 220–222.

[315] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 364–380; João Dias Vicente, "Participação portuguesa na recuperação de Otranto (1481)," *Itinerarium* 20, no. 83 (1974): 26–54.

[316] Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 403–404; John Freely, *The Grand Turk: Sultan Mehmet II - Conqueror of Constantinople, Master of an Empire and Lord of Two Seas* (London: I.B. Tauris, 2009), 180; Weber, Benjamin. "Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle?".

[317] Biblioteca Apostolica Vaticana (= BAV), Vat. lat. 12518, 12r–17r; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 388.

[318] Weber, Benjamin. "Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle?".

[319] Исплате Андрији Палеологу забележене су у ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1236, 76r, 76v, 78v; потомству Катарине Косаче у ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1236, 74r, 76r, 78v, 81v; Ангелини Бранковић у ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, 74v; Константину Аријанитију у ASR, Camerale I, Depositeria della Crociata, reg. 1236, 74v.

градова Килије и Акермана у османске руке 1484. године узроковао је зближавање Пољске и Молдавије, а папа је 5. јула 1486. године издао булу којом је позивао европске владаре да пруже помоћ Пољској.[320]

Крсташки сабор на који се Иноћентије VIII обавезао сазван је 1490. године у Риму. Општем походу против Османског царства придружио би се и Мехмедов син Џем, који се налазио на папском двору од марта 1489, након бекства и боравка на Родосу 1482. године.[321] Замисао је била да Џем преузме османски престо уз помоћ хришћанских савезника. Заузврат, султан би се одрекао европских територија и Константинопоља, што се надовезује на идеју о рату против Турака као рату за ослобођење, одн. успостављање граница Европе.[322] На сабору је учествовала већина италијанских господстава, изузев Венеције, као и Угарска, Немачка и Пољска.[323] Иако су изложени детаљни нацрти о организовању и покретању рата, сабор није дао конкретне резултате. Краљ Матија Корвин, једна од основних карика у крсташкој политици, умро је 6. априла 1490. године, пре завршетка сабора. Две године касније преминуо је и папа Иноћентије VIII.[324]

Конклава је 11. августа 1492. године за папу изабрала Родрига де Борџију, једног од, показало се, контраверзнијих ренесансних понтифекса.[325] Политичка ситуација у Италији

---

[320] Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 223–230; Augustin Theiner, ed., *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, vol. 2 (Roma: Typ. Vaticanis, 1861), 234, no. 262.

[321] Џем се надао наслеђивању османског престола након Мехмедове смрти 1481. године и у ту сврху тражио је савезнике како би збацио Бајазита. Након неуспешног покушаја заузимања Анадолије и поделе царства 1482. године, предао се хоспиталцима на Родосу, а потом боравио у Француској, одакле је предат папи. О Џему и његовом боравку у Европи в. John Freely, *Jem Sultan* (London: Harper Collins, 2004).

[322] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 412.

[323] Ibid., 413–416.

[324] О Матији Корвину и крсташтву в. Norman Housley, "Matthias Corvinus and Crusading," in *Church Union and Crusading in the 14th and 15th Centuries*, ed. Christian Gastgeber and et al. (Cluj-Napoca: Romanian Academy. Center for Transylvanian Studies, 2009), 239–251; Attila Bárány, "The Crusading Letters of Matthias Corvinus, King Matthias of Hungary 1458-1490," in *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Vol. 4*, ed. David Thomas, John Tolan, and Alexander Mallet (Leiden: Brill, 2013), 572–588.

[325] Захваљујући неспорном папином непотизму, у ранијој историографији и популарној култури за Александра VI везано је стварање тзв. „борџијанског мита" о раскалашном ренесансном папству, обележном уживањима, сплеткама, малом бригом о цркви и уопште бројним скандалима. Савремена историгорафија је, међутим, опрезнија у приступу комплексном феномену ренесансног папства, укључујући и личности папе Александра

постала је нестабилна већ у другој години Александровог понтификата, када је 1494. године умро напуљски краљ Феранте, а поред његовог сина и наследника Алфонса II (1494–1495), као претендент на напуљски трон јавио се француски краљ Шарл VIII. Спор је прерастао у војни сукоб којим су отпочели Италијански ратови (1494–1559). У жељи да оствари своје претензије, краљ Шарл VIII ушао је са војском у Италију 2. септембра 1494. године, објавивши тиме почетак крсташког рата против Турака. Напуљ је тобож виђен као важна стратешка тачка за даљи поход на исток. Како би теоријски оправдавао заузимање хришћанских градова ради вођења крсташког рата, Шарл је 22. новембра 1494. године објавио тзв. *Крсташки манифест*. Папа је испрва покушао да задржи неутралност, али је своју подршку напослетку дао Алфонсу II, допуштајући истовремено француској војсци да прође кроз Рим крајем 1494. и почетком 1495. године.[326]

Замисао Шарла VIII о покретању крсташког рата независно од папства није остварена пре свега због јасних примарних амбиција према Напуљу, те се француска војска, након освајања Напуља, повукла из Италије јула 1495. године.[327] Иако је извесно да је Италија била првенствени циљ француског упада, извесна дипломатска активност људи блиских краљу Шарлу указује на могућност да је покретање похода заиста могло бити разматрано. Наиме, 6. новембра 1494. године Шарл VIII купио је наследна права на „Константинопољско и Трапезунтско царство и Српску деспотовину“ од Андрије Палеолога.[328] Такође, његови посланици Филип де Комин и Константин Аријанит, син Ђорђа Аријанита и брат српске деспотице Ангелине Бранковић, преговарали су о

VI. Nelson Minnich, ed., *The Renaissance Papacy 1400–1600* (Leiden: Brill, 2025). О понтификату Александра VI и „борџијанском миту“ в. Noel, *The Renaissance popes*, 75–202.

[326] Christine Shaw and Michael Mallett, *The Italian Wars 1494-1559* (London; New York: Routledge, 2018), 17, 19–35; Trandafir G. Djuvara, ed., *Cent projets de partage de La Turquie (1281-1913)* (Paris: F. Alcan, 1914), 46–49.

[327] Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 59.

[328] „[…] in supradicto Imperio Constantinopolitano, ac Trapeguntino, et Dispotatu Cerviano, cum omni plenitudine quarumcunque potestatum, et jurisditionum, tam dictae regiae civitatis Constantinopolitanae, quam aliarum quarumcunque civitatum“. Etiene de Forcemagne, ed., “Acte de cession d’Andre’ Paleologue en faveur de Charles VIII,” in *Mémoires de literature, tirés des registres de l'Académie royale*, vol. 17 (Paris: De L’imprimerie Royale, 1751), 572–577. Папа готово извесно није стајао иза договора Андрије и Шарла VIII, али је споразум директно подстицао прокрсташки кардинал Рајмонд Перауди, један од најгласнијих заговаралаца крсташтва у том тренутку. Setton, *The Papacy*, vol. 2, 461–462; Housley, *Crusading and the Ottoman threat*, 53–56.

противтурском устанку са албанским вођама и Ђурђем Црнојевићем у Зети.[329] Турци су, међутим, открили тајне преговоре, те је Ђурађ Црнојевић морао бежати у Италију. Главна последица Ђурђевог неуспеха била је коначно османско покоравање Зете (1496).[330]

Осим спорадичне употребе крсташке реторике у комуникацији, папа Александар VI није показивао заинтересованост за крсташтво све до османског прекида мира са Венецијом 1499. године и турског заузимања Модона, Корона и Лепанта на Пелопонезу. Паралелно са тим, Османлије су вршиле упаде на простор између Трста и Љубљане. Од хоспиталаца са Родоса стигле су у Рим вести о планираној османској опсади острва, што се обистинило маја 1499. године.[331] Након неуспешног покушаја организовања крсташког сабора октобра исте године, поновљени позив европским владарима фебруара 1500. године наишао је на бољи одзив. Међутим, тада је одржано само саветовање са посланицима европских дворова у Риму, а не и крсташки сабор.[332] Јубилејске индулгенције за 1500. годину биле су низом папских була проширене на рат против Турака.[333] Крсташки рат објављен је 1. јуна 1500. године булом *Quamvis ad aplianda*.[334]

Антиосманска коалиција између папства, Венеције и Угарске закључена је 30. маја 1501. године и свечано прослављена у Риму. Новембра исте године Француска је одлучила да нападне Митилину (Лезбос), али је доживела неуспех. Венецијанско-папска флота имала је нешто више успеха у заузимању Свете Мавре (Лефкаде) 1502. године. Стратегија заузимања појединачних острва показала се, међутим, мало успешном, на шта је упозоравао и велики мајстор хоспиталаца Пјер Д'Обисон пишући папи децембра 1501. године.[335] Крсташки рат објављен 1500. године није имао већег одјека у Угарској, одн. остао је

[329] Божић, "Владавина Црнојевића", 345–346. За непосредна сведочанства о преговорима, из *Мемоара* Филипа де Комина, в. Philippe de Commynes, *The Memoirs of Philip de Commines*, 165–167.

[330] Божић, "Владавина Црнојевића", 346–347.

[331] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 516–517.

[332] Housley, *Crusading and the Ottoman threat*, 524.

[333] Stuart Jenks, ed., *Documents on the Papal Plenary Indulgences*, 405–413, nos. 88–92.

[334] Alexander PP. VI, "Quamvis ad aplianda", 46–53; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 527.

[335] Nicolas Vatin, "The Hospitallers at Rhodes and the Ottoman Turks, 1480–1522," in *Crusading in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (London: Palgrave Macmillan, 2004), 152–153.

ограничен на упаде јужно од Дунава, до Смедерева, Колубаре и Босне.[336] У упадима је, све до своје смрти 1502. године, учествовао и деспот Јован Бранковић, син деспота Стефана Бранковића, који се са братом Ђорђем (Максимом) налазио у Угарској након 1486. године.[337]

Рат вођен између 1500. и 1503. године завршио се без већих успеха и територијалних промена. Венеција и Угарска закључиле су, свака понаособ, 1503. године мир са Османлијама.[338] Исте године, 18. августа, умро је папа Александар VI. Понтификат наредног папе, Пија III, нећака папе Пија II, трајао је од 22. септембра до 18. октобра 1503. године. Период је био прекратак за било какво озбиљније крсташко планирање, а папа је двадесетак дана понтификата посветио углавном решавању унутарцрквених питања и сукоба међу различитим фракцијама при Курији.[339] Понтификат Јулија II (1503–1513) обележили су италијански ратови и консолидација моћи папства у Италији, а последња значајнија обнова крсташке идеје под папом Лавом X (1513–1521) догодила се у нововековном контексту који излази из оквира овог рада.[340]

[336] János M. Bak, "Hungary and Crusading in the Fifteenth Century," in *Crusading in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (London: Palgrave Macmillan, 2004), 116–27; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 533.

[337] Dušanka Dinić-Knežević, "Sremski Brankovići," *Istraživanja* 4 (1975): 28–29. Венецијанци су пре закључења савезништва са Угарском разматрали могућност да у своју службу приме деспота Јована и херцега Петра Балшу Херцеговића Косачу («Duca Piero de S. Saba»). О томе сведоче извештаји венецијанског посланика Себастијанија Ђустинијана (8. април–19. мај 1500). Vikentij Makušev, ed., *Monumenta historica Slavorum meridionalium*, vol. 1 (Varsavia: Typis districtu scholastici, 1874), 313–315, no. 3.

[338] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 533–534.

[339] О Пију III и његовом понтификату в. Valeria Novembri and Carlo Prezzolini, eds., *Francesco Tedeschini Piccolomini: Papa Pio III* (Montepulciano: Le Balze, 2005).

[340] О папама Јулију II и Лаву X, са уп. на релевантне изворе и литературу в. Alessandro Pastore, "Giulio II, Papa," in *DBI,* vol. 57 (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2001), https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-giulio-ii_(Dizionario-Biografico)/ (2.12.2025); Marco Pellegrini, "Leone X, Papa," in *DBI,* vol. 64 (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2005), https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-leone-x_(Dizionario-Biografico)/ (2.12.2025).

III ИСТОЧНИ ХРИШЋАНИ У КРСТАШКИМ ПЛАНОВИМА: СТУДИЈЕ СЛУЧАЈА

У периоду између 1453. и 1503. године написано је 22 документа који се по својим карактеристикама могу жанровски сврстати међу крсташке планове. Највећи број њих писан је у облику трактата, укључујући писма-трактате и дела која су од аутора изворно окарактерисана као „говори“, али која по форми потпуно имају карактеристике трактата.[341] Од наведене форме одступају Брокијерово *Путовање преко мора*, које има примарне карактеристике обавештајног извештаја, те *Турска хроника* Константина Михаиловића из Островице, која је по форми вишеслојна, о чему ће више бити речи у засебним поглављима посвећеним самим делима.

1. Флавио Бјондо, *De expeditione in Turchos*

Флавио Бјондо, италијански хуманиста, историчар, папски секретар и нотар, рођен је новембра или децембра 1392. године у граду Форли, а за нотара се школовао у Кремони.[342] Обављао је различите административне послове при венецијанској служби. Септембра 1426. године ступио је у службу Доменика Капранике, тада утицајног епископа и, убрзо, кардинала. Бјондо је блиско сарађивао са Гварином из Вероне, великим познаваоцем грчког језика и хеленске литературе, учеником Манојла Хрисолораса. Под Гвариновим утицајем, Бјондо је почео да учи грчки, те да изучава и преписује дела класичних аутора, попут Плутарха, Цицерона и Плинија Старијег.[343] Постао је нотар Апостолске ризнице 1432. године, а папски секретар 1434. године. Између 1448. и 1449. године није био део секретарског колегијума, будући да се привремено нашао у немилости

[341] Goeing, “Treatise, Renaissance”, 3300.

[342] Riccardo Fubini, “Biondo Flavio,” in *DBI*, vol. 10 (Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1968), https://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_(Dizionario-Biografico)/ (2.1.2025); Angelo Mazzocco and Marc Laureys, eds., *A New Sense of the Past: The Scholarship of Biondo Flavio (1392-1463)* (Leuven: Leuven University Press, 2016).

[343] Fubini, “Biondo Flavio”.

папе Николе V, али се убрзо вратио у службу и до 1454. године обављао је мање важне дужности при Курији. У Риму је често проводио време у кругу људи блиских кардиналима Висариону и Капраники.[344]

Последња деценија Бјондовог живота била је обележена немаштином, нарочито након коначног губитка секретарског положаја. У датом периоду пуно је писао или завршавао већи део раније започетих историјских списа, попут *Italia illustrata* (Осветљена Италија, 1453), *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades III* (Три декаде о историји од пропасти царства Римљана, познатије и као *Декаде*, 1453), *De origine et gestis Venetorum* (О пореклу и делима Венецијанаца, 1454) и *Roma triumphans* (Тријумфални Рим, 1459).[345] Због мањка средстава, покушавао је да за писање добије покровитељство моћних људи, попут војводе Фераре Борса Д'Еста (1450–1471) и папе Пија II. Напослетку, успео је да добије наклоност миланског војводе Франческа Сфорце 1463. године за финансирање завршетка *Декада*, али је замисао остала неостварена, будући да је Бјондо преминуо 4. јуна исте године у Риму.[346]

[344] Fubini, "Biondo Flavio"; Gabriella Albanese and Paolo Pontari, "Introduzione," in Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, a c. di Gabriella Albanese and Paolo Pontari (Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2018), 20-23.

[345] Fubini, "Biondo Flavio". За комплетан списак Бјондових дела в. Repositorium Blondianum, "Opera: Manuscripta et Editiones," Repertorium Blondianum, 2020, https://www.repertoriumblondianum.org/opera.html. (31.1.2025). Бјондова дела издавана су у више наврата. Издвајају се издања у оквиру харвардске едиције *I Tatti Renaissance Library*, те *Edizione Nazionale delle opere di Flavio Biondo* под покровитељством Италијанског института за средњи век (ит. назив) којој припада и издање *De expeditione in Turchos* консултовано у овом раду. Обе едиције још увек приређују и издају Бјондова дела. О тренутно издатој грађи в. "Biondo Flavio," I Tatti Renaissance Library (Harvard University Press, 2026), https://www.hup.harvard.edu/authors/3488-flavio-biondo (12.1.2026). "Edizione nazionale delle opere di Biondo Flavio," Istituto Storico Italiano per il Medioevo, 2022, https://www.isime.it/product-category/edizione-nazionale-delle-opere-di-biondo-flavio/ (12.1.2026). О Тријумфалном Риму као антиосманском пропагандном делу в. Giusepe Marcellino, "Lo studio delle antichità romane e la propaganda antiturca nella "Roma triumphans" di Biondo Flavio," *Studi Classici e Orientali* 60 (2014): 163–186.

[346] Fubini, "Biondo Flavio".

Дело *De expeditione in Turchos* (О походу на Турке, даље: *De expeditione*) једини је Бјондов крсташки план.[347] Састављен је августа 1453. године и писан у форми писма-трактата. Посвећен је напуљском краљу Алфонсу V Арагонском.[348] Истраживачи су до сада приметили да *De expeditione* „не представља стратегикон у традиционалном смислу тог појма, будући да му намера није да понуди савет за технике вођења рата“, већ је „трактат о геополитичкој стратегији“ са пуно историјских и географских осврта на простор југоисточне Европе.[349] Писан је за потребе папског посланства краљу Алфонсу V које је, са кардиналом Капраником као изаслаником, боравило у Напуљу између 25. јула и 7. августа 1453. године.[350] Велики део трактата посвећен је југоисточној Европи, што се поклапа са Алфонсовом крсташком активношћу и политичким интересима које је напуљски краљ у

[347] Реферишући на *De expeditione* у студији о хуманистичкој крсташкој литератури, Ц. Хенкинс је као сродан трактат навео и Бјондов *De origine et gestis Venetorum*, дефинишући га као „историјски трактат“. Hankins, “Renaissance Crusaders”, 116. Сличност се огледа у крсташко-пропагандном карактеру дела. У жанровском смислу *De origine et gestis Venetorum* не представља крсташки план, будући да не садржи савете за борбу против Турака. Кроз историјско-пропагандни наратив, Бјондо је настојао да наведеним трактатом мотивише Венецијанце за рат против Турака, истичући примере из прошлости који су показивали венецијанску предодређеност за борбу против „варвара“, почев од Хуна све до Османлија. Blondus Flavius, *Roma instaurata*. *Add: De origine et gestis Venetorum* (Verona: Boninus de Boninis, de Ragusia, 1482), 39r, 52r–52v (9.9.2025).

[348] Бјондо је са Алфонсом V одржавао контакте почев од 1443. године. На Алфонсов захтев је 1447. године почео писати дело *Italia illustrata*. Флавио Бјондо је напуљском краљу 1451. године послао примерак првог дела *Италије* посредством хуманисте Антонија Бекаделија Панормите, током боравка Алфонсовог посланства у Венецији. Током посете, Алфонсово посланство је за напуљског краља прикупило још 12 византијских грчких војних трактата, од којих је један део преведен на латински у наредних 5 година у циљу планирања похода. Albanese and Pontari, “Introduzione”, 47–51; Biondo Flavio, *Biondo Flavio’s “Italia Illustrata,”* ed. Catherine J Castner, vol. 1 (Binghamton: Global Academic Publishing, 2005), xxi. Краљ Алфонсо користио је хуманисте за обликовање и ширење своје политичке пропаганде, у чему је креирање историјских наратива играло важну улогу. Fulvio Delle Donne, *Alfonso il Magnanimo e l’invenzione dell’umanesimo monarchico* (Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2015); Fulvio Delle Donne, “Le riscritture della storia: Alfonso il Magnanimo e la presa di Marsiglia nella storiografia coeva,” in *Le scritture della storia: pagine offerte dalla Scuola nazionale di studi medievali a Massimo Miglio*, a. c. di Fulvio Delle Donne and Giovanni Pesiri (Roma: Istituto Storico Italiano per il Medioevo, 2012), 111–138.

[349] Albanese and Pontari, “Introduzione”, 13.

[350] Maxson, “Claiming Byzantium”, 52–53.

датом делу Европе имао, а са чиме је Бјондо, макар уопштено, могао бити упознат.[351] План је настао у контексту крсташких припрема иницираних под папом Николом V и био је познат Курији.[352]

De expeditione почиње наративом о паду Константинопоља као „највећој туги свих хришћана“ („omnibus Christianis moerore maximo“).[353] Након типичног реторичког средства *captatio benevolentiae*,[354] приказан је историјски развој Константинопоља, од именовања Византионом при оснивању под спартанским краљем Паусанијом до увећања града под царем Константином Великим. Некада славни град, престоница Римског царства, у коме је до времена Карла Великог столовало 37 царева, био је освојен од стране „варварског непријатеља“ („a barbaro hoste“). Стога је било потребно да „хришћански владари“ („nominis christiani principes“) покрену рат против „нељудског непријатеља“ („immani hoste“).[355] Наратив о Константинопољу као престоници Римског царства, који се тек од XV века почео снажније јављати у латинском дискурсу, прати хуманистички литерарни образац враћања достојанства „Источног царства“ Византији, уочљив и у делима Енеје Силвија Пиколоминија и Ивана Витеза.[356]

Циљ указивања на римско наслеђе Византије био је ублажавање супротности између грчког и латинског света, који су кроз нову реторику постајали два дела некада јединственог, римског простора. Бјондова конструкција да су из Константинопоља „*наши*

[351] Спремић, “Балкански вазали краља Алфонса Арагонског”, 355–370; Спремић, “Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски”, 371–390; Zečević, “Notevole larghezza”, 411–433.

[352] Albanese and Pontari, “Introduzione”, 143–145.

[353] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 233.

[354] Ibid., 234–235. *Captatio benevolentiae* (задобијање добре воље) реторичко је средство које се у антици и средњем веку користило како би се добила пажња публике кроз истицање ауторове скромности и упућивање низа похвала читаоцу или слушаоцу. Тиме се постизала присност са публиком и ефикаснија рецепција поруке говорника или писца. Donald Russell and Tobias Reinhardt, “Captatio Benevolentiae,” in *Oxford Classical Dictionary*, ed. Simon Hornblower, Antony Spawforth, and Esther Eidinow (Oxford; New York: Oxford University Press, 2012); Florian Schomanek, *Captatio Benevolentiae: Strategien antiker Rhetorik im Prolog des Höfischen Romans* (München: Grin Verlaag, 2011).

[355] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 237–238.

[356] Aschenbrenner, “Reframing Empire”, 176–228.

[истицање И.С.] преци [...] покоравали бројне варваре“ илуструје речено заједништво.[357] Простор Грчке и хришћанског истока укључен је у културно-верско-географски простор Европе и схваћен у хуманистичком кључу.[358] Рат против Османлија дефинисан је као рат за обнову хришћанства, али, истовремено, као наставак ратова против варвара, још у антици започетих од европских народа, које Бјондо скупа, заједно са Грцима, назива „нашим прецима“ („maioribus nostris“).[359]

Слично другим, идеолошки блиским хуманистима, Бјондо је заговарао супротстављеност између концепата Европе и Азије. Европа је у „врлини и моћи“ стајала изнад осталих делова света, а походи „Европљана“ попут Хераклa, Атињана, Александра Великог и Римљана завршавали су се тријумфално, за разлику од неуспехâ „источних владара“ („orientalium principum“), попут Ксеркса или Антиоха.[360] Потпуно бришући границе између античког и савременог, Бјондо наглашава да је међу свим азијским владарима „једино […] Бајазит Осман успешно прешао из Мале Азије и Киликије […] у Европу“.[361] Његове походе наставио је Мурат II (1421–1451) који је захваљујући својим освајањима учинио да „тај [турски, прим. И. С.] народ поседује Тракију, сада целу Грчку, Тесалију, Акарнанију, Македонију, Хаонију, Етолију, Епир и друге области од Црног Мора све до Јадранског мора“.[362]

[357] „Sed ad rem, Constantinopolis a barbaro hoste capta est, cuius urbis occasione et viribus infinitos paene barbaros nostri maiores subegerunt“. Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 238.

[358] За концепт Европе в. подсекцију 1 у поглављу II овог рада.

[359] „[…] in orbis Christiani intima penetrantes suum adauxerint potentatum, adeo ut gloriam obscuraverint a maioribus nostris Romanis, Italis, Graecis, Gallis, Hispanis, Germanis ceterisque Europae primoribus populis a condito orbe nobis quaesitam“ („Упавши у средиште хришћанског света, толико су [Турци, прим. И.С.] своју моћ увећали да су засенили славу наших предака, Римљана, Италаца, Грка, Гала, Хиспана, Германа и осталих водећих народа Европе, од почетка света за нас [дословно: нама, прим. И.С.] извојевану“). Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 239–240.

[360] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 240–241.

[361] „Solus patrum nostrorum memoria Baysettus Ottomanus ab Asia Minore Ciliciaque partiis regnis profectus in Europam felix traiecit“. Ibid., 241–242.

[362] „[…] adeo ut Thraciam, nunc omnem Graeciam, Thessaliam, Acarnaniam, Macedoniam, Chaoniam, Aetoliam, Epirum aliasque regiones ab Euxino Ponto usque ad mare Adriaticum gens ipsa possideat“. Ibid., 243.

Европски владари, међутим, нису препознали османску опасност. Услед тога, препуштени себи, византијски цареви изгубили су царство, али не сасвим без кривице коју је узроковала њихова „надменост“ и „недостатак побожности“.[363] Излагање о Четвртом крсташком рату наставља се на поменути наратив, пратећи основне поставке које је Бјондо десетак година раније уобличио у својим *Декадама*.[364] Детаљно приказујући династичка превирања на византијском престолу уочи пада Константинопоља (1204),[365] аутор је Четврти крсташки рат приказивао као одбрамбени. Наглашавао је да је у тренутку пада престо Константинопоља био упражњен, а посредно је стварао паралелу између упражњености трона 1204. и 1453. године.[366] Владавина Латина у Константинопољу приказана је као раздобље савршеног склада.[367] Насупрот хармонији под Латинима, обнова Царства 1261. године приказана је као прекид хармоније и узрок даљим залима, све до коначног пада под Османлије.[368] Палеолози су у тексту оптужени за лењост, лошу владавину, окрутност према сопственом народу и за немарност према растућој Османској претњи.[369]

Непомирљивост Палеолога са Латинима нарочито је истакнута. Византијски цареви су тобож одбијали помоћ коју су им Латини нудили, радије допуштајући да губе градове

[363] „[…] relicti sua superbia et impietate imperatores Constantinopolitani et omne dictarum provinciaum Europae imperium primo et nuper regiam urbem Constantinopolim amisere“ („[…] остављени својој надмености и недостатку побожности, цареви Константинопоља и свих речених европских области, најпре су изгубили царство, а недавно, и царствујући град Константинопољ“). Ibid., 243. Појам „impietas“ могао је алудирати на православно пребивање у расколу у односу на Римску цркву, али је могао носити и моралне конотације, тј. одсуство врлине побожности (*pietas*) која је подразумевала поштовање према Богу, али и смерност и поштовање према другим вишим инстанцама, попут државе или родитељâ. James D. Garrison, *Pietas from Vergil to Dryden* (University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2021), 9–160; Henryk Bolesław Kowalski, “Pietas and Impietas as the Characteristics of ‘Good’ and ‘Bad’ Citizens and Politicians in Rome during the Decline of the Republic,” *Klio* 58, no. 2 (2021): 67–91.

[364] О Бјондовом историјском наративу о Четвртом крсташком рату и његовој идеолошкој употреби у *Декадама* в. Maxson, “Claiming Byzantium”, 39–49.

[365] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 244–252.

[366] Maxson, “Claiming Byzantium”, 51–52.

[367] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 253–256.

[368] Ibid., 257–258.

[369] Ibid., 258.

него да прихвате помоћ са Запада. Бјондо бележи непостојаност Палеолога при прихватању уније у Лиону (1272), Фиренци (1439) и Константинопољу (1452).[370] Говорећи о сопственом присуствовању Фирентинском сабору, истиче да је био очевидац грчке грамзивости за даровима, насупрот папи Евгенију IV који је приказан као забринути понтифекс, спреман све да учини за јединство цркава и супротстављање Турцима.[371] Приказ цара Константина XI, због чије колебљивости према унији је, наводно, Константинопољ пао, прати негативне приказе Палеолога уопште.[372]

Бјондов исказ представља за сада најранији пример обрасца мишљења да је пад града дошао као казна за неприхватање уније, који ће бити присутан у латинском дискурсу у другој половини XV века.[373] Исказ је стратешки коришћен да би се скинула латинска кривица за одлагање папске и венецијанске помоћи и, последично, за пад Константинопоља.[374] Приказ Палеолога као тирана, упоредо са сликом Османлија као варвара, за циљ је имао да аргументује идеју да су у дугом временском распону Константинопољем владали тирани. Палеолози су у циљу креирања жељене представе практично били изједначени са Османлијама. Краљ Алфонсо, који није имао династичких веза са Византијом, био је тиме позван да ослободи град тираније и врати склад из времена

[370] Ibid., 258–260.

[371] Ibid., 260–261.

[372] „Continuatam nimis diu usque ad extremam debilitatem Constantini Palaeologi et suorum acceptandae Unionis sub Eugenio factae tergiversationem solam effecisse ut destinata a sanctissimo papa Nicolao V a tuaque Maiestate et Venetis praesidia tardiuscule sint immissa“ („Превелико свакодневно [и] континуирано одлагање Константина Палеолога и његових присталица да прихвате унију закључену под Евгенијем, све до потпуног исцрпљења, једини је узрок томе да су појачања, намењена од стране најсветијег папе Николе V, Твога Величанства и Венецијанаца, била послата са извесним закашњењем“). Ibid., 261.

[373] Pius PP. II, *De Europa*, 61; Aschenbrenner, “Reframing Empire”, 251–265; Игор Стаменовић, “Политичко-теолошки елементи Висарионове Саборне посланице Грцима (1463),” у *Византијско-словенска читања VII*, ур. Драгиша Бојовић и Кристина Митић (Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, 2024), 266–267.

[374] У познатом Пиколоминијевом писму папи Николи V (19. јун и 12. јул 1453, Грац) о паду Константинопоља говори се као о срамоти његовог понтификата, чиме је папа оптужен за недовољну ангажованост по питању слања помоћи хришћанима. Enea Silvio Piccolomini, *Collected Letters of Enea Silvio Piccolomini*, ed. and trans. Michael von Cotta-Schönberg, vol. 6 (HAL Open Science, 2025), 236–239, no. 240.

Латинског царства.[375] Део поруке креиран је у контексту папске крсташке дипломатије,[376] али није био лишен Алфонсових претензија на царско звање, изражених још 1451. године у споразуму о вазалству са морејским деспотом Димитријем Палеологом.[377] Коришћење тираније за аргументовање непостојања легитимне власти над Константинопољем могуће је разумети у контексту хуманистичке политичке теорије.[378]

Након историјског и идеолошког излагања, Бјондо прелази на географски и етнографски опис области које је требало ослободити од Турака. Прва је била Тракија, са стратешки важним градовима Константинопољем, Хадријанопољем и Галипољем.[379] Насупрот Галипољу, истакнутом као једино место у коме су Турци чинили већину, у Македонији је број Турака био незнатан у односу на „Грке и друге хришћане". Стратешки важни македонски градови били су Солун, Лариса, Сер, Филипи, Енос, Авлона („Aulon") и Филипопоље (Пловдив).[380] Као области унутар Грчке наведени су Ахаја, Етолија, Локрида, Фокида, описана као релативно пуста, са пуно слугу и робова, те Беотија и Атика.[381] Уз

[375] Maxson, "Claiming Byzantium", 50–51.

[376] Ibid., 52–53.

[377] Споразумом од 5. фебруара 1451. године предвиђено је савезништво у борби против Турака. У случају хришћанске победе, краљу Алфонсу је требало припасти „царство" («lo imperio») Константинопоља, док би Димитрију, поред Мореје, припале области око Сера, Христополља и Варне, те некадашње земље његовог деде Константина Драгаша. Francesco Cerone, "La politica orientale di Alfonso di Aragona," *Archivio storico per le province napoletane* 27 (1902): 575; Спремић, "Балкански вазали краља Алфонса Арагонског", 365. О Константину Драгашу в. Георгије Острогорски, "Господин Константин Драгаш," *Зборник Филозофског факултета* 7, бр. 1 (1963): 287–294.

[378] Hester Schadee, "'I Don't Know Who You Call Tyrants': Debating Evil Lords in Quattrocento Humanism'," in *Evil Lords: Theories and Representations of Tyranny from Antiquity to the Renaissance*, ed. Nikos Panou and Hester Schadee (New York: Oxford University Press, 2018), 172–190.

[379] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 263.

[380] Ibid., 264. Град Авлона није убициран. Лука Авлона, данас Валона, превише је удаљена да би се нашла у Македонији, а у каснијем Бјондовом тексту помиње се у засебно, у склопу излагања о Албанији. Није искључено да је Бјондо грешком уврстио Валону међу македонске градове. Остали градови који носе име Авлона, а који се данас налазе на Атици, Евији и Пелопонезу, такође су географски удаљени од Македоније и мало је вероватно да се белешка односи на њих.

[381] Ibid., 265–267. Атика је описана као латински посед, под влашћу атинског војводе, Фирентинца Нерија II Ачајола (1435–1439; 1441–1451) („florentino Nerio Acciaiolo subiectam"). Реч је о грешци, будући да у тренутку писања Нерио није више био атински војвода. Ibid., 267, n. 46.

савремене градове попут Ангелокастра и Наупакта (Лепанта), истакнута су места из класичне прошлости, попут Делфа, Тебе и Мегаре како би се показао континуитет са класичном Грчком.[382]

Наредна приказана област била је Епир „насељен хришћанима Албанцима, Грцима и Власима, који се највећим делом и сада боре против Турака".[383] Као венецијански поседи истакнути су Бутринт, Кефалонија и Крф, чији је стратешки значај нарочито издвојен. Упадљив је приказ деспота Арте, одн. Епирског деспота, описаног као неко ко своју деспотовину „тако под Турцима држи да се пре може убројити у непријатеље него у наш табор".[384] Бјондо погрешно именује Карла II Тока (1424–1448) као деспота Арте, иако је деспотску титулу 1448. године наследио је његов син Леонардо III. Већ 1449. године Османлије су заузеле Арту и већи део Леонардове земље, што је било познато Бјонду, будући да Арту наводи као турски посед.[385] Закључци историографије о Епирској деспотовини у овом периоду нису у складу са Бјондовим приказом.[386] Остаје отворено питање због чега се Бјондо одлучио за негативан приказ деспота.

Бјондо разликује Епир, чији је други назив „Albania", од Албаније у ужем смислу позициониране западно од Македоније. Као истакнути венецијански град у области издвојен је Скадар.[387] Валона је наведена као најважнији османски град.[388] Међу племићким

[382] Ibid., 265–267.

[383] „Cetera regio a christianis Albanensibus, Graecis et Valachis habitatur, qui maiori ex parte Turchis etiam nunc adversantur". Ibid., 268.

[384] „[…] ubi corrupte Larta pro Arachtha dicitur, quam Carolus despotus ita sub Turcho possidet, ut in hosti potius quam in nostris partibus numerari possit". Ibid., 269.

[385] „Quo in Lartae loco et fluvii portuositas maxima et silvarum copia in circuitu adiacentium commoditas facultatem Turcho exhibent naves triremesque quotquot voluerit aedificandi". Ibid., 269.

[386] О последњим деценијама Епирске деспотовине, са нарочитим освртом на Леонардове апеле за помоћ упућиване, пре свега, Венецији, напуљском краљу Алфонсу V и папству в. Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 197–215; Zečević, *The Tocco of the Greek Realm*, 125–130. О односима између Алфонса и династије Токо в. Zečević. "Notevole larghezza", 411–433; Nada Zečević, "Confirmation Grant of King Alfonso V of Aragon to Leonardo III Tocco (July 16 1452): An Authentic Charter with a Fake Justification?," *Радови Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву* 14, no. 2 (2012): 9–21.

[387] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 270.

[388] Ibid., 272.

породицама које су управљале Албанијом најпре су наведени „Aginei et Coicini et Giorgiorasii fratres ac filii“, за које за сада не постоји поуздана идентификација.[389] Земље Кастриота аутор погрешно лоцира „ка северном делу источне Далмације, близу Босне“.[390] Аријанити су истакнути као папски и Алфонсови савезници.[391] Погрешно лоцирајући Босну у суседству Албаније, босанског краља Бјондо оцењује као турског непријатеља и „најмоћнијег у тој планинској области“.[392]

Доњу Мезију, одн. Бугарску, описује као многољудну и хришћанску област, са Никопољем, Видином и Трновом као стратешки важним градовима.[393] Суседна Бугарској била је Србија, одн. Горња Мезија. Њоме је владао деспот Ђурађ, чијим приказом доминира слика користољубивог човека, заинтересованог искључиво за сопствене интересе. Иако је помагао западним савезницима, истовремено је султану плаћао порез и давао војску у току похода.[394] Како би обезбедио сигурност „своју је ћерку, за мужа једва зрелу, њему [Турчину,

[389] Ibid., 270.

[390] „Ad septentrionalem vero orientalis Dalmatiae partem prope Bosnam lohannis Castriot filii et nepotes lata et inculta obtinent dominia“ („Ка северном, дакле, делу источне Далмације, близу Босне, синови и унуци Јована Кастриота држе велике и дивље области“). Ibid., 270–271. Област Кастриота простирала се од северног Дебра, одакле је породица водила порекло, ширећи се временом на запад, све до рта Родон на јадранској обали. Schmitt, *Skanderbeg*, 17–79; Jeton Omari, “Scanderbeg tra storia e storiografia” (Dissertazione dottorale, Università di Padova, 2014), 29–49, 117, 148–149.

[391] „[…] Arianiti, quem magno Eugenio pontifici et notum et carum tu, serenissime rex, confederatum commendatumque diligis, adeo ut ipse propria virtute tuoque fretus praesidio Turchis pridem fuerit infestissimus“ („[…] Аријанити, који су били знани и драги великом папи Евгенију [IV, прим. И.С.], ти вреднујеш, најсјајнији крају, као савезнике и [теби] препоручене “). Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 271.

[392] „Rex autem Bosnae, ut in ea montana regione potentissimus, hostis potius Turcho apertus quam aliquali benevolentia coniunctus semper fuit“ („Такође, краљ Босне, као најмоћнији у тој планинској области, одвећ је радије био отворени непријатељ Турака, него било какав њихов добровољни савезник“). Ibid., 271.

[393] Ibid., 273.

[394] „Eam Georgius despotus, locuples potensque christianus Turcho tributarius, possidet, nec est aliquis eorum quos supra memoravimus qui plura quam hic despotus Turcho praestes, aut nostris maiora in tempore praestaturus credatur auxilia. Nam, praeter annuum Turcho in pecunia datum tributum, cohortes illi quinque singulis annis in expeditiones auxilio mittit, cum tamen posse videatur ad viginti armatorum milia quocumque voluerit in bellum educere“ („Њу [Србију, прим. И.С.] држи деспот Ђурађ, богат и моћан хришћанин, трибутар Турчина; и нема никога од горепоменутих ко је више од овога деспота Турчину дао или нашима већу помоћ током времена, како се

прим. И.С.] дао за љубавницу, да је зове женом“, те мирно предао стратешки важан град Голубац на Дунаву.[395] Израз који Бјондо употребљава за појам љубавнице („pellex“) подразумева конкубину. Алудирајући на топос оријенталне сексуалне незаситости Османлија, градио је негативну слику српског деспота као својеврсног саучесника у османском варварству.[396] Бјондов приказ сличан је представама о деспоту које се јављају код других савременика, попут Јована Капистрана[397] и Енеје Силвија Пиколоминија.[398] Упадљиво је да Бјондо изоставља помен блиских веза између напуљског краља и српског деспота, које су постојале у време писања плана, док у другим случајевима, попут Аријанита, такве везе јасно наглашава. У којој мери је наведено изостављање било намерна интервенција писца тешко је рећи.

Описујући Пелопонез, Бјондо пружа опис Хексамилиона, уз белешку о рушењу утврђења од стране Мурата II, те истиче стратешки важне градове попут Модона, Корона и Аргоса, одн. Нафплиона у поседству Венецијанаца.[399] Остале делове полуострва држали су Палеолози, а било је насељено „a Graecis Albanensibusque“.[400] Бјондова процена била је да се са Пелопонеза могло опремити око 20.000 ратника, колико је било могуће сакупити и у Бугарској.[401] Влашка је издвојена као земља коју насељавају католици, те као област у

верује, пружио. Јер, поред годишњег пореза плаћаног Турчину у новцу, пет кохорти сваке године шаље њему за походе, иако се чини да може у рат водити до 20.000 наоружаних људи кад год пожели“). Ibid., 274.

[395] „[...] qui filiam suam illi, vixdum viro maturam, sub uxoris titulo in pellicem supposuerit et amissum, furto subreptum, Columbatium, Danubio adiacens oppidum regionis primarium, sine contradictione tenendum concesserit“. Ibid., 274. О паду Голупца в. Александар Крстић, “Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун-бег,” in *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић (Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 2011), 303–320; Александар Крстић, “Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предат Угрима 1427. године?,” *Историјски часопис* 61 (2012): 125–126.

[396] Реч је о топосу типичном за европски средњовековни антиосмански дискурс. Bisaha, *Creating East and West*, 63–64, 76–77, 88.

[397] Stanko Andrić, “Saint John Capistran and Despot George Branković: An Impossible Compromise,” *Byzantinoslavica* 74 (2016): 202–227.

[398] За Пиколоминијеву слику у делима *Historia Bohemica* и *De Europa* в. Гавриловић, “Западноевропски наративни извори”, 105.

[399] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 275.

[400] Ibid., 275–276.

[401] Ibid., 277.

трибутарном статусу према Турцима и база за походе ка Угарској.[402] Детаљније о Власима и њиховом, наводном, католичанству, Бјондо излаже у наредном сегменту текста, при опису народа под османском влашћу.

Говорећи о томе шта мотивише војску „наших [људи], у Европи рођених“ („nostrorum in Europa genitorum“) да служе Турке, Бјондо наводи да је за Грке то било „очување поседа“, за остале да „обезбеде нова савезништва“, а сви, заједно са Турцима, користили су прилику да пустоше земље „немарних хришћана“.[403] Бјондо, међутим, није сматрао да би источни хришћани беспоговорно остали верни Османлијама. Као пример наводио је њихово учешће у Варнском крсташком рату, вешто избегавајући да отворено говори о поразу и фокусирајући се на хришћанско херојство, нарочито Хуњадијево, те турски страх, који је довео до напуштања већине европских поседа.[404] Очекивало се да би се исто могло поновити и при новом походу, коме би се вољно придружили локални поробљени хришћани већ при пребацивању војске у Албанију.[405] Ради потпуног успеха, из

[402] „Ultra illud Dacia Ripensem, quae Magna dicitur Valachia, a populis habitatam christianis atque catholicis, ita tributariam habent Turchi […] in Pannoniam, sive Hungariam confidentissime ducant“. („Преко оне Приобалне Дакије, која се зове Великом Влашком, насељене од стране народа хришћанског и, такође, католичког, коју Турци за трибутаре имају, […] у Панонију или Угарску најувереније воде [своју војску, И.С.]“) Ibid., 278.

[403] „Turchi fide ducti, Graeci tributarii ut partam conservent, alii ut novam comparent amicitiam, omnes ut praedam in nostra torpescentium Christianorum calamitate diripiant“. Ibid., 279.

[404] „Ad primam eius christiani, exercitus ex Hungaría moventis famam, tantus invasit Turchorum, Europam diversis ut ostendimus in locis dictione prementium, animos, tantus, inquam, invasit tremor, ut Albania, Macedonia, Servia, Achaia ceterisque relictis regionibus et urbibus, pars Adroanopolim, pars Chersonesum et Gallipolim, pars Amorathi castra in Thracíam confugio petierint“ („Са првим вестима о покрету његове [Јована Хуњадија, прим. И.С.] војске хришћана из Угарске, такав је страх обузео духове Турака, који су, како смо показали, наметали власт у различитим деловима Европе, такав, кажем, наступ пометње, да, напустивши Албанију, Македонију, Србију, Ахају и друге области и градове, један се део склонио у Једрене, други у Херсон и Галипоље, [а] Муратов део у тракијска утврђења, тражећи заштиту“). Ibid., 285–286.

[405] „Et nullus ambigere possit, quam primum tuo alteriusve ductu christiani ducis exercitus nostros in Albaniam transportatos esse vel sola fama fuerit intellecum, omnem Graeciam, omnem Albaniam et Macedoniam, Turchis aufugientibus, liberatum iri“ („И нико не треба да има сумње, да чим наша војска, поведена од стране тебе или другог хришћанског вође, буде у Албанију пребачена, већ ће сам глас бити довољан да цела Грчка, цела Албанија и Македонија, са разбежаним Турцима, буду ослобођене“). Ibid., 286–287.

правца Дунава војску би повео Јован Хуњади са савезницима из Немачке и других хришћанских области.[406]

Крсташима би се по покретању похода придружили Албанци, Бугари, Власи, Срби, и Грци. Бугарима је Бјондо приписивао скитско порекло, као и Турцима.[407] У хуманистичком дискурсу мотив скитског порекла користио се за варваризацију непријатеља, пре свега Османлија.[408] Иако је углавном носио негативну, варварску конотацију, у Бјондовом случају трансформише се у позитивну особину, кроз мотив борбености за заштиту хришћанства.[409] Иако су делили заједничко порекло са Турцима, нису себе сматрали њиховим сународницима.[410] Власима, тј. Приобалним Дачанима приписано је римско порекло, католичка вера и римски корен језика, који је, ипак, у односу на латински био „рустичан [и] граматички лош".[411] Наведени искази могу се ставити у оквир приближавања Влаха Латинима.[412]

---

[406] Ibid., 287.

[407] „Bulgari, quos numerosissimos Danubii accolas Moesiam olim Inferiorem incolere docuimus, remotam originem, sicut et Turchi, ex Scythia ducunt" („Бугари, који су најбројнији становници Дунава, насељавајући Мезију некада Доњом звану, показали смо, воде старо порекло из Скитије, баш као и Турци"). Ibid., 287.

[408] Bisaha, *Creating East and West*, 50, 68, 75–77; Bisaha, "New Barbarian", 194–198.

[409] „Nomen Christianum saepenumero, immo semper, usque ad centesimum et tricesimum abhinc annum sua in regione et in circumadiacentibus salvum atque illaesum esse curarunt" („Хришћанско име су често, заправо увек, безбедним и, такође, сигурним чували у својој и околним областима све до пре 130 година"). Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 287.

[410] "Nihil omnino sibi cum barbaris infedelibus velint esse commune" („Уопште, ништа не желе да имају заједничко са варварским неверницима"). Ibid., 287–288.

[411] „Valachi, originem, quam ad decus prae se ferunt praedicantque romanam, loquela ostendunt quos catholice Christianos, Romam quotannis et Apostolorum limina inisentes, aliquando gavisi sumus ita loquentes audire ut, quae vulgari communique gentis suae more dicunt, rusticam male grammaticam redoleant latinitatem" („Власи су, тврде, римског порекла, што истичу као част, [а то] показује њихов језик који смо понекад имали срећу да чујемо, будући да као католички хришћани, сваке године посећују Рим и гробове апостола. Причају тако да ствари које кажу на народном и уобичајеном начину њиховог народа подсећају на рустичан и граматички лош латински"). Ibid., 288.

[412] Иако Бјондо два пута истиче католичанство Влашке, радило се о, у најмању руку, верски мешовитој регији са православном већином. Cristian-Nicolae Daniel, "Coping with the Powerful Other: A Comparative Approach to Greek-Slavonic Communities of Rite in Late Medieval Transylvania and the Banat" (Doctoral dissertation, Central European University, 2014).

У наредним редовима Бјондо се враћа на српског деспота Ђурђа Бранковића, наводећи да се „представљао“ („ostendit“) као католички хришћанин, одн. као неко ко је прихватао Фирентинску унију.[413] Упадљива је употреба термина „ostendit“ која означава показивање у јавности, одн. представљање пред другима, чиме се посредно имплицира деспотова неискреност. Навод о прихватању уније у складу је са подацима из буле папе Николе V деспоту Ђурђу (24. октобар 1453), у којој се потврђује усаглашеност деспотовог са фирентинским вероисповедањем. Као папски секретар, Бјондо је могао имати увид у речену булу.[414] Деспот се, према Бјонду, у тренутку састављања трактата налазио у Италији „са великим благом, тражећи од Венецијанаца заштиту“.[415] Вести из једног каснијег Пиколоминијевог писма из Граца (23. септембар 1453) указују на гласине да је деспот склонио своје благо пред Турцима.[416] Међутим, није познато је деспот Ђурађ боравио у Италији у периоду о коме Бјондо пише.[417] Бјондова белешка могла је бити последица забуне са Ђурђевим боравком на хришћанском Западу, укључујући и посету Венецији, у периоду између 1439. и 1443. године или са боравком Ђурђевог изасланика Јунија Градића у Италији 1453. године.[418]

---

[413] „Serviae despotus, Superioris Moesiae princeps, vel ea ratione catholicum se christianum esse ostendit, quod facta manibus nostris in urbe Florentina Unionis Graecorum cum Catholicis decreta a principio acceptata conservat“ („Деспот Србије, владалац Горње Мезије, уистину се представља да је католички хришћанин због тога што испрва чува одредбе о унији Грка са католицима, писане нашим [Бјондовим, прим. И.С.] рукама у граду Фиренци“). Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 288–289.

[414] Гавриловић, “Западноевропски наративни извори”, 102–103; Стаменовић, “Була папе Николе V деспоту Ђурђу Бранковићу”, 59–75.

[415] „[…] et anno nunc quarto, cum res suas Turchus afflixisset, in Italiam se cum ingenti thesauro contulit a Venetis protegendum“ („[…] и сада је година четврта од када су његове поседе [дословно: ствари, прим. И.С.] Турци напали, [а он, прим. И.С.] се склонио у Италију са великим благом, тражећи заштиту од Венецијанаца“). Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 289. Није до краја јасно на који поход се односи наводно пустошење деспотових земаља. Одредница од четири године пре писања упућује на 1448/1449. годину, што се не би могло довести у везу са већим турским ударима на Деспотовину.

[416] „Ab his asseritur dispotus, que pretiosa et carissima sibi sunt, in abdita loca deportasse“. Eneas Silvius Piccolomini, *Der Briefwechsel* vol. 3, 281, no. 153; Спремић, *Деспот Ђурађ*, 404.

[417] О деспоту Ђурђу у овом периоду в. Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба* (Београд: Српска књижевна задруга, 1994), 402–404.

[418] О поменутим догађајима в. Ibid., 234–277, 407–409.

На крају излагања о источним хришћанима, аутор закључује да се на сарадњу са њима могло рачунати.[419] Бјондова процена била је да је са ових простора укупно било могуће сакупити око 200.000 хришћана који би се радо одметнули од Турака.[420] Источни хришћани нису обухваћени кратким разматрањем ратовања на мору, чију би основу, уз Алфонса, чинили Венеција и Ђенова са циљем заузимања Босфора и отварања пута ка Азији и Јерусалиму.[421] Иако се није бавио стратегијом за освајање Свете земље, Бјондо је поменуо Алфонсова права на Јерусалимско краљевство, а Први крсташки рат представио као наставак ратовања Сципиона и Митридата у Азији из времена антике.[422]

У плану се источни хришћани последњи пут помињу при излагању квалитета идеалног вође похода, чије је оличење представљао краљ Алфонсо V.[423] Алфонса је за вођу, између осталог, препоручивала чињеница да је одржавао присне везе са источним народима којима би крсташка војска била упућена.[424] Такође, положај краљевих територија у близини Валоне омогућавао је брзи транспорт војске на тло Балкана, за разлику од осталих владара

[419] „Nulli essent populi regionis olim christianae, ex his quas Turchis immixti inhabitant Graeci aut Albanenses, qui non signa nostra, nostros duces, nostros exercitus, quamprimum essent aditi“ („Нема народа ових области, некада хришћанских, насељених Грцима или Албанцима, а сада са Турцима измешаних, који се првом приликом не би придружили нашим заставама, нашим вођама [и] нашој војсци“). Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 289.

[420] Ibid., 289.

[421] Ibid., 292–294.

[422] Ibid., 294. О коришћењу ранијих крсташких похода у каснијој крсташкој литератури, в. John, *Godfrey of Bouillon*, 227–253; Schröder, “To Follow the Deeds of Godfrey of Bouillon”, 35–70. О историјским походима Сципиона и Митридата VI, в. B. C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates vi Eupator, King of Pontus* (Leiden: Brill, 2018); Max Cary and H. H. Scullard, *History of Rome down to the Reign of Constantine* (London: Palgrave Macmillan, 1975), 161–168.

[423] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 295–304. Бјондо се у теоријском разматрању ослања пре свега на античке узоре идеалног војсковође. О томе в. Franz Kernic, Martin Elbe, and Gregor Richter, “Military Leadership: Concepts and Theoretical Approaches,” in *Handbook of Military Sciences*, ed. Anders McD Sookermany, 2023, 7–8.

[424] „Ex his quos Turcho subditos aut tributarios esse diximus, Epirotae, Albanenses, Macedones, Graeci tuam frequentant regiam“ („Међу онима које поменусмо као поданике и трибутаре Турака, Епироти, Албанци, Македонци [и] Грци често су код тебе на двору“). Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 304.

који су географски били удаљенији.[425] Пишући о потреби за хитним миром међу италијанским државама, Бјондо закључује свој трактат.[426]

2. Лампуњино Бираго, *Strategicon adversus Turcos*

Лампуњино (Лампо) Бираго рођен је највероватније у последњој деценији XIV века. Потицао је из миланске племићке породице Бираго и био је ученик Франческа Филелфа, хуманисте и једног од аутора планова разматраних у овом раду.[427] Обављао је дипломатске и војне послове у служби миланске владарске породице Висконти. Након што је Франческо Сфорца преузео власт у Милану, Бираго је избегао из града. Даљу каријеру наставио је у Риму, обављајући послове преводиоца и саветника при Курији под папама Николом V, Калистом III и Павлом II. Умро је 1472. године. Већи део његовог литерарног рада састоји се од превода дела класичних грчких аутора, попут Дионисија из Халикарнаса, Ксенофонта и Плутарха. Једино Бирагово оригинално дело јесте крсташки план *Strategicon adversus Turcos* (Стратегикон против Турака), настао на захтев папе Николе V.[428]

Источни хришћани јављају се већ у првим редовима *Стратегикона*. Бираго наводи да би име папе Николе V, као ујединитеља латинског хришћанства и помиритеља Италије, било још чувеније да је могао постигне јединство са „другом, Источном црквом“ („orientalem alteram ecclesiam“), као и да је могао сачувати остатке грчких земаља („quod Greci nominis restabat“).[429] Но, услед развоја догађаја, рат против Турака постао је нови циљ Николиног понтификата.[430] Бираго је сматрао да је и раније требало притећи у помоћ Грцима, нарочито при турском нападу на Константинопољ. Бирагов наратив о освајању

[425] Ibid., 307.

[426] Ibid., 311.

[427] За Филелфову биографију и крсташке планове в. подсекцију 7 у поглављу III овог рада.

[428] Massimo Miglio, “Birago, Lampugnino,” in *DBI*, vol. 10 (Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1968), https://www.treccani.it/enciclopedia/lampugnino-birago_(Dizionario-Biografico)/ (15.10.2025); Iulian Mihai Damian, “Introduzione,” in Lampugnino Birago, *Lo strategicon adversum Turcos,* a. c. di Iulian Mihai Damian (Roma: Instituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2017), vi–xliv.

[429] Lampugnino Birago, *Lo strategicon,* 3.

[430] Ibid., 3.

темељи се на стандардним топосима у приказу османских злочина. Град је именован „светим градом“ који је „сада заробљен […] и опљачкан, те је у њему показано свако дивљаштво, пожуда, похлепа, окрутност и безбожништво“.[431] Појам „Urbs Sacra” се у латинском средњовековном дискурсу традиционално користио за Рим и Јерусалим.[432] Његовом употребом за Константинопоље, Бираго је успостављао паралелу са два најсветија хришћанска града.

Спајање крсташко-пропагандног са хуманистичким дискурсом уочљиво је у поређењу освајања Константинопоља са силовањем Лукреције, жене коју је према традицији силовао последњи римски краљ Секст Тарквиније, што је довело до Лукрецијиног самоубиства.[433] Као што је догађај у римској историји резултирао побуном и збацивањем монархије, тако је и пад Константинопоља требало да хришћане подстакне на делање и рат против Османлија.[434] Папина објава рата представљена је као доброчинство према хришћанима. Рат је, у складу са традиционалном идејом крсташтва, представљан као ослободилачки кроз употребу појмова „ослобађања“ („liberatio“) и „спасења Грчке“ („salus Grecie”).[435]

У даљем тексту Бираго разматра снагу султана Мехмеда и административно и војно уређење османске државе.[436] За контекст овог рада значајан је исказ да су већину османске војске у Европи чинили хришћани, одн. „Трачани, Македонци, Тесалци, Пелопонежани,

[431] “[…] capta nunc Urbe Sacra ac direpta, omnibusque in ea sevitie, libidinis, avaritie, crudelitatis, impietatisque exemplis editis […]”. Ibid., 3.

[432] Paula Fredriksen, “The Holy City in Christian Thought,” in *City of the Great King*, ed. Nitza Rosovsky (Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1996), 74–92; Bozena Iwaszkiewicz-Wronikowska, “Od Urbs sacra do Urbs christiana,” in *Polis-Urbs-Metropolis*, ed. Lechosław Lameński and Elżbiet Błotnicki-Mazur (Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 2011), 9–23.

[433] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 4. О Лукрецији, те античкој и средњовековној рецепцији приче о њеном силовању и смрти в. Eleanor Glendinning, “Reinventing Lucretia: Rape, Suicide and Redemption from Classical Antiquity to the Medieval Era,” *International Journal of the Classical Tradition* 20, no. 1-2 (June 2013): 61–82.

[434] „[…] sic nunc urbis inclyte nobilissimeque desolatio sopitam diu Christianorum virtutem excitet“ („[…] нека би тако садашње пустошење славног и најплеменитијег града пробудило заспалу срчаност хришћана“). Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 4.

[435] Ibid., 4–5; Jonathan Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986), 17–18.

[436] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 7–8.

Илири, Трибали, Пеонци, Горњи Межани и Бласи, или, како ми кажемо, Власи“. О Власима додаје да се назив њиховог имена искварио, одн. „да су били давни потомци извесног Флака, римског порекла, како се веровало, јер и њихов језик подсећа на наш у многим деловима“. Све нације процењене су као „веома ратоборне“.[437] При опису Влаха, Бираго је, попут Бјонда, усвајао хуманистичку теорију о влашко-римском сродству. Кроз тезу о наводном римском пореклу, Власи су посредно представљани као носиоци римске војне храбрости и врлине (virtus), чиме су постајали подобнији за савезништво са Латинима.[438] На сличан, али непосреднији начин, Бираго касније у плану говори о ромејству Грка, о чему ће бити речи у даљем тексту.[439]

Следећи етнониме типичне за хуманистички географски дискурс могуће је идентификовати неколико „нација“ о којима Бираго пише.[440] Неупитно је да су прве четири припадале хеленском скупу. Појам Илири односио се или на Босанце или, за ову прилику мање вероватно, на шири скуп Словена који су живели у јадранском приобаљу и залеђу.[441] Под Трибалима су вероватно подразумевани Срби, а под Межанима Бугари.[442] Остаје

[437] „[…] Thraces, Macedones, Thesalos, Peloponenses, Illyrios, Tribalos, Peones, Mysos superiores, Blachos sive – ut nos dicimus – Valacos – corrupto nomine, sed eo tum a Flaco aliquo, ut creditur, Romani generis deducto, quod et lingua eorum nostre haud dissona in plerisque arguit. Aiuntque esse bellicosissimas nationes has omnes“. Ibid., 8.

[438] Damian, “Cruciada şi românii într-un proiect”, 88.

[439] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 81. Не чини се вероватном теза да коју изражава Damian, “Cruciada şi românii într-un proiect”, 88–89. да је Бираго римски концепт врлине посредно приписивао и осталим, негрчким народима југоисточне Европе, будући да су насељавали простор Романије. Нити Бираго, нити Пиколомини не укључују негрчке државе у простор Романије, која је у хуманистичкој географији имала јасно просторно одређење између планине Хем (Hemus), тј. јужне границе Мезије, до Хелеспонта, без алудирања на културно јединство области под византијским утицајем. В. Pius PP. II, *De Europa*, 59.

[440] Као референтни текст за поређење служио је, пре свега Pius PP. II, *De Europa*, 59–60, 85–87, 88–90, као хронолошки и контекстуално најближи Бираговом делу, али је потребно нагласити могућност другачије Бирагове интерпретације.

[441] Ibid., 27, 93.

[442] Пиколомини на једном месту истиче да се под Трибалима и Межанима подразумевају Срби и Рашани („Tribali seu Mysi, quos cum Seruios tum Rascianos appellant“), док на другом истиче да се Межани, који живе у суседству Трибала, зову Бугарима („Mysi uero post Tribalos ad orienter usque in Euxinum protenduntur […] his hodie Bulgaros appellant“). Ibid., 27, 59. У контексту народа који су улазили у састав османске војске, вероватнијом се чини претпоставка да је Бираго под Горњим Межанима подразумевао Бугаре.

нејасно који су народ представљали „Пеонци“.[443] У даљем тексту Бираго доноси детаљне описе османског наоружања, ратне опреме и морнарице.[444] Посебну пажњу посвећује организацији италијанских војних снага, те погодности терена за подизање хришћанских логора.[445]

Европски део Турске представљен је у тексту као слабо утврђен, изузев Солуна и Константинопоља.[446] За освајање градова Бираго је предлагао сарадњу са локалним хришћанским становништвом. Будући да би им се допустило старање о сопственим градовима, Бираго је сматрао да би било мало изгледа за њихово издајство.[447] Покоривши градове, крсташи би се морали веома разликовати од Турака у опхођењу према локалном становништву.[448] Бираго је сматрао да би се Османлије повукле из Европе када Грчка и Константинопоље буду ослобођени, те је предлагао да се ратовање тада пренесе у Азију, преко лако проходног Мраморног мора.[449] Велики део наредног сегмента списа посвећен је османској војној стратегији и наоружању, без осврта на источне хришћане.[450]

---

[443] Простор Пеоније заузимао је централни и западни део данашње Републике Северне Македоније. Пиколомини о Пеонији говори искључиво у географском оквиру, не наводећи име народа који га насељава. Ibid., 85–86.

[444] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 8–15.

[445] Ibid., 15–29.

[446] „Non enim Turco est – ut audio – muniti quicquam, nec urbs ulla muro cincta, preter Thessalonicem et Constantinopolim; nam muros ipsi ceterarum diruunt, quo […] immunite urbes magisque reddantur obnoxie“ („Турци, како чујем, немају ништа утврђено, нити икакав град окружен зидинама, осим Солуна и Константинопоља, јер сами уништавају зидове других [градова, прим. И.С.] како би […] неутврђени градови могли бити више потчињени“). Ibid., 34–35.

[447] „Sua enim oppidani erigent et munient, se alentes ut coloni et ut milites presidiarii, sua moenia defendentes“ („Домаћи ће се, заиста, жителји тврђава подићи и утврдиће се, бивајући подршка као насељеници и као војска тврђаве, бранећи своје зидине“). Ibid., 35.

[448] „Nam sic quidem, occupans exercitus noster loca, neque adiens tamen omnia, leti enim populi confugient ad liberatores suos, modo tuto se posse videant, excludet sensim regione hostem ex veris ipsum sedibus, ac sine prelio sineque periculo vicerit“ („Тако ће, заиста, наша војска, заузимајући места, али не улазећи, међутим, [у] сва, становништво, уистину, радосно приволети ка својим ослободиоцима, уколико виде да могу бити безбедни, [те ће] постепено протерати непријатеља из области, из својих истинских седишта, и победиће без борбе и без опасности“). Ibid., 35.

[449] Ibid., 36–37.

[450] Ibid., 37–51.

Након низа екскурсâ којима је писац указивао на ратничке примере из античке историје, Бираго је наратив усмерио ка представљању најважнијих народа и личности који би чинили крсташку војску. Међу њима су наведени Угри, са Јованом Хуњадијем („Iohannem vaivodam“), као најхрабријим борцем, Немци, Британци, Енглези, Пољаци и Шпанци.[451] Источни хришћани нису наведени међу народима који би чинили регуларну крсташку војску.

Говорећи о рутама којима би се војска из Италије кретала, Бираго је разматрао два правца. Један је водио „кроз Форум Јулија [Фурланија, прим. И.С.], затим [уз] Горње море, или путем Медитерана, ка оним народима којима тај [Турчин, прим. И.С.] сада највише прети“.[452] Пут је полазио из северног Јадрана и држао се јадранске обале („Mare Superum“),[453] премда није до краја јасно где се завршавао. Под „gentes quibus iste nunc potissimum imminet“ могли би се подразумевати становници Босне, Зете, Српске деспотовине и албанских области, којима је директно претила османска опасност.

Други правац водио је од Отранта до Драча и албанских земаља („ad Albanenses“), а била је погодна због близине Грчке коју је требало ослободити.[454] Албанци су представљени као савезници, предвођени Скендербегом, одн. „Александром“.[455] Поред присуства савезника, предност руте била је близина венецијанског Крфа, те „других места из којих ова [крсташка, прим. И.С.] војска […] може напасти и заузети најлепши део Грчке,

[451] Ibid., 51–52.

[452] „Duos vero egressus tantum ab Italia ad hunc hostem arbitror: alterum per Forum Iulii, secundum Mare Superum, sive per Mediterranea, ad eas gentes quibus iste nunc potissimum imminet“. Ibid., 53.

[453] *Mare Superum* један је од назива за Јадранско море. Ослања се на номенклатуру Плинија Старијег. Josip Faričić, Orietta Selva, and Dragan Umek, “Geographical Names of the Adriatic Sea on Medieval and Early-Modern Maps and Nautical Charts,” *Journal of Historical Geography* 82 (2023): 68–80, https://doi.org/10.1016/j.jhg.2023.09.007 (12.1.2026).

[454] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 53, 55–56.

[455] „[…] Circumque eos locos in quibus nostri quam primum socios sunt reperturi Albanenses, atque illum, ut audio, prestrenuum Xander Beit, ut ipsi vocant: est autem nomen id Alexander dominus“ („[…] око ових места, у којима ће наши [војници, прим. И.С.] ускоро наћи савезнике Албанце и оног, како чујем, најхрабријег Скендербега, како га сами зову, чије је име, међутим, господар Александар“). Ibid., 57.

Пелопонез“.[456] Пелопонез, одн. Мореја, имао је стратешки значај за даља крсташка освајања.[457] Такође, веома плодна морејска земља припала би крсташима као награда „за труд и трошкове“.[458]

Истовремено са нападом из правца Јадрана покренуо би се напад из правца Угарске и околних области.[459] Бираго је највероватније у виду имао кретање војске Цариградским друмом (*Via Militaris*) од Београда ка Константинопољу.[460] Судећи према мањку података, писац није поседовао детаљна знања о путу. Без обзира на то, напад из правца Угарске процењен је као стратешки важан, јер се очекивало да подели османску војску или да је усредсреди на једну тачку где би се чекао крсташки удар, при чему би Османлије морале напустити неке од области и градова које су држале.[461] Италијанска и војска из централне Европе ратовале би одвојено.[462]

Међу појединцима из редова источних хришћана који би крсташима били од користи истакнут је кардинал Висарион као неко ко је могао помоћи својим „саветом, марљивошћу и сјајним духом“.[463] Представљен је као прелат кога је папа неизмерно поштовао и хвалио, те као личност у којој су се спајале врлине и ученост.[464] Грчка ученост била му је урођена, одн. „својствена његовој нацији“ („peculiares nationis sue“). Упоређен је са Катоном и описан као врстан познавалац грчког и латинског, „једнак са највећим филозофима, подједнако и у

[456] „Necnon Grecam insulam Corcyram […] et loca alia, unde valeat hic exercitus coniunctus classi, si ita visum fuerit, pulcherrimam partem Grecie, Peloponesum, petere et occupare“. Ibid., 57.

[457] Ibid., 128.

[458] „Eam autem, nunc vulgo Moream vocant, a mororum, ut audio, copia, rerum ipsam omnium bonarum fertilissimam, tantique olim nominis, ut vel sola hec obtenta, videri possit non parva merces laboris istius et sumptuum“ („Та [област], међутим, обично названа Морејом, због обиља дудова, како чујем, и мноштва ресурса [дословно: ствари, прим. И.С.], сама је потпуно добра и најплоднија, и некада је била тако славна, да се чини да би само она, када буде заузета, могла да буде не мала награда за овај труд и трошкове“). Ibid., 58.

[459] Ibid., 53.

[460] Damian, “Cruciada şi românii într-un proiect”, 86. О траси Цариградског друма в. Олга Зиројевић, “Цариградски друм од Београда до Софије (1453–1683),” *Зборник Историјског музеја Србије* 7 (1970): 3–197.

[461] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 53.

[462] Ibid., 54.

[463] Ibid., 54–55.

[464] „[…] dignissimam in eo viro sedem invenisse virtutem et litteras“. Ibid., 55.

манирима, те достојан наследник древне Грчке“.[465] Поред елоквенције, грчко порекло било је важна препорука за његово укључивање у рат за ослобађање грчких земаља.[466]

Разматрања о флоти и ратним трошковима не дотичу се источних хришћана.[467] Пример Грчке, „некада тако цветајуће, а данас тако похаране“,[468] требало је да послужи као опомена западним хришћанима како би се у походу издигли изнад појединачних интереса.[469] Источни хришћани представљени су као „савезнички народи“ који западној браћи упућују апеле за помоћ, надајући се ослобођењу.[470] Будући да се надао сарадњи са локалним хришћанима, Бираго је очекивао да у току двогодишњег похода становништво обезбеди потрепштине за крсташе, што би знатно смањило трошкове рата. У случају нужде, предвиђало се наметање пореза на освојеним територијама.[471]

Након разматрања слике идеалног вође похода, обликоване према античким узорима, као и похвале папи Николи V, Бираго у план укључује пропагандни говор писан у првом лицу, који је „говорила“ персонификована Грчка.[472] Говор прати обрасце хуманистичког антитурског говорништва, чији је циљ био подизање свести о османској опасности.[473] Персонификација Грчке и Константинопоља била је снажно средство за

[465] „[…] quibus tu eum eque ac moribus parem summis philosophis facis, vetere prorsus dignum appellans Grecia“. Ibid., 55.

[466] „Quantus Grecie fautor afflictissime Grecus talis?“ („Има ли бољег заштитника најнапаћеније Грчке од таквог Грка?“). Ibid., 55.

[467] Ibid., 58–63.

[468] „Documento sit nobis Grecia, tam florens olim, tam nunc calamitosa“. Ibid., 63.

[469] Ibid., 63.

[470] „Sed nullus tandem impendeat a Turcis metus aut periculum, nec spes tanti imperii nos moveat, saltem subeat mentes nostras consideratio harum regionum, quas tam fortunatas olim, tam amenas, legimus, nuncque desolatissimas scimus. Subeant preces et laccime et erumne sociarum nationum, quas hic sevissimus tyramnus vexat! Qua letitia visuras ipsas liberatores suos!“ („Нека наши умови макар размисле о оним областима, које су некада биле тако срећне, тако пријатне, [како] читамо, а сада знамо да су најнапуштеније. Нека дођу до нас мољења, сузе и патње наших савезничких народа, које овај најокрутнији тиранин злоставља! Са којом би радошћу дочекали своје ослободиоце!“). Ibid., 64.

[471] Ibid., 65.

[472] Ibid., 65–74.

[473] Jovanović, “Antiturcica Iterata”, 101–146; Gligo, ed., *Govori protiv Turaka*, 7–65; Stamenović, “Death of Sultan Mehmed II”, 209–231.

мотивисање публике, а Бираговом тексту најсличнији савремени пример представља „говор“ Константинопоља на Гозби Фазана у Бургундији (1454).[474] Усредсређен на пропаганду, Бирагов „говор Грчке“ доноси мало података о конкретном ратном планирању, али његово укључивање у *Стратегикон* потврђује вишеслојност и различите жанровске форме као карактеристику крсташких планова у датом периоду.[475]

Појмови класичне Грчке и Византије изједначени су у Бираговом говору. Оскрнављена Грчка вапила је за помоћ, тугујући због „служења варварима и тој најпрљавијој секти“. Поред тога, „најгора скорашња рана додата је овим неподношљивим залима […] – пустошење мог славног и најсветијег града [Константинопоља, прим. И.С.]“.[476] Опис зверстава Османлија при освајању града,[477] попут ранијег описа у тексту *Стратегикона*, следи типичну латинску наративну схему, наводећи међу злочинима бесомучна убиства, силовања жена и мушкараца, пљачку, те скрнављење и уништење цркава.[478]

Говором доминира контраст између некадашње слободе и садашњег ропства. Они који су пристајали на служење Османлијама и показивали неслогу, приказани су као недостојни наследници древне Грчке.[479] Античка прошлост је идеализована, те Бирагова „Грчка“ истиче да је „некада била слободна и цветала у моћима и снагама на копну и мору,

[474] Rolf Strøm-Olsen, “Political Narrative and Symbolism in the Feast of the Pheasant (1454),” *Viator* 46, no. 3 (2015): 317–342. На Гозби фазана коју је војовда Филип Добри приредио у Лилу 17. фебруара 1454. године, званицама је на театралан начин представљена трагедија пада Константинопоља и упућен је позив за његово враћање. Чланови бургундског витешког Реда Златног руна заветовали су се на гозби да ће ослободити Константинопољ. Paviot, “Burgundy and the Crusade”, 73–74; Marie-Thérèse Caron, *Les voeux du Faisan, noblesse en fête, esprit de croisade* (Turnhout: Brepols, 2003).

[475] Paviot, “Introduction”.

[476] „[…] cumque item tyramni istius improbissimi immanitas nihil inviolatum sinat, tum vero pudor servendi barbaris, secteque isti spurcissime mihi sepe mei nominis optabilem interitum fecerit. Postremo, ad hec intolleranda mala, ultimasque miserias accesserit hoc acerbissimum vulnus recens, urbis inclyte sacratissimeque desolatio […]“. Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 75.

[477] Ibid., 75–76.

[478] Leslie F. Smith, “Pope Pius II’s Use of Turkish Atrocities,” *The Southwestern Social Science Quarterly* 46, no. 4 (1966): 409–410.

[479] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 75–76.

а славна ратна дела која су учињена слављена су по читавом свету“.[480] Победа над Ксерксом приказана је као победа Европе над уљезима, што додатно добија на снази у контексту одбране Европе као једног од циљева хуманистичког крсташтва.[481] Наратив је сличан Бјондовом представљању сукоба са Османлијама као наставка сукоба Европе и Азије из класичне старине.[482] Бираго слави херојство Атине, Спарте и градова на малоазијској обали, величанство војсковођа попут Ликурга, Леониде, Темистокла, те грчку ученост.[483] Као оснивачица многих градова у Италији, Грчка је себе називала „родитељком“ Италије („Ego parens sum vestra“), што је снажило идеју о латинско-грчком сродству.[484] Описаној слави супротстављена је савремена слика Грчке коју су опустошили „варвари“.[485]

Бираго, попут Бјонда и, касније, Калимаха и Келадина, инсистира на сродности између Латина и Грка, понављајући идеју о римским коренима византијског наслеђа.[486] Идеја је била раширена међу грчким и филхеленским хуманистима у другој половини XV века.[487] Говорећи о Константинопољу, Бираго истиче да су у граду владали римски закони, а становништво је имало римско порекло. Стога, од Османлија нису страдали инородни Грци, већ сâми Римљани, те је Грчка истицала да је „ваш народ поробљен, ваш град збачен и ваша крв проливена“.[488] Једнако као и у влашком случају са почетка плана, мотив за враћање „римског“ достојанства Византинцима било је истицање заједничког порекла и, стога, заједничке угрожености.

---

[480] „[…] aliquando libera florensque opibus ac viribus, terrestribusque et maritimis, et belli gloria res gessi toto orbe celebrates“. Ibid., 76.

[481] „Ac regem maximum, imminentem Europe toti, a cervicibus nostris reppuli, terra marique victrix“ (И моћног краља који је претио читавој Европи […] отерала сам“). Ibid., 76.

[482] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 294.

[483] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 76–80.

[484] Ibid., 80.

[485] Ibid., 80–81. Наведени контраст представља један од топоса у крсташком дискурсу који је, поред планова попут Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 32, коришћен и у другим видовима крсташке литературе, као што је Висарионова *Посланица Грцима* (1463). *PG 161*, 451–452, 481.

[486] „Confugio ad cognatum genus ac fidei eiusdem sanctissimeque cultores […]“ („Окрећем се сродном народу и поклоницима исте најсветије вере“). Ibid., 75.

[487] Lamers, *Greece reinvented*, 166–199.

[488] „Romanos enim se appellant hi qui videantur Greci, Romaniam vestrum genus esse nomen ipsum indicat. Fortasse solum meum dicetur captum? Vestrum vero genus servum vestra eversa civitas, vesterque fusus sanguis“. Ibid., 81.

Говор се завршава апелом папи да поврати Константинопоље, будући да су га на то обавезивали „порекло“ („genus“), „прогон наше вере“ („fidei nostre persecution“), те могућност да обједини хришћанску војску.[489] Након ослобађања, Грчка би се одужила слављењем папиног имена.[490] У епилогу плана, Бираго сумира садржај *Стратегикона*, закључујући да вапај Грчке показује да је „циљ рата достојан и најправеднији“ („causam belli dignam iustissimamque ostendens“), што представља топос у апологији крсташког рата као праведног, карактеристичан за крсташки дискурс у целокупном периоду трајања покрета.[491]

3. Јакопо Тедалди, *Information/Tractatus de expugnatione urbis Constantinopolitanae*

Мало је биографских података познато о Јакопу Тедалдију. Био је фирентински трговац и учесник у одбрани Константинопоља 1453. године. По османском освајању избегао је на Евију, где је до децембра 1453. године саставио своје сведочанство о паду града у форми трактата насловљеног *Information* (Обавештење).[492] Аутограф није сачуван, а текст постоји у две француске и једној латинској редакцији. По својој прилици, изгубљени оригинал писан је на латинском или италијанском, а потом је преведен на француски.[493] Француски текст сачуван је у краћој и дужој верзији, при чему се претпоставља да је потоња

[489] Lampugnino Birago, *Lo strategicon,* 86.

[490] „At istud semper immortale beneficium vestrum colam, honorata prosequens memoria, et adorans, si fas est, nomen vestrum“. Ibid., 86.

[491] Ibid., 87–88; Frederick H. Russell and Ryan Greenwood, “Just War and Crusades,” in *The Cambridge History of Medieval Canon Law,* ed. Anders Winroth and John C. Wei (Cambridge: Cambridge University Press, 2022), 537–549.

[492] Michael McCormick, “Tedaldi, Jacopo,” in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan (New York; Oxford: Oxford University Press, 1991), 2021.

[493] Marie-Louise Concasty, “Les ‘Informations’ de Jacques Tedaldi sur le siège et la prise de Constantinople,” *Byzantion* 24, no. 1 (1954): 96; Pertusi, a. c. di, *La caduta di Costantinopoli*, vol. 1, 172; Barsi Monica, “Constantinople à la cour de Philippe le Bon (1419–1467). Compte rendus et documents historiques avec l'édition du manuscrit B.n.F. fonds français 2691 du récit de Jacopo Tedaldi,” in *Sauver Byzance de la barbarie du monde*, dir. Liana Nissim and Silvia Riva (Milano: Università degli studi di Milano, 2004), 151.

резултат каснијих интерполација.[494] Дужа верзија текста, за разлику од краће, садржи план за рат против Турака. Анонимни латински превод са француског, са одређеним корекцијама (*Tractatus de expugnatione urbis Constantinopolitanae*) објављен је 1468. године.[495] У овом истраживању упоредо су коришћене француска и латинска верзија, уважавајући значај латинског текста за каснију рецепцију плана.

Тексту плана претходи детаљан историјски извештај о освајању Константинопоља, који је за конкретно планирање рата био мање значајан. Међутим, имао је улогу у пропагандном контексту, подстичући, попут других текстова сличне тематике, реакцију публике и, посредно, подсећајући је на потребу за ослобађањем Константинопоља.[496] Историјски наратив о паду града одвојен је од крсташког плана поглављем о представи Мехмеда II као тиранина, која је, такође, имала пропагандну функцију.[497] Сâм план је релативно кратак и писан једноставним стилом који упућује на аутора упознатог са класичном историјом, али без одлика ученог хуманистичког стила писања.[498]

План почиње констатацијом да је предуслов за крсташки успех био мир међу хришћанским државама. Након постизања мира, требало је покренути поход, а основу

[494] Michael McCormick, "Tedaldi, Jacopo", 2021. Критичко издање целокупног, дужег и краћег текста још увек није приређено. За преводе и издања краће верзије в. Pertusi, a. c. di, *La caduta di Costantinopoli*, vol. 1, 172–189; John Melville Jones, ed., *The Siege of Constantinople 1453: Seven Contemporary Accounts* (Amsterdam: Hakkert, 1972), 1–10; Monica Barsi, "Le récit de Jacopo Tedaldi sur la prise de Constantinople: édition du ms BNF, fonds français 6487," in *"Pour acquerir honneur et pris". Mélanges de moyen français offerts à Giuseppe Di Stefano*, dir. Maria Colombo Timelli et Claudio Galderisi (Montréal: CERES, 2004), 195–208. За сада једино критичко издање дужег текста, према два француска рукописа, представља Jacopo Tedaldi, Information, 181–193. За детаљан приказ француских рукописа в. Barsi, "Constantinople à la cour de Philippe le Bon", 152–155.

[495] Pertusi, a. c. di, *La caduta di Costantinopoli*, vol. 1, 172–174; Michael McCormick, "Tedaldi, Jacopo", 2021.

[496] Jacopo Tedaldi, Information, 181–191; Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 785–798; За значај Тедалдијевог извештаја као прворазредног извора за освајање Константинопоља в. Concasty, "Les 'Informations' de Jacques Tedaldi", 95–110; Melville Jones, ed., *The Siege of Constantinople*, 1–10; Pertusi, a. c. di, *La caduta di Costantinopoli*, vol. 1, 172–189; Barsi, "Constantinople à la cour de Philippe le Bon", 131–195.

[497] Jacopo Tedaldi, Information, 191–192; Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 798.

[498] Тедалди помиње Александра Великог, Цезара и Августа као Мехмедове узоре. Jacopo Tedaldi, Information, 192; Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 798.

крсташке војске чинили би италијански ратници.[499] Значај источних хришћана био је у поседовању ресурсâ и могућем савезништву са крсташима. Тедалди је предлагао да војска из Италије крене „кроз Албанију, све до хришћанских области, и да се тамо утврде са мноштвом потрепштина; стога ће тамо бити безбедни, а убрзо би се придружили Албанци, Словени и остали хришћански народи, који би добровољно дошли да бране католичку веру“.[500] Појам „католичанство“ очито је коришћен као општи синоним за хришћанску веру. Латински текст у основним цртама одражава сличне идеје, али не предвиђа „утврђивање“ у Албанији, већ само пролаз војске, те наглашава значај „добре и плодне земље“ за крсташе („[…] illic fore optimam fertilemque terram“). Обавештенији латински приређивач заменио је појам „католичке вере“ неутралнијим појмом „хришћански закон“, по својој прилици због конфесионалне различитости источних савезника.[501]

Излагање о крсташкој флоти, на челу са Арагоном, Венецијом и Ђеновом, не укључује источне хришћане. Освајање територија у Егеју сагледано је искључиво са позиције стратешке важности и обезбеђивања „пролаза“ (« passage ») из Турске у Грчку и обратно.[502] Истовремено са флотом, копнена војска би се упутила из северне и централне Европе према јужној угарској граници.[503] Кретала би се ка Грчкој преко Адријанопоља „и

[499] « […] les Veniciens, le duc de Millan, les Florentins, et autres seigneurs d'Italie ». Jacopo Tedaldi, Information, 192; Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 799.

[500] « […] par Albanye jusques aux cesures des crestiens, et là se posast en lieu habondant de vivres, car là ils sont et seroient sceurs et incontinent augmentez d'Albanoiz Sclavons et autres nations crestiennes qui voulentiers vendroient pour deffendre la foy catholicque ». Jacopo Tedaldi, Information, 192.

[501] „[…] in Albaniam versus partes Christianorum, quia notum est illic fore optimam fertilemque terram, ubi sine dubio securi essent, in brevi tempore multiplicandi per additamentum Albanorum et Sclavorum, aliorumque circumcirca, qui libentissime Christianorum legi defendendae sese promptissimos exhiberent“. Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 799.

[502] Jacopo Tedaldi, Information, 192; Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 799.

[503] Војску би чинили немачки цар, Угри, Чеси, Пољаци, Швеђани и „остали народи“, заједно са Јованом Хуњадијем (« Il fauldroit que l'Empereur, les Hongrés, les Boesmes, les Poulains, les Vaisves et autres nations d'icellui, avecques Jehan Vbayvbada […] »). Jacopo Tedaldi, Information, 192. Латински текст коригован је у складу са временом настанка након Хуњадијеве смрти 1456. године, те изоставља његов, али и помен Пољака. Jacopo Tedaldi, Information, 799.

других места окупираних од Турака“.[504] Тедалди наводи да хришћани у османској војсци не учествују добровољно, те да би се лако придружили крсташима уколико дође до похода.[505] Очекивано је да се крсташима придруже и османски трибутари, одн. „хришћани из Рашке и осталих земаља“.[506] Кориговани латински текст, који нешто сликовитије описује угњетеност хришћана, такође рачуна на њихово учешће, али је изостављена реченица која предвиђа укључивање турских трибутара, будући да су 1468. године већ потпуно пали под османску власт.[507]

Поред војног учешћа, локално становништво требало је да крсташе снабдева намирницама, одбијајући да их даје Турцима.[508] На тај начин би се Османлије економски исцрпиле.[509] Обе редакције предвиђале су активно грчко учешће у „враћању“ својих земаља.[510] План се завршава апелом да поход буде што пре покренут, а на крају текста у латинској редакцији придодата је молитва за избављење од Турака која извесно није Тедалдијево дело.[511]

---

[504] « […] armee qui entrast en Grece pour prendre Andrinopoli et autres lieux occuppez des Turcqs ». Jacopo Tedaldi, Information, 192.

[505] « […] Lesquels sentans l'armee des crestiens habandonneroient librement le Turcq et se conjoindroient aux aultres crestiens » („Ако би уочили хришћанску војску, напустили би га [Турчина, прим. И.С.] и придружили би се другим хришћанима“). Ibid., 193.

[506] « Item, les crestiens de Ressine et de ces autres païs rendroient tout à l'armee des crestiens ». Ibid., 193. Приређивач критичког издања наводи да се под појмом « Ressine » подразумева Русија. Ibid., 193, n. 52. Међутим, у историјском и географском контексту анализираног исказа извесно је да се ради о „Рашкој“, одн. Српској деспотовини.

[507] „[…] omni desiderio praestolantes Christianorum auxilium futurum, qui eis succursum et iuvamen ferre possent, quatenus a Turcis liberari et ad propria redire possent“. Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 800.

[508] « Item, en Grece n'y aura sy puissant ou laboureur qui ne porte armes aux crestiens; les vivres lui fauldroient en Grece; le païs de Turquie lui sera empesché par mer ». Jacopo Tedaldi, Information, 193; „[…] et sic Turcia fame laborans, a militia de Rhodo citius vallaretur“. Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 800.

[509] Jacopo Tedaldi, Information, 193.

[510] « Les crestiens de Grece vouldront recouvrer à l'espee leurs terres et lieux que le Turcq tient et occuppe ». Ibid., 193; „Insuper Christiani Graeci terras suas sub Turcorum imperio […] requirerent et obtinerent.“ Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 800.

[511] Jacopo Tedaldi, Information, 193; Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 800.

4. Планови настали за потребе бургундског војводе Филипа Доброг

Крсташка реторика, етика и политика били су саставни део миљеа бургундског двора у XV веку. Бургундска војска учествовала је у Бици код Никопоља (1396), а као нарочито снажан заговорник крсташке идеје истицао се војвода Филип Добри. Филип је био син војводе Јована II Неустрашивог (1404–1419), учесника битке код Никопоља. Бургундија је учествовала у Варнском крсташком рату, а Филипова жеља била је да се рат заврши освајањем Јерусалима. Бургундски војвода је пуно труда улагао у крсташку пропаганду и планирање рата.[512] До средине XV века бургундска крсташка литература била је превасходно усмерена ка митским или генерализованим представама о муслиманима и нелатинском Истоку. Међутим, 1451. године почело је окупљање великог броја витезова Реда Златног руна, који је Филип Добри основао 1430. године. Бургундско крсташтво ушло је у фазу промишљеније антитурске крсташке пропаганде, а након пада Константинопоља, почело је конкретније планирање рата.[513]

Постоје претпоставке да је Филип Добри имао амбиције да постане нови цар Источног царства, али још увек нема сигурнијих изворних података који би тезу поткрепили.[514] Бургундски војвода се одазивао на крсташке позиве папа Николе V и Калиста III, а 1454. године, након османског удара на Смедерево, фрањевац Јован Капистран упутио је војводи позив да поведе поход против Турака.[515]

За потребе планирања похода након 1453. године, Филип је наложио превођење ранијих крсташких планова за повратак Свете земље, те подстицао писање нових. Планови

---

[512] Paviot, "Burgundy and the Crusade", 70–72; Paviot, "L'idée de croisade à la fin du Moyen Âge". Главни Филипов крсташки саветник и теоретичар био је епископ Жан Жермен (1430–1461), аутор неколико крсташко-пропрагандних дела и трактата. О Жану Жермену и његовим делима детаљно в. Eric Burkart, *Kreuzzug als Selbstbeschreibung. Burgundische Statuspolitik in den spätmittelalterlichen Traktaten des Jean Germain* (Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2020).

[513] David Wrisley, "The Loss of Constantinople and Imagining Crusade at the Fifteenth-Century Court of Burgundy," *Al-Abhath* 55 (2008): 90–93. Прегледно о образовању Реда Златног руна в. Jonathan Dacre, *The Knights of the Crown: The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe, 1325-1520* (Woodbridge; Rochester, NY: The Boydell Press, 2000), 359–362.

[514] Paviot, "Burgundy and the Crusade", 73.

[515] Антоновић, "Папство и Србија у XV веку", 68, нап. 108.

из овог периода део су четири рукописне збирке крсташке литературе.[516] На француски језик са латинског преведен је анонимни план *Directorium ad passagium faciendum ad Terram sanctam* (1330/1332) (фран. *L'Advis directif pour faire le passage d'oultremer*).[517] Иако је у основним цртама доносио податке о крсташким рутама, заговарајући идеју покоравања источних хришћана латинској власти, *Directorium ad passagium* био је застарели пројекат који „није могао више служити као озбиљна основа за практичан нацрт похода на Исток".[518] Нешто савременији, те за контекст Филиповог рата кориснији, били су планови које је превео и саставио Бертрандон де ла Брокијер, један план анонимног аутора, те планови Жофроа де Тоазија и Валерана де Ваврена. Уз *Le discours du voyage d'outremer au très victoreieux Charles VII* (Излагање о путу преко мора за најпобедоноснијег краља Шарла VII, 1452) Жана Жермана, који хронолошки излази из оквира овог рада, разматрана дела чинила су жанровску целину сачињену од различитих крсташких трактата насталих при двору војводе Филипа Доброг.[519] Стога су и у овом раду груписани у засебну подсекцију.

4.1. Списи Бертрандона де ла Брокијера

Бертрандон де ла Брокијер рођен је у Лаброкеру, у данашњој југозападној Француској. Припадао је реду нижег племства, али је временом успео да се приближи врху бургундског двора. Постао је први штитоноша 1426/27. године, након чега је брзо напредовао, те му је 1432. године поверена важна обавештајна мисија. Филип Добри послао је Брокијера на мисију под изговором ходочашћа у Свету земљу. Прави циљ пута било је прикупљање података за организовање крсташког рата. По повратку, Брокијер је учествовао

[516] Bibliothèque nationale de France (= BNF), Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 4798; BNF, Département des Manuscrits, Français 5593, https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9007360s (5.9.2024), BNF, Département des Manuscrits, Français 5639, https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90073705/f1.item (5.9.2024); BNF, Département des Manuscrits, Français 9087, https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b100215049/f17.item# (5.9.2024).

[517] BNF, Département des Manuscrits, Français 9087, 1r–82v.

[518] Finot, *Projet d'expédition contre les Turcs*, 9–10. Фелицитас Шмајдер мишљења је да је фокус *Директоријума* на заузимање Константинопоља, више неголи на Јерусалим, омогућио да план буде узет у разматрање век и по након оригиналног писања. Schmieder, "Enemy, Obstacle, Ally?", 365.

[519] Monica Barsi, "Le 'Passage d'oultremer': un segment de l'actualité à la cour de Philippe Le Bon," *L'analisi linguistica e letteraria* 1 (1998): 34–35.

у неколико бургундских дипломатских мисија у Француском краљевству. Остао је близак Филипу Добром, те активно учествовао у планирању крсташтва након пада Константинопоља. Умро је 9. маја 1459. године.[520]

Брокијерова дела састоје се из два списа и једног превода: (1) *Le voyage d'outremer* (Путовање преко мора) – извештај о Брокијеровој обавештајној мисији из 1432/33. године; (2) *L'advis de Messire Jehan Torzelo* (Савет господина Јована Торцела) – француски превод Торцеловог крсташког плана из 1439. године; (3) *L'advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte* (Савет за освајање Грчке и Свете земље) – Брокијеров крсташки план, настао као коментар на Торцелова разматрања.[521]

4.1.1. Бертранднон де ла Брокијер, *Le voyage d'outremer*

Le voyage d'outremer (даље: *Путовање*) најпознатије је и у историографији највише проучавано Брокијерово дело. Реч је о спису који садржи опис пута од Гента до Свете земље и назад. За прилике у југоисточној Европи значајнији је други део списа, који описује копнене руте којима се Брокијер кретао. Дело је писано неколико година након Брокијерове мисије, на основу ранијих белешки, а о времену настанка списа постоје два мишљења. Један

[520] John Tolan, "Bertrandon de La Broquière," in *Christian-Muslim Relations, a Bibliographical History*, vol. 5, ed. David Thomas and Alex Mallett (Leiden: Brill, 2013), 443–446; Jaroslav Svátek, "La vision de la croisade dans le récit de Bertrandon de la Broquière," in *Histoires et mémoires des croisades à la fin du Moyen Âge*, dir. Martin Nejedlý et Jaroslav Svátek (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015), http://books.openedition.org/pumi/16537 (25.6.2025).

[521] Marina Lushchenko, "Bertrandon de La Broquière," Arlima – Archives de littérature du Moyen Âge, 2024, http://www.arlima.net/ad/bertrandon_de_la_broquiere.html (25.6.2025); Christine Ferlampin-Acher, "Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de La Broquière," *Travaux de Littérature* 26 (2013): 13. Јован Торцело био је посланик византијског двора на латинском Западу у служби цара Јована VIII Палеолога (1425–1448). Ради преговарања око помоћи Византинцима у борби против Турака, Торцело је обављао дипломатске мисије у Венецији, Угарској, Риму и Напуљу. Истовремено, од 1439. године налазио се у служби папе Евгенија IV као део папског домаћинства, оратор и посредник у комуникацији са Византијом. В. Stavroula Andriopoulou, "Diplomatic Communication between Byzantium and the West under the Late Palaiologoi (1354-1453)" (Doctoral dissertation, University of Birmingham, 2011), 298–300; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 67–69.

део истраживача дело датира у период између 1444. и 1452. године, док други, чије се мишљење чини вероватнијим, писање смешта између 1455. и 1457. године.[522]

Брокијерово *Путовање* жанровски је вишеслојно дело и извесно је да превазилази границе путописне литературе.[523] Не представља ходочаснички путопис, нити пуки шпијунски извештај, како је неретко био карактерисан. У савременој историографији *Путовање* је означено као „нацрт за велики, копнени крсташки рат кроз османске територије Европе“.[524] Сâм Брокијер у уводу дела пружа поткрепљење за наведени став, пишући да је циљ дела да помогне хришћанским војсковођама који би повели рат „да могу сазнати о [успутним, прим. И.С.] местима, градовима, областима, територијама, рекама, планинама, пролазима и земљама“.[525] Такође, *Путовање* се „никада се не јавља само“, већ уз друге крсташке планове, било из Брокијеровог пера или уз преводе ранијих планова за

[522] Svátek, “La vision de la croisade”; Ferlampin-Acher. “Le Voyage d’Outremer”, 12–13. Узимајући у обзир да не постоји рукопис Брокијеровог Путовања пре 1453. године, те да рукописе прате илустрације које осликавају пад Константинопоља и паралеле између Јерусалима и Константинопоља, вероватнијом се чини теза да је дело писано у контексту обновљеног интересовања за крсташтво по османском освајању Константинопоља. Ferlampin-Acher. “Le Voyage d’Outremer de Bertrandon de la Broquière”, 13; Attila Bárány, “Burgundian Crusader Ideology in Bertrandon de La Broquière’s Le Voyage D’Outremer,” in *Byzance et l’Occident III. Écrits et Manuscrits*, dir. Emese Egedi-Kovács (Budapest: Collège Eötvös József ELTE, 2016), 269; Barsi, “Le ‘Passage d’oultremer’”, 40–41.

[523] Martin Nejedlý, “Paměti o varanovi “mňoukajícím víc než kočka” a o rubínu Svatováclavské koruny “velikém jako zralá datle”. Zvěd Bertrandon de la Broquière na cestách (sebe)poznání,” *Studia Mediaevalia Bohemica* 2 (2010): 39–73.

[524] Bárány, “Burgundian Crusader Ideology”, 267.

[525] « […] qu’il peust sçavoir les villes cités, régions, contrées, rivyeres, montaignes, passaiges es pays ». Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 2; Bárány, “Burgundian Crusader Ideology”, 268.

освајање Свете Земље.[526] Стога је за разумевање поруке и циља настанка *Путовања* неопходно његово сагледавање скупа са другим списима којима је био придружен.[527]

Да би се дело жанровски сврстало међу крсташке планове, потребно је да, у мањој или већој мери, садржи практична упутства за организовање крсташтва или вођење рата. Брокијерово *Путовање* речена упутства доноси у поглављу VII,[528] које се састоји из савета за то „како се треба држати да би њих [Турке, прим. И.С.] разбили и потукли у биткама и са каквим људима [треба ратовати, прим. И.С.] да би се освојила њихова властелинства“.[529] Лични тон, епизоде које припадају путописним доживљајима, те одлике других жанрова нису препрека за сврставање *Путовања* међу крсташке планове. Како је већ раније наведено, форме у којима су планови писани биле су различите, а истицање личног увида и стручности честа је одлика жанра. Стога се основаном чини теза да се *Путовање* може жанровски сврстати међу крсташке планове.[530]

Први део списа, који садржи опис поморске руте и Свете земље, нема већи значај за место источних хришћана у планирању похода.[531] Други део, фокусиран на копнену руту од Константинопоља до Београда, садржао је практичне савете који су могли користити Филипу Добром у планирању рата, а највећим делом тицао се простора југоисточне

---

[526] Ferlampin-Acher, “Le Voyage d’Outremer”, 12. Три од четири петнаестовековна рукописа уз *Путовање* садрже Брокијеров превод Торцеловог крсташког плана, заједно са планом самог Брокијера. BNF, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 4798, 259r, 261v–272r, према https://www.arlima.net/mss/france/paris/bibliotheque_nationale_de_france/arsenal/4798.html#F1 (20.1.2026); BNF, Département des Manuscrits, Français 5593, 254r–257v, 257r–263v; BNF, Département des Manuscrits, Français 5639, 76v–78v, 78r–83v. Поред наведених, Брокијеров план забележен је у још две збирке са почетка XVI века. За комплетан списак рукописа Брокијеровог плана в. “Advis Sur La Conqueste de La Grece et de La Terre Sainte,” Jonas, 2013, https://jonas.irht.cnrs.fr/consulter/oeuvre/detail_oeuvre.php?oeuvre=10401 (9.9.2025); Lushchenko, “Bertrandon de La Broquière”, http://www.arlima.net/ad/bertrandon_de_la_broquiere.html (9.9.2025).

[527] Paviot, “Introduction“; Ferlampin-Acher, “Le Voyage d’Outremer, 22.

[528] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 216–231; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 112–122.

[529] « […] les manières qu'il faudroit tenir pour les rompre et deffaire en bataille, et avecques quelles gens, etgaignier leurs seigneuries ». Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 217; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 112.

[530] Bárány, “Burgundian Crusader Ideology”, 267.

[531] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 1–150.

Европе.[532] Сегмент почиње детаљним описом Пере (Галате) и Константинопоља, нарочито зидина, цркава и лука, значајних за стратешко планирање.[533] Упадљива је негативна представа Грка као људи неповерљивих према Латинима, у односу на које су чак и Турци представљени као потенцијално већи пријатељи.[534] Негативна представа изречена је као упозорење у случају могуће хришћанске сарадње са Грцима.[535] Приказани су као једина категорија источних хришћана која је одбијала и унију и сарадњу са крсташима.[536]

Брокијеров наратив организован је према просторним целинама уз правац простирања Цариградског друма. Од Константинопоља пут је водио западно ка Ригорију (Кучук Чекмеце) и Хадријанопољу кроз плодну, слабо насељену земљу, са пуно река.[537] Брокијер додатно даје опис праваца које су се одвајале од главне руте Цариградског друма, а које су водиле ка егејском приморју.[538] Велики део даљег текста поклоњен је организацији османске војске. За тематски оквир овог рада значајан је податак да се у турској војсци невољно налазио део хришћана, тачније „деспот Србије […], као и доста других из Албаније и Бугарске".[539]

Враћајући се опису пута, Брокијер је наводио да је из Хадријанопоља рута водила узводно уз Марицу, а потом из Румелије ка Македонији и Филипопољу (Пловдиву). Тврђава

[532] Bárány, "Burgundian Crusader Ideology", 273.

[533] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 150–167. Детаљно о слици Византије у Брокијеровом делу в. Stojkovski, "Bertrandon de La Broquière on Byzantium and Serbia", 175–187.

[534] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 149; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 80; Marian Coman, "Experiencing Otherness. Bertrandon de La Broquière's Pilgrimage to Jerusalem," *New Europe College Yearbook* 8 (2008): 93.

[535] « Je escrips ces choses pour advertir aucun autre si demain ou après il avoit affaire à eul » („Пишем ово да бих обавестио неког другог ако сутра или касније буде имао посла са њима [Грцима, прим. И.С.]"). Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 149; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 80. Српски преводи дати су према издању Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, са модификацијама на које је указано. Ради јасноће, у оригинални текст српског превода унешене су следеће исправке: појмови „Арбанија", „Расија" и „Есклавонија" из наведеног издања исправљени су у Албанија, Рашка и Склавонија.

[536] Coman, "Experiencing otherness", 93.

[537] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 168–170.

[538] Ibid., 170–180.

[539] « Le dispot de Servie […] et aussi d'autres assés d'Albanie et de Voulgairie ». Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 185; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 96.

Пловдива описана је као тешко оштећена, али је град био стратешки добро позициониран и у подручју са обиљем хране.[540] Град су насељавали „Бугари који се држе грчке вере“.[541] У случају Бугара, као и других источних хришћана, Брокијер избегава употребу појма „шизматици“ или сличних искључујућих термина, држећи се неутралнијег појма „грчке вере“. Брокијеров избор термина који су позитивније вредновали источне хришћане у вези је са очекиваном сарадњом са хришћанима на терену након покретања похода.[542]

Из Пловдива пут је водио преко неименоване планине, вероватно Родопа, „лаке за прелаз“ (« aysiée à passer »), али са великом шумом опасном због пљачкаша. Након три дана долазило се у Софију која је описана као велики град са порушеним зидинама.[543] Софију и околна села насељавали су „већином Бугари“, док је уопште било „само мало Турака“. За хришћане овог краја наведено је да „имају јаку вољу да се ослободе ропства, ако би нашли некога да им помогне“.[544] Последњи цитат има нарочиту вредност у контексту планирања потенцијалног похода, а приказ за помоћ вапијућих хришћана имао је за циљ да мотивише бургундског војводу да поход покрене.[545]

Пут је од Софије водио преко Пирота, Извора (Бела Паланка), планине Куновице (Сува планина) до Нишке котлине и града Ниша, а потом до Крушевца и Сталаћа, те даље до Београда. Опис руте пратиле су белешке о богатству Српске деспотовине ресурсима, о проходности терена, као и опис деспота Ђурђа Бранковића, кога је Брокијер сусрео у деспотовој резиденцији у Некудиму.[546] Стратешки положај и изглед Београда детаљно је

[540] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 200; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 104.

[541] « Vulgaires qui tiennent la loy greguesque ». Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 199–200; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 105.

[542] Coman, "Experiencing otherness", 97–98.

[543] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 200–201; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 104–105. Равница о којој Брокијер говори извесно је Софијско поље, премда је изгледно да се три дана пута односе на пут од Пловдива до Софије, а не од уласка у Софијско поље до града, што не износи више од 50 km.

[544] « Et sont en ceste dite ville, la plus grant partie Vulgaires et parles villages, on n'y treuve que ung pou de Turcz, que tous ne soient des gens dudit pays qui ont grant voulenté d'estre hors de servage, s'ilz trouvoient qui les aidast ». Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 202; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 105.

[545] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 202, 225; Bárány, "Burgundian Crusader Ideology", 274.

[546] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 203–209. Брокијер са симпатијама пише о деспоту, доноси податке о његовој старости (58–60 година), тројици синова и две кћери, напомињући да се деспотов двор

описан.[547] Поред Београда, као значајно турско утврђење на Дунаву истакнут је Голубац, одакле су Турци пребацивали војску у Угарску.[548] Детаљно излагање о Београду, које по исцрпном опису одговара још једино опису Константинопоља, наводи на утисак да је град имао кључно стратешко место у будућем рату против Османлија.[549]

Након излагања о путу од Константинопоља до Београда, Брокијер започиње одељак о практичним саветима за борбу против Турака. Почетни део плана говори о физичком изгледу Турака, да би убрзо прешао на опис коњице, ратне опреме, наоружања, начина ратовања и разлика између хришћанске и турске војске.[550] За контекст овог истраживања значајан је помен хришћана у турској војсци, тј. „Грка, Бугара, Македонаца, Албанаца, Словена, Рашана и Срба, поданика деспота Рашке, и Влаха". Брокијер је наглашавао да сви они „служе Турчина на силу", те да „када би видели хришћане, а нарочито Французе, у великом броју против Турака, они би Турчину […] нанели много штете и окренули би му леђа, јер их он држи у тешком ропству".[551] Наведени цитат упућује на потенцијалне савезнике у Филиповом походу.[552]

Циљ похода који је папа требало да објави било је „освајање Грчке" (« la conqueste de la Grèce »), уз могућност даљег напредовања.[553] Француска, немачка и енглеска војска чиниле би основу крсташке војске, а Брокијер детаљно излаже о њиховом наоружању, броју и потребној војној организацији.[554] Источни хришћани нису наведени међу регуларном

„држи грчке вере" (« ils tiennent tous la loy greguesque »). Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 209–210; Brokijer, *Putovanje preko mora*, 108–109.

[547] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 211–214.

[548] Ibid., 215.

[549] Bárány, "Burgundian Crusader Ideology", 276.

[550] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 216–224.

[551] « Il y a aussi, comme j'ay dit par avant, beaucop de Crestiens qui par force servent le Turc comme Grecz, Vulgaires, Macédoniens, Albanois, Esclavons, Rasciens et de Servie subjectz au dispot de Rascie et Wallaques, lesquelz, comme il m'a esté dit, s'ilz veoyent les Crestiens et par especial les François en grant puissance contre le Turc, ce seroient ceulx qui luy porteroicnt plus de dommaige et luy tourneroient le dos, car il les tient en grant servitude ». Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 224; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 117.

[552] Bárány, "Burgundian Crusader Ideology", 274.

[553] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 225; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 118.

[554] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 230; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 121.

војском, што упућује на помоћну улогу при походу. Поред раније истакнутог отпора Турцима, локални хришћани имали би улогу у снабдевању ресурсима, на шта је Брокијер посебно указивао.[555] Дело се завршава описом пута од Београда до Граца.[556]

4.1.2. Превод плана Јована Торцела (*L'advis de Messire Jehan Torzelo*)

Превод Торцеловог плана и Брокијеров *Савет*, настао као коментар уз Торцелов план, у рукописима се увек јављају заједно. Стога анализа Брокијеровог плана захтева истовремену анализу Торцеловог плана, будући да је публика оба текста читала скупа. Торцелов план је, како Брокијер сведочи, изворно писан на италијанском, тј. « de langaige florentin », али је данас сачуван једино у Брокијеровом преводу.[557] Текст је настао 16. марта 1439. године током Фирентинског сабора.[558] У контексту промењених политичких околности након 1453. године, план је служио само као основа за Брокијеров предлог. У великој мери Торцелов план подразумевао је сарадњу са источним хришћанима. Као циљ

[555] « Et pour ce que aucun pourroit demander où on prendroit vivres, il y a des rivyeres en Rascie et en la Grèce pour porter navires; et si est le pays de Rascie bien fertile de tous vivres, comme il me samble. Aussi est assés la Vulgairie, Macedonie et la Grèce. » („Ако би ко запитао где да се нађе храна, у Рашкој и у Грчкој има река којима могу пловити лађе, а и земља Рашка је […] веома плодна (и богата) свим намирницама. А има их доста и у Бугарској, Македонији и Грчкој"). Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 230–231; Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, 121.

[556] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 232–261.

[557] Bertrandon de la Broquière, trans., "L'advis de messire Jehan Torzelo", in: Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 267.

[558] Владислав Иванов, "Кръстоносните проекти („Съвети") на Йоан Торцело и Бертрандон де ла Брокиер," *Enoxu* 32, бр. 3 (2024): 323; Setton, *The Papacy*, 2, 69, n. 107. Иванов претпоставља да је план изложен на сабору пред кардиналима. Кенет Сетон, пратећи увод из Брокијеровог превода, опрезнији је и наводи да је план „разрађен" на Фирентинском сабору, између VI и VII сесије. Брокијеров превод не говори о јавном излагању, већ да је Торцело „речени савет сачинио" (« lequel advis il fist ») током сабора. Bertrandon de la Broquière, trans., "L'advis de messire Jehan Torzelo", 263. Доступни извори са сабора, објављени у једанаестотомној едицији *Concilium Florentinum: documenta et scriptores*, не садрже Торцелов план. За Торцелов случај најреферентнији записи са сабора доступни су у Andreas de Santacroce, *Acta Latina Concilii Florentini*, ed. Georg Hofmann (Roma: Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, 1955). Судећи према њима, 16. марта нису вођене формалне дискусије на сабору, а за те датуме везано је одржавање V и VI сесије. Ibid., 184.

похода истакнуто је освајање Свете земље, али је предуслов за повратак Јерусалима био сламање моћи Турске.[559] Предлаган је крсташки напад са мора и са копна, при чему је копнени напад требало предузети преко Дунава, из правца Видина и Београда.[560]

Прешавши Дунав, војска би се нашла у „Грчкој".[561] Појам је служио као синоним за источнохришћанске територије и подразумевао је подручје Србије, Албаније и Мореје.[562] Торцело је очекивао да ће се крсташима придружити српски деспот, чија је војска описана као бројна и добро опремљена, а сâм деспот представљен је као добар војсковођа.[563] Господари Албаније и Мореје би се, такође, прикључили.[564] Поред наведених, Торцело је истицао да ће се од Османлија одметнути „више од педесет хиљада хришћана" под турском влашћу који ишчекују долазак крсташа.[565]

Војска из Видина кренула би ка Једрену и области Загоре (« le bras de Zagora ») у данашњој централној Бугарској. На том простору би крсташки савезник био војвода Влашке. Торцело је амбициозно предвиђао да се освајање Грчке може окончати „за мање од једног месеца" (« en moins d'ung mois »), колико је времена предвиђао и за освајање Свете

[559] Bertrandon de la Broquière, trans., "L'advis de messire Jehan Torzelo", 264.

[560] « L'une […] passeroità Vidinc qui est une ville sur la rive de la Dunoe […]; l'autre […] passeroità Bellegrade […]. » Ibid., 264.

[561] « Et la Dunoe passée, la puissance dessus dicte seroit en la Grèce ». Ibid. 264.

[562] Ibid. 264.

[563] « La Grèce a en soy encores trois seigneurs chrestiens. L'un est le seigneur de la Rascie qui est tributaire au Turc et peult mettre sur les champs quarante mil combatans à cheval trèsbien en point, et lequel confine à la Hongrie. Il est tresvaillant cappitaine et conduycteur de faitz d'armes, especialement à combattre les Turcz: et tantost qu'il verroit une telle paissance de chrestiens à ses piés, il se tourneroit incontinent et seroit luy mesme guyde et conducteur pour destruyre le Turc » („У Грчкој још увек владају тројица хришћанских господара. Један је господар Рашке, који је турски трибутар и може да на бојно поље изведе 40.000 оклопних бораца, веома добро опремљених, те чије се земље граниче са Угарском. Он је храбар војсковођа и вешт у ратовању, нарочито у борби против Турака и чим буде видео такву снагу хришћана пред собом, одмах ће се одметнути [од Турака, прим. И. С.] и биће водич и вођа приликом уништавања Турака"). Ibid. 264.

[564] Ibid. 264.

[565] « Il y a plus de cinquante mil hommes chrestiens qui sont subjectz au Turc et incontinent qu'ilz verroyent la puissance des chrestiens se rebelleroyent contre le Turc » („Има више од педесет хиљада хришћанских људи који су поданици Турчина и чим буду видели војску хришћана побуниће се против Турчина"). Ibid., 265.

земље.[566] Као једина већа копнена препрека наведен је Дунав. План се завршава још једним описом копнене руте правцем од Видина, преко Хадријанопоља до Константинопоља и Галипоља,[567] те проценом да ће поробљени хришћани коначно допринети победи.[568]

4.1.3. Бертрандон де ла Брокијер, *L'advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte*

У уводу свог *L'advis sur la conqueste de la Grece* (даље: *Савет*), Брокијер бележи да је „придодат на крају мог путовања, записаног горе од стране господина Жана Мјелоа", што говори да је настао након или за време приређивања рукописа *Путовања преко мора*.[569] Уколико се усвоје аргументи за датирање текста *Путовања* у 1455/57. годину, оба „савета" из Брокијеровог пера могла би се датирати у време између 1455/57. и 1459. године, када је Брокијер умро. Плана нема у рукопису BNF, Français, ms. 9087 (око 1456), који садржи најстарији познати препис *Путовања*, што доприноси тези да су списи настали након његовог приређивања.[570]

Брокијеров *Савет* за основу узима претходно представљен Торцелов план, прилагођавајући га савременим приликама. Већ на почетку наводи да Торцелов план сматра „веома добрим и тачним" (« tresbon et vray »).[571] Говорећи о правцима напада, предност даје путу од Београда ка Софији, тј. Цариградском друму, за који напомиње да га је лично

[566] Ibid., 265, 266.

[567] Ibid., 266.

[568] « […] car tout le pays se rebellera contre le Turc et ceulx du pays propre seront ceulx qui le destryront » („[…] јер ће се цела земља побунити против Турчина и они [људи] из сопствених земаља биће они који ће га уништити") Ibid., 266.

[569] Жан Мјело био је секретар Филипа Доброг, преписивач, преводилац и илустратор раније наведених рукописних збирки за бургундског војводу које садрже Брокијерова дела и планове за освајање Свете земље. О Мјелоу в. Elisabetta Barale, "Un testo sconosciuto di Jean Miélot: la traduzione dei "Vaticinia de summis pontificibus",'" *Studi francesi* 175, no. 59-1 (2015): 63–74; Elisabetta Barale, "Jean Miélot, "Translateur" interlingual, intralingual er intersémiotique," *Carte Romanze* 6, no. 2 (2018): 143–164.

[570] За поменуту тезу в. Иванов, "Кръстоносните проекти", 324–325. За тезе о ранијем датирању, које прати датирање *Путовања* између 1439. и 1444. године, в. Ibid., 325–326; Svátek, "La vision de la croisade".

[571] Bertrandon de la Broquière, "L'advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte", 267.

прошао. Изражава сумњу да је преко правца из Видина било могуће организовати транспорт људства и потрепштина, нарочито због мањег броја градова.[572] Међу савезницима који би се крсташима придружили на терену, Брокијер, држећи се Торцеловог предлога, наводи „деспота Рашке“ (« le dispot de Rascie ») и „Словене и Албанце“ (« les Esclavons et Albanois »). За разлику од Торцела, изоставља Морејy и Влашку.[573] Један од могућих разлога њиховог изостављања могао би бити фаворизовање правца напада дуж Цариградског друма. Уз то, није искључено да је Брокијер имао одређена обавештења о немирним приликама у Морејској деспотовини 1453–1454. године, када су браћа Димитрије и Тома Палеолог угушили локални устанак уз помоћ Османлија.[574]

Иако је Торцело предвиђао да српски деспот може сакупити око 40.000 војника,[575] Брокијер је сматрао да је након губитка многих области од Турака Ђурађ знатно ослабио и да је Торцелову процену потребно кориговати.[576] Није сасвим извесно да ли је Брокијер имао у виду неки од конкретних османских похода или се радило о опису општег стања. Уколико је исказ подразумевао неки од турских похода, поход на Деспотовину 1454–1455. године један је од хронолошки блиских догађаја које је Брокијер могао имати у виду. Тада су Османлије освојиле целу некадашњу област Вука Бранковића и рударски центар Ново Брдо, чиме је деспот лишен значајног дела територије и извора средстава.[577] Чини се,

[572] Ibid., 268.

[573] Ibid., 268–269.

[574] Runciman, *Lost Capital of Byzantium*, 79–80; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 146–149.

[575] Bertrandon de la Broquière, trans., “L’advis de messire Jehan Torzelo”, 264.

[576] « Ceste chose a despuis changé, car le dispot de Rascie a esté despuis dechassé par le Turc hors de la plus grant partie de ses pays de Rascie et de Servie, et n’a point telle ne si grande puissance de gens qu’il soulloit du temps que Messire Jehan feist son advis » („Ово стање се од тада променило, јер је деспот Рашке од тада истеран од Турчина са великог дела својих земаља Рашке и Србије и нема више исту и тако велику снагу у људству као што је имао у време када је господин Јован давао свој савет“). Bertrandon de la Broquière, “L’advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte”, 269.

[577] О освајању Новог Брда в. Vladimir Aleksić and Damnjan Prlinčević, “Sultan Ante Portas: The Balkan Mining Metropolis of Novo Brdo and the Ottoman Conquest of the Central Balkans between the Second Half of the Fourteenth Century and 1455,” *Journal of Medieval Military History* 22 (2024): 143–171. Досадашњи истраживачи Брокијеровог текста углавном су сматрали да се примедба односила на конкретан догађај. Будући да су полазили од раније датације текста, изнето је мишљења да се радило о губицима после првог пада

међутим, вероватнијим да је Брокијер у овом случају имао на уму низ губитака које је деспот у дужем временском распону претрпео.

Брокијер је још једном крсташима препоручивао „руту преко Београда, која је ближа Склавонији и Албанији [« Esclavonye et Albanye »]“, како би лакше ступили у контакт са „Словенима и Албанцима“ и координисали дејства.[578] „Склавонија“ је у латинском средњовековном географском дискурсу заузимала шири простор источног јадранског залеђа.[579] Финансирање Словена и Албанаца од стране западних савезника није предвиђано, већ би све потрепштине обезбедили сами.[580] Брокијер критикује Торцела да је премало простора поклонио регуларној крсташкој војсци, коју би, поред Бургундије, требало да чине трупе из Француске, Енглеске, Шкотске, Немачке и др. Западна војска била би подељена на три дела која би се држала међусобно близу и која би напредовала упоредо и без журбе. Значајан сегмент посвећен је њиховој организацији и препорукама за борбу против Турака, те разликама између европског и турског наоружања и начина ратовања.[581]

Територија Грчке представљена је као недовољно утврђена, изузев пограничних тврђава и градова Константинопоља и Димотике. За крсташе је наведена околност представљена као стратешка предност, јер се Османлије нису имале где склонити приликом напада.[582] Крсташи би из редова локалних хришћана регрутовали уходе које би испитале да ли Турци у теснацима спремају заседе.[583] Брокијер је предлагао да се западна војска држи

Деспотовине 1439. или стању након њене обнове 1444. године. Svátek, “La vision de la croisade“; Иванов, “Кръстоносните проекти”, 325.

[578] « Et samble que aincois que la puissance des princes entrast en la Grèce, on devroit advertir les Esclavons et Albanois pour savoir où ilz se voldroyent et porroyent joindre avec l'armée, et en quel lieu et quel nombre de gens » („И чини се да би, пре него да војска [хришћанских, прим. И.С.] принчева уђе у Грчку, требало обавестити Словене и Албанце да би знали где би желели или могли придружити се са војском, те на ком месту и са колико људи“). Bertrandon de la Broquière, “L’advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte”, 268–269.

[579] Гавриловић, “Западноевропски наративни извори”, 17.

[580] Bertrandon de la Broquière, “L’advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte”, 269.

[581] Ibid., 269–271.

[582] Ibid., 272.

[583] Ibid., 272.

високих моралних стандарда, пре свега у погледу спречавања крађе, „нарочито према хришћанима […] што се дешавало у прошлости“.[584]

Циљ похода Брокијер је ограничио на заузимање османских територија. Наводио је да Торцелова процена да је месец дана било довољно да се Света земља освоји била нереална, те да је подухват био веома тежак.[585] Промена фокуса са Свете земље на рат против Турака у складу је са особеностима крсташког планирања у другој половини XV века. Текст се завршава апелом да крсташи пред полазак у поход буду морално и духовно очишћени и исповеђени, што је идеја карактеристична за крсташки дискурс.[586] Описи области кроз које би крсташи прошли нису детаљно дати у тексту плана, будући да су били део *Путовања преко мора* уз које се план јавља у рукописима. Није искључено да је Брокијерова намера при састављању *Савета* била да читалац истовремено консултује и текст *Путовања*. На то указује чињеница да се Брокијер у *Савету* у четири наврата позива на *Путовање*, називајући га „књигом“ или „путовањем“.[587]

4.2. Аноним, *Advis qui se doit mettre à exécution pour le voyage de Monseigneur le Duc (en Turquie)*

Анонимни трактат *Advis qui se doit mettre à exécution pour le voyage de Monseigneur le Duc (en Turquie)* (Савет за оно што треба извршити за пут господина војводе (у Турску), даље: *Савет*) настао је у контексту припрема бургундског двора за крсташки рат 1456. године.[588] Претпоставља се да је трактат саставила група саветника бургундског војводе.[589] Писан је у Хагу јануара 1456. године.[590]

---

[584] « […] par especial sur les chrestiens […] comme autresfois ont faict ». Ibid., 273.

[585] Ibid., 273–274.

[586] Ibid., 273–274; Norman Housley, “Crusade and Reform, 1414–1449: Allies or Rivals?,” in *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, ed. Norman Housley (London: Palgrave Macmillan, 2017), 45–83.

[587] Bertrandon de la Broquière, “L’advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte”, 267, 268, 269, 272.

[588] Finot, *Projet d’expédition contre les Turcs*, 9; Anonym, Advis, 35–45.

[589] Barsi, “Constantinople à la cour de Philippe le Bon”, 161.

[590] Ibid., 161; Franck Viltart, “Itinéraires, transport et logement des armées dans les projets de croisade de Philippe le Bon (1454-1464),” in *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge*, dir. Daniel Baloup et Manuel Sánchez (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015), 331–349, https://doi.org/10.4000/books.pumi.16674 (20.6.2025).

Трактат се превасходно бави питањима војске, наоружања и финансирања западнохришћанских учесника похода, без пуно референци на источне хришћане. Једини део који се дотиче источних хришћана налази се у подсекцији „Савети за Немачку“ (« Adviz pour Alemaigne »). У њој анонимни аутор описује руту којом би се крсташи кретали пратећи ток Дунава од Регенсбурга до Београда. Београд је представљен као „последње место под угарском влашћу“. Након што би крсташка војска прошла Београд, пут би улазио у „земље деспота Рашке и Србије“ (« terres du dispot de Raissie et de Servie »).[591] Улога људи из деспотове земље била је да крсташима пруже „савет и препоруке“ за кретање кроз земље јужно од Дунава.[592] Од Београда, крсташи би се одвојили од Дунава јужно како би се „суочили са непријатељем“.[593] Изузев вођења крсташке војске кроз територију Деспотовине, није предвиђан други вид учешћа источних хришћана у походу.

4.3. Жофроа де Тоази, *Advis pour faire conqueste sur le Torcq*

Жофроа де Тоази био је витез Реда Златног руна и саветник Филипа Доброг. Био је део шпијунске „ходочасничке“ мисије Бертрандона де ла Брокијера и добар познавалац хришћанског Истока. Као заповедник бургундске флоте, учествовао је у одбрани Родоса и пиратским акцијама против муслимана у околним водама (1442–1444). Учествовао је у Варнском крсташком рату, а након пораза код Варне отпочео је са пиратским акцијама на Црном мору, дејствујући око Кафе и Трапезунта. Заветовао се на учешће у крсташтву 1454. године и био изасланик бургундског војводе у Напуљу и Риму, преговарајући о војним акцијама против Турака.[594]

---

[591] Anonym, Advis, 41.

[592] « […] car il se fauldra conduire de là en avant par le conseil et adviz de ceulx desdits pays. ». Ibid., 41–42.

[593] Ibid., 42.

[594] Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)* (Leiden: Brill, 1967), 106; Helen J. Nicholson, *The Knights Hospitaller* (Woodbridge: The Boydell Press, 2001), 8; Jacques Paviot, “La piraterie bourguignonne en mer Noire à la moitié du XVe siècle,” in *Horizons marins, itinéraires spirituels (Ve-XVIIIe siècles)*, vol. 2, ed. Henri Dubois (Paris: Éditions de la Sorbonne, 1987), 203–214, https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.25935 (24.6.2025).

Прва верзија Де Тоазијевог крсташког плана под називом *Advis baillié par messire Joffroy de Thoisy pour recouvrer Constantinoble* (Савет господина Жофроа де Тоазија за повратак Константинопоља) настала је највероватније око 1455. године, у првом таласу прикупљања планова од стране бургундског војводе.[595] За потребе планираних експедиција 1463/64. године Де Тоазијев план из 1455. године узет је као основа за нови, редиговани и прошиирени план насловљен *Advis pour faire conqueste sur le Torcq* (Савет за побеђивање Турчина).[596]

4.3.1. Текст из 1455. године

Текст плана из 1455. године нема у потпуности структуру трактата, већ представља краћи документ са конкретним саветима за вођење похода. Већ на почетку, Де Тоази изражава бојазан да би пут „преко Угарске“, по својој прилици трасом пута *Via Militaris*, био непогодан због „страних“, одн. „туђинских народа“ кроз чије је земље требало проћи, те због потешкоћа у транспорту.[597] Под изразом « les estranges gens » аутор је по својој прилици подразумевао православне хришћане, који су дословним реторичким „отуђењем“ стављани у положај другог, неподобног за савезништво са латинским крсташима.

У стратешком смислу, Де Тоази је сматрао да би заузимањем успутних „градова и тврђава“ (« villes et chasteaux ») крсташи заузели тек „гране, али не и корен“ (« branches et non pas a la racine »). Како би се обезбедио успех у копненом походу, требало је заузети бројна места (« […] lesquelles y sont bien espesse »), али не наводи њихова имена.[598] Њихово би освајање и држање изискивало додатне трупе и напор, а уз то би се потрепштине

[595] Geoffroy de Thoisy, Advis baillié, 44–46.

[596] Schwoebel, *The Shadow of the Crescent*, 106; Barsi, “Constantinople à la cour de Philippe le Bon”, 163–164; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 24–35.

[597] « Y semble que le saint voiiage qui se fera, se Dieu plait, que l'ale par Hongrie seroit tres difficile, tant pour la longueur du chemin comme pour les estranges gens qu'i fauldra passer et comme impossible de y mener l’artilerie mener (q: barré) laquelle y sera necessaire » („Чини се да би рута светог похода који би, уз Божју помоћ, био предузет, која би ишла кроз Угарску, била тешка, како због дужине пута, тако и због туђинских народа кроз које би било неопходно проћи и, такође, због немогућности да се тамо пренесе артиљерија која би била неопходна“). Geoffroy de Thoisy, Advis baillié, 45.

[598] Ibid, 45.

смањивале и смртност би расла. Напослетку, војска би се морала повући и граница би се опет успоставила на Дунаву.[599] Стога је Де Тоази предлагао директан напад на „корен […] који је Константинопољ и Галипоље“ (« la racine [...] qui est Constantinoble et Guaripoly »), чиме је јасно назначен циљ похода.[600]

Након што би се уз папску помоћ постигао општи мир међу хришћанима, требало је повести поморску експедицију из лука од Каталоније до Апулије ка поменутим кључним стратешким тачкама. Војска би била сачињена искључиво од латинских хришћана, а учешће локалних хришћана није предвиђано. Аутор плана био је уверен да би заузимањем Константинопоља и Галипоља било онемогућено даље груписање турске војске, те би се победа лако могла извојевати и на мору и на копну. Копнене трупе из Угарске имале би искључиво помоћну улогу, будући да их је Де Тоази сматрао непостојаним за снажнији поход.[601]

4.3.2. Текст из 1463/64. године

Иако је Де Тоазијев план из 1463/64. године, као и претходни, писан са циљем пружања техничких података о походу, текст садржи бројне културне представе какве се не срећу у плану из 1455. године.[602] План из 1463/64. године обимнији је и више разрађен у односу на текст из 1455. године. По структури више одговара средњовековним трактатима, премда је стилски сиромашнији у односу на трактате учених хуманиста. С обзиром на бројне преправке, није сасвим извесно да је план из 1463/64. године у потпуности био Де Тоазијево дело, иако у погледу стратегије и терминологије, као што је нпр. теза о „корену и гранама“, аутор не одступа пуно од текста из 1455. године.[603]

Трактат почиње питањем да ли треба „напасти гране или корен“, одн. да ли треба кренути путем „преко Угарске или Влашке, Србије, Рашке, Албаније, Мореје или неколико других земаља на граници Романије“ или директно напасти „Константинопољ и

[599] Ibid., 45.

[600] Ibid., 46.

[601] Ibid., 46.

[602] Barsi, “Constantinople à la cour de Philippe le Bon”, 166.

[603] Barsi, “Le ‘Passage D’oultremer’”, 45; Barsi, “Constantinople à la cour de Philippe le Bon”, 163–164.

Галипоље“.[604] У односу на претходни, наведени простор јасније је дефинисан додавањем конкретних области, као и разлога зашто поход не би требало повести преко њих. Следећи даље текст из 1455. године, у плану из 1463/64. године истакнуто је да би за успешан поход неопходно било да крсташи освоје утврђена места у реченим областима, што би знатно отежало и успорило кампању.[605]

Као додатни аргументи против копненог похода наведене су потешкоће при транспорту и снабдевању храном због конфигурације терена, те због другачијег начина живота локалног становништва. Прелазећи теснаце, крсташка војска губила би на времену и људству,[606] а транспорт робе у Морејu не би се могао вршити колима, већ уз помоћ товарних животиња.[607] Пут преко долина крсташима једнако не би погодовао. Према Де Тоазију, локално становништво је пшеницу складиштило у домовима, а не у житницама, док је животиње навикло да чува на отвореном, без штала, те би се јавили проблеми у снабдевању храном и чувању животиња.[608]

Де Тоази није имао поверења у Угре, сматрајући да је њихова војска била углавном састављена од обичних људи, лоше наоружана и често дезертерска.[609] Пут преко Морејe до

[604] « […] ou soy prendre aux branches ni à la racine. Pour lesdictes branches, j'entens de soy prendre devers la Hongrye ou la Vataquye, Servye, Rassye, Harbanye, La Morée et plusieurs autres pays frontisans à la Rommenye. Et pour la racine j'entens Constantinoble et Garipoty comme cy après sera desclairié. ». Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 24.

[605] « J'entens que pour entrer en ladite conqueste par aucunes desdits pays, l'on y entrera conquérant tousjours devant luy les villes et foarteresses. Car que autrementy entreroit l'on se trouveroit devant, derrain et de tous costez environnez de ses ennemis » („Да би се предузело речено освајање кроз било коју од поменутих земаља, мора се, верујем, напредовати сталним освајањем градова и тврђава испред. Јер, ако било ко другачије уђе, наћи ће се испред, иза и одасвуд окружен непријатељима). Ibid., 25.

[606] Ibid., 26.

[607] « Item, se y entrons devers la Morée et ces autres pays depardelà, ilz ont accoustumés de pourter leurs biens d'un lieu en autre sus mules, mulez, asnes et autres bestes » („Такође, ако уђемо у Морејy и ове друге тамошње земље, они су навикли да своје ствари преносе од једног места до другог користећи муле, марве, магарце и друге животиње“). Ibid., 26.

[608] Ibid., 26.

[609] Ibid., 27–28. У наведеном сегменту Де Тоазијев наратив сличан је Брокијеровом у *Путовању преко мора*, где је угарска уплашеност од Турака истицана како би се оснажила слика бургундске војне моћи. Bárány, "Burgundian Crusader Ideology", 277–278.

Константинопоља представљен је као ништа погоднији у односу на Цариградски друм.[610] Водио је уз неприступачну обалу, кроз тешко проходан планински терен, а за снабдевање копнене војске неопходно је било ангажовати бродове, уз ризик да их ветар уништи.[611]

Сав труд крсташа остао би напослетку узалудан, јер би под своју власт подвели „непријатељске“ и „кукавичке“ Грке.[612] Аутор осликава Грке као верски и културне *друге*, супротстављајући их Латинима, али подробније него што је то случај у тексту из 1455. године. Грци су приказани као неспособни да одрже власт без латинске помоћи.[613] На грчку превртљивост аутор додатно указује одговарајући на питање: „Зашто не можемо проћи кроз Романију, као што су Готфрид Бујонски и други принчеви некада учинили?“. Разлог је лежао у томе што је земља тада била „у рукама хришћанских Грка који су им дозволили да мирно прођу, обезбеђујући им потрепштине у замену за новац“. Но, временом су свакако почели радити против крсташа, што је напослетку резултирало грчком пропашћу.[614] У односу на њих, Турци су приказани као јуначки непријатељи, чиме су Грци реторички

[610] Пут се под именом *Via Candavia* јавља и у крсташком плану Мартина Сегона. Martinus Segonius, “Opusculum”, 111.

[611] Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 29.

[612] « Et supposons que nous avons conquestée toute la Romenye, réservé Constantinoble et Garipoty […] considérés ce que aurons conquestés, c’est assavoir ung bien grant pays dont la plus part des villes sont sans fermeture peulées de Gretz, qui sont gens sans couraige, obéssans au plus fort. Et lesquelx ont les Latins en cy grande ayne qu’ilz ayménт trop plus chiers estre subgetz ausdits Turcs que ausdits Latins » („Претпоставимо да смо освојили целу Романију, осим Константинопоља и Галипоља […]. Размотримо шта бисмо [тада] освојили – веома пространу земљу у којој је већина градова без утврђења, насељену Грцима, који су људи без храбрости, послушни најјачем. А они толико мрзе Латине да би радије желели да буду поданици речених Турака него ли речених Латина“). Ibid., 28–29.

[613] « Et que quant délaisseronsledit pays et ny laisserons puissance plus grande […] incontinant ledit Turc y repassera à toute sa puissanceet subit aurons perdus tout ce que aurons conquesté » („И ако напустимо речену земљу и не оставимо већу војску […] одмах ће се речени Турчин вратити са свом својом силом и изгубићемо све што смо били освојили“). Ibid., 29.

[614] « Item, aucungs dient pour quoy ne povons aussi bien passer ladite Romeny comme jaidis firent Goddefroy de Buillon et les autres princes. […] Pour ce que oudit temps ledit pays estoit ès mains des chrestiens Gretz, lesquelz les laissèrent passer paisiblement en leurs administrant vivres pour leur argent jusques au derrain que ilz firent conspiracion contre eulx de laquelle ilz décheurent ». Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 29.

стављени у положај народа који је ниже вреднован чак и од Османлија.[615] Позивање на крсташке претходнике представљао је топос у позносредњовековној крсташкој литератури. Његовим коришћењем, Де Тоази је додатно аргументовао мишљење о Грцима као сталним непријатељима крсташа, како у прошлости, тако и у садашњости, што их је искључивало из групе потенцијалних савезника.[616] Негативно представљање Грка путем стереотипа и историјског наратива показује сличности са крсташким плановима из XIII–XIV века,[617] као и са другим плановима из XV века.[618]

За разлику од „кукавичких" Грка, на учешће осталих источнохришћанских народа у протеривању Турака могло се рачунати. Реч је о „краљевима Угарске, Босне, деспоту Србије, тј. Рашке, господарима Влашке и онима из Албаније".[619] Де Тоазијева процена била је да би наведени народи кренули у освајање изгубљених територија са првим османским поразом.[620] Уз њихову помоћ, крсташи би „повратили" Романију, над којом би било лако успоставити власт, будући да се становништво приклањало „најјачој сили".[621] Премда се на сарадњу рачунало, представа негрчких источних хришћана није била сасвим позитивна. Де Тоази је сматрао да се они не би приклонили крсташима „у име вере", већ да би задовољили

[615] « Car ilz estoient Gretz sans vertus, ne nulle vigueur et non pas Turcs, lesquelx sont hommes et ausquelx nous aurons à faire » („Јер то су били Грци, без врлине или снаге, а не Турци, који су мужевни и са којима се сада имамо суочити"). Ibid., 29.

[616] Barsi, "Constantinople à la cour de Philippe le Bon", 165.

[617] Schmieder, "Enemy, Obstacle, Ally?", 357–371.

[618] Више о томе в. подсекцију 2.1 у поглављу IV овог рада.

[619] « Item, est bon à savoir que quant les princes voisins audit Turcq, sur lesquelx il a faicte conqueste comme les Roys de Hongrye, de Bossonye, le dispot de Servye, celluy de Rassye, les seigneurs de Waulasqueet ceulx de Larbanye […] ». Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 30.

[620] « Quant ilz verront lesdits Turcs en telle perplexité ilz se parfourceront à tout leur povoir de reconquerre ce que ledit Turc a conquis sus eulx et de luy faire guerre » („Чим буду видели речене Турке у таквом нереду, настојаће да свом својом снагом поново освоје оно што је речени Турчин узео од њих и да покрену рат против њега""). Ibid., 30.

[621] « Pourquoy de legier pourrons recouvrer ladite Rommenye, veu que, comme dessus est dit, la plus part des villes ne sont fermées et peuplées de gens de petit couraige, obéissansau plus fort » („Тако ћемо са лакоћом моћи да повратимо речену Романију, видевши да, као што је речено горе, већи део градова није утврђен и насељени су људима мале храбрости, послушним најјачој сили"). Ibid., 30.

сопствене интересе.[622] У тексту плана из 1463/64. године поменуто је ослањање на помоћ босанског краља и српског деспота, иако су обе државе већ пале под османску власт у време писања. Реч је по својој прилици о препису података из ранијег текста.

Сматрајући копнену руту неповољном, Де Тоази је предлагао поморски напад на Константинопоље и Галипоље. Освајањем Константинопоља пресекли би се контакти између европске и азијске турске војске.[623] Опис начина на који би крсташи организовали власт у Константинопољу након освајања показује одлике протоколонијалистичког приступа карактеристичног за традиционални крсташки дискурс.[624] Наиме, у граду је требало стационирати крсташку војску, са коњицом из „Сицилије, из Апулије, Угарске и других земаља". Војска би се финансирала средствима из Константинопоља и Галипоља чијим би се запоседањем обезбедила средства „за обилну исплату војника, довољну да их [градове, прим. И.С.] чувају и воде рат против њихових непријатеља".[625]

Остатак плана не дотиче се источних хришћана. Нема их при навођењу Смирне, Палаче (у Малој Азији) и Антиохије као погодних мета за нападе у азијским земљама.[626] Завршни део плана састоји се из разматрања западних учесника крсташке коалиције, те осврта на погодности рата на мору због лакшег преноса робе, као и због мирнијих вода источног Медитерана.[627]

4.4. Валеран де Ваврен, *Avis sur l'expédition en Turquie* (1464)

Мало је биографских података познато о Валерану де Ваврену. Био је бургундски витез, господар Ваврена, Лилера и Маланоја и зет Жана од Рубеа и Херзела, угледног витеза

[622] Barsi, "Constantinople à la cour de Philippe le Bon", 165.

[623] Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 29.

[624] В. подсекцију 6 у поглављу IV овог рада за поређење са другим плановима.

[625] « […] après lesdites deux villes conquises il en conviendra avoir et en pourra l'on faire venir de Cécille, de Puille, d'Ongrye et d'autre pays. Item, aucungs pourroient demander quant cesdites deux cités seroient conquises qu'elles pourroient trop couster à garder. Et pour leur respondre […] qu'elles vauldront en demainne largement pour paier grandement de sodayers souffisaument pour les garder et faire guerre à leurs ennemis ». Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 30.

[626] Ibid., 32.

[627] Ibid., 31–35.

Реда Златног руна. Валеран није био члан реда, али је ратовао као део бургундске војске у Подунављу током Варнског крсташког рата, о чему је сведочанства оставио његов ујак, хроничар Жан де Ваврен.[628] План Валеријана де Ваврена настао је 1464. године, у исто време и у истом контексту као и Де Тоазијев план, са намером да му буде допуна и потпора.[629] План је концизан и већим делом фокусиран је на поморску експедицију. Заступљеност источних хришћана у њему није велика.

Већ на почетку текста, пружен је савет да бургундски војвода почетак експедиције одгоди за једну годину, како би се припремила флота у Слаосу и решиле интерне размирице.[630] Де Ваврен је предвиђао да војска све потрепштине, укључујући брашно, месо и вино, понесе са собом.[631] На тај начин искључена је могућност снабдевања по доласку на територије источних хришћана и њихове су земље у плану имале искључиво стратешку улогу. Бургундски бродови, уз савезништво са Венецијом, требало је да из Отранта отплове ка Крфу, венецијанском поседу који би био база за даље активности.[632] Један део флоте би

[628] Vladimir Agrigoroaei, "Literary Leakings into Wavrin's Danube: Three Strongholds and a Broken Bombard," in *Extincta Est Lucerna Orbis: John Hunyadi and His Time*, ed. loan Aurel Pop (Cluj-Napoca: Romanian Academy - Center for Transylvanian Studies, JDC Press, 2009), 52; "Waleran de Wavrin (1418?-1481?)," Biblissima,, https://portail.biblissima.fr/fr/ark:/43093/pdata392cba554706aa9973f4ecff947d4ab7285e94d1 (16.1.2026). За савремено издање белешки Жана де Ваврена о крсташком ратовању у Подунављу в. Jean de Wavrin, *La Croisade sur le Danube*, dir. Joana Barreto (Toulouse: Anarchasis, 2019). Белешке Жана де Ваврена служиле су примарно апологији Валерановог витештва и крсташке славе, те је упитно у којој су мери одговарале чињеничном стању. Robert Desjardins, "'Lest His Men Mutter against Him': Chivalry and Artifice in a Burgundian Crusade Chronicle," in *Crusading and Masculinities*, ed. Natasha R. Hodgson, Matthew M Mesley, and Katherine J Lewis (London: Routledge, 2019), 329–344.

[629] Barsi, "Constantinople à la cour de Philippe le Bon", 166; Robert Byron, "Writing and Imagining the Crusade in Fifteenth-Century Burgundy: The Case of the Expedition Narrative in Jean de Wavrin's Anciennes Chroniques D'Angleterre" (Doctoral Dissertation, University of Alberta, 2010), 363. Наслов *Avis sur l'expédition en Turquie* (Савет за поход на Турке) преузет је према наслову из базе података о рукописима бриселске Краљевске библиотеке Белгије. "Avis Sur l'Expédition En Turquie – Waleran de Wavrin," Jonas (IRHT/CNRS, 2023), https://jonas.irht.cnrs.fr/consulter/oeuvre/detail_oeuvre.php?oeuvre=22632 (15.1.2026). Приликом, за сада јединог, издања текста из XIX века, приређивач је документ насловио *Advis touchant le voyage de Turquie*. Waleran de Wavrin, "L'Advis", 549–554, no. 3.

[630] Waleran de Wavrin, "L'Advis", 549–551.

[631] Ibid., 551.

[632] Ibid., 552–553.

се упутио „идући од земље до земље и од острва до острва, све до Тенедоса“.[633] Други део би се упутио северно и освојио Валону, описану као лако освојива турска тврђава у Албанији.[634]

Константинопоље је недвосмислено истакнут као циљ похода.[635] Сви напори ка постизању хришћанског јединства требало је да доведу до „лаког повратка града Константинопоља и Грчког царства“,[636] а недовољно добро припремљен поход „није се чинио довољним за покоравање Константинопоља“.[637] Чини се основаном теза да је мањак детаљних података о походу, уз позив на његово одлагање, могући знак да је Де Ваврен намеравао да појединости плана изложи засебно, када би се обновило планирање похода. До тога, међутим, није дошло.[638]

5. Антонио Марини, *Memorandum/Propositum ad procedendum magnanime contra Turcum* (1462)

Хуманиста и проналазач Антонио Марини био је родом из Гренобла. Потицао је из сиромашне породице италијанског порекла, али је успео да стекне солидно образовање. Пре уласка у свет дипломатије, занимао се за техничке науке и проналаске. Међу његовим изумима издвајају се нацрти за својеврсну *perpetuum mobile* ветрењачу у Ферари, систем пречишћавања и копања канала у Венецији, као и за машину за поринуће и узводну вучу бродова. Боравио је у Венецији, Бургундији и Штајерској, а најкасније 1459. године преселио се у Праг, где се посветио питањима рударства и производње новца. Убрзо је постао саветник и посланик чешког краља Јиржија Подјебрадског (1458–1471). Ради

[633] « […] de là ale, terre à terre, et de isolle en isolle, jusques à Thénédon ». Ibid., 553.

[634] « Item, devant l'isle de Colpho en Albanye et terre ferme, a ung chasteaul nommé Lavalonne, que les Turcs tiennent, lequel ligièrementse conquestera ». Ibid., 553.

[635] « Et se l'armée se rompt, sans conquester Constantinoble, ce sera ung grant orgueul aux Turcs » („И ако се војска растури, без освајања Константинопоља, биће то на велику хвалу Турцима“). Ibid., 553.

[636] « […] pour reconquester ligièrement la cité de Constantinoble et empire de Grèce ». Ibid., 553.

[637] « […] ne me semble point suffisant, pour conquester Constantinobl ». Ibid., 553.

[638] Barsi, “Constantinople à la cour de Philippe le Bon”, 169.

преговора о рату против Османлија, боравио је као краљев посланик у Риму, Венецији и Француској. Марини је последњи пут забележен у изворима 20. јула 1468. године, а тачан датум смрти није познат.[639]

Марини је 1462. године, по повратку из дипломатске мисије у Риму (1461), саставио свој крсташки план насловљен *Memorandum* или *Propositum ad procedendum magnanime contra Turcum* (Меморандум/Предлог за храбро напредовање против Турчина, даље: *Меморандум*). Представљен је чешком краљу Јиржију Подјебрадском и пољском краљу Казимиру IV Јагелонцу (1447–1492).[640] *Меморандум* почиње инвокацијом Свете Тројице и обраћањем краљевима Чешке и Пољске, као и другим принчевима и баронима, са планом за супротстављање турској претњи. Марини је у тексту изразио јасну критику идеје чекања да папа и Свети римски цар покрену крсташки рат. Иако папству и царству није одрицао право покретања рата, сматрао је да би у владајућој политичкој и црквено-моралној кризи у којој су се налазили било какво одлагање похода било погубно за хришћане.[641] Критички став према папству и царству које држе Хабзбурзи могуће је разумети у контексту Маринијеве службе на двору Јиржија Подјебрадског – хуситског краља у сукобу са царем Фридрихом III Хабзбуршким.[642]

Због немара хришћанског Запада, Марини је наводио да су од Мухамедовог времена до времена писања *Меморандума* хришћани изгубили „стотину и једну област“ („centum et unam provincias“). Сматрао је да је мало шта предузимано да се оне поврате, а малобројни покушаји повратка били су неуспешни.[643] Као последње области које су хришћани изгубили

[639] Zdeněk Žalud, “Antonio Marini z Grenoblu a jeho spisy pro krále Jiřího,” in Martin Šandera, Zdeněk Beran a kolektiv, *Poděbradská éra v zemích České koruny* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016), 70–72; František Šmahel, “Antoine Marini de Grenoble et son Mémorandum sur la nécessité d’une alliance anti-turque,” in *La noblesse et la croisade à la fin du Moyen Âge*, dir. Martin Nejedlý et Jaroslav Svátek (Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2015), https://doi.org/10.4000/books.pumi.16456 (10.1.2026).

[640] Šmahel, “Antoine Marini de Grenoble”.

[641] Antonio Marini, Memorandum, 1r, 2v–4r.

[642] О Јиржију Подјебрадском в. Frederick G. Heymann, *George of Bohemia: King of Heretics* (Princeton: Princeton University Press, 2015).

[643] Antonio Marini, Memorandum, 1r.

наводе се Рашка, Бугарска, Србија, Мореја, Византија, Трапезунт, Босна и Кипар.[644] Као некада хришћанске, а сада отуђене земље, поменуте су још и „Египат, Света земља, Турска, Русија, те велики део Татарске, Грузије, Агрининије [Агринија, прим. Ф.Ш.] и цела Грчка и сва острва на мору“.[645] Последњи исказ, иако не сасвим у складу са историјским чињеницама, имао је пропагандну функцију. Навођењем датих области оцртаване су контуре идеалног простора који је требало повратити из муслиманских руку, а османска освајања стављена су у исту раван са ранијим муслиманским освајањима на хришћанском Истоку.

У стању кризе царства и папства, иницијативу за организовање похода имале су право да преузму друге хришћанске земље које би склопиле низ међусобних савеза. Поименице су наведене Чешка, Пољска, Француска, Угарска, Бургундија и Венеција. По склапању савезништва, папа и Свети римски цар сазвали би општи сабор и објавили крсташки рат.[646] Папство и царство имали би улогу у надзирању и распоређивању средстава и оружја, старању о вери и припреми војске.[647] Задатак папе био би, такође, да на крсташком сабору окупи „пет хришћанских нација – Грчку, Италију, Француску, Немачку и Шпанију“. Потом би папа размотрио која је међу њима најспособнија и какву веру и послушност свака од њих показује према папству.[648]

---

[644] „Perdidimus enim diebus nostris sex regna christianorum et duo imperia Rasciam, Bulgariam, Serviam, Amoream et imperium Constantinopolitanum et imperium Tripesondinum […] et regnum Cipri feudatum Suldano et Bossnium feudatum Turco“ („Отуђи нам се, заиста, у наше дане шест хришћанских краљевстава и два царства – Рашка, Бугарска, Србија, Мореја и царства Константинопоља и Трапезунта […] и краљевство Кипра [постаде] посед султана и Босна посед Турчина“). Ibid., 1r.

[645] „[…] et Egiptum, Terra sancta, Turchia, Rascia et magna pars in Tartharia, Gurginia, Agrininia et tota Grecia et totas insulas maris“. Ibid., 2r. Иако текст наводи појам „Rascia“ (Рашка), имајући у виду друге поменуте области, појам се вероватније односио на Русију него на Србију.

[646] Ibid., 2v–4r. Папи је препоручивано да води свети живот, да се понизи, те да темељно надзире морал и стање цркве, како би могао заиста бити узор онима које је требало предводити. Ibid., 4v–6v.

[647] Ibid., 4v–6v. Како би могао бити узор, папи је препоручивано да води свети живот, да се понизи, те да темељно надзире морал и стање цркве, у чему се још једном огледа хуситска критика раскалашности Римокатоличке цркве.

[648] „[…] et videre, quomodo ipsi sunt concordes in quinque nacionibus christianorum, Grecia, Ytalia, Francia, Germania et Hyspania, et considerare postmodum, qui inter eos est sufficiencior et videre, quam fidem ipsi prestant et obedienciam ad sanctitatem suam et suam sedem apostolicam“ („[…] и да види какво је јединство између пет

Грчка је поменута као део, за XV век типичне, организације учесника сабора по „нацијама“, али њен помен не представља пуки архаизам, већ се по својој прилици односио на „рушевине православног Византијског царства“.[649] Учешће представника источних хришћана на крсташким саборима није била новост, што илуструје пример Сабора у Мантови (1459).[650] Није сасвим сигурно да ли је Марини на уму имао учешће представника из грчких области освојених од Османлија, представника емиграције или локалног племства са хеленофоних територија под латинском влашћу.

Марини је истицао да су све хришћанске нације имале своје мане („vicia“) које је папа требало да има у виду. Описане су кроз типичне стереотипне представе. Грчке мане биле су гордост и непослушност Римској цркви. Папи је препоручено да очински толерише грчку гордост, иако се за непослушност цркви не помиње такав савет.[651] Када је реч о осталим нацијама, италијанској је замерана бескрупулозност, похлепа и недостатак мере, француској и шпанској славољубље, а немачкој неумереност у јелу и пићу, те жеља за доминацијом над другим савезницима.[652]

Према Маринију, свакој нацији, а тиме и Грцима, папа је требало да додели по једног војног заповедника („capitaneum in armis”) и по једног кардинала који би добро разумео

хришћанских нација, Грчке, Италије, Француске, Немачке и Шпаније, и да, потом, размотри која од њих је способнија и да види какву верност и послушност имају Његовој Светости и његовој Апостолској столици“). Ibid., 6v.

[649] Šmahel, “Antoine Marini de Grenoble”. У *Tractatus pacis toti christianitati fiendae* Јиржија Подјебрадског, за који се сматра да је већим делом писан од стране Маринија, са списка нација које би имале права гласа на општехришћанском сабору изостављена је Грчка. Jiří z Poděbrad, *The Universal Peace Organization of King George of Bohemia: A Fifteenth Century Plan for World Peace: 1462/1464*, ed. F.G. Heymann (New York: Garland Pub., 1972), 76; Housley, *Crusading and the Ottoman Threat*, 57.

[650] В. подсекцију 2 у поглављу II овог рада.

[651] „Greci, qui sunt primi, habent suum proprium subiectum, fundatum in maximam superbiam, et papa, illa videns, debet tollerare in parte, tamquam pater tollerat filiis suis vicia eorum. Vicium Grecorum eciam est, quod ipsi nolunt ecclesiam Romanam obedire, quia putant esse nimis sapientes, et sapiencia eorum iam evasit“ („Грци, који су први, имају своју, сопствену ћуд, засновану на највећем поносу, и папа, видећи то, треба да је делимично толерише онако како отац толерише мане својих синова. Друга грчка мана је што не желе да се повинују Римској цркви, јер мисле за себе да су веома мудри, а њихова је мудрост сада умањена“). Antonio Marini, Memorandum, 6v.

[652] Ibid., 6v–7r.

језик („ydeoma“) поменутих нација.[653] Грци би на тај начин војно били директно укључени у крсташки поход. Постављање војног заповедника, уз истовремено вођство кардинала који би директно учествовао у походу, одражава стратегију из Варнског крсташког рата, док је укључивање кардиналâ у војне активности било особено за противтурска настојања Курије.[654] Марини је пуно наде полагао на изложену стратегију, напомињући да „Грчка не би била изгубљена, нити земље хришћана подељене, нити би црква Божја унизила своја достојанства“ да се на време делало.[655]

За финансирање папског легата „било би довољно да сваки прелат или свештеник дâ десети део својих прихода у свакој нацији“.[656] Грчка нација није била изузета, премда Марини по својој прилици није урачунао могућност да би грчки кардинал добио најмање прихода, сходно мањем обиму слободних територија са којих би се реално могао убирати порез.[657] Слично се и годишњи порез за војног заповедника прикупљао у свакој нацији, од људи који су имали неки вид примања, а у износу једнодневне зараде.[658] У закључку плана, Марини сумира своје закључке, позивајући краљеве Чешке и Пољске да покрену крсташку

[653] Ibid., 7r.

[654] David Chambers, *Popes, Cardinals, and War: The Military Church in Renaissance and Early Modern Europe* (London; New York: I.B. Tauris; New York, 2006), 48–50; Imber, *The Crusade of Varna, 1443-45*, 1–40.

[655] “Istud capitulum est forcior omnium et si alii summi pontifices in tempore preterito Grecia non fuisset perdita, neque alie provincie christianorum non fuissent divise nec ecclesia Dei degradasset suas dignitates neque imperium suum”. Antonio Marini, Memorandum, 7r. Приређивач текста предлаже да се последња реч замени са „suas“ („њено“). Ibid., 7r, n. 41. Чини се, међутим, да би се оригинални израз „suum“ могао односити на Бога, а не на цркву, те да оригинално значење није потребно мењати.

[656] Antonio Marini, Memorandum, 7r.

[657] Упитно је у којој мери је Марини разрадио појединости плана који је предлагао. Из самог текста не види се на ком простору би се убирао порез од „грчке нације“. Како је био у надлежности цркве, порез би се убирао од прелата Римске цркве. О латинској цркви у Грчкој и унијатским прелатима на територијама под латинском влашћу в. Dan Ioan Mureşan, “Bessarion et l’Église de rite Byzantin du royaume de Hongrie (1463–1472),” in *Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstaninopel*, hrsg. Christian Gastgeber (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011), 79, 85; Eleftherios Despotakis, “Il patriarcato latino di Costantinopoli e le conflittualità ecclesiastiche a Negroponte (15º sec.),” *Revue des études byzantines* 71, no. 1 (2013): 187–208; Cesare Santus, *Trasgressioni Necessarie* (Rome: Publications de l’École française de Rome, 2019), https://books.openedition.org/efr/31862 (15.1.2026).

[658] Antonio Marini, Memorandum, 7r.

иницијативу како би „помирили свет, уздигли цркву и царство, протерали Турке, одржали веру Христову и повратили изгубљене земље хришћана“.[659]

6. Аноним, *Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho* (1464)

Разматрани план настао је 1464. године, на почетку понтификата папе Павла II и везан је за Колегијум кардинала. У датом периоду, међу члановима Колегијума истакнуто место припадало је кардиналу Висариону, нарочито у питањима везаним за рат против Турака. Пре папиног избора, Колегијум је поставио услов да нови папа, поред уређења црквених питања, настави рат против Турака. Висарион је, са још двојицом кардинала, након Павловог избора постављен за надзорника фонда за крсташтво при папској ризници (*Depositeria della Crociata*).[660] На основу крсташке улоге и положаја декана Колегијума, претпоставља се да је Висарион имао пресудан утицај на састављање разматраног крсташког плана из 1464. године, премда је аутор остао анониман, а спис се збирно приписује Колегијуму кардинала, за чије је потребе састављан.[661]

Документ под називом *Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho* (Неке одредбе донете у погледу похода против Турчина, даље: план Колегијума кардинала) настао је септембра или октобра 1464. године.[662] Почиње захвалношћу Богу за откривање рудника

[659] „[…] mundum concordare, ecclesiam et imperium relevare, Turcum expellere et fidem Christi fovere et provincias christianorum perditas recuperare“. Ibid., 8r–8v.

[660] Raynaldi and Baronius, eds., *Annales Ecclesiastici*, vol. 29, 409, no. 55; Dan Ioan Mureşan, “La Croisade En Projets. Plans Présentés Au Grand Quartier Général de La Croisade, Le Collège Des Cardinaux,” in *Les Projets de Croisade*, dir. Jacques Paviot (Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2014), http://books.openedition.org/pumi/1353 (15.1.2025).

[661] Mureşan, “La croisade en projets”; Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, 162, бр. 285.

[662] План је у Iván Nagy and Albert B. Nyáry, eds., *Monumenta Hungariae Historica. IV. Acta Extera*, vol. 2. Matyas Kiraly Korabol (Budapest: Magyar tudományos akadémia történelmi bizottmány, 1877), 230–237, no. 167. погрешно датован у 1471. годину. Грешку је исправио Јован Радонић, водећи се, судећи према референци коју је дао у тексту, оригиналним документом из Миланског архива. Радонић, ур., *Ђурађ Кастриот*, 162, бр. 285.

стипсе у месту Рока крај Рима, тј. у Толфи.[663] Како папа није могао да пружи друга средства осим оних из рудника, у тексту се апелује да италијанске државе помогну „Угре и остале суседе“ у борби против Турака, са чијим начином ратовања и „обичајима“ су Угри били добро упознати.[664]

План је предвиђао три могућа правца напада на Турке. Први је ишао из Угарске, одакле би се упутила угарска и плаћеничка војска. Крсташи би ратовали шест месеци „у Грчкој или у Бугарској“ («in la Grecia, o vero in Bolgaria»), због чега је било потребно обезбедити већа средства.[665] Други правац напада ишао би из Албаније. Састављач плана остаје у границама реалних процена Скендербегове снаге, те истиче да је „нејасно колико је Скендербег моћан“, нити је било сигурно колико му је помоћних трупа било потребно. Међутим, истакнуто је да је Скендербег био вољан да прими помоћ из Италије.[666]

Трећи правац напада кренуо би из Мореје, која је процењена као довољно снабдевена и спремна за рат.[667] Ратовање у Мореји и Албанији одвијало би се истовремено.[668] Помоћ копненој војсци достављала би Венеција, а Скендербегу је у помоћ требало да притекне

---

[663] Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, 162. Брдо североисточно од Толфе носи назив Рока. О трговини стипсом и папском монополу в. Weber, “L’alun de la croisade?”; Ait, “Dal governo signorile”. Стипса је коришћена у производњи текстила и бродоградњи. До пада Константинопоља монопол над трговином стипсом држали су Ђеновљани. Након 1453. године, трговина је опала, а ђеновљанске залихе стипсе почеле су да се празне, те је цена рапидно порасла. Мањи рудници око Фиренце, Напуља, те они у Шпанији нису задовољавали потребе тржишта. Andrea Günster and Stephen Martin, “A Holy Alliance: Collusion in the Renaissance Europe Alum Market,” *Review of Industrial Organization* 47, no. 1 (2015): 4–7; Suraiya Faroqhi, “Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (about 1560–1830),” *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 71 (1979): 153.

[664] «Per dare soldo alli Ungari et altri vicini, li quali più comodamente pono combattere contra li Turchi, como quelli, li quali sono più pratichi delli loro costumi». Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, 162–163.

[665] Ibid., 163. Трошкови за опремање војске из Угарске, укључујући и немачке плаћенике, процењени су на 160.000 дуката месечно.

[666] «Gli e un altro loco apto ad questa guerra in Albania; ma non se intende, quanto sia possente Scanderbech, ne se gli po condurre tanta gente, che basti per il bixogno; ma se dice, che luy voluntera vede li homeni d’arme et fanti a pede Italiani». Ibid., 163.

[667] «In la Morea, se dice, glie proveduto ad sufficientia». Ibid., 163.

[668] «In Albania facilmente posso passare li homini d’arme Italiane, e la Morea non si deve abandonare» („У Албанији, људи из италијанске војске могу лако проћи, а Мореју не би требало напустити“). Ibid., 165.

напуљски краљ Феранте I.[669] Истовремено са европским фронтом, Узун Хасан би повео рат у Азији.[670] Као стратешки важан град за поход истакнут је Београд, одакле се могло брзо напредовати ка Турској, те бродовима допловити до Црног Мора и Константинопоља.[671] Угарски краљ је, поред мобилизације трупа из Чешке и Пољске, требало да подстакне Влахе на побуну против Турака.[672] Италијанске државе, попут Напуља, Венеције, Милана, Фиренце и др. обезбедиле би материјалну помоћ за поход.[673]

У погледу поделе територија, анонимни аутор је наводио да је „жеља [Његове] Светости […] да све што је стечено буде подељено сразмерно новчаној суми коју је свако имао пружити.“[674] Цитат упућује на намеру да се територије на хришћанском Истоку поделе међу западним учесницима рата, при чему се папа одрицао својих територијалних претензија. Наведени приступ, који искључује могућност враћања територија пређашњим господарима, упућује на протоколонијалистички приступ. Изузетак су представљали делови Грчке који би били враћени протераним локалним господарима уколико би учествовали у рату.[675] По својој прилици, аутор је имао у виду бар морејске Палеологе, потомке деспота Томе, са којима је папство одржавало блиске везе нарочито након емигрирања у Италију.[676]

Састављач је остављао отвореним питање да ли би се о подели територија требало преговарати пре или после рата. Као разлог наведено је препуштање победе „милости

[669] «[…] el Serenissimo Re Ferrando conzongesse la soa gente cum Scanderbech, quale voluntera vede soldati Italiani et cum la gente de la Signoria se faria gran danno alo inimico». Ibid., 164–165.

[670] Ibid., 163.

[671] «Se pò ancora da Belgrado andare per nave fin in Mare majore et poi fin ad Constantinopoli». Ibid., 163.

[672] Ibid., 123.

[673] Ibid., 164.

[674] «La intentione dela Santita del N.S. […] che tutto, quello quale se aquadagnara, sia diviso per qual parte, secundo la summa del denaro, che zaschaduno havera exborsato». Ibid., 164.

[675] “«[…] excepto alcuni loghi de la Grecia de principi de quelle parte, quali sono stati expulso dal Turco; loro potrano giovare ad christiani essendoli presenti ad questi per honesta se glia dovera dare qualche cosa». („[…] изузев неких места у Грчкој [која припадају] владарима те области, који су били истерани од Турака; они ће моћи да буду од користи хришћанима ако буду присутни међу њима; њима, за част, мораће се дати нешто“). Ibid., 164.

[676] Harris, *Greek Emigres*, 110–115.

Божјој“, одн. да крсташи не би одустали од Божјег вођства,[677] али се у речима јасно може препознати страх од потенцијалног раздора међу учесницима. План се завршава указивањем да би снаге требало усмерити на заузимање Дарданела и „тврђаве која је у врху мореуза“, одн. Галипоља, чиме би Турци били приморани да војску усмере на чување Константинопоља и повуку део трупа „против Угра и Албанаца“. Заузимање Константинопоља није разматрано. [678]

7. Писма-трактати Франческа Филелфа

Франческо Филелфо (1398–1481) био је италијански хуманиста, родом из Толентина (Анконска Марка). Студирао је у Падови, где је наставио са радом као предавач. Био је посвећен изучавању реторике, као и грчког и латинског језика. Прилику да се упозна са хришћанским Истоком добио је након 1420. године, када је именован за секретара венецијанског баила у Константинопољу. Учио се грчком језику и књижевности од Јована Хрисолораса, рођака Манојла Хрисолораса, чувеног византијског учитеља грчког у Италији. Већ 1422. године постао је секретар Јована VIII Палеолога, тада принца, а убрзо и цара. Филелфо је боравио у Константинопољу од 1420. до 1427. године. Тамо се оженио Теодором, ћерком свога учитеља Јована. Као византијски посланик у Будиму и Кракову (1422–1424), пропутовао је велики део територија централне и источне Европе.[679]

Из Константинопоља Филелфо се вратио у Венецију са породицом и великим бројем књига. Селио се у Болоњу, Фиренцу и Сијену, коначно дошавши у Милано после 1440. године. У Италији је обављао послове учитеља, преводио дела грчких класичних аутора и

[677] Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, 164.

[678] «La principale cura […] deve essere de quastare quello castello, quale e in capo del strecto, perche destructo quello, sera constrecto el Turco tenere la piu parte del suo exercito ad guarda da Constantinopoli, et serano molto diminuiti le soe possanze contra Ungari et Albanesi». Ibid., 165.

[679] Paolo Viti, “Filelfo, Francesco,” in *DBI,* vol. 47 (Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1997), https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-filelfo_(Dizionario-Biografico)/ (15.1.2025); Salvatore Constanza, “I Serbi e al guerra al Turco nelle epistole di Francesco Filelfo,” *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 59 (2022): 186–188.

бавио се писањем. Пад Константинопоља оставио је на Филелфа снажан утисак.[680] Као човек близак папи Пију II, подржавао је папину крсташку политику и говорио на сабору у Мантови (1459) као милански посланик.[681]

Како би подстакао покретање крсташког рата против Турака, писао је папама Пију II, Павлу II и Сиксту IV, као и венецијанским дуждевима, цару Светог римског царства, бургундском војводи, краљевима Француске, Напуља и др.[682] Писма која је слао истакнутим религијским и политичким личностима нису била део приватне кореспонденције, већ „отворена писма" намењена да циркулишу међу ширим кругом публике.[683] У жанровском смислу припадају писмима-трактатима, раширеној форми у хуманистичкој кореспонденцији.[684] Своја писма је за живота сакупљао и објавио у *Епистоларију*.[685]

Међу антиосманским писмима-трактатима карактер крсташких планова носе писма венецијанском патрицију и хуманисти Лудовику Фоскаринију из 1463. године,[686] дужду Кристофору Мору (1462–1471) из 1464. године[687] и дужду Николу Трону (1471–1473) из 1471. године.[688] За разлику од других писама које су за тему имала османску претњу, три наведена писма не задржавају се искључиво на крсташкој пропаганди, већ садрже конкретне предлоге за организацију и вођење рата, обавештења о турској војсци, те друге елементе типичне за жанр крсташких планова. Франческо Филелфо своје крсташке планове

---

[680] Viti, "Filelfo, Francesco"; Margaret Meserve, "Nestor Denied: Francesco Filelfo's Advice to Princes on the Crusade against the Turks," *Osiris* 25, no. 1 (2010): 48.

[681] Marcello Simonetta, "Pius II and Francesco Sforza: The History of Two Allies," in *Pius II, "El Più Expeditivo Pontifice,"* ed. Z.R.W.M. von Martels and Arjo J. Vanderjagt (Leiden: Brill, 2003), 147–170.

[682] Meserve, "Nestor Denied", 50–51.

[683] Meserve, "Nestor Denied", 50; Hankins, "Renaissance Crusaders", 177.

[684] О овом жанру опширније в. Emil J. Polak, *Medieval and Renaissance Letter Treatises and Form Letters*, 3 vols (Leiden; New York; Köln: Brill, 1992–2015); Pavel Soukup, "The Polemical Letters of John of Capistrano against the Hussites: Remarks on Their Transmission and Context," in *The Grand Tour of John of Capistrano in Central and Eastern Europe (1451-1456). Transfer of Ideas and Strategies of Communication in the Late Middle Ages*, ed. Paweł Kras and James D. Mixson (Warsaw, Lublin: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo KUL, 2018), 259–273.

[685] Francesco Filelfo, *Collected Letters - Epistolarium Libri XLVIII*, ed. Jeroen de Keyser, vol. 1 (Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2015), 10.

[686] Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 917–934, no. 19.13.

[687] Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 973–993, no. 21.01.

[688] Francesco Filelfo, "To Nicolò Tron", 1473–1479, no. 34.23.

није састављао ни по чијој наруџбини, већ су писани као одраз личне тежње за ослобођењем хришћанског Истока од Османлија. Истовремено, служили су као средство за Филелфову самопромоцију као стручњака за турско питање.[689]

7.1. Писмо Лудовику Фоскаринију (1. август 1463)

Филелфово писмо-трактат упућено угледном венецијанском племићу Лудовику Фоскаринију[690] настало је у јеку антиосманских крсташких активности папства и Венеције, свега три дана након венецијанске објаве рата Османлијама 1463. године. У уводу писма, Филелфо се присећа Мантовског сабора, хвалећи Фоскаринијев противтурски говор и жалећи за пропуштеном приликом да Османлије буду побеђене.[691] Страх који је на латинском Западу владао од османске војске Филелфо је сматрао неоснованим. Турска је војска представљена као малобројна, а највећи део чинили су поробљени хришћани који су

[689] Meserve, "Nestor Denied", 51, 62–63. Иако је комуницирао са већином грчких емиграната и људима који су подржавали идеју рата против Турака, Филелфо је, највероватније свесно, игнорисао Николу Сагундина, грчког хуманисту блиског папству и једног од заговорника рата против Турака, сматрајући га ривалом по питању стручности за Османлије и противтурско крсташтво. John Monfasani, "Filelfo and the Byzantines", 13–21. О Сагундину в. Cristian Caselli, "Interpreter, Diplomat, Humanist: Nicholas Sagundinus as a Cultural Broker in the 15th-Century Mediterranean," in *Byzantium in Dialogue with the Mediterranean*, ed. Cristian Caselli (Leiden: Brill, 2019), 226–244.

[690] Патрицијe Лудовико Фоскарини био је веома утицајна личност политичког живота Венеције средином XV века. Ватрено је заговарао противтурску политику. Као венецијански посланик на Сабору у Мантови (1459), сусрео се са другим прокрсташким хуманистима, попут Флавија Бјонда и Франческа Филелфа. Обављао је више функција, од подесте и јавног тужиоца, преко посланика Серенисиме у Риму, до члана Већа десеторице у Венецији. Сакупљао је и читао дела класичних грчких историчара попут Херодота, Тукидида и Апијана, али и црквених отаца, као што су Јован Златоусти и Јован Касијан, до којих је долазио захваљујући пријатељствима са хуманистима. Од почетка седамдесетих година XV века, постепено се повлачио са важнијих функција, посветивши се читању и изучавању класичних дела. Умро је 1480. Године. Giacomo Moro, "Foscarini, Ludovico," in *DBI*, vol. 49 (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1997), https://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-foscarini_%28Dizionario-Biografico%29/ (12.3.2025); Margaret L. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance* (Princeton: Princeton University Press, 2014), посебно 316–374.

[691] Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 917–919.

били непријатељи Турака.[692] Ови становници „Горње Мезије, Македоније и целе Тесалије“, нису поседовали адекватно оружје, будући да су се бавили сточарством, а у поход су ишли „не због битке, већ због пљачке“ и често су напуштали турску војску.[693]

Како би додатно аргументовао став о османској слабости, Филелфо је наводио да је Мехмедово освајање Константинопоља било више последица дугог исцрпљивања града и болести него војне вештине Турака. Венецијанска помоћ могла је спасити „тај Константинопоље, Нови Рим“, а да је била послата „нити Трибали (који се сада Србима зову), нити Пелопонежани не би вољно пришли Турцима“.[694] Називање Константинопоља „Новим Римом“ показује одлике хуманистичког инклузивног наратива према ромејству Византије. Мехмедово освајање Трапезунта и Митилине (Лезбоса) приказано је, попут освајања Константинопоља, као последица хришћанског страха, а не турске војне моћи.[695] Наратив о освајању „Доње Паноније“, одн. Босне „са Стефаном краљем и његовим стрицем Радивојем [Остојићем, прим. И.С.]“, служио је истој сврси деградације османске војне силе.[696] Судећи

[692] „[...] alii sunt Christiani et nobis benivoli, alii cum nuper Christum vel metu vel spe alicuius commodi abnegarint, Turcis amici esse non possunt“ („[...] или су хришћани и нама наклоњени, или они који су се недавно одрекли Христа, што из страха, што због наде за каквом угодношћу, [и] не могу бити пријатељи Турака“). Ibid., 919.

[693] „Sunt enim hi omnes capratii et bubulci atque huiusmodi pastorum genera superioris Mysiae, Macedoniae totiusque Thessaliae, qui expeditionem sequuntur ultro non ad pugnam, sed ad praedam, quippe qui, ubi primum viderint hostem intrepide ac strenue frontem ostendere atque in pugnam ruere, ipsi continuo terga vertunt neque usquam gentium consistunt, donec sese aut ad montes aut in tutos locos aliquos receperint“ („Сви су, заиста, ови овчари и козари и пастири сличне врсте у Горњој Мезији, Македонији и целој Тесалији, који у борбу не иду вољно, већ зарад пљачке, јер када каквог непријатеља виде да без страха и храбро напредује и хрли у битку, они сами одмах побегну и нигде међу људе не иду док се сâми не склоне што у планине, што на неко друго безбедно место“). Ibid., 920.

[694] „Cui tamen ipsi adesse vos (ut par fuerat) si voluissetis, qui nunc tantus terror imminet nullus esset. Nova enim Roma illa Conotantinopolis ita ut erat exanguis ac fere exanima, si servata esset quod facili vestra poterat minimaque impensa fieri, neque Triballi (quos nunc Servos nominant) neque Peloponneses sponte dedit issent ad Turcos“. Ibid., 920.

[695] Ibid., 920.

[696] „At citeriorem Pannoniam una cum ipso Stephano rege atque resis patruo Rhiadivoi in praesentia qua vi cepit?’ Sola ipsiuis regis vaecordia et stulti cia, qui dum fide Turciaca tutum putat […] non intelligebat nullam in infidelibus esse filem. […] Itaque et Pannonia ipsa (quae Bosthnea nunc vocatur) sine praelio capta atque in praedam versa, et rex per omnem contumeliam una xum patruo truculentissime iugulatus“ („Али како је [и] на који начин у наше време Доњу Панонију, заједно са сâмим Стефаном [Томашевићем, прим. И.С.] краљем и његовим стрицем

по опису пада Босне, Филелфо је био релативно добро упућен у догађаје из јуна 1463. године који су оставили снажан утисак на савременике, пре свега у Венецији и Угарској.[697] Историјски догађаји на које се Филелфо даље осврће, као што су Тамерланова победа над Бајазитом I, Дуга војна и ратовање Јована Хуњадија, такође су стављени у контекст умањивања османске војне силе.[698]

Тиранија, крвожедност и варварство доминирају у Филелфовом приказу Мехмеда II.[699] Због варварске природе, Турци наводно нису поседовали никакав ауторитет међу покореним народима, јер су „по својој природи робови“ („[…] qui natura etiam servi sunt“). Као супротност османском варварству постављена је племенитост Венеције, која је због свог угледа имала обавезу да поведе поход против Османлија.[700] Истицање изузетног места Венеције у антиосманском походу могло је служити као реторичко средство за мотивисање публике на рат. Такође, одражавало је слику дела хуманиста који је Венецију перципирао као носиоца обнове (*renovatio*) античких вредности, одн. као „други Византион“ („quasi alterum Byzantium“), како ју је Висарион описивао.[701]

Други део плана тиче се практичног вођења рата. По питању крсташких рута, аутор је предлагао две: „једну кроз Горњу Панонију, коју Угари насељавају, другу кроз Италију“.

Радивојем, освојио? Једино захваљујући будалаштву и лакомислености тога краља који се под турском вером сматрао безбедним […], не узимајући у обзир да међу неверницима никакве вере нема. […] Тако је речена Панонија (коју сада зову Босна) без борбе пала и у пустош била претворена, а краљ је, уз сво понижење, са својим стрицем најокрутније погубљен“). Ibid., 920–921. „Доња Панонија“ је назив који је Филелфо користио за Босну и у другим својим писмима. Constanza, “I Serbi e al guerra al Turco”, 199–204.

[697] О последњим данима Босанског краљевства, погубљењу краља Стефана Томашевића и кнеза Радивоја под Јајцем или Кључем, као и паници која је после пада Босне завладала у Венецији в. Filipović, *Bosansko kraljevstvo*, 323–330, 428–452; Срђан Рудић, Дубравко Ловреновић, и Павле Драгичевић, ур., *Пад Босанског краљевства 1463. године* (Београд; Сарајево; Бања Лука: Историјски институт; Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву; Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2015); Stanko Andrić, “O obitelji bosanskog protukralja Radivoja Ostojića,” u *Stjepan Tomašević (1461-1463) - slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, ur. Ante Birin (Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Katoličko bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2013), 123–124.

[698] Francesco Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 921–922.

[699] Ibid., 922–924.

[700] Ibid., 924.

[701] Centanni, *Fantasmi dell'antico*, 77–82; Mohler, *Kardinal Bessarion*, vol. 3, 542, no. 63.

Бржом, угоднијом и јефтинијом сматрао је другу, којом би се војска пребацила од Бриндизија до Драча.[702] Након исцрпног описа идеалног вође похода, Филелфо прелази на разматрање потенцијалних савезника на терену.[703] Значајна савезничка улога припала би Скендербегу, одн. „Александру“, који је описан као најмоћнији господар у Албанији.[704] Инсистирајући на имену Александар, за разлику од „турског“ облика, Филелфо је, попут раније Лампа Бирага, наглашавао европски и хришћански идентитет албанског војсковође и алудирао на паралеле са Александром Великим.[705] Скендербег је, према Филелфу, потпуно презирао Турке којима је желео да се освети због наводних увреда које је некада трпео као турски талац.[706] Албанска пешадија и коњица описана је као „веома бројна“ („plurimus“). Кратко наводећи да Албанци воде порекло са Кавказа, Филелфо истиче њихову „неустрашивост и ратоборност“ („homines feri et bellicosi“), те непријатељство према Турцима.[707]

Поред Албанаца, као потенцијални крсташки савезници оцењени су други хришћански народи приморани да служе „варварима“.[708] Како би се одржала добра воља

[702] „Duae sunt quamexpeditissimae viae adversus Turcos: altera per ulteriorem Pannoniam quam Hungari incolunt, altera per Italiam. Et haec sane longe est et facilior et commodior vobisque gloriosior. Nam traiicere ex Brundisio Italicum exercitum in agrum Dyrrachinum, brevis est et temporis et impensae“. Francesco Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 925.

[703] Ibid., 925–926.

[704] „[…] Alexander preaterea, qui Turcorum linqua Scander dictus est, et in Albania, quae tris eas provincias et nomine suo et viribus est complexa, plurimum potest“ („[…] Александар, такође, који је од Турака [њиховим] језиком назван Скендербег има највећу моћ и у Албанији, у којој је својим именом и моћи стекао оне три провинције“). Ibid., 927.

[705] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 57; Schmitt, *Skanderbeg*, 15–16.

[706] Francesco Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 927.

[707] Ibid., 927–928.

[708] „Vix ingressus Epirum vester exercitus videbit Thessaliam omnem ed se gratulatum concurrentem aliudque nihil molientem quam ultionem in Turcos diuturnae acerbaeqze servitutis, modo omni iniuria vestri milites maleficioque abstineant. Consequenturque deincepse reliqui omnes finitimi populi, et qui in eversis urbibus sedent, et qui habiti pro mancipiis cum Turcis contra Christianos coguntur Christiani bellum gerere“ („Једва да ће ваша војска ући у Епир, а већ ће видети целу Тесалију како јој трчи да честита, не жудећи ни за чим другим до да се освети Турцима за дуго и горко ропство, уколико се ваши војници суздрже од сваке неправде и злодела. Потом ће следити сви

локалних хришћана, Филелфо је апеловао да војска при пролазу не чини према њима никакве злочине.[709] Говорећи о правцу напада из Угарске, Филелфо је наводио Дунав као значајну природну препреку и границу између хришћана и Османлија. Као стратешки најважнија угарска тврђава истакнут је Београд, о коме хуманиста пише као о граду који се некада налазио у српским, онд. „трибалским" земљама.[710] У даљем тексту, Филелфо се дотиче питања савезништва Угарске и Венеције, заштите италијанских граница и јачања флоте.[711]

Значајан део трактата односи се на „повратак Пелопонеза, који речени Турци држе заузетим захваљујући искварености грчких господара".[712] Повратак би спровела добро опремљена, не пуно бројна крсташка копнена војска која би имала задатак да запоседне Коринтску превлаку. Уколико би Османлије послале појачање, а Угри, услед недостатка средстава, оклевали да нападну, не би требало ризиковати напад на Коринт.[713] При освајању се рачунало на помоћ Пелопонежана и Албанаца.[714] Као разлог за османски страх од

остали народи и они који бораве у разореним градовима, и који су, будући за робове [сматрани, прим. И.С.], били приморани да, као хришћани, са Турцима воде рат против [других] хришћана"). Ibid., 928.

[709] Ibid., 928.

[710] „Habent hi ex altera Danubii parte Bellogradum in Tribalis, quibus Turci superbissime dominantur" („Имају они [Угари, прим. И.С.] Београд, са друге стране Дунава, у [земљама] Трибала којима Турци најнадменије владају"). Ibid., 929. О стратешком значају Дунава у позном средњем веку в. Miloš Ivanović and Neven Isailović, "The Danube in Serbian-Hungarian Relations in the 14th and 15th Centuries," *Tibiscum – Acta Musei Caransebesiensis. Serie Nouă. Istorie – Arheologie* 5 (2015): 377–393. Раније у писму, при опису османских освајања, Филелфо је, такође, навео да је Београд остао слободан од Турака „у [земљи] Трибала" ("Quid enim in Triballis aliud restat praeter Bellogradum?"). Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 923.

[711] Ibid., 929–930.

[712] „[...] ad recuperandam Peloponensum, quam iidem Turci Graecorum principum vitio tenent occupatam". Ibid., 920.

[713] Ibid., 930–931.

[714] „[…] cum ipsis non minus metuendi sint Peloponnenses, quos tot calamitatibus et contumellis et onerarint et continenter onerant, quam milites vestri. […] Praeterea equitatu peditatuque militum Albanensium pleraque Peloponnesium montium iuga referta sunt" („[…] јер они [Турци, прим. И.С.], онолико колико [се плаше] ваших војника, ништа мање не треба да се плаше Пелопонежана, којима су толика злодела и увреде нанели и стално наносе. […] Такође, већина пелопонешких планинских гребена пуна је коњице и пешадије албанске војске"). Ibid., 931.

албанске освете Филелфо наводи да су Турци „на почетку освајања Пелопонеза“ починили велики покољ албанског становништва.[715] Судећи по хронологији догађаја, исказ би се могао односити на масакар становништва при освајању Кастрице (1460) или, вероватније, при паду града Гардики (1460), након чије предаје је око 6.000 становника мучено и убијено.[716]

У наставку текста Филелфо разматра географске одлике Пелопонеза. Планински венац Китерон („Cithaeron“) приказан је као тешко проходан, са стазама „стрмим, уским и суровим“ („et praeceps et angusta et aspera“), што би отежавало прелаз хришћанске војске, али и већи напад османске војске.[717] Филелфо је предлагао да хришћани по освајању обнове зидове Хексамилиона на Коринтској превлаци, јужно од Китерона и да утврде супротну страну планинског венца, што би било лако извести због обиља ресурса.[718] Пелопонез је представљен као место на коме се још увек чува древна грчка култура.[719] Ауторов став одговара истакнутом месту које је Пелопонез заузимао у хеленском идентитетском

[715] „[…] propter eam caedem, qua initio captae Peloponnesi in magnum Albanensium numerum usi sunt […] non vehementer timere non debent” („[Турци, прим. И.С.] треба да се плаше због оног покоља који су на почетку освајања Пелопонеза међу великим бројем Албанаца учинили“). Ibid., 931.

[716] Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 175; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 225–226; Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, vol. 1, 268–270. Покољ у месту Гардики успео је да избегне заповедник тврђаве, захваљујући томе што је његова жене Евгенија, иначе албанског порекла, била полусестра великог везира Махмуд-паше Анђеловића. Кенет Сетон напомиње да вести о покољу нису забележене код Критовула, Халкокондила и Сфранцеса, већ да их доноси једино Псеудо-Сфранцес који није увек сасвим поуздан извор. Setton, *The Papacy*, vol. 2, 225–226. Константин Михаиловић из Островице, међутим, сведочи да је управо на почетку освајања Мореје Мехмед „освајајући градове, убијао, људима кости ломио и друге свирепости чинио“. Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 112–113. Тврђава Гардики није надживела турско освајање. Antoine Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe* (Paris: De Boccard, 1969), 423–425.

[717] Francesco Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 931-932.

[718] Ibid., 932.

[719] „Nam si quibus in Graecis reliquum est quicquam pristinae illius celebrisque virtutis, id in Peloponnensibus maxime elucescit“ („Јер ако је у неком од Грка остало нешто од оне некадашње и слављене врлине, то у Пелопонежанима највише сија“). Ibid., 932.

дискурсу византијских интелектуалаца у XV веку, са којима је Филелфо могао доћи у додир, а који су поникли у кругу Плитонове академије.[720]

Мање реалним чине се Филелфови предлози да би у случају ратног успеха крсташи могли да сагради зид преко Коринтске превлаке, чиме би се повезала јонска и егејска страна, или да Коринтску превлаку „потпуно одсеку од копна“ („Isthmo rursum a continente abscisso“). Физичким одсецањем, Пелопонез би дошао сасвим под венецијанску власт и уместо „Peloponnesus“ могао би се назвати „Venetonnesus“.[721] У епилогу, аутор позива на борбу и изражава наду у успешан исход рата „не само за повратак Пелопонеза, већ да сав тај покварени и прљави збир Турака сакупљен са сметлишта свих пљачкаша и лопова из целе Европе буде истргнут, искорењен, растргнут и сломљен“.[722]

7.2. Писмо дужду Кристофору Мору (15. март 1464)

Писмо-трактат дужду Кристофору Мору писано је у сличном контексту као и план за Лудовика Фоскаринија. Антиосманска хришћанска коалиција је у тренутку писања писма за дужда Мора већ била склопљена, а рат папском булом проглашен за крсташки.[723]

---

[720] Lamers, *Greece reinvented*, 28–62.

[721] Francesco Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 932. Идеја о одвајању Пелопонеза од копна преузета је од идеје о копању канала коју су имали македонски краљ Деметрије I Полиоркет, те римски владари Јулије Цезар, Калигула и Нерон. Филелфо, који је највероватније свој наратив преузео од Плинија Старијег, назива их збирно „неким краљевима из древних времена“ („reges aliqui priscis temporibus“). Ibid., 932. Уп. са Плинијевим наративом у Pliny the Elder, *The Natural History*, ed. Henry Thomas Riley, trans. John Bostock (London: George Bell, 1898), https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D4%3Achapter%3D5#note6 (15.1.2026). О стратешком значају Коринтског канала и залива в. David K. Pettegrew, *The Isthmus of Corinth: Crossroads of the Mediterranean World* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016).

[722] „[…] non modo ad recuperandam Peloponnesum, sed ad omnem sceleratam illam et spurcam Turcorum ex omnium latronum ac furum steruilinio collectam colluvionem ex universa Europa evellendam, extirpandam, discerpandam, conterendam“. Francesco Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 933.

[723] Кристофоро Моро био је венецијански дужд у време трајања Османско-млетачког рата (1463–1479). Потицао је из угледне патрицијске породице. Обављао је неколико цивилних функција, међу којима се истиче учешће у Већу десеторице. Биран је за дипломатске мисије у Фиренци и Риму. Антиосманско крсташтво је начелно заговарао, али опрезније у односу на Фоскаринија. Годину дана по избору за дужда, одлучио се на

Филелфо свој план почиње опширним уводом, хвалећи дуждеве и врлине Сената и жалећи за ранијим оклевањима у супротстављању Османлија.[724] Слично плану за Фоскаринија, Филелфова основна идеја била је да умањи снагу османске војске. Турска освајања хришћанских области упоређена су са освајањима „слабих и немоћних жена“ („mulieribus imbecillisque potentatibus“).[725] Азијске османске трупе процењене су на око 50.000 недовољно јаких војника, док је европску војску чинило 25.000 турских и исто толико хришћанских војника.[726]

Након кратког осврта на лако турско наоружање и организацију војске, Филелфо пише о хришћанима „из Европе, Мезије, Тесалије и осталих блиских равница“ који су служили у турској војсци. Писање се највећим делом ослања на представе из плана за Фоскаринија. Хришћани југоисточне Европе представљени су као махом сточари, који су у османским походима учествовали највише због пљачке, притом често дезертирајући.[727] Остатак османске војске представљен је као потпуно варварски.[728] Филелфо напомиње да се није могло рачунати да ће се источни хришћани борити против крсташа, одн. сабраће

објаву рата Османлијама, у коалицији са папством, Угарском и Бургундијом. Управо га је инсистирање на потреби продужетка рата коштало популарности у венецијанској јавности, уз оптужбе за похлепу и лицемерје. Моро је одржавао везе са угледним верским предводницима свога времена, попут фрањевца Бернардина из Сијене и кардинала Висариона. Умро је 1471. године у Венецији. Giuseppe Gullino, “Moro, Cristoforo,” in *DBI*, vol. 77 (Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 2012), https://www.treccani.it/enciclopedia/cristoforo-moro_(Dizionario-Biografico)/. Mohler, *Kardinal Bessarion*, vol. 3, 514–515, 529–530, 541–543 549–550, nos. 51, 58, 63, 69; Meserve, “News from Negroponte”, 440–480.

[724] Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 973–975.

[725] „Intelligebant Turci ante id temporis, dum alios Christianos bello premeret, rem sibi esse cum mulieribus imbecillisque potentatibus“. Ibid, 975.

[726] Ibid., 975–976.

[727] Ibid., 976–977.

[728] Ibid., 977.

која би им донела слободу.[729] Служење „зверским“ варварима приказано је као понижење за поробљене хришћане.[730]

Султан Мехмед представљен је као оличење османског варварства, са нарочитим нагласком на садизам, пожуду, похлепу и сујеверје.[731] Филелфо сликовито описује страдања хришћана под Османлијама, а нарочито племства, чиме је могао утицати на емпатију међу публиком која је пре свега долазила из племићких редова. Описани су погубљење Луке Нотара са синовима у Константинопољу, Мехмедово наводно силовање извесног „безазленог дечака Јакова“ („pudicum puerum Iacobum“), те погубљење господара Лезбоса Николе Гатилузија и трапезунтског цара Давида Великог Комнина.[732]

Држећи се структуре плана за Лудовика Фоскаринија, Филелфо је други део плана за Кристофора Мора посветио питањима ратне стратегије. Апелујући на обавезу дужда и Венецијанаца да се одазову вапајима источне сабраће, аутор напомиње да му је циљ излагати о рату на копну, јер за поморским ратом Мехмед не би посегао знајући за венецијанску премоћ.[733] Пелопонез би наставио да буде поприште борби. Сиђизмондо Малатеста је у Морејu требало да поведе војску од 8.000 ратника, што би било довољно

[729] „Qua igitur animi alacritate manum cum his conserant, quos optant fore victores, quo a terririma et truculentissima servitute in libertatem se vindicent?“ („Са којом ће се, дакле, снагом духа упустити у битку против оних за које се надају да ће бити победници који ће их из најстрашнијег и најокрутнијег ропства у слободу увести?“). Ibid., 977.

[730] „Quid enim magis infortunatum, quid horribilius, quid abominabilius aut dici queat aut cogitari quam Turcis servire, quibus nullum est hominum genus neque abiectius neque crudelius neque foedius, nullum magis spurcum, nullum oscoenius, nullum omnino magis nequam? Quam enim in illa barbarie pietatem invenias […]?“ („Шта, заиста, може бити несрећније, страшније, одвратније рећи или помислити, него да се служи Турцима, од којих ниједан народ људски није ни одвратнији, ни окрутнији, ни гаднији, нити прљавији, нити уопште покваренији? Какву, дакле, побожност можеш наћи у том варварству?“). Ibid., 977.

[731] Ibid., 978–984. Филелфо врло успутно, у оквиру приче о Мехмедовој немилосрдности у борби за елиминацију свих претендената на османски престо, наводи да је султан „рођен од мајке Албанке и робиње“ („natus matre et Albana et serva“), одн. да је имао хришћанско порекло. Ibid., 981. Аутор, међутим, није градио даљи наратив око овог податка. Навод о хришћанском, одн. немуслиманском пореклу Мехмедове мајке Хуме Хатун у складу је са наводима из других извора. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, 11–12; Heath W Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany, N.Y.: State University Of New York Press, 2003), 153.

[732] Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 978.

[733] Ibid., 984–987.

уколико Мехмед не би послао појачање својим одредима.[734] Освајање Коринта и Коринтске превлаке истакнути су као стратешки значајан подухват.[735]

Хришћанску војску би, поред венецијанске, чиниле угарске, миланске и бургундске трупе. Савезништво са муслиманима, попут Узун Хасана, није препоручивано.[736] Насупрот томе, предлагао је савезништво са Скендербегом и Албанцима. Скендербег је, као бивши османски талац, познавао турску војску и „држи под својом влашћу људе навикнуте на стално ратовање".[737] Поновљена је теза о „азијском пореклу" Албанаца као народа са Кавказа. Описани су као „људи снажног тела", радни, али „сиромашни и похлепни и, стога, жељни нових господара" од којих би могли да добију новац. Било је потребно платити их, али не превише.[738]

Азијско порекло у хуманистичком дискурсу било је синоним за варварство.[739] Међутим, слично Бугарима у плану за Фоскаринија, мотив варварства у албанском случају није служио унижавању одређене групе народа, већ као потенцијал који је у рату требало искористити. Примарна улога Скендербега била би „да одвуче турске снаге, више него да

---

[734] „Instituistis in Peloponnesum rursus exercitum mittere, equites ad tria millia, pedites ad quinque millia, duce Sigismundo Malatesta. Et imperatori placet, et copiae modo ab ea regione absit Mahometus ipse; quod eius rei vestra opera curatum iam audio". Ibid., 987. Сиђизмондо Малатеста био је господар Риминија и велики љубитељ грчке културе, посебно Гемиста Плитона. Био је у сукобу са Пијем II, који га је екскомуницирао 1460. године под низом оптужби за содомију, јерес, атеизам, братоубиство и др. Почетком марта 1464. године, Венеција је са Малатестом, без саветовања са папом, уговорила услове војводиног војног ангажовања на Пелопонезу. Anthony F D'Elia, *Pagan Virtue in a Christian World: Sigismondo Malatesta and the Italian Renaissance* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2016), 149–222, 269; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 251–252.

[735] Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 991–992.

[736] Ibid., 987–988.

[737] „Scander vero bellicosissimus est et inter Turcos diu multumque versatus, utpote qui a patre iis puer deditus obses fuerit, habetque sub ditione sua populos continuis bellis assuetos". Ibid., 987.

[738] „Albani enim […] populi sunt origine Asiatica […] qui Caucaso monte a Colchis divisi, ad Indos prope usque protenderent. Unde […] intra sinum Hadriaticum consederunt. Ingenio sunt vario, robusto corpore et laborum tolerantissimi, egeni tamen et cupidi, ob idque rerum novarum studiosi. […] Pecuniis retinendi sunt in fide, sed non admodum multis". Ibid., 987.

[739] Margaret Meserve, "From Samarkand to Scythia: Reinventions of Asia in Renaissance Geography and Political Thought," in *Pius II, "El Più Expeditivo Pontifice,"* ed. R. W. M. von Martels and Arjo J. Vanderjagt (Leiden: Brill, 2003), 13–39; Bisaha, *Creating East and West*, 44–60.

[их] потисне“ („ad distrahendas Turcorum vires potius quam reprimendas“). Малобројност албанске војске онемогућавала је већи сукоб са Турцима, али је кроз њихове пљачке и мање окршаје османска војска могла бити значајно ослабљена.[740]

Филелфо је истицао угарске трупе као најподобније за вођење рата после италијанских, будући да су Угари били посвећени рату, побожни и гајили изразиту мржњу према Турцима.[741] Филелфова процена војне способности била је више базирана на карактеристикама народа неголи на реалним знањима о ратној вештини. Попут великог броја других хуманиста, Филелфо није био војник, нити је располагао прецизним подацима о војној снази народа о којима је писао. Мањак војничког знања надокнађивао се фокусом на особеностима народâ.[742]

Предност угарског краља била је могућност сакупљања војске „из обе Панониje“ („ex utraque Pannonia“), одн. из Угарске и Босне, те „од Влаха, за које је знано да су некада били Боји, [и] од Сармата, Чеха, Немаца и од других суседних хришћанских народа“.[743] За разлику од других аутора планова, попут Бирага, Бјонда и Калимаха, Филелфо Власима не приписује римско или дачко, већ келтско порекло, свакако их укључујући у скуп класичних народа. Сармати из Филелфовог текста могли су бити Пољаци,[744] етнички неодређено становништво северно од Црног мора[745] или Руси, како их у својим плановима именују

[740] Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 987

[741] Ibid., 988–989.

[742] John Howland Rowe, “The Renaissance Foundations of Anthropology,” *American Anthropologist* 67, no. 1 (1965): 1–20.

[743] „[…] non solum ex utraque Pannonia, sed ex Valacchis (quos olim Boios fuisse compertum est), ex Sarmatis, ex Boemis Germanisque et ex aliis finitimis populis Christianis“. Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 990.

[744] О везивању Пољака за Сармате у хуманистичком дискурсу в. Bartłomiej Szymon Szmoniewski, “Ethnogenesis of Slavs Viewed from Polish Perspective,” *Bulletin of Russian and Slavic Studies* 12 (2020): 28–30; Oleksii Rudenko, “‘Don’t Look Back in Anger’”: The Classics, Early Modern Authors, and Making the Polish-Lithuanian Origin Accounts,” in *Genealogisches Wissen in Mittelalter und Früher. Neuzeit Konstruktion – Darstellung – Rezeption*, hrsg. Giuseppe Cusa and Thomas Dorfner (Berlin; Boston: De Gruyter, 2023), 159–182.

[745] Romualdas Girkus and Viktoras Lukoševičius, “Europine Sarmatija Ankstyvojoje Kartografijoje,” *Geodesy and Cartography* 36, no. 3 (2010): 123–129; Матвей Меховский, *Трактат о двух Сарматиях*, ур. С. А. Аннински (Москва; Ленинград: Акад. наук СССР, 1936).

Калимах и Келадин.[746] Будући да Филелфов исказ подразумева Угарску као стожер окупљања околних народа, последње решење чини се најмање вероватним.

Подршка папе Пија II, Филипа Доброг и савети кардинала Висариона виђени су као веома значајни за венецијанско ратовање.[747] Поред кардиналске, Филелфо је истицао Висарионову патријаршијску титулу („Constantinopolis patriarcham“), као и углед који је имао међу Грцима, због чега су га се Османлије посебно плашиле.[748] Филелфо је са Висарионом био дугогодишњи пријатељ, а везе кардинала са Венецијом биле су присне, те је Филелфову похвалу Висариону могуће видети у наведеном контексту.[749] Осврћући се још једном на стратешку важност Пелопонеза, трактат се завршава похвалама Кристофору Мору и апелом да се што пре предузме крсташки поход.[750]

[746] Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 83–84; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 250.

[747] Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 992. Орсато Ђустинијано, адмирал венецијанске флоте у Егеју, истакнут је као оличење венецијанске поморске силе. О Ђустинијану в. Setton, *The Papacy*, vol. 2, 251; Tessa Beverley, “Venetian Ambassadors 1454-94: An Italian Elite” (Doctoral dissertation, University of Warwick, 1999), 129–130, 142, 302.

[748] „Habetis praeterea legatum istum apostolicum, Bessarionem, cardinalem et Constantinopolis patriarcham, qui, ut est vir rerum divinarum omnium scientissimus et idem peritissimus humanarum, magno vobis ad hanc rem, et Christianis universis usui est futurus. Nam et religione Graecis est omnibus venerabilis, et infidelibus auctoritate admodum formidabilis“ („Имате, такође, тог апостолског легата, Висариона, кардинала и патријарха Константинопоља, који ће бити надаље од велике користи вама и свим хришћанима у овој ствари, будући да је човек са највећим знањем о божанским стварима и једнако највештији у људским. Јер је истовремено од свих Грка највише поштован због вере, а неверницима је најстрашнији због ауторитета“). Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 992–993.

[749] Mohler, *Kardinal Visarion*, vol. 3, 542, no. 63; Silvia Ronchey, “Bessarion Venetus,” in *Philanagnostes. Studi in onore di Marino Zorzi*, ed. Chryssa Maltezou, Peter Schreiner, and Margherita Losacco (Venezia: Edizioni dell’Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini, 2008), 375–401; Leaci “Il pericolo ottomano”, 917–936; Monfasani, “Filelfo and the Byzantines”, 17–18 (оригинал Pages: 13–21).

[750] Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 991–993.

7.3. Писмо дужду Николу Трону (1471)

Већина идеја изложених у претходна два Филелфова плана поновљена је у плану за Моровог наследника, дужда Никола Трона.[751] План је краћи у односу на претходна два. Почетак карактерише уздизање дуждевих и врлина Сената, те истицање Венеције као кључне за ослобођење хришћана од Турака.[752] Новост у односу на претходне планове јесте додатак историјског наратива у коме је кривица за долазак Турака и, коначно, пад Константинопоља приписана Јовану Кантакузину.[753] Филелфов приказ обликован је комбинацијом наратива из савремених латинских и грчких извора, уз могућност поседовања личних сазнања добијених путем директних контаката са Византинцима.[754]

[751] Николо Трон био је успешан трговац на Медитерану. Временом је трговачки посао заменио политичком каријером, доспевши до члана Већа десеторице. Био је учесник османско-млетачког рата, саветник дужда Кристофора Мора, те венецијански посланик у Риму. По доласку на чело Републике, наставио је рат против Турака, отпочео изградњу Арсенала, увео новчану реформу која је настојала да елиминише новац лошег квалитета и побољша финоћу дуката. Такође, ушао је у краћи сукоб са папством око оптужби за шпијунажу у Венецији. Умро је 1473. године. Martino Mazzon, "Tron, Nicolò," in *DBI*, vol. 97 (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2020), https://www.treccani.it/enciclopedia/nicolo-tron_(Dizionario-Biografico)/ (18.3.2025).

[752] Francesco Filelfo, "To Nicolò Tron", 1473–1474.

[753] „[…] cum primum Turci per impium illum hominem et execrabilem, Theodorum Cantacuzenum, ex Asia in Europam traducti sunt adversus generum, Iohannem Palaeologum, Constantini illius avum, quo imperante Constantinopolis modo periit" („[…] када су Турци први пут доведени из Азије у Европу, посредством оног неверног и мрског човека Теодора Кантакузина [цара Јована VI, прим. И.С.], против [свога] зета, Јована Палеолога, деде оног Константина, за чијег царевања је Константинопољ недавно уништен"). Ibid., 1474. О историјским догађајима и Кантакузиновој улози у грађанском рату у Византији (1341–1347) в. Donald M. Nicol, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383* (Cambridge: Cambridge University Press), 46–83.

[754] Теза о доласку Турака у Европу на позив царског претендента у току грађанског рата јавља се у раније писаним делима Николе Сагундина (*De familia Otumanorum*) и Пија II (*De Europa*), али без непосредног помена Кантакузиновог имена и без повезивања са каснијим догађајима. Nicolaus Sagundinus, *Otthomanorum Familia*, 6v–7r; Pius PP. II, *De Europa*, 64. Кантакузин се као иницијални „кривац" за Божје проклетство и коначан пад Ромејског царства јавља у Дукиној *Историји* (о. 1462). Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 66–67, 72–75.

Због немарности хришћанских владара османска моћ је временом порасла, до мере да је рат сада требало водити за сопствене домове и опстанак хришћанства.[755]

Прелазећи на конкретне ратне предлоге, Филелфо је истицао да је најпре ваљало постићи сагласје у Венецији, те обезбедити мир и војно јединство у Италији посредством папе Сикста IV.[756] Рат на копну остао је у фокусу крсташког планирања, док је флота примарно имала задатак да спречава Турке да заузму Евију, Крит и „друга острва и градове на мору“ („maritimas alias vel insulas vel urbes“).[757] Теза о османској војној слабости поновљена је у плану за дужда Трона, као и увереност у избијање побуне поробљених источних хришћана након доласка крсташа.[758]

Поновљене су идеје о ратоборности Угара, а укључивање наратива о пореклу Панонаца представља новост у односу на претходна два плана. Исказ се ослања на легенду о киклопима, према мотивима из Апијанових *Илирских ратова*.[759] Према Филелфовој причи, киклоп Полифем са Сицилије имао је тројицу синова, Келта, Илирија и Гала који су били родоначелници три велика народа. Панонци су водили порекло од Илирија, од кога су, такође, потицали „и Скордисци и Пеонци, те Трибали, који су такође дали имена народима које су потчинили“.[760] Пошто су потицали од ратоборног Полифема, Панонци су наследили изразиту љубав према рату. Име „Hungari“ добили су касније, „од скитских досељеника“ („ab incolis Scythis“).[761]

[755] Francesco Filelfo, “To Nicolò Tron”, 1474-1475.

[756] Ibid., 1475–1476.

[757] Ibid., 1476.

[758] „Ceteri vero maiore ex parte ex nostra sunt religione, qui Turcis inviti serviunt. Hi cum primum viderint certam sibi propositam spem libertatis, non solum eos deseret, sed oppugnabunt primi atque interiment“ („Остали који су, заиста, највећим делом од наше вере невољно служе Турцима. Када они први пут пред собом буду видели сигурну наду за ослобођењем, неће их [Турке, прим. И.С.] само напустити, већ ће бити први који ће [их] напасти и уништити“). Ibid., 1476.

[759] Appian, *Appian's Roman History*, ed. Horace White, vol. 2 (New York: Macmillan, 1899), 54–55.

[760] „Polyphemo […] filii tres nati perhibentur: Celtus, Illyrius, Gallas. […] Sed ex Illyrici posteritate nati autumantur Pannonius (aut Pannon) et Scordiscus et Paeon ac Triballus; qui etiam a suis ipsorum nominibus gentis quas subiugarunt appellavere“. Francesco Filelfo, “To Nicolò Tron”, 1476.

[761] Ibid., 1476–1477.

Поред укључивања Угара у групу древних европских народа, упадљива је идеја о њиховом „илирском“ сродству са осталим балканским народима, тј. са Трибалима, Пеонцима и Скордисцима.[762] У контексту хуманистичког стапања античке са савременом стварношћу, наведено фиктивно сродство имало је улогу да хришћанске народе на граници са Турцима, угрожене од заједничког „варварског“ непријатеља, повеже у једну, јединствену етничку целину. Коришћење историјског наратива како би се указало на стратешки значај југоисточне Европе за заштиту Италије, такође је приметан у Филелфовим излагањима о упадима Атиле, Гота и Лангобарда.[763] Угарска је, као у плану за Кристофора Мора, представљена као стожер окупљања околних народа, тачније „Сармата, Влаха, Гета (који су исти Готима), Немаца и других“.[764] Скупинама источних хришћана припадали су Власи, под којима је Филелфо највероватније подразумевао Молдавце, и Гети, под којима су подразумевани становници Влашке.[765]

У погледу пута којим се кретала војска из Италије Филелфо се држао предлога из претходна два плана. Војску је требало пребацити у Драч, а потом је упутити у Тесалију („Dyrrhachium primo, deinde in Thessaliam“), трасом пута *Via Egnatia*.[766] У поређењу са претходна два плана, из плана за дужда Трона изостаје идеја о сарадњи са Албанцима, вероватно због смрти Скендербега (1468), те изостављање помена Висариона. Трактат се

[762] За именовање Срба Трибалима од стране Филелфа в. Constanza, “I Serbi e la guerra al Turco”, 185–210. Друга два класична етнонима ређе се срећу у Филелфовим делима, те није могуће са сигурношћу утврдити њихове еквиваленте из XV века. У Пиколоминијевој *Европи*, Пеонија се, према класичним географским описима, јавља као област северно од античке Македоније. Pius PP. II, *De Europa*, 18, 85. О класичним белешкама о Скордисцима у Подунављу в. Vladimir D. Mihajlović, *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja* (Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2019); Branko Gavela, “Skordisci u našoj zemlji prema antičkim piscima,” *Živa antika* 2, no. 1 (1951): 275–278.

[763] Francesco Filelfo, “To Nicolò Tron”, 1477.

[764] „[...] Sarmatas, Balacchos, Getas (qui iidem Gotthi sunt), Germanos et alios [...]“. Ibid., 1478.

[765] У писму дужду Андрији Вендрамину, Филелфо је појам Гетије изједначио са Влашком („Getiam (hoc est, Balacchiam“). Francesco Filelfo, *Collected Letters – Epistolarium Libri XLVIII*, vol. 4, ed. Jeroen De Keyser (Alessandria: Edizioni dell’Orso, 2015), 1877, no. 47.01.

[766] Francesco Filelfo, “To Nicolò Tron”, 1478.

завршава апеловањем на хитно покретање похода, будући да су Турци освајили приобаље насупрот Родоса и Кипра, а њихова моћ је видно расла.[767]

8. Паоло Морозини, *Ordo et oppinio expeditionis fiendae contra Turchum* (1475)

Паоло Морозини био је венецијански хуманиста и дипломата. Рођен је 1406. године у Венецији, а образовање је стекао у Падови. Одлично је владао латинским, грчким и хебрејским језиком. Од 1438. године обављао је више дипломатских мисија у Немачкој, Риму, Родосу, Босни, Пољској и италијанским државама. Љубав према грчком језику и култури узроковали су да Морозини заузме изразито противтурске ставове након пада Константинопоља. Настојао је да у Венецији збрине избеглице из Византије, попут Георгија Трапезунтског. У својим политичко-теоријским списима, Морозини је заговарао идеју да се Венеција организује као „идеални полис", вођен принципима слободе, сматрајући да би такав полис требало да има водећу улогу у крсташком рату против Турака. Поред противтурских, писао је и теолошке расправе које карактеришу антисемитски ставови. Морозини је умро у Венецији најкасније 1482. године.[768]

Паоло Морозини је 1475. године написао крсташки план *Ordo et oppinio expeditionis fiendae contra Turchum* (Поредак и мишљење о походу који се треба водити против Турака), који је, као венецијански посланик у Риму, предао на разматрање папи Сиксту IV.[769] План почиње кратким уводом о неопходности хитног покретања крсташког рата. Због османске моћи на мору и копну, било је неопходно ефикасно ратовати на оба фронта како би се

[767] Ibid., 1478–1479. Апел за хитно покретање рата Филелфо је поновио у новом писму млетачком дужду од 5. децембра 1472. године. Francesco Filelfo, *Collected Letters – Epistolarium Libri XLVIII*, vol. 3, 1536–1540, no. 36.15.

[768] Gino Benzoni, "Morosini, Paolo," in *DBI*, vol. 77, 2012, https://www.treccani.it/enciclopedia/paolo-morosini_%28Dizionario-Biografico%29/ (16.12.2025); Laura Bolick, "Culture, Humanism and Intellect: Cardinal Bessarion as Patron of the Arts" (Doctoral dissertation, The Open University, 2014), 144; Stephen Bowd, "Civic Piety and Patriotism: Patrician Humanists and Jews in Venice and Its Empire," *Renaissance Quarterly* 69, no. 4 (2016): 1257–1295.

[769] Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 128–129. Радоњићево погрешно датовање плана у 1462. годину исправљено је у Simon, "How to Finance a Greek Rite Athlete", n. 4.

сломила османска моћ, онемогућила даља освајања из Европе и како би се Турци протерали у Азију.[770] Након што би Османлије претрпеле иницијални пораз на границама, Морозини је предвиђао повратак „Бугарске, Србије, Босне, Македоније, Епира, Тесалије, Грчке, тј. Атике и Пелопонеза“. Био је уверен у придруживање локалних хришћана крсташима.[771]

Морозини је предвиђао рат на четири фронта. Пољски краљ би сакупио 25.000 војника. У савезу са молдавским кнезом Стефаном, који би повео 5.000 војника, пољски краљ би прешао Дунав и ушао у Бугарску где би се наставило ратовање.[772] Други фронт отворио би угарски краљ, који би повео 25.000 војника „кроз Србију и близу Босне“.[773] Исти број војника повеле би италијанске државе које би ратовале на трећем фронту, „кроз Македонију или Албанију“.[774] Папин задатак био је да организује италијанску копнену

[770] Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 128.

[771] „Stratis vero (si Deus dederit) viribus hostis, omnem Bulgariam, Serviam, Bossinam, Macedoniam, Epyrrum, Tesaliam, Graeciam sive Atticam et Pelloponessum illico ad fideles reddituros nemo dubitat, imo quamprimum excercitus fines hostis ingressi fuerint non expectata hostis strage fore ad christianos defecturos maximamque ex hoste victoriam allaturos“ („Када (ако Бог дâ) непријатељски војници заиста буду поражени, цела Бугарска, Србија, Босна, Македонија, Епир, Тесалија, Грчка, тј. Атика и Пелопонез несумњиво ће се одмах вратити вернима; уистину, чим [хришћанска, прим. И.С.] војска буде ушла у крајеве непријатеља, не чекајући пораз [дословно: покољ, прим. И.С.] непријатеља, придружиће се хришћанима и однети највећу победу над непријатељима“). Ibid., 128.

[772] Ibid., 129. Молдавски кнез је у плану погрешно титулисан као „војвода Србије или Молдавије“ („Stephano Servie sive Mundavie Vayvoda“). Титула је у науци тумачена као могући израз територијалних претензија Стефана према Србији. Ioan-Aurel Pop i Alexandru Simon, “Dubrovnik i posljednja Vlaška vladavina Vlada III. zvanog Draculia,” *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 39 (2021): 173, n. 78. Теза се не чини вероватном, будући да се слична титула не јавља на другим местима, а фраза „Servie *sive* [истакао И.С.] Mundavie“ упућује на изједначавање појмова. На сличан начин су у другим деловима текста изједначавани појмови попут „Graecia sive Attica“ или „Macedonia sive Albania“. Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 128, 129. Очекивано би било да се политичко укључивање територије у титулу пре означи везником „et“ (и) неголи „sive“ (или). У Угарској, чија је Молдавија била вазал у тренутку састављања плана, налазио се деспот Вук Гргуревић – претендент на место деспота потенцијално обновљене Српске деспотовине. Спремић, “Борбе за ослобођење Смедерева”, 13–29.

[773] „Ungarie vero Serenissimus Rex cum vigintiquinque millibus ex suis militie aptioribus et expertis per Serviam et iuxta Bossinam pariter aggrediantur hostem“. Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 129.

[774] „Italicus demum exercitus vigintiquinque millium expertorum militum per Macedoniam sive Albaniam pariter hosti bellum inferat“. Ibid., 129.

војску и постара се за индулгенције.[775] Четврти фронт чинио би приобални појас уз области на којима би се водио копнени рат. Простор приобаља није описан, али је, пратећи појас копненог ратовања, највероватније укључивао подручје источног Јадрана, обале Пелопонеза, Атике и Македоније. Педесет бродова предвиђено је да патролира реченим појасом, помажући копнене снаге и наговарајући становнике оног дела који је био под османском влашћу да се придруже крсташима.[776]

О непосредном Морозинијевом контакту са источним хришћанима сведочи навод да је при састављању плана разговарао са „Србима и Босанцима“ који су га уверили да могу на оружје подићи више од 20.000 војника уколико из Италије и Угарске поход буде покренут.[777] Пример Срба и Босанаца пратили би „Тесалци, Грци, Пелопонежани, Епироти и Македонци“ који би се придружили са исто толико војника.[778]

Велики напад резултирао би турским протеривањем из Константинопоља, али би Османлије могле наставити ратовање. Међутим, Морозини је сматрао да би Турци имали мале шансе у сукобу са три европске војске. У случају сукоба са једном, она би се повукла на безбедно док остале две не притекну у помоћ, или би се војска стратешки склонила на простор између Хадријанопоља, Пловдива и Солуна („inter Andrinopolim, Filipopolim et Tessalonicam“). Морозини је био уверен да би Турци убрзо били протерани из Европе уз придруживање локалног становништва, одн. „када се верни на своје [земље, прим. И.С.]

[775] Ibid., 129.

[776] „Quarto, classis quinquaginta triremium hostis littora lustrans exercitusque rministrans cunctos ab hoste defficere exercitibusque fidelium adherere suadeat et compellat classem exercitumque“ („Четврто, војска од педесет тријера, пловећи непријатељским обалама и помажући војсци, требало би да убеди и принуди све [људе] да се одметну од непријатеља и придруже копненој војсци и морнарици“). Ibid., 129.

[777] „Italis ergo et Ungaris aliquantum progressis, Servi ac Bossinenses, cum quibus dudum talem sermonem contuli, illico ab hoste deficient et viginti et ultra milibus armatorum convertent“ („Када Италијани и Угари, дакле, буду донекле напредовали, Срби и Босанци, са којима сам недавно о томе разговор водио, одмах ће се одвојити од непријатеља и довешће [нам] двадесет и више хиљада наоружаних [људи]“). Ibid., 129.

[778] „Hoc exemplo invitati Thessali, Gregi, Pheloponenses, Epyrote et Macedones, omnes ab hoste deficient et cum viginti et ultra millibus armatorum cum nostris partier consurgent in hostem fietque maxima de hoste fidelibus incruenta“ („Охрабрени овим примером, сви Тесалци, Грци, Пелопонежани, Епироти и Македонци ће се од непријатеља одметнути и са двадесет и више хиљада наоружаних [људи], заједно са нашим [снагама], устаће против непријатеља и биће вернима [то] највећа [победа] над непријатељима, без крви“). Ibid., 129.

врате“ („cum fideles in propria remearint“).[779] Турцима би тако остали поседи у Азији, одакле би их коначно истерао Узун Хасан.[780] Трактат се завршава закључком да ће, уколико се спроведе у дело, план спасити Италију од упада „страних народа“ („exteris gentibus“), те да ће сачувати мир.[781]

9. Трактати Мартина Сегона (1480/81)

О животу хуманисте и улцињског епископа Мартина Сегона не зна се пуно. Рођен је у Новом Брду, највероватније за време српске власти над градом, у породици која је пореклом била из Котора. Црквену каријеру започео је пре 1474. године као каноник цркве Свете Марије у Новом Брду. Канонско право студирао је у Падови, где се налазио најкасније 1474/75. године. Изабран је за епископа Улциња 1481. године, а *terminus ante quem* за годину његовог упокојења је 1485/86. година.[782] Постоји могућност да је део података о рутама о којима говори прикупио на основу личног увида, мада претпоставке о Сегоновом наменском путовању на хришћански Исток ради прикупља обавештења о Турцима још увек немају сигурнијих потврда у изворима.[783]

Крајем 1480. или почетком 1481. године Мартин Сегон саставио је два крсташка трактата посвећена папи Сиксту IV.[784] Први носи назив *De provisione Hydranti et de ordine*

[779] Ibid., 129.

[780] Ibid., 129.

[781] Ibid., 129.

[782] Pertusi, *Martino Segono*, 9–28; Стојковски, “Српска Деспотовина”, 204.

[783] Stamenović, “Projecting the Crusading Routes in Southeastern Europe”, 53; Pertusi, *Martino Segono*, 20; Стојковски, “Српска Деспотовина”, 204.

[784] Српски превод који је коришћен у овом раду преузет је из Мартин Сегон, “Мало дјело поштованога господина господина Мартина де Сегонис”, 216–261. У случајевима где у напомени није назначено српско издање, превод текста на српски дело је аутора овог рада. Старија историографија настанак Сегоновог дела датирала је у лето 1480. године или у 1479. годину. В. Pertusi, *Martino Segono*, 157; Nicolae Iorga, ed., *Notes et extraits*, vol. 5, 57–58. Међутим, новија истраживања показала су да дело није настало пре децембра 1480. или јануара 1481. године Davor Salihović, “Definition, Extent, and Administration of the Hungarian Frontier toward the

militum Turci et eius origine (О обезбеђивању Отранта и о Турчиновом војном уређењу и његовом пореклу, даље: *De provisione Hydranti*),[785] а други *Quos terrarum limites, quasve gentium regiones adeant in Turcos expeditionem affectantes et ex quibus Dalmatiae finibus iidem barbari in Germanorum agros excurcsiones faciant* (Којим стазама земаљским и [кроз] које области народа треба да прођу они који желе да поведу поход против Турака и са којих граница Далмације исти варвари у земље Германа чине упаде, даље: *Quos terrarum limites*).[786] Оба трактата имају жанровске одлике крсташких планова и настала су у контексту планирања ослобођења Отранта и преношења рата на тло југоисточне Европе 1480/81.

9.1. *De provisione Hydranti*

De provisione Hydranti почиње излагањем о хитности ослобађања Отранта и утврђивању његове околине како би се спречили упади Османлија.[787] Сегон је предлагао да се део војске пребаци у Епир „између Драча и Крфа“ („inter Dirachium et Corcyram“), да заузме неку „луку или реку“ („portum aut flumen“), те да одатле спречава Османлије да крену ка Италији.[788] Истовремено, угарски краљ би притекао у помоћ тако што би послао војску у Италију или се појавио на Дунаву, проносећи глас да намерава да пређе „у Рашку“. На тај начин, турска би војска била подељена и план о нападу на Италију био би напуштен.[789] Учешће локалних хришћана није предвиђано ни у једном случају, већ је фокус стављен на стратешки значај простора.

Сегмент о османском војном уређењу доноси податке о тимарницима, акинџијама и редовима турске коњице, те о спахијама. Источних хришћана дотиче се кратко, помињући

Ottoman Empire in the Reign of King Matthias Corvinus, 1458-1490" (Doctoral dissertation, University of Cambridge, 2020), 221–222.

[785] Martinus Segonius, "Opusculum", 79–86.

[786] Ibid., 86–117.

[787] Ibid., 79–80.

[788] Ibid., 80; Мартин Сегон, "Мало дјело", 238.

[789] Martinus Segonius, "Opusculum", 80; Мартин Сегон, "Мало дјело", 238.

их у саставу последњег реда турске војске.[790] У одељку о османском пореклу Сегон, попут Пиколоминија, истиче скитско порекло Турака, насупрот тројанској теорији дела хуманиста.[791]

De provisione Hydranti завршава се историјским наративом о доласку Османлија у Европу за који Сегон окривљује „неког Кантакузина, цариградског патрицијa“, извесно Јована Кантакузина. Улцињски епископ наводи да је, захваљујући хришћанском немару, османска моћ даље нарасла, а држава се проширила до Истре и Јадрана.[792] Сегонов наратив у завршном сегменту веома је сличан наративу Франческа Филелфа из крсташког плана за дужда Николу Трона (1471).[793] Филелфова писма била су јавне природе, те је постојала могућност да је Сегон са њима био упознат.

9.2. *Quos terrarum limites*

За разлику од *De provisione Hydranti*, источни хришћани и њихове области у средишту су интересовања Сегоновог другог трактата *Quos terrarum limites*. У уводу дела аутор наводи да му је циљ дати преглед праваца копнених напада на Османлије и праваца

---

[790] „Ex ultimo demum ordine censentur reliqua omnis turba […] ut calones Scharachorii, qui vulgo vastatores dicuntur, lixae, fabri, lignarii, fossores aliique gregarii milites. […] Horum plerique sunt christiani“ („Најзад, последњим родом сматра се сва остала гомила, […] као што су коњушари шарахори, који се просто називају пљачкашима, кувари, ковачи, дрводеље, копачи и други обични војници. […] Већина њих су хришћани“). Martinus Segonius, “Opusculum”, 84; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 241.

[791] Martinus Segonius, “Opusculum”, 85.

[792] „Post autem CLX annos cuiusdam Ca[n]tacuzini patricii Constantinopolitani proditione, qui ab imperatore e patria pulsus in ultionem suorum naves hostibus ad traiciendum Hellespontum obtuleratet aliorum Christianorum principum desidia, ex Asia in Europam transfretantes paulatim incendii instar […] usque ad Istri et Noricorum fines et Adriatici litora maris serpsere“ („После 160 година, због издаје неког Кантакузина, цариградског патрицијa, којег је отерао цар из домовине и он је за освету понудио своје лађе непријатељима да пређу Хелеспонт, и немаром других хришћанских поглавара, прелазећи из Азије у Европу убрзо су се као пожар, на нашу највећу срамоту и пораз, проширили све до Истре и норичких граница и обала Јадранског мора“). Martinus Segonius, “Opusculum”, 85–86; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 242. У Пертузијевом критичком издању, уметања у тексту означена су изломљеним заградама („< >“), али су, ради континуитета са стилом употребљеним у осталим цитираним изводима у овом раду, замењене угластим заградама („[ ]“).

[793] В. подсекцију 7.3 у поглављу III овог рада.

преко којих Османлије нападају хришћане.[794] По својој прилици, велики део списа Сегон је саставио на основу личног увида и информација које је добијао са терена, служећи се истовремено подацима из класичних и средњовековних географских дела. Трактат је фокусиран на путне правце, које је могуће поделити на офанзивне и дефанзивне. Уз њих дати су бројни демографски и историјски описи.[795]

Прва крсташка рута коју Сегон предлаже, тзв. „Горњи пут“, поклапа се већим делом са трасом Цариградског друма. Војска би кренула из Београда ка ушћу Велике Мораве и Браничеву, а потом ка манастиру Ресави, Нишу, те преко Куновице (Суве планине), Пирота, Софије, Родопа, Филипопоља, Хадријанопоља, Галипоља до Константинопоља. Нацрт прате описи карактеристика терена, пре свега у сегменту пута око Куновице и Родопа, две планине које су представљене као једине веће физичке препреке дуж руте. Такође, дат је опис тренутног стања појединих градова, попут Ниша, који је описан као слабо утврђен, али некада значајан град. Кратке историјске белешке односе се на античку прошлост Тракије и Мезије, као и на манастир Ресаву као владарски маузолеј, одн. „гробницу краљева и чувених кнежева“ („regum atque principum illustratum sepulchris“).[796] Историјском наративу припада и указивање на континуирано крсташко коришћење ових рута у Првом крсташком рату и Варнском крсташком рату.[797]

Друга рута („Доњи пут“) описана је са више детаља. Ишла је из Београда јужно, према граду Островици (утврђење на планини Рудник), до Раванице, Велике Мораве и Крушевца. Пут је затим настављао до Беле Цркве („Basilica Alba“, данашња Куршумлија), те до „планина Апенина“ („Apenini montes“).[798] Географско излагање кратко бива прекинуто приказом становништва које је насељавало описани простор. Сегон наводи да област насељавају Рашани, који су гравитирали ка „Дрини, Сави и Истеру“, те Власи и Срби, који

[794] Martinus Segonius, “Opusculum”, 86–87.

[795] Stamenović, “Projecting the Crusading Routes”, 50–62.

[796] Martinus Segonius, “Opusculum”, 87–90. Сегон је вероватно имао лични увид у правац пута до Ниша, док је остатак излагања формирао према изворима из друге руке. Stamenović, “Projecting the Crusading Routes”, 55.

[797] Martinus Segonius, “Opusculum”, 87–90.

[798] Ibid., 90. Претпоставља се да се под Апенинима подразумева или Копаоник или Велики Јастребац. Pertusi, *Martino Segono*, 197.

су живели јужније.[799] Рашани су описани као „дивљи и ратоборни“ („feroces ac bellicosi“), Власи као једнако дивљи народ са планина, заокупиран сточарством, а Срби као најпитомији међу њима.[800] Срби су описани као „по природи блажи […] јер се више ка југу простиру и због честих долазећих трговаца“.[801]

Након екскурса о народима, Сегон се враћа опису пута, пратећи његово простирање источно, до поља Дубочице (Лесковачка котлина). Одатле је један правац водио северозападно ка Прокупљу и Нишу, а други јужније ка Лабу и пољу Косову. Држећи се правца кроз Косовско поље, преко језера и мочваре „Хоравице“ (данас Раховица), села Качаника, Биначке Мораве и теснаца Клисуре, пут је долазио до Скопља.[802] Излагање се поново прекида историјским наративом о Косовском пољу као сталном војном попришту почевши од сукобљавања Гала са Римљанима, све до Косовске битке (1389) и пораза Јована Хуњадија од Турака (1448).[803] Косовској бици, коју је водио „деспот Лазар“, свакако кнез Лазар, против „Мурата, турског краља“, поклоњено је нешто више пажње. Сегон победу на Косову признаје Турцима, „али не без крви“, нарочито истичући убиство султана. Долазак Турака приказан је кроз топос варварства, насупрот кога је постављено Лазарево „супротстављање“ њиховој најезди.[804] Стављање Косовске битке у низ сукоба започетих

[799] Martinus Segonius, “Opusculum”, 91.

[800] „Rasciani etenim primi huius provinciae populi feroces ac bellicosi eam partem incolunt quae ad Drinam, Savum et [strum flumina spectat; Valachi montana, genus agreste hominum — hi gregibus tantum pollent et armentis; aliam autem partem, quae ad Dardanos, Macedones et Triballos vergit, Serviani, gentes usu mitiores et siderum aspectu benigniori, eo quod magis ad meridiem tendant et frequentia commeantium mercatorum“ („Рашани, наиме, први становници ове покрајине, дивљи и ратоборни, насељавају онај део који лежи према рекама Дрини, Сави и Истру. Власи су планинци, дивљи род људи – они су богати само стадима стоке; а други део, који је окренут Дарданцима, Македонцима и Трибалима, Срби, људи [су, прим. И.С.] блажег начина живота и питомијег и лепог изгледа, зато што се простиру више ка југу и због многих путујућих трговаца“). Ibid., 91; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 245.

[801] Martinus Segonius, “Opusculum”, 91.

[802] Ibid., 90–91.

[803] Ibid., 92.

[804] „Praeterea anno iam C et XX Amuratho, Turcorum regi, magna cum barbarorum multitudine ex Thracia in Mysiam irruenti Lazarus despotus hic multis milibus obvians factus occisus fuit paucis ex suo exercitu superstitibus, apud Turcos victoria remanente, non incruenta tamen perempto ibidem eorum rege, ubi eius adhuc intestina marmoreo condita tumulo iacent“ („Поред тога, има већ 120 година како се овде Мурату, турском краљу, који је провалио

још у класичној старини показује хуманистичке наративне обрасце, чему припада и наратив о Лазаревом супротстављању „варварима“.

Наратив о рутама наставља се описом града Скопља као стратешки важне тачке, са обиљем хране и воде, погодне за војни логор. Из Скопља, траса је водила ка истоку, преко планине Жеглигова, долине Конопнице, Велбужда (Ћустендил), Струме, Самокова, планине „Haemus“ (највероватније Рила),[805] ка Марици и Филипопољу, где се спајао са главном трасом Цариградског друма.[806]

Ток наратива прекида се кратким поглављем, својеврсним трактатом унутар трактата, названим *Tractatus de cognomine et situ Romaniae* (Излагање о називу и положају Романије). Поглавље је писано како би додатно истакла повољност Романије у погледу климе и обиља ресурса.[807] Сегон је описује као „област сунчану у коју се у изобиљу стиче све што је људима потребно“.[808] Име „Romania“ повезује са некадашњим римским становништвом, а Сегон додатно наводи да је име добила „нарочито због Константинопоља као другог Рима“.[809] Као и у случајевима других аутора планова, попут Бјонда, Бирага, Филелфа и др, Сегон се служио указивањем на римске корене Византије како би створио слика о сродности између грчког и римског наслеђа.

Након описа Романије, новобрдски хуманиста представио је алтернативну, мање проходну, руту која је од Шапца водила јужно, преко Ваљева и Западне Мораве, до

из Тракије у Мезију са великим мноштвом варвара, супротставио деспот Лазар са многим хиљадама [људи] и погинуо“). Martinus Segonius, “Opusculum”, 91–92; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 245–246.

[805] Stamenović, “Projecting the Crusading Routes”, 56.

[806] Martinus Segonius, “Opusculum”, 93–95.

[807] Сегон Романију смешта у подручје између Егејског мора, реке Струме, Црног мора, Дунава, Родопа и реке Цибрице Martinus Segonius, “Opusculum”, 95–96.

[808] „Romania autem […] est regio aprica, afluens omnibus quae ad humanum pertinent usum“. Martinus Segonius, “Opusculum”, 95; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 225.

[809] „Romanis olim ob nimiam situs amoenitatem diu habitata, unde propter frequentes in ea provincia Romanorum colonias et praesertim Constantinopolim, [quae] quasi altera Roma, [Romania] vulgo nuncupari consuevit“. („Некада су је дуго насељавали Римљани, због њеног изузетно пријатног положаја, отуда се, због честих римских колонија у тој покрајини, а нарочито због Константинопоља, као другог Рима, почела у народу тако називати“). Martinus Segonius, “Opusculum”, 95; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 247.

Крушевца.[810] Опширно, али са нешто мање детаља у односу на „Доњи пут“, изложена је рута која би из Угарске војску водила преко Трансилваније, Влашке и Молдавије до Црног мора.[811] Пут је водио из Будима до Варада (Орадеа) и Тисе, до Темишвара. Одатле је настављао источно кроз Сибиње, Трансилванију, Корону (Брашов), а затим јужно ка Трговишту. Од Трговишта је војска могла ићи ка Видину и Никопољу или на североисток, ка граду Васлуи („Vasilo“) и даље до Црног мора, одн. до ушћа Дунава и Варне.[812]

Сегонов опис руте кроз Трансилванију и румунска војводства употпуњен је историјским наративом и описом карактеристика народа. Историјски наратив фокусиран је на хришћанско-османске сукобе као што су битка код Варне (1444), напад Влада III Цепеша на Трговиште (1462) и битка код места Васлуи (1475).[813] Међу народима дуж руте Сегон разликује Трансилванце и Влахе. Трансилванци су описани као веома способни ратници.[814] Приказ Влаха био је мање позитиван. Иако је Влашку, слично Бјонду и Бирагу, Сегон изједначавао са „римском колонијом“ Дакијом и наводио да Власи говоре једном врстом латинског језика, закључује да су варварски и сујеверан народ, без пуно врлина које би их приближиле Римљанима.[815]

---

[810] Martinus Segonius, “Opusculum”, 96–97.

[811] Ibid., 97.

[812] Ibid., 97–100.

[813] Ibidem. Сегон Цепешов напад на Трговиште погрешно лоцира у место Васлуи и непрецизно датира битку код Васлуија у 1476/77. годину. О ноћном нападу на Трговиште в. Radu Florescu and Raymond T. Mcnally, *Dracula, Prince of Many Faces: His Life and His Times* (New York; Boston; London: Back Bay Books, 1989), 142–148.

[814] „Quae regio vulgo Transilvania sive Hordeglia appellari consuevit, bello insuperabilis; parit enim strenuissimos ac fortissimos milites“ („Ова област која се обично у народу назива Трансилванија или Ердељ, у рату је неосвојива; рађа, наиме, најспретније и најхрабрије војнике“). Martinus Segonius, “Opusculum”, 98; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 248.

[815] „Haec est provincia Dacia dicta apud veteres, Romanorum colonia, unde eius aborigenes hac etiam nostra tempestate passim latino utuntur sermone: est ea gens barbara, crudelis, divinationibus et auguriis dedita, rapinis semper et praedae inhians“ („Она је код старих називана покрајином Дакијом, колонијом Римљана, отуда и њени домороци и у ово, чак, наше доба, служе се понекад латинским говором. Овај је народ варварски, суров, одан гатању и прорицању, увек жељан отимачине и пљачке“). Martinus Segonius, “Opusculum”, 98–99; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 249.

Опис се прекида поглављем названим *Tractatus de Mysiae [Sup]erioris seu Serviae [et Minoris] descriptione* (Трактат о опису Горње Мезије или Србије [и Доње]), одн. *Quoniam provinciae Mysiae*.[816] Мезија, изједначена са савременом „Србијом или Рашком", представљена је као богата област, са пуно водотокова и рудника. Међу важнијим градовима истакнути су Београд, Смедерево, Крушевац, Голубац и Островица.[817] Ново Брдо, родно место аутора, издвојено је као најважнији град у области и приказано као некада богат рударски центар, који је по турском освајању сведен само на тврђаву. Као други „пребогати градови" издвојени су Сјеница, Трепча, Јелеч, Призрен и др.[818] Опис природних карактеристика и обиља ресурса је у контексту планирања крсташтва указивао на простор који би крсташима могао бити од користи.

Поред описа природних карактеристика, Сегон пружа опис народа који су насељавали Србију. У средишњем делу живели су Власи које, позивајући се на Птоломеја, аутор доводи у везу са Пикенезима. О њима не говори пуно, наводећи да је „горе у првом путопису доста о овима речено", што се извесно односи на излагање о народима у поглављу о траси „Доњег пута".[819] Срби су насељавали остатак области, смештен у сливовима река „Morava Minore" (вероватно Јужна Морава), Нишаве, Велике Мораве, Белог Дрима,

[816] Редослед је дат према критичком издању Martinus Segonius, "Opusculum", 100–103. У рукопису Veneranda Biblioteca Ambrosiana, I 204 inf. овај трактат налази се на крају дела. Pertusi, *Martino Segono*, 38–40; Veneranda Biblioteca Ambrosiana, I 204 inf., 21v, 30v. https://digitallibrary.unicatt.it/veneranda/0b02da828029c5cf (16.1.2026).

[817] Martinus Segonius, "Opusculum", 100–101.

[818] „Et tenent has civitates: Novum Montem sive Novobardo, quae est princeps et metropolis regionis; propter auri et argenti copiam quondam Lydorum superabat opes, [sed] a barbaris semel atque iterum direpta, exusta et solo aequata, arcem tantum in signum urbis habens. Reperiuntur et aliae opulentissimae urbes: Sunoiza, Trepiza, Jalecium, Brorum, Priseremum et Avuciza" („А држе ове градове: Novum Montem или Ново Брдо, који је главни град и престоница области. Због обиља злата и сребра некада је премашивао богатство Лиђана, али једном и поново опљачкан од варвара спаљен и сравњен са тлом, има само тврђаву као знак града. Налазе се и други пребогати градови: Сјеница, Трепча, Јелеч, Брорум, Призрен и Вучитрн"). Ibid., 102; Мартин Сегон, "Мало дјело", 251. Као српску престоницу Сегон недвосмислено наводи Смедерево, град у коме су „наши поглавари дуго имали жезло" („in ea principes nostri sceptrum diu habuerunt"). Martinus Segonius, "Opusculum", 101. Ипак, Новом Брду додељен је статус главног, одн „првог" међу српским градовима („princeps et metropolis regionis"), свакако због економског значаја.

[819] Ibid., 102; Мартин Сегон, "Мало дјело", 251.

Ситнице, Лаба и Ибра.[820] Као њихов антички пандан наведени су Дарданци, а описани су и као „блиски Македонцима“.[821] Издвајали су се по ратоборности, вештини у рударењу, те јунаштву. Своја херојства славили су на гозбама, кроз песме које су упоређене са песмама Тимотеја, песника Александра Македонског.[822] У опису религиозности, Сегон истиче да су Срби привржени јеванђеоском живљењу, одлукама васељенских сабора, те да су припадници обреда установљеног од источних црквених отаца.[823]

Херојство и алузије на класичну историју, нарочито на Александра Македонског, заједно са истицањем привржености хришћанској вери и врлинама, стварало је слику Срба као идеалних савезника крсташа. Управо су се на херојству и оданости вери темељиле вредности идеалног крсташа, нарочито у XV веку, када су модели херојства из класичне историје почели да се једнако вреднују као библијски или хришћански узори.[824] Привржености светоотачкој традицији додатно је доприносило позитивној слици Срба.[825] Уочљива је Сегонова пристрасност при опису Срба и простора са кога је био родом. Сегон

[820] Martinus Segonius, “Opusculum”, 102–103.

[821] „Reliqui populi, vicini Macedonibus, sunt Serviani, qui ab eodem auctore Dardani vocantur“. Ibid., 102.

[822] „Eius incolae habentur prae ceteris Europae populis bellicosissimi, periti eliciendi aurum et argentum ex graemio terrae, conviviis ac musicis oblectamentis plurimum dediti, in quibus more Thimothei illius quondam citharedi apud Alexandrum Macedonem fortium virorum gesta canentes praeclara nobilissima adolescentium ingenia ad subeunda quaeque ardua excitare solent“ („Њени становници сматрају се најратоборнијим испред осталих народа Европе, вешти су да измаме злато и сребро из крила земље, веома су наклоњени гозбама и уживању у музици, у којима на начин Тимотеја, онога некада песника код Александра Македонског, певајући о преславним и веома племенитим делима храбрих јунака обично подстичу духове младића да подносе сваке тешкоће“). Ibid, 103; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 229.

[823] „Post evangelica praecepta, sacra Nicaena et alia fidelium concilia summa veneratione colunt imitantes praeser tim in divinis officiis sanctorum Basilii, Ioannis Chrysostomi, Cyrili et Athanasii instituta“. Martinus Segonius, “Opusculum”, 103.

[824] Tamminen, *Crusade preaching and the ideal crusader*, 45–278; Hankins, “Renaissance Crusaders”, 116.

[825] Теза да су хуманисти искључиво величали паганско античко наслеђе доведена је у питање већ у Stinger, *Humanism and the Church Fathers*. Патристика је у ренесансном хуманизму имала значајно место и схватана је као интегрални део класичног наслеђа. Natasha Constantinidou, “Aspects of the Printing History and Reception of John Chrysostom and Other Greek Church Fathers, C. 1450–1600,” *International Journal of the Classical Tradition* 27, no. 3 (2019): 277–299; Irena Backus, “The Church Fathers and the Humanities in the Renaissance and the Reformation,” in *Re-Envisioning Christian Humanism: Education and the Restoration of Humanity*, ed. Jens Zimmermann (Oxford: Oxford University Press, 2017), 33–54.

у свом делу настоји да источне хришћане приближи западним, те нема помена „шизматика“, нити других омаловажавајућих термина за православне, што се уклапа у наративне обрасце хуманиста који су се инклузивније односили према источним хришћанима.[826]

Говорећи о крсташком нападу из правца Јадрана, Сегон је предлагао да се војска креће правцима античких путева *Via Egnatia* и *Via Candavia*.[827] Напомињао је да су реченим рутама Римљани пребацивали своју војску, али и да их је користио Скендербег у својим ратовима против Турака.[828] Опис трасе пута *Egnatia* варира у односу на античку, што је за средњовековну руту било уобичајено. Траса је почињала источно од Драча, водила преко реке Фанд и „планина Дукађина“, Љеша, области Ематија (Мат у данашњој средишњој Албанији),[829] а потом преко села западно од Охридског језера, до „тврђаве Београда“ (Берат). Одатле је скретао североисточно и завршавао се у „равници Македоније“.[830] Пут *Candavia* држао се углавном приобаља. Траса је водила од античке Аполоније коју Сегон, за разлику од дела савременика, јасно разликује од Валоне,[831] ка Коринтском заливу, а потом приморским областима између Коринта и Атике, северно, до Тесалије, Атоса, река Стуме и Марице, све до Константинопоља.[832]

Како би се учврстиле хришћанске границе и тиме осигурао поход, Сегон је дефинисао дефанзивне правце којима су Османлије вршиле упаде, а на које би хришћани требало да обрате нарочиту пажњу. Као кључну тачку на османском удару Сегон је издвајао

[826] Bisaha, *Creating East and West*, 122–133; Petkov, “From Schismatics to Fellow Christians”, 182.

[827] Martinus Segonius, “Opusculum”, 107–108.

[828] “Quis enim post illas Romanorum expeditiones eas provincias unquam invadere tentavit, nisi ille Georgius Castriotus dictus Scanderbeg, inclitus Epirotarum princeps, qui spretis amplissimis toties Turci muneribus et promissis saepe finitimas gentes aggrediens solus ad Strimonem usque Macedonum atque Thraciarum limites penetravit?” („Ко је, наиме, после тих римских похода икада покушао да нападне ове покрајине, изузев онај Ђорђе Кастриот назван Скендербег, чувени поглавар Епираца, који је, толико пута презревши пребогате дарове Турчина и обећања, често нападајући суседне народе, сам продирао до Струме и све до граница Македонаца и Трачана?“). Martinus Segonius, “Opusculum”, 108; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 254–255.

[829] Pertusi, *Martino Segono*, 249–250.

[830] Martinus Segonius, “Opusculum”, 107–109; Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији* (Београд: Туристичка штампа, 1974), 77; Stamenović, “Projecting the crusading routes“, 58–59.

[831] Martinus Segonius, “Opusculum”, 109; 111–116.

[832] Ibid., 109–111.

Врхбосну. Одатле су Османлије могле предузимати нападе ка Книну, Цетини и Јадрану, преко Високог, Крешева и Прозора или преко тврђаве Кључ. Нарочито опасним за османске упаде ка Посавини и околним областима сматран је простор око Бихаћа и реке Уне. Сегон је предлагао заустављање непријатеља на потезу Метлике и Жумберка.[833] Судећи по обиљу и тачности података, новобрдски хуманиста био је добро обавештен о локалним путевима и честим турским упадима на описаном простору.[834]

Поглавља о положају Хрватске и планине Крбаве (*De situ Crovatiae et montium Corbaviae*), реци Дриму (*De ortu, coniunctione et cursu utriusque Drinae*) и против изједначавања Валоне са Аполонијом (*Argumentum contra eos qui arbitrantur Valonam et Apolloniam eandem esse*) географске су природе.[835] По садржају се не разликују пуно од претходних, осим што детаљније разматрају топониме и хидрониме који се помињу у тексту о рутама.

Следећи манир хуманистичке географије, Сегон је у географским описима тежио да савремене појмове повеже са античким.[836] Стога трактат обилује класичним демонимима за савремене становнике, али и демонимима изведеним из географских области. Народе који су насељавали простор „од Хема ка југу“ именује Македонцима, Бесима, Трибалима, Скордисцима и Трачанима, а становнике у сливу Дрима Македонцима, „Дибранима [Дебранима, прим. И.С.], који се називају Дарданцима“ („Dibros, qui Dardani dicebantur“), „Хиспанима или Пилоћанима“ („Hispanos seu Polatenses“), упоредо са Дукађинима, „народима Враке и Ематије“ („Vrachiae et Emathiae populis“) и др.[837]

---

[833] Martinus Segonius, “Opusculum”, 104–106.

[834] Stamenović, “Projecting the Crusading Routes”, 60; Oliver Jens Schmitt and Mariya Kiprovska, “Ottoman Raiders (Akıncıs) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 65, no. 4 (2022): 497–582.

[835] Martinus Segonius, “Opusculum”, 106–107, 109, 111–117.

[836] Више о хуманистичкој географији и ослањању хуманиста на класичне географске текстове упоредо са средњовековним и ренесансним, в Anthony Grafton, *New Worlds, Ancient Texts: The Power of Tradition and the Shock of Discovery* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1992); Andréa Doré, “Geography in Renaissance Sciences,” in *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco Sgarbi (Cham: Springer, 2022), 1359–1362; David Woodward, ed., *The History of Cartography*, vol. 3. Cartography in the European Renaissance (Chicago; London: The University of Chicago Press, 2007).

[837] Martinus Segonius, “Opusculum”, 107, 109; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 254, 255.

Епилог списа сумира садржај плана, подвлачећи значај учешћа становништва поробљених области и преношења рата из Италије у југоисточну Европу. Сегон напомиње да кампању треба повести преко Епира и „преко улаза из Панонije […] у Тракију, [где, прим. И.С.] неће недостајати ни војске ни потрепштина, све неопходно је при руци“.[838] Истичући начине на који су ратовали Александар Велики, Ханибал и Јулије Цезар, Сегон је настојао да истакне предности офанзивног у односу на дефанзивни рат.[839] Трактат закључује позивом да се следи пример Јована Хуњадија „који никада није допустио да Турци покрену поход против хришћана, а да их није напао у самој Тракији“, чиме је простор јужно од Дунава означен као главно поприште будућих борби.[840]

10. Филип Калимах, *De bello Turcis inferendo* (1490)

Филипо Буонакорси, одн. Филип Калимах, рођен је у Сан Ђимињану у Тоскани 1437. године. Учио се поезији у свом родном граду, студирао је у Сијени, а школовање је наставио у Венецији где се први пут сусрео са грчком ученошћу и интелектуалцима, избеглицама из Византије. Из Венеције је 1462. године отишао у Рим, где се прикључио Римској академији (*Accademia Romana*) хуманисте Јулија Помпонија Лета.[841] Због религијских и сексуалних контраверзи, као и оптужби да су чланови Академије планирали убиство папе на карневалу

[838] „In Epirum sive Macedoniam transportandae sunt copiae uno et eodem momento; hinc et ex Pannoniae oris bellum Thraciae inferendum esse dico, non defuturum militem neque commeatum, necessaria praesto esse“. Martinus Segonius, “Opusculum”, 116.

[839] Ibid., 116–117.

[840] „Ioannis Huniadis, qui nusquam passus est Turcos adversus Christianos expeditionem movisse, quin eos in ipsa Thracia aggrederetur“. Ibid., 117; Мартин Сегон, “Мало дјело”, 260.

[841] Harold B. Segel, *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism, 1470-1543.* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989), 36–38. Римска академија Помпонија Лета била је круг хуманиста који су настојали да у потпуности оживе оно што су сматрали културом класичног Рима, укључујући религију, епикурејство и хедонистички стил живљења. О Академији в. Susanna De Beer, “The Roman ‘Academy’ of Pomponio Leto: From an Informal Humanist Network to the Institution of a Literary Society,” in *The Reach of the Republic of Letters: Literary and Learned Societies in Late Medieval and Early Modern Europe*, vol. 1, ed. Arjan van Dixhoorn and Susie Speakman Sutch (Leiden: Brill, 2008), 181–218.

у Риму 1468. године, папа Павле II наредио је хапшење припадника Академије. Калимах је био међу главним кривцима за организовање завере, али је успео да избегне хапшење и да преко Турске побегне у Пољску.[842] Успевши да се оправда да није организовао заверу против папе, задобио је поверење пољског краља Казимира IV. Остатак живота провео је у служби краљева Казимира и Јана I Олбрахта (1492–1501). Као изасланик пољског двора, обављао је дипломатске мисије у Константинопољу, Венецији и Риму. Умро је у Кракову 1496. године.[843]

У току припрема за крсташки сабор у Риму 1490. године, Филип Калимах саставио је у Пољској трактат *De bello Turcis inferendo* (О вођењу рата против Турака), упутивши га папи Иноћентију VIII. Трактат, који је писан као врста говора (*oratio*), на сабору је у Калимаховом одсуству прочитао пољски посланик Јан Брандис.[844] Иако је представљен на сабору, трактат у овом раду није уврштен у групу саборских докумената, будући да је настао независно од тока сабора, те да није представљао одговоре на саборске упите. Такође, превазишао је саборске оквире и убрзо је почео циркулисати кроз рукописне копије, а *editio princeps* штампано је 1519. године.[845] *De bello Turcis inferendo* део је корпуса од три Калимахова трактата која су посвећена турском питању и једини је који жанровски припада крсташким плановима.[846]

---

[842] Anthony F. D'Elia, *A Sudden Terror: The Plot to Murder the Pope in Renaissance Rome* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011), 1–9; Segel, *Renaissance Culture in Poland*, 43–46.

[843] Segel, *Renaissance Culture in Poland*, 47–66; Gordon Campbell, "Buonaccorsi, Filippo," in *The Oxford Dictionary of the Renaissance* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2003), 121.

[844] Natalia Nowakowska, "Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492–1501," in *Crusading in the Fifteenth Century*, ed. Norman Housley (London: Palgrave Macmillan, 2004), 136; Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 237.

[845] Irmina Lichońska, "Prolegomena", in Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 8–11.

[846] Друга два трактата, *De his quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendis* и *Consilium non ineundae societatis cum Italis in bello contra Turcos*, окарактерисани су у историографији као „политички трактати" и не доносе практичне савете за рат против Турака. Први трактат је историјског карактера и пружа приказ ратова против Османлија од Битке код Варне (1444) и пада Константинопоља до Калимаховог времена. Садржи велики број ауторових осврта на сопствене дипломатске мисије. Други трактат, писан око 1474. године, садржи аргументе за склапање мира између Пољске и Турске, како би се хришћанске државе боље припремиле за будући рат против Турака. Segel, *Renaissance Culture in Poland*, 55. За критичко издање првог трактата в. Philippus Callimachus, *De his quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendis*,

De bello Turcis inferendo по структури и језику открива аутора који је поседовао значајно хуманистичко образовање. Дело почиње типичним *captatio benevolentiae*. Калимах, као вешти и образовани реторичар, не пропушта да у уводу нагласи своју стручност по питању области о којима намерава да излаже, а које је сам имао прилике да обиђе.[847] Као узор у методологији писања и приступа проблему, Калимах истиче Пија II, који се трудио да детаљно размотри све аспекте похода против Турака.[848] Предуслов успешног похода било је јединство свих хришћанских сила, међу којима су наведене италијанске државе, Норвешка, Данска, Британија, Шпанија, Француска и Немачка.[849] Рат против Османлија био је истовремено рат за хришћанску веру и за обнову давнашње славе Римског царства.[850]

Источни хришћани и њихове земље први пут се помињу у сегменту посвећеном опису османских земаља. Калимах наглашава величину османских територија, као и њихово богатство, које се великим делом темељило на експлоатацији некадашњих хришћанских области.[851] Међу провинцијама које су Турци заузели поименице су наведене Понт, Битинија, Кападокија, Сирија, Тракија, Македонија, Мезија, Ахаја, Пелопонез и др. Последњих пет наведених Калимах је истицао као део Европе, по свему судећи схваћене у хуманистичком идејном контексту.[852] Аутор истиче контраст између сјаја древне Хеладе и јадног тренутног стања у које се уверио „својим очима“.[853] Сличан утисак имао је и о

rec. Andrzej Kempfi, Tadeusz Kowalewski, et Maria Cytowska (Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962).

[847] Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 12–14.

[848] Ibid., 14–20.

[849] Ibid., 20–28.

[850] Ibid., 28–30.

[851] Ibid., 30.

[852] „[…] in Ponto et Bythinia, in Capadocia, in Armenia, in Troade, in Pamphilia, in Cilicia et ut trans Hellespontum simul omnia breuiter complectar, in toto eo tractu, qui a Colchide ad Syriam ais Euphratem continentur, praetera in Thracia, Macedonia, Mysia, Achaia, Peloponneso ceterisque regionibus, quae ab illo in Europa possidentur“. Ibid., 30.

[853] “Prouinciarum enim et regnorum, quae modo nominaui, tanta ubique uastitas et solitudo […] fides omnino iam periit, nedum magni alicuius belli aut propulsandi spem aut inferendi audaciam quantulamcunque possint excitare. Ac si quis, veluti nos paulo ante, ea loca plustrat oculis, quaerit in Troade ac Phrygia […] nam Romanam rem esse unius alicuius anguli earum solitudinum locupletatam, quilibet pro ridiculo aspernatur” („У провинцијама и краљевствима

Македонији и Тракији, које су биле лишене славе из времена антике.[854] Још јадније било је стање у азијском делу Османског царства. Ова област, некада „слављена и у латинским и у грчким списима […] сада нема староседелаца“, већ је свуда „турски језик и [турски] народ“.[855]

Хришћани у Турској били су малобројни. Било је „уопште мало Грка и још мање Бугара и не већи број Босанаца, Срба [и] Епирота“. Међутим, наведени народи били су „најспремнији за прилику да могу са себе збацити јарам ропства“.[856] Аутор је упозоравао да се турска сила не темељи на војној моћи, већ на османској превртљивости и неоснованом страху оних које су покорили. Османско освајање олакшавале су честе болести, попут куге, те исцрпљеност честим ратовима.[857] Наратив о војевањима угарских краљева Владислава II и Матије Корвина, као и Јована Хуњадија, Скендербега и „Дракуле од Влашке“, одн. Влада III поткрепљивала су тезу о исцрпљености Турака.[858]

У даљем тексту Калимах наставља да износи своја лична запажања о стању у Турској. Наводи да је дипломатску мисију у Азији искористио за прикупљање података о стању хришћанских области под Османлијама. Прошавши кроз „области Доње Мезије и Тракије“ и кроз „унутрашњост све до Македоније и Горње Мезије“, закључио је да су места углавном била неутврђена.[859] Локално хришћанско становништво било је сиромашно,

---

које сам малочас навео, свуда [је] таква пустош и самоћа […]; Вера је сасвим ишчезла, а камо ли нада у неки велики рат или отпор или макар најмања решеност за покретање [онога што] могу покренути. Уколико би ико, као ми пре мало [времена], својим очима видео она места у Троади и Фригији […] као шалу би одбацио да је римска држава богаћена [из] било ког угла ових пустоши“). Ibid., 32.

[854] Ibid., 32.

[855] „In totius Asiae magna quidem illa et Latinis ac Graecis litteris iuxta celebrata portione […] hodie nulli usquam indigenae, […] unica Turcorum nunc lingua et natio dispersa“. Ibid., 34.

[856] „[…] pauci omnino illic Graeci et longe pauciores Bulgari nec maiori numero Bossinenses, Serui, Epirotae […] et in occacionem paratissimi, si queant ab se iugum depellere seruitutis“. Ibid., 34.

[857] Ibid., 34. Податак о куги потврђују вести из старих српских летописа. Љубомир Стојановић, ур., *Стари српски родослови и летописи* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1927), 239–240, 248, 249. О куги на простору Балкана у другој половини XV века в. Bogumil Hrabak, “Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima: od 1450. do 1600. godine,” *Istorijski glasnik* 1–2 (1957): 19–37.

[858] Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 34–36.

[859] „[…] nullus usqam locus munitus, nulla urbs, nullum oppidum sic situm, ut eius conditores alicuius unquam belli affuturi, uel minimam cogitationem uideantur habuisse“ („[…] ниједно утврђено место било где, ниједан град,

прљаво и у лошем општем стању.[860] Поред описа унутрашњости земље, Калимах описује Константинопоље као град са мноштвом различитог становништва, али са веома малобројном и лоше опремљеном турском војском која не би била довољна за одбрану града и султановог двора.[861]

Османлије су, према Калимаху, своју моћ превасходно базирале на обилним ресурсима које су црпеле од поробљених хришћана. Калимах је сматрао да од сиромашног становништва Турци нису могли убирати велики порез, али су из хришћанских земаља црпели руде, пре свега злато и сребро.[862] Турски успех у покоравању територија југоисточне Европе теоријски је објашњен на оригиналан начин, кроз хуманистичку идеју природног баланса ресурса. Наиме, неким народима је, према Калимаху, природа даривала богатство у усевима и храни, док су други поседовали рудна богатства како би се „надокнадило" сиромаштво у другим стварима. Пуста и јалова унутрашњост југоисточне Европе спадала је у другу категорију, те није имала снагу да се одупре нападу Османлија.[863] Ипак, османско богатство није било османско, већ отето „од Далматинаца, Епирота, Бугара, Срба,

---

ниједна тврђава нису тако постављени да су њихови оснивачи некада на уму имали било какву, макар најмању представу о припреми за рат""). Ibid., 38.

[860] „Hominum uero omnis generis tanta raritas, ut ad nullum auidius spectaculum accurrant quam ad homines contuendos. […] In quo concursu mirabar ego non solum paucitatem gentis, sed squalorem et sordes cum uideretur non ex familiari lare, sed ex profunda caligine teterrimi alicuius carceris cum ferali habitu exesos macie uultus et praemortua membra uix ad conspectum lucis proferre" („Таква је, уистину, беда људи сваке врсте, да ни за каквим другим спектаклом више не жуде него ли да [друге] људе виде. […] При том сусрету, био сам запањен не само малим бројем људи, већ [и] њиховом бедом и прљавштином, чинећи ми се као да нису из породичног дома изашли, већ из дубоке таме каквог најстрашнијег затвора, са самртничким изгледом, њихова испијена лица и самртничка тела једва да су изашла на светлост"). Ibid., 38.

[861] Ibid., 38–40.

[862] Ibid., 40–42.

[863] Ibid., 42.

Босанаца“, као и „Грка у Азији и Европи и Гота у Теодосији“.[864] Стога је оно што је припадало хришћанима требало повратити.[865]

Како би подробније аргументовао тезу о османској војној немоћи, Калимах се одлучио да турске војне успехе припише слабом ратничком умећу покорених хришћана и исцрпљености бројним ратовима.[866] Епироти и Бугари представљени су као малобројни, дивљи и планински људи, који су мало марили за рат.[867] Срби су описани као једнако малобројан народ, заинтересован искључиво за рударство.[868] Османлијама је требало пуно

[864] Под „Готима у Теодосији“ Калимах је подразумевао становнике Кафе (Теодосије), ђеновљанске колоније на Криму, коју су Османлије покориле 1475. године. Реч је махом о источнохришћанској популацији. Грци и Јермени, уз мањи број Руса и Бугара, чинили су значајан део становништва Кафе, у којој су живели скупа са латинским хришћанима и осталим, нехришћанским етничким групама. Иако хеленизовани и не пуно бројни, кримски Готи очували су свој језик и идентитет све до XVI века. Evgeny Khvalkov, *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region* (New York; London: Routledge, 2017), 182–223.Чини се, међутим, да се Калимахов етноним „Готи“ није односио само на готски етнос, већ да је, у хуманистичком маниру, преузет из класичних извора како би означио целокупну популацију Кафе.

[865] „[…] si quid est apud eum auri atque argenti, totum ex manubis ac praeda coegerit. Quo ex genere uideo prope infinitas opes ad eum peruenisse, ne dicam ex Dalmatis, Epirotis, Bulgaris, Seruis, Bossinensibus, caeterisque haud maximi nominis et momenti nationibus, sed redactis in potestatem suam omnium Graecorum in Asia atque Europa diuitijs, tum Gothorum ad Theodosiam“. Ibid., 42.

[866] Ibid., 42–46.

[867] „Quid enim aut uehemens aut magnum existimandum de uiribus, quas tam diu certaminibus Epirotae non illi quidem urbium cum Pyrrho rege suo expugnaturi, sed qui nunc sunt, degeneres atque agrestes, priusquam subicerentur, sustinuere, quibus Bulgari non solum exigua, sed rudi etiam et penitus pastoricia montanorum manu semper fuere pares, donec continui ac diuturni in se non belli, sed latrocinii taedio confecti et desperati inquietissimae libertati otiosam seruitutem non praetulere“ („Каквом се, дакле, моћном или великом може сматрати војска којој су се тако дуго, пре него да буду покорени, опирали Епироти, не, одиста, они који су са својим краљем Пиром [некада] разарали градове, већ [они] који су сада дивљи и сељачки; [војска] којој су увек равни били Бугари, не само малобројни, већ, такође, дивљи и сасвим сточарски скуп горштака, све док нису због сталних и дугих не ратова, већ пљачки, постали исцрпљени и очајни, бирајући пре мирно ропство неголи немирну слободу“). Ibid., 50.

[868] „Serui autem neque numerosa natio, neque rebus bellicis exercita, sed metallis essodiundis intenta […] post infinitum praeliorum numerum uix tandem succubuere. Nam subigendis nec tamen omnibus Bosniensibus et Rascis tanto conatu tot annos tam uaria felicium atque infelicium pugnarum uicissitudine Turcos laborasse“ („Србе, такође, нити бројан народ, нити вичан у ратним стварима, већ [само у] копању руда […] коначно су Турци покорили

битака да покоре како Србе, тако и „Босанце и Рашане“ („Bosniensibus et Rascis“). На основу изнешених примера, Калимах је закључио да је хришћански страх од Турака био неоснован.[869]

Нешто снажнији ратнички потенцијал придат је Власима, сачињеним од две групе народа – Басараба, тј. становника Влашке, и Молдаваца. Укупна влашка војна снага процењена је на око 16.000 војника. Калимах је истицао успехе Влада III Цепеша против Османлија, унутрашње сукобе у Влашкој, као и чињеницу да су се Власи Турцима предали тек када им је било загарантовано да ће задржати извесну аутономију.[870] Влад Цепеш наведен је са титулом „imperator et dux“, која је алудирала на римску титулацију. Реч је о топосу коришћеном у хуманистичкој романизацији Влашке. У Калимаховом трактату, писаном нешто пре смрти угарског краља Матије Корвина, наведена форма титуле служила је, такође, оспоравању права Матије Корвина на римско наслеђе и на простор Влашке.[871] Калимах не пропушта да нагласи да се молдавски кнез Стефан III, иако „сатрап славног краља Пољске“ („Poloniae Regis satrapam“), споразумео са Турцима, што је служило делигитимизацији политичких противника пољског краља.[872]

У дугом епилогу првог дела трактата, Калимах сажима тезу о османској немоћи и наглашава историјски и савремени значај Пољске за одбрану хришћанских граница, без значајнијег осврта на источне хришћане.[873] Даље излагање, у коме су дати савети за практично вођење рата, надовезује се на идеју о пољској предодређености за крсташко вођство. Геостратешки положај Пољске истакнут је као најпогоднији за напад на Турке, одакле би се, преко Дунава, брзо могло доћи до Хадријанопоља или Константинопоља.[874]

[тек] након бескрајног броја битака. Заиста, Турци су успели да покоре Босанце и Рашане, чак и не све, тек након толико година и са промењивим бројем успешних и неуспешних битака“). Ibid., 50.

[869] Ibid., 50.

[870] Ibidem.

[871] Alexandru Simon, “Callimachus şi Dracula la congresul cruciat de la Roma din anul 1490,” *Banatica* 31, no. 2 (2021): 81–104.

[872] Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 50; Simon, “Callimachus”, 98–100.

[873] Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 49–82.

[874] Калимахова процена била је да је војску од преласка Дунава код Силистре до Тракије до близу Босфора делило десет дана, а до Хадријанопоља два дана „без икаквих потешкоћа у виду планина, шума и других препрека“ („[…] nulla etiam montium, siluarum, fluminum difficultate impeditum iter intelligatur“). Војска је једино

Као једина већа географска препрека након преласка Дунава наведена је планина Балкан („Haemus […] quem incloae Balcanum uocant“), али је и она била проходна за искусну војску.[875] Даљи пут ка Константинопољу био је лак и широк. Истакнута је плодност Тракије, док је Тесалија описана као сиромашнија усевима, али богата стадима.[876] Уочљив је контраст између описа опустелих крајева Грчке, Србије и Босне и обиља ресурса у Тесалији и Тракији. Нарочита предност речених области била је насељеност хришћанима за које се веровало да би подржали поход.[877] Реферисање на православне као на оне који „исповедају нашу веру“ („religionem nostrum profitentur“), иако је Калимах, као добар познавалац прилика на хришћанском Истоку, могао знати да се радило о православнима, укључивало је источне хришћане у хришћанску орбиту.

Поред верског фактора, хришћани кроз чије области је крсташка војска требало да прође били су блиски Пољацима због словенског језика и порекла.[878] Међу анализираним плановима, Калимахов трактат представља јединствени пример повезивања крсташа и Словена под Турцима на основу порекла. Наративна стратегија није била сасвим нова и у методолошком смислу показује сличности са приписивањем римског порекла Власима или византијским Грцима. Попут других хуманиста, Калимах се служи историјским примерима како би аргументовао своју тезу. Наводи да су Словени, називани још и Венедима и Антима, из хладних крајева око Северног мора мигрирали јужно, ка Сарматији, а одатле ка Црном

требало да премости реке Дунав, Дњестар („Tiras“) и Сирет („Sarectus“). Уз то, простор је обиловао ресурсима и грађом за изградњу бродова и мостова. Ibid., 84.

[875] Ibid., 84.

[876] „Inde campi collesque frugiferis arboribus ac uinetis consiti Tessalia uersus. Nam Thracia horridior paulo, et ut frugibus ubique infoecundior ita pecoribus abundantior“ („Оданде ка Тесалији [простиру се] поља и брда прекривена плодоносним дрвећем и виноградима, док је Тракија нешто суровија, но колико је иначе мање плодна пшеницом, толико више обилује стоком“). Ibid., 84.

[877] „Eundum est per gentes, non dicam minime infestas, sed quia eeligionem nostram profitentur, fauentes Christianis rebus“ („Треба ићи кроз народе, нећу само рећи ни најмање непријатељске, већ стога што исповедају нашу веру, подржавају хришћанске ствари“). Ibid., 83.

[878] „Polono autem non solum ex uicinitate cognitas et amicas, sed etiam propter linguam atque originum cognationem quodammodo consanguineas“ („Пољацима су, даље, не само због близине познати и пријатељски, већ су и због језика и заједничког порекла, на неки начин, сродници“). Ibid., 84.

мору, ушћу Дунава, као и ка Пољској и Чешкој.[879] Део њих је јужно од Дунава успео да запоседне велики број градова и формира „колоније“ у „Бугарској, Рашкој, Босни, Србији, Хрватској, Склавонији“, ширећи се све до јадранског приобаља.[880]

Потез од Балтика до Јадранског мора („Septentrionalem terminum ac finem Adriaticum“), изузев Влашке која је названа „Romanorum coloniam“, представљен је као доминантно словенски.[881] Због тога су Пољаци, према Калимаху, били у предности у односу на друге народе, будући да им није био потребан тумач при проласку кроз земље дуж војне руте. Пољаци су били у предности и у односу на састав турског народа. Наиме, аутор наводи да се турски народ састојао из три категорије становништва: заробљеници („captiuis“), пребези („transfugis“) и домаћи („indigenis“). Последњих, етничких Турака, било је најмање, док су друге две групе потицале „од народа који […] имају заједнички језик и порекло са Пољацима“ („ex gentibus, quas […] linguam at origine cum Polonis habere communem“).[882]

У епилогу дела Калимах сумира основне тезе трактата. У погледу источних хришћана, поновљена је важност њихових области за османске ресурсе, погодност терена за пролаз војске и важност сродства са Пољацима за придруживање крсташима. Калимах је сматрао да је тренутак за рат био добар, те је папа охрабриван да што пре покрене поход у коме би Пољска имала водећу улогу.[883]

---

[879] Ibid., 84–86.

[880] „[…] et mox transgressa Danubium […] magnarum regionum populos, velut in colonias mittens, Bulgariam, Rasciam, Bosniam, Serbiam, Croatiam, Sclavoniam, cum occupasset, propagandi finem non ante fecit, quam ad finem pervenit Adriaticum“ („[…] и чим прећоше Дунав […] људи из пространих области, послати, наиме, у колоније, Бугарску, Рашку, Босну, Србију, Хрватску, Славонију, када [их] заузеше, не престаше да се до краја шире, све док не доспеше до обала Јадрана“). Ibid., 86.

[881] „Sed utrumque immensus vel infinitus potius, eadem ubique lingua et, praeter Romanorum coloniam Valachiam, gentes omnes eadem primordia profitentes“ („Али у обе је пространство или, боље рећи, бескрај истог језика свугде и, изузев у Влашкој, колонији Римљана, сви народи деле исто порекло“). Ibid., 86.

[882] Ibid., 86.

[883] Ibid., 86–90.

11. Константин Михаиловић из Островице, *Турска Хроника*

Мало је биографских података познато о Константину Михаиловићу. Рођен је тридесетих година XV века у Островици, у близини Новог Брда. Бавио се војном службом и, по сопственом сведочанству, учествовао је у турској опсади Константинопоља 1453. године као део помоћних трупа српског деспота. Након тога вратио се у Ново Брдо где је био заробљен са двојицом браће при турском освајању града 1455. године. Најкасније до 1456. године прешао је у османску војну службу и учествовао у походима на Морејy, Трапезунт, Влашку и Босну.[884] Постоји могућност да је у току службе прихватио ислам, премда идеја о његовој конверзији није у науци једногласно прихваћена.[885] Напустио је турску војску након угарског освајања тврђаве Звечај у Босни 1463. године. Осим да је написао *Турску хронику*, готово ништа поуздано о њему није познато за период након 1463. године. Хипотезе се крећу од наставка живота у Угарској, до пресељења у Чешку и, касније, у Пољску.[886]

11.1. *Турска хроника* као крсташки план

Турска хроника једино је познато дело Константина Михаиловића. Писана је након 1497. године, а најкасније до 1501. године и посвећена је пољском краљу Јану I Олбрахту.[887] Иако је позната под називима *Турска хроника* и *Јаничарове успомене* примећено је да спис

[884] Ђорђе Живановић, "Увод," у Константин Михаиловић, *Јаничарове успомене или турска хроника*, ур. Ђорђе Живановић (Београд: Просвета, 1986), 21–24; Ivanović, "The Image of Sultan Mehmed the Conqueror in the Turkish Chronicle (Memoirs of a Janissary)", 154; Benjamin A. Stolz, "Introduction," in Konstantin Mihialović, *Memoirs of a Janissary*, ed. Svatopluk Soucek and Benjamin A. Stolz (Princeton: Markus Wiener Publishers, 2010), xxi.

[885] Tatjana Katić, "On the Origin of Konstantin Mihailović of Ostrovica, Author of the Turkish Chronicle," *Kosovsko-Metohijski Zbornik* 9 (2022): 82–83. Са тезом о Михаиловићевој конверзији не слаже се Ђорђе Живановић, *Живот и дело Константина Михаиловића из Островице* (Београд: САНУ, 2006), 71.

[886] Stolz, "Introduction," xxi-xxii; Ivanović, "The Image of Sultan Mehmed the Conqueror", 154–155.

[887] Живановић, "Увод", 45, 57. Постоји претпоставка да је Константин Михаиловић дело саставио око 1464. године, а да је спис који је представљен као Михаиловићев текст производ касније прераде. Анђело Данти, "Старо и ново о Турској хроници," *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 26, бр. 1 (1978): 90–91.

не припада мемоарима, нити хроникама,[888] те да је жанровски вишеслојан.[889] Иако у великом броју поглавља Константин Михаиловић доноси историјске податке, његов примарни циљ није био да напише историјско дело, већ да пружи савет за борбу против Османлија.[890]

Већ приликом приређивања српског превода Константиновог списка, Ђорђе Живановић указао је да дело представља „меморијал о турском питању", будући да, поред историјског слоја, садржи бројна поглавља о османском уређењу, обичајима и војсци (поглавља XL–XLVIII).[891] На основу структуре текста, закључио је да је сврха списа била „да послужи пољском краљу као обавештење и подстрек за борбу против опасног суседа".[892] Живановићев закључак, иако формиран у време недовољне систематске проучености жанра крсташких планова, чини се као најприближнији откривању основне намене текста. *Турска хроника* настала је у време веома присутног антиосманског наратива на пољском двору у периоду од 1497. до 1500. године, а нарочито након 1499. године и венецијанске објаве рата Турцима.[893]

---

[888] Живановић, "Увод", 57.

[889] Ivanović, "The Image of Sultan Mehmed the Conqueror", 158; Stolz, "Introduction," xxvii–xxix. Одређене карактеристике жанра владарског огледала приметио је Александар Гајић, *Огледало владара – Константин Михаиловић и Макијавели* (Београд: Институт за европске студије, 2014), 61. Владарско огледало представља дело које за циљ има да поучи владаре исправној владавини, али и да укаже, у датом оквиру, на друштвене недостатке свога доба. Noëlle-Laetitia Perret and Stéphane Péquignot, *A Critical Companion to the "Mirrors for Princes" Literature* (Leiden: Brill, 2022); Cary J. Nederman, "The Mirror Crack'd: The Speculum Principum as Political and Social Criticism in the Late Middle Ages," *The European Legacy* 3, no. 3 (1998): 18–38.

[890] Живановић, "Увод", 59.

[891] Ibid., 57. Слична оцена, у контексту вишеслојности, дата је у Stolz, "Introduction", xxix где је дело окарактерисано као „политички и религијски памфлет против Турака".

[892] Живановић, "Увод", 59.

[893] Олбрахтов поход против Османлија из 1497. године, који помиње Константин Михаиловић, завршен је сукобом са Молдавијом, потпуним пољским поразом и османско-татарским противударом на Пољску. Није имао крсташки карактер, премда је у вестима које су кружиле у Венецији перципиран као напад хришћанске коалиције против Турака. О походу је Олбрахт разговарао са послаником француског краља Шарла VIII, у време Шарлових крсташких настојања независно од папства. Nowakowska, "Poland and the Crusade", 131–134; Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 244, 256–265. Пољска крсташка реторика и идеја о њој као о „бедему хришћанства" обновљена је након пораза из 1497. године. Везе пољског двора са Римом постале су

Жанровске вишеслојности и варијације у форми текста карактеристика су крсташких планова,[894] како је у овом раду већ показано на Брокијеровом, Филелфовом и Калимаховом примеру. Међутим, да би се *Турска хроника* могла окарактерисати као крсташки план потребно је да нуди конкретан предлог за вођење рата, те да одражава крсташке идеје. Анализирани спис испуњава оба наведена услова. Целокупно поглавље XLI, названо *Какав би морао бити поход на Турке и какво [војно, прим. И.С.] уређење*, посвећено је практичним предлозима за вођење рата.[895] Крсташке идеје најјасније су изражене у XVIII поглављу, где Михаиловић наводи како је „осим пољског краља Олбрахта" нестало бранитеља хришћанске вере, нарочито критикујући немарност папе и Светог римског цара.[896] Михаиловић истиче дужност папе и Светог римског цара да покрену крсташки поход. Повратак Константинопоља издвојен је као циљ похода, следећи топосе крсташког дискурса у анализираном периоду. Именујући Константинопоље „престоницом римског царства" Михаиловић се надовезао на раније изграђени хуманистички наратив о Византији као „Источном царству" и његовим римским коренима.[897] Завршни исказ у поглављу о

присније након 1499. године и почетка венецијанско-османског сукоба. Пољски и угарски представници учествовали су на крсташком саветовању у Риму које је Александар VI сазвао 1500. године и подржали су покретање рата. Katarzyna Niemczyk, "Antemurale Christianitatis? Propaganda antyturecka a wyprawa Jana Olbrachta z 1497 r. w świetle źródeł," *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 146, no. 1 (2019): 31–39; Nowakowska, "Poland and the Crusade", 135–138; Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 252–255.

[894] Paviot, "Introduction".

[895] Живановић, "Увод", 58–59; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 170–175; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 156–158.

[896] „[…] јер нема оних који би веру бранили и распростирањивали осим пољског краља Олбрахта, који је у ово време претрпео у Влашкој знатне губитке […] бранећи хришћане од поганика мира и слободе хришћанске ради. А свети отац папа седи с духовницима спокојно у Риму, не мислећи ништа о томе, а исто тако и римски краљ у немачким земљама пирује са својим витезовима […] [и] ништа не предузимају против поганика". Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 57; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 103. Српски превод у овом раду преузет је из наведеног српског издања *Турске хронике*, осим у случајевима у којима у напоменама није назначено поменуто издање, где је превод дело аутора овог текста.

[897] „Neb na gich Welebnosti wsseczko to zalezy krzestianstwo proti pohanstwu zdwihnuti Stolicze slawne-o Czisarzstwi Rzimske-o Czisarzstwi ge w Constantinopoly" („Јер од њихових височанстава [папе и Светог римског цара, прим. И.С.] све ово зависи: да подигну хришћанство против пагана и да освоје престоницу славног Римског царства која је у Константинопољу"). Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 57.

намери да детаљно изложи на који начин би се поход против Османлија могао предузети додатан је прилог тези о *Турској хроници* као крсташком плану.[898]

Константинов критички однос према неактивности папе Александра VI и цара Максимилијана I не косе се са идејом општег крсташтва, нити оспоравају папско и царско право на покретање крсташког рата. Напротив, Михаиловић истиче дужности папе и цара у погледу крсташтва и критикује њихово неиспуњавање. Као и у случају *Меморандума* Антонија Маринија, у ванредним околностима, у којима су се традиционални браниоци вере оглушавали о своје дужности, а моћ Османлија расла, право да поведу поход и преузму улогу заштитника хришћанства припадало је онима који су то желели. У Константиновом случају, радило се о краљу Јану Олбрахту. Стога је Олбрахтово ратовање против Турака приказано као општа хришћанска ствар, тј. као рат за одбрану „хришћана од поганика мира и слободе хришћанске ради".[899] Идеја о предодређености Пољске за крсташтво блиска је поставкама Филипа Калимаха изнетим у трактату *De bello Turcis*,[900] премда Константин Михаиловић не инсистира на сродности између Пољака и других словенских народа и није познато да ли је имао прилике да консултује Калимахов трактат.

11.2. Представе о источним хришћанима у *Турској Хроници*

Турска хроника састоји се од 48 поглавља, додајући томе и закључак. Поглавља су подељена у три тематске целине: (1) поглавља о исламу (I–VIII); (2) поглавља о османској историји до времена Бајазита II (IX–XXXVII); (3) поглавља о османској војној и државној организацији, са саветима за ратовање против Турака (XXXVIII–XLVIII).[901]

Прва целина доноси основне податке о верским особеностима непријатеља. Иако је занимљива са становишта хришћанско-муслиманских односа и перцепције исламске теологије на латинском Западу, за тему овог рада нема већи значај. Друга тематска целина

[898] „Yakoz o tom ssirze powiedino bude kterak akudyby gmielo to Switiezenie nadpohany s bozie pomoczy przigiti" („А о томе како се и на који начин та победа над паганима може са Божјом помоћу постићи, биће касније приповедано"). Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 56–57.

[899] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 57; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 103.

[900] В. подсекцију 10 у поглављу IV овог рада.

[901] Stolz, "Introduction", xxvii.

за циљ је имала да приближи историју простора који је требало да буде поприште сукоба са Турцима. Историјским приказом обухваћени су Византијско царство, Србија од времена краља Милутина до пада Смедерева (1459), Морејска деспотовина за време последњих деспота Димитрија и Томе Палеолога, Трапезунтско царство у време пада, Влашка под Владом III Цепешем и Босанско краљевство у последњим годинама постојања.[902] Хуманистички дискурс није изражен у историјском наративу, те изостају класични мотиви и повезивање са античком прошлошћу.

У појединим деловима у другој тематској целини, наратив излази из оквира историјског. Раније цитирано поглавље XVIII илуструје речену појаву, дотичући се анализе тренутног стања на хришћанском Западу по питању крсташтва. У оквиру истог поглавља, пре изношења критике на рачун папске и царске крсташке неактивности, Михаиловић се позива на пророчанство о општем јединству хришћана у последњим данима пре Страшног суда. Ипак, изражавао је бојазан да до испуњења пророчанства, које се могло схватати и као есхатолошка обавеза хришћана, неће доћи, те да ће „Грци већ остати у вечном ропству" због хришћанске неактивности, што је исказ који је имао пропагандну улогу да мотивише публику на делање како би помогли Грцима.[903] Сличном пропагандном контексту припада и крај друге тематске целине, у коме Константин закључује да се Османлије плаше крсташког похода, знајући да би се поробљени хришћани придружили својој браћи по вери.[904]

Кроз историјски наратив Михаиловић је користио прилику да укаже на стратешки значајне тачке за сукоб са Османлијама. Говорећи о борбама Османлија у Влашкој, преносио је наводне речи султана Мехмеда да „док Власи држе Килију и Београд [Акерман,

[902] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 47–149; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 93–145.

[903] „Према збивањима садашњих времена, тако изгледа да ће тешко бити да буде један пастир и једно стадо […]; онда ће Грци већ остати у вечноме ропству, јер се поганици множе […], јер нема оних који би веру бранили и распрострањивали, осим пољског краља Олбрахта". Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 103; Konstanty Michałowicz, *Pamiętniki Janczara*, 48.

[904] „Зато знајте да је турски цар веома несигуран, а Турци се веома боје да се хришћански свет не побуни и не навали на њихову земљу. Јер када би то видели хришћански робови […] сви би од њих [Турака, прим. И.С.] одступили и хришћанима се приклонили". Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 147; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 103; Konstanty Michałowicz, *Pamiętniki Janczara*, 120.

прим. И.С.], а Угри рашки Београд, дотле их не можемо победити“.[905] У приповестима о турском покоравању источнохришћанских владара, попут византијског цара Константина XI, српског деспота Ђурђа Бранковића, морејског деспота Димитрија Палеолога и босанског краља Стефана Томашевића, присутан је мотив османске преваре и стратегије склапања лажних примирја.[906] Примери из прошлости требало је да упозоре на непоузданост преговарања са Османлијама.

Трећа целина показује одлике крсташког плана у пуном смислу. Публици је најпре доносила податке о турској војсци, држави, двору и друштву.[907] Предлози за вођење рата садржани су у поглављима XL и XLI, као и у закључном поглављу. Михаиловић је наглашавао неопходност прилагођавања ратне стратегије османском војном поретку.[908] Хришћанима се саветовала обазривост у боју, разборитост и мудрост вође, те коришћење лаких оклопа и копаља.[909]

Источни хришћани нису укључени у разматрање дејстава регуларне хришћанске војске. У датом сегменту, о источним хришћанима говори се искључиво као о османским поданицима. Говорећи о њиховој служби у османској војсци Константин описује службу мартолоса (војника граничара) и војнука (царских коњушара).[910] О положају хришћана под Османлијама говори се у поглављима XLVI и XLVII.[911] У погледу хришћанских дажбина и обавеза према Турцима, аутор пружа реалну слику, без пренаглашавања хришћанске потлачености. Османско владање према хришћанима који су се налазили под турском

[905] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 132–133; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 138.

[906] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 89–95, 111–115, 137–143; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 116–123, 127–129, 139–143.

[907] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 151–187; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 146–164.

[908] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 169–173; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 155–157.

[909] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 171–175; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 156–158.

[910] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 183; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 162. Детаљно о служби мартолоса до краја XV века в. Милан Васић, *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином* (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 52–86. О војнучкој служби в. Татјана Катић, “Војнуци у Османском царству,” у *Војнучки дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед*, ур. Татјана Катић (Београд: Историјски институт, 2020), 9–23.

[911] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 189; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 165.

влашћу у току ратних похода описано је као правично.[912] Међутим, Константин истиче османску суровост према хришћанима при упадима у области које нису биле под њиховом влашћу.[913] Као изразито негативну појаву наглашава насилну исламизацију која је пратила расељавања становништва, те да су се конвертити према хришћанима односили горе него етнички Турци.[914] Представе у наведеним поглављима сведене су на ниво извештаја који је могао помоћи прикупљању информација за рат.

Закључно поглавље (XLIX) представља позив угарском краљу Владиславу и његовом брату, пољском краљу Јану Олбрахту да поведу поход и освете се за „проливање хришћанске крви“.[915] Као кључне стратешке тачке за рат означене су Килија и Акерман, раније под влашћу „влашког војводе Стефана“, те „рашки Београд“. Због природне препреке коју су турским ударима представљале реке Дунав, Сава, Тиса и Драва, Константин је препоручивао да би Београд „требало […] држати у великој пажњи“. Поглавље се завршава инсистирањем на хришћанској слози како би рат био успешан.[916]

[912] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 189; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 165.

[913] „[…] а у другим покрајинама све зло изводе или чине, људе отимају, заробљавају, а што не може ходати – убијају“. Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 166; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 190–191.

[914] „[…] десет до двадесет хиљада хришћана доводе међу поганике, па помешавши се, сви се покваре […], јер напустивши веру своју, поганичку примају. И кад тако вером промене, такви гори постају за хришћане него прави паганици“. Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 166; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 190–191.

[915] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 196–197; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 168.

[916] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 196–197; Константин Михаиловић, *Турска хроника*, 168–169. Пољски рукопис се нагло завршава критиком политике краља Матије, који је уместо рата против Турака снагу трошио на сукоб са Чесима, док чешки рукопис садржи још једну реченицу: „A na druhey stranie Naydess zawazek wsseho“ („А на следећој страни наћи ћеш закључак свега“). Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 196–197. Реченица упућује или на недовршеност дела или на могућност постојања још једног, данас изгубљеног, проширеног закључка.

12. План архиепископа Стефана Талеација (1500)

Стефано Талеаци (у изворима још и као Stefano Tegliacci (ит.) или Stephanus Thegliatius (лат.)) рођен је око 1445. године у Венецији. О његовом животу пре 1473. године, када га је папа Сикст IV поставио за барског архиепископа, готово да ништа није познато. Иако је столовао у Бару, често је одлазио у Рим (1477, 1479, 1480. и у три наврата између 1483. и 1485. године). Као добар беседник, Талеаци је постављен за папског оратора.[917] Његова најпознатија беседа јесте *Sermo contra Turcorum persecutionem* (Беседа против турског прогона), изговорена 27. децембра 1480. године у Латеранској базилици на празник Св. Јована Богослова. Беседа је штампана како би се брже ширила, а за циљ је имала да мотивише покретање рата за ослобођење Отранта и целог хришћанског Истока.[918] За епископа Торчела и титуларног архиепископа Патре Талеаци је постављен 1485. године. Истовремено са архиепископском службом, обављао је низ дипломатских мисија за Курију, углавном у циљу заштите папских интереса у Венецији. Учествовао је у раду Петог латеранског сабора (1512–1517), све до смрти 1515. године.[919]

Своје ставове по питању антиосманског крсташтва, Талеаци је, поред беседа, исказао још у два трактата. Први, старији трактат, јесте ненасловљени крсташки план анализиран у овом раду. Други трактат писан је 1513. године и за тему има ограничења црквених злоупотреба и међусобица, како би се постигло јединство за организовање похода против Турака.[920] Крсташки план који је Талеаци саставио 1500. године настао је на захтев папе

[917] Lodone Michele, "Taleazzi, Stefano," in *DBI,* vol. 94 (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2019), https://www.treccani.it/enciclopedia/stefano-taleazzi_(Dizionario-Biografico)/ (17.1.2026).

[918] Stephanus Thegliatius, *Sermo contra Turcorum persecutionem* (Roma: Eucharius Silber, post-1480). Нису све Талеацијеве беседе биле добро прихваћене, мада је до краја живота уживао углед доброг беседника. У току заседања Петог латеранског сабора (1515) одржао је говор који је, слично говору из 1480. године, указивао на разарајућу османску претњу. Иако су савременици забележили да су његове речи биле упечатљиве, говор је оставио далеко слабији утисак од говора изреченог 35 година раније. Michele, "Taleazzi, Stefano"; Feliciangeli, "Le Proposte per la guerra contro i Turchi", 22–23.

[919] Michele, "Taleazzi, Stefano"; Feliciangeli, "Le Proposte per la guerra contro i Turchi", 7–24.

[920] Nelson H. Minnich, "The Reform Proposals (1513) of Stefano Taleazzi for the Fifth Lateran Council (1512-17)," *Annarium Historiae Conciliorum* 27-28, no. 2 (1995): 543–570.

Александра VI у оквиру планирања рата о коме се дискутовало на конзисторији 11. марта 1500. године.[921]

План се састоји из три дела или „трактата“. У првом (*Summarium de consiredationibus pro expeditione contra Turcos*) изложена су 23 „разматрања“ о основним аспектима будућег крсташког рата.[922] Уводним делом доминира топос повезаности крсташког рата са моралном чистоћом ратника, типичан за крсташки дискурс већ од самих почетака крсташког покрета, након чега Талеаци прелази на тему османске опасности.[923] Ради успешног супротстављања, требало је обезбедити јединство и мир међу хришћанским владарима,[924] између осталог и „кнежева Немачке“ са „[Светим римским, прим. И.С.] царем, те краљевима Угарске, Пољске и Дакије, Русије и другима“.[925]

У хуманистичким изворима појам „Dacia“ користио се у истом облику за Данску, Влашку и Молдавију.[926] У Талеацијевом случају, изразом је највероватније означена Молдавија. Наиме, исказ о потреби за међусобним миром између Пољске и „Дакије“ одговара стању затегнутих пољско-молдавских односа на крају XV века, што је 1497.

[921] Feliciangeli, “Le Proposte per la guerra contro i Turchi”, 28; Setton, *The Papacy*, vol. 2, 525.

[922] Feliciangeli, “Le Proposte per la guerra contro i Turchi”, 28.

[923] Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 42–43. За везе између врлинског живота и крсташтва в. Tamminen, *Crusade Preaching*, 203–278; Housley, “Crusade and Reform”, 45–83.

[924] Ibid., 44–46.

[925] „In principibus vero Germaniae tum superioris tum inferioris cum imperatore et regibus Ungariae, Poloniae et Datiae, Russiae etc. etiam pax habetur“. Ibid., 44.

[926] Теза да се појам Дакије, поред Данске, у позном средњем и раном новом веку односио на простор Влашке и Молдавије заступљена је у Alexandru Simon, “From Dragula to Cypelles: Wallachia in the Late 1470s,” *Acta Terrae Septemcastrensis* 20, no. 1 (2021): 153–168; Ioan-Aurel Pop, “Matthias Corvinus, Re de Ungaria, de Dacia Etc., in 1462,” *Transylvanian Review* 19, no. Supliment 1, 2020 (2020): 41–52; Ioan-Aurel Pop and Ale Simon, “The Hunyadis and Dacia: From the Fall of Constantinople to the Peace of Wiener-Neustadt,” *Banatica* 30, no. 2 (2020): 35–57; Monica Matei-Chesnoiu, “Epitomes of Dacia: Wallachia, Moldavia, and Transylvania in Early Modern English Travelogues,” *Multicultural Shakespeare Translation Appropriation and Performance* 25, no. 40 (2022): 151–163. Са друге стране, део историчара заступа тезу да се појам у позном средњем веку искључиво односио на Данску. Dan Ioan Mureșan, “Rex Dacie / Regina Dacie. O Istorie Conectată de La Marea Baltică La Marea Neagră La Amurgul Evului Mediu (I),” *Archiva Moldaviae* 12 (2020): 15–87. Прва теза чини се прихватљивијом, имајући у виду да се у петнаестовековним хуманистичким изворима назив Дакија и присуство Дачана недвосмислено везују за доње Подунавље. В. Martinus Segonius, “Opusculum”, 98–99; Pius PP. II, *De Europa*, 54.

године кулминирало директним сукобом.[927] Истовремено, пољско-данске несугласице нису забележене након 1458. године и мира који је склопљен током Тринаестогодишњег рата (1454–1466) против Тевтонаца.[928] Помен Русије међу областима са којима је требало постићи мир такође одражава постојеће тензије између Русије, Литваније и Пољске.[929]

Крсташку војску требало је поделити на три копнене и једну поморску. Прва, немачко-угарско-пољска војска, под царским заповедништвом требало је да пође до граница Хрватске, након чега би се немачка и угарска војска раздвојиле.[930] Рута кроз Хрватску описана је као пут „кроз оне делове кроз које су и наши преци своје снаге водили због сличног циља“.[931] Талеаци је, користећи се топосом континуитета са претходним крсташким походима, погрешно лоцирао типичну „дунавску“ крсташку руту у Хрватску.[932] Другу војску, којој би се придружио и папа, чинили би ратници из Напуља, Венеције и осталих држава Италије. Предвиђено је да „буде пребачена путем Драча и Епира до поља Филипи“.[933] Реч је о траси пута *Egnatia*.[934] За кретање војске из западне Европе није

[927] Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 243–251.

[928] Marian Biskup, *Wojna trzynastoletnia i powrót Polski nad Bałtyk w XV wieku* (Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990), 55–56; Jozef Dyskant, *Zatoka Świeża 1463* (Warszawa: Bellona, 2009), 155.

[929] Тензије су 1500. године довеле до Другог литванско-московског рата (1500–1503), у коме је држање Пољске било непријатељско према Русији, а молдавски кнез Стефан III нудио је посредништво у преговорима између Русије и Литваније. Папско деловање било је усмерено ка придобијању и Молдавије и Русије за крсташки савез. Pilat and Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading*, 268–272; John V. A. Fine, “The Muscovite Dynastic Crisis of 1497–1502,” *Canadian Slavonic Papers* 8 (1966): 198–215.

[930] Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 46.

[931] „[…] per illas partes per quas etiam maiores nostri suas duxerunt copias pro simili effectu“. Ibid., 46.

[932] Тзв. „дунавска рута“, којом су се кретале војске од Првог крсташког рата до Никопољског рата, водила је од Беча, преко Будима, јужно до Београда, одакле је, већ према циљевима похода, или настављала јужно Цариградским друмом или скретала источно, пратећи ток Дунава. Alan V. Murray, “The Middle Ground: The Passage of Crusade Armies to the Holy Land by Land and Sea (1096-1204),” in *A Military History of the Mediterranean Sea*, ed. Georgios Theotokis and Aysel Yıldız (Leiden: Brill, 2018), 188–189; Károly Kranzieritz, “The Road to Nicopolis, Part 1.,” *Hadtudományi Szemle* 13, no. 2 (2020): 134–137.

[933] „Cum summo Pontifice vero, rege Neapolitano, Venetis et ceteris dominationibus in Italia, pro exercitu terrestri via Dyrachii et Epiri transducendo ad campos Philippicos“. Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 46.

[934] Шкриванић, *Путеви*, 76–77. Филипи, чије поље Талеаци помиње, био је трговачки центар у античком раздобљу и ранохришћанско верско средиште, о чему сведочи новозаветна посланица св. апостола Павла Филипљанима. У средњем веку није био економски значајнији град, али је поседовао тврђаву и имао је

назначена тачна рута.[935] Флоту, сачињену од Шпанаца, Португалаца и Венецијанаца требало је хитно саставити услед јачања османске морнарице.[936] Придруживање извесних хришћана османској војсци представљало је додатну опасност.[937] Премда аутор није именовао хришћане на које се исказ односио, није искључено да је на уму имао источне, али и латинске хришћане који су се турској војсци придруживали као артиљеријски и поморски стручњаци.[938] Као примарни циљеви похода истакнути су истребљење ислама, ослобађање „верних“ и „повратак господстава“. Света земља је, такође, додата, али уз белешку „ut tenentur“ којом је стављено до знања да ће се тешко одмах остварити.[939]

Крсташко освајање резултирало би поделом територија. Талеаци је предлагао да се „узму у обзир они који су у наше време изгубили своје области од Турака и трудили су се и труде се и трудиће се против таквих непријатеља“.[940] Текст указује на источне хришћане који би помогли у борби против Турака. Узор за поделу била је библијска подела Ханана између Израиљаца, описана у Књизи о Исусу Навину (ИНав, 22: 1–9).[941] Коришћењем библијске алузије, Талеаци је успостављао симболичку паралелу између Свете земље као традиционалног крсташког циља, и територија под Турцима као нове Свете земље, те се

стратешку важност као тврђава на путу Егнација. Потпуно је напуштен у XVI веку. Anastasia Dologlou, “Tracing the Ottoman Trade Network in North Greece,” *Kadim* 1 (2021): 111–126; Michel Sève, “De la naissance à la mort d’une ville: Philippes en Macédoine (IVe siècle av. J.-C.-VIIe siècle ap. J.-C.),” *Histoire urbaine* 1 (2000): 187–204. С обзиром на ограничени значај у средњем веку, Талеацијево истицање Филипа могло је служити као реминисценција на значај града у антици или у Новом завету.

[935] Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 46.

[936] Ibid., 46–47.

[937] „[…] pro qua quidem impia exequenda voluntate brevi admodum tempore tot Christianorum illuc secum confluxerint, quod miserabile dictu sit“ („[…] за кратко време толико се хришћана њему [Турчину, прим. И.С.] придружило, да је јадно о томе и говорити“). Ibid., 47.

[938] Emrah Safa Gürkan, “Christian Allies of the Ottoman Empire,” European History Online (EGO) (Institute of European History, Mainz, 2010), https://www.ieg-ego.eu/gurkane-2010-en (15.3.2026).

[939] „[…] ad extinctionem sectae Machumeti et recuperationem dominiorum et fidelium et terresanctae (ut tenentur)” („[…] за истребљење секте мухамеданске, повратак господстава и верних и Свете земље (када буде освојена)“). Ibid., 47.

[940] „[…] quod ratio haberi possit de illis qui temporibus nostris dominia sua cum Turcis perdiderunt et plus contra tales hostes laboraverint, laborant et laborabunt“. Ibid., 48–49.

[941] Ibid., 48.

антиосманско крсташтво стављало у раван са Израиљевим освајањем Обећане земље.[942] Библијски текст нудио је начелни модел за прерасподелу турских територија, према којој је савезничким „сународницима“, иза којих су се у овом случају могли крити источни хришћани, требало да припадне део земље, заједно са латинским крсташима и папом који су представљали изворни Израиљ.[943] Снага библијских паралела постаје додатно јаснија уколико се у обзир узме клерикална публика којој је план био упућен, као и ослањање на Библију у хуманистичким наративима.[944]

Други Талеацијев трактат (*Declaratio generalis ex gestis maiorum et noviter deductis de modo servando in expeditione contra Turcos*) детаљније елаборира питања дефинисана у првом. Понављајући упозорење о великој османској моћи, аутор је писао да су Турци „у наше време свом царству потчинили Царство Константинопоља, Трапезунт, много краљевстава и најратоборније народе“.[945] Део излагања тиче се турске војске и њеног уређења. Према Талеацију, снага османске флоте почивала је превасходно на потомцима бивших хришћана.[946] Понављао је идеју о потреби објаве општег рата у коме би учешће узеле све важније европске земље.[947] Аутор је предлагао да војска продре из праваца Угарске, Хрватске и Епира, те да се сусретне се код стратешки погодних филипских поља („ad Campos philippicos“).[948]

---

[942] Дату везу Талеаци додатно утврђује поредећи папске легате са личностима попут Мојсија и Исуса Навина. Ibid., 48.

[943] Према Књизи Исуса Навина (ИНав, 22: 1–6), након што је Израиљ покорио Ханан, племе Рувима, Гада и половина племена Манасије добили су у наследство земљу источно од Јордана, као награду за одржано обећање да ће помоћи својим сународницима у освајању земље западно од Јордана.. Талеаци се касније враћа на причу о подели Обећане земље, пишући да и Римској цркви треба припасти део територија, будући да су, према Господњој замисли, „свештеници и Левити у подели Обећане земље имали своје градове међу племенима Израиља“ („Nam sacerdotes et levitae in distributione terrae promissionis suas civitates habuerunt in tribubus Israel“). Ibid., 49.

[944] Hamilton, “Humanists and the Bible”, 100–117.

[945] „Nam Imperium Constantinopolitanum, Trapezuntium, regna quamplurima et gentes bellicosissimas […] nostris temporibus suo imperio subegit“. Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 51.

[946] Ibid., 51.

[947] Ibid., 51–52.

[948] Ibid., 52. Процена да би војске могле стићи до Филипија „за мало дана“ („paucis admodum diebus“) била је нереална, будући да је између реченог поља и три области из којих би војске требало да дођу пут износио од

Војсци која би се кретала „из Италије кроз Албанију или Епир“ придружило би се локално хришћанско становништво. Њих је било потребно наоружати, будући да су их Османлије раније лишиле оружја.[949] Белешка да би се војска кретала путем „као у време Урбана Другог“ алудира на Први крсташки рат и трасу пута Егнација, понављајући више пута уочени топос позивања на крсташке претходнике.[950] Албанци који би се придружили походу описани су као ватрени непријатељи Турака, одани хришћанској вери и као народ који жељно ишчекује покретање крсташког похода. Њима је требало доделити папског легата као војног заповедника.[951] Албанске снаге биле су јефтине за одржавање, а знатно би допринеле сламању Османлија.[952]

око 550 км (Драч) до око 850–900 км (Хрватска). Такође, терен није био на свим местима лако проходан, а војска је била састављене махом од пешадије и коњице. Поређења ради, крсташкој војсци је пре Битке код Варне (1444) требало око 50 дана да стигне из Сегедина до Варне (близу 850 километара), прелазећи у просеку 17 километара дневно. B. Imber, *The Crusade of Varna*, 28–30.

[949] „Nam pars quae per Albaniam sive Epirum ingreditur ex Italia, iuxta tempora Urbanj Secundj ab incolis patriarum augebitur numero ultra quadraginta milia pugnatorum, dummodo eis portentur arma quibus a Turcis spoliati fuerunt“ („Заиста, војска која уђе из Италије [и крене] кроз Албанију или Епир, као у време Урбана Другог, придруживањем становника [ових] области порашће у броју за више од четрдесет хиљада бораца, уколико се њима донесе оружје које им је од Турака било одузето“). Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 52.

[950] О путу Егнација у Првом крсташком рату в. Toni Filipovski, “The Via Egnatia, Ohrid and the First Crusade (1096–1097) according to the Western Sources,” in *Space, Landscapes and Settlements in Byzantium: Studies in Historical Geography of the Eastern Mediterranean*, ed. Andreas Külzer and Mihailo Popović (Vienna; Novi Sad: Akademska Knijga, 2017), 113–130; Svetlana Luchitskaya, “‘Loca Deserta’, ‘Silvae Condensae’ and ‘Abrupta Montium’: How Crusaders Viewed Nature in the Balkans,” *Religions* 14, no. 7 (2023), https://doi.org/10.3390/rel14070830 (3.1.2025).

[951] „Isti viri subiciuntur canibus, quos summo odio habent, et expeditionem exoptant. Quos omnes legatus apostolicus magis reduceret ad expeditionis obedientiam quam alius princeps; talis est enim natura illarum patriarum hominum, ut titulo religionis reducantur ad omnia“ („Ови људи под јармом су паса [Турака, прим. И.С.] који их држе у потпуној мржњи, те ишчекују поход. Њих све би апостолски легат у походу успешније привео послушности него било који други владар; јер таква је природа људи ових области, да под именом вере могу бити убеђени у све“). Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 52.

[952] „Istos solis armis et pane et benedictione habere poterimus, quorum virtute et experientia contra Turcos multa agere poterimus cum nostro exercitu“ („Моћи ћемо ове [Албанце, прим. И.С.] да имамо само уз помоћ оружја, хлеба и благослова, [а] са њиховом храброшћу и искуством моћи ћемо са нашом војском да учинимо пуно тога против Турака“). Ibid., 52.

При разматрањима везаним за финансирање похода нема помена источних хришћана.[953] Завршавајући други трактат, Талеаци је апеловао на хитност покретања хришћанске војске, јер су Турци намеравали да изврше покољ над хришћанима у земљама под својом влашћу „у којима је за две године побио до 40.000 хришћана“.[954] Детаљи везани за поменути турски покољ прецизирани су у првим редовима последњег дела Талеацијевог плана.[955]

Почетак трећег дела трактата (*Subsequitur alia declaratio magis particularis ad omnia praemissa*) надовезује се на идеје са краја другог. Талеацијева процена била је да би Турци за време хришћанског саветовања око покретања рата могли да изврше притисак на хришћанских границе. Истовремено, претила је опасност да Османлије нападну и раселе оне хришћане под својом влашћу које би перципирали као могуће побуњенике.[956] Као пример за такво поступање Талеаци истиче турски покољ над око 20.000 Албанаца „у Керавнији […] и околним областима“ због сумње да би се могли прикључити походу француског краља Шарла VIII.[957] Слична казна је, према аутору, затекла још око 20.000 хришћана на подручју Кроје, коју Талеаци погрешно изједначава са Керавнијским планинама, две године пре састављања трактата, децембра месеца. Процена је била да ће се турски покољи наставити.[958]

---

[953] Ibid., 52–53.

[954] „[…] in quibus infra duos annos ad milia XL trucidavit ex Christianis“. Ibid., 53.

[955] Ibid., 54.

[956] Ibid., 54.

[957] „[…] sicut proximis annis, audito rumore Caroli regis Francorum in Ceraunia, quam «camisaram» vocant, et locis circumstantibus fecit, in quibus ad viginti milia fidelium interemit. Et hoc, quia adveniente exercitu Christianorum, non carebat suspicione quod tales ab eo deficerent“ („[…] као што је урадио [Турчин, прим. И.С.] у недавним годинама, када се прочуо глас Шарла, француског краља, у Керавнији [Канали, прим. И.С.] коју „Камисаром“ зову, и у околним местима, у којима је [Турчин, прим. И.С.] побио до двадесет хиљада верних, због тога што није био лишен сумње да ће се ови људи од њега одметнути са надолазећом војском хришћана“). Ibid., 54.

[958] „Et propterea etiam proximis duobus annis elapsis, de mense Decembris, ad vigintj milia etiam Christianorum in montibus Acroceraunіis, vulgo «Croie», suo dominio subiectis variis modis dissipavit, nec in dies cessabit similia perpetrare“. Ibid., 54. Појмови „Ceraunia“ и „montibus Acroceraunіis“ односе се на исти простор око Керавнијских планина.

У Талеацијевом излагању приметно је сажимање неколико историјских догађаја. Судећи према хронологији, догађајима и топонимима, за конструкцију наратива о страдањима искоришћени су покољ при османском освајању Кроје (1478), контакти између Шарла VIII и побуњеника са простора Албаније и Зете (1494/95), те неуспешан устанак против Османлија, најснажнији у околини Љеша, када је 1498/99. године из Италије доведен Скендербегов унук Ђурађ II, син Јована II Кастриота.[959] Као последица сажимања догађаја, али и могуће недовољне информисаности, у Талеацијевој хронологији и географији присутне су непрецизности. Међутим, ауторова намера није била да пренесе историјски прецизне податке, већ да историјски наратив искористи као средство у крсташкој пропаганди.

Талеаци је био става да је потребно благовремено слати добро обучену војску и новац у крајеве које је требало освајати. Критиковао је занемаривање Пелопонеза од стране Венецијанаца, што је сматрао узроком губитка полуострва. Поред побожних крсташа („crucesignatos“), део војске требало је да чине професионалци.[960] Источних хришћана нема у опширним разматрањима о оружју и ратним справама, врстама војника, количини хране и људима који би се старали о војсци.[961]

Крсташке руте су у трећем делу трактата изложене детаљније у односу на претходна два дела. Најповољнијом рутом Талеаци је сматрао пут преко Албаније, до које се могло стићи из Бриндизија, Отранта, Барија или Анконе.[962] Постојала је и копнена рута до Албаније, али је описана као тешка. Ишла је путем „кроз Фурланију, Далмацију, Хрватску и Мезију, коју зову Србија, све до поља Филипија“.[963] Предност усмеравања војске ка Албанији била је логистичка, јер су се војници преко Јадранског мора могли снабдевати потрепштинама из Апулије, Анконе и са Сицилије.[964]

---

[959] О овим догађајима в. Fine, *The Late Medieval Balkans*, 600–605; Edmond Malaj, “Lezha në mesjetë,” *Studime Historike /Historical Studies* 72, no. 1-2 (2018): 32–35. Покољ код Кроје био је догађај добро познат у италијанским изворима. Setton. *The Papacy*, vol. 2, 327, n. 45.

[960] Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 54–55.

[961] Ibid., 55–59.

[962] Ibid., 59.

[963] „Et si absque transitu maris id fieri volumus, per Forum Julij, Dalmatiam et Croatiam et Misiam, quam Serviam vocant usque ad Campos philippicos etiam transitus haberi potest“. Ibid., 59.

[964] Ibid.,59.

Истовремено, предвиђано је да војска из централне Европе крене преко Угарске како би се осигурала сигурна победа при првом сукобу крсташа са Турцима.[965] У Османско царство могла је ући из правца Влашке и Молдавије, што је био „краћи и лакши“ пут. Талеаци је, међутим, сматрао да „од освајања Монкастра [Акермана, прим. И.С.] правац до Хадријанопоља није био отворен хришћанима“, те је војска требало да пође „другим правцем, кроз Бугарску или Србију до Софије“, тј. Цариградским друмом.[966] Од Софије војска би продужила јужно, да би се састала са осталим трупама код Филипа.[967]

Враћајући се рути кроз Албанију, Талеаци понавља идеју о потреби савезништва са Албанцима. Помоћ и оружје за Албанце обезбедила би црква. Била би достављена посредством легата који би лично прошао крсташком рутом, упознавши се са простором на који би био упућен.[968] У даљем тексту нема помена источних хришћана. Након описа крсташке поморске снаге, финансирање и број легата, Талеаци трактат завршава епилогом у коме моли опроштај за евентуалне пропусте и себе препоручује као слугу папи.[969]

[965] Ibid., 59.

[966] „Nam, quia a captura Moncastri aditus ipse ad Adrianopolim amplius Christianis non patet, per viam Valachiae quae facilior et brevior et in corde Turci prae omnibus aliis erat, per quam et maiores nostri frequentius ad regni illa transierunt, necessum est quod alia via Bulgariae aut Serviae ad Sophiam descendatur“. Ibid., 60.

[967] Ibid., 60.

[968] „Altera vero pars exercitus […] per Albaniam ducenda, poterit augeri in maiori numero per incolas istius patriae expectantes talem expeditionem cum centum milibus ducatis ad plus: datis eis loricis, ensibus, arcubus, sagittis et galcis. Isti per Ecclesiam possunt adiuvari et expediri sine aliorum subsidio medio legatj apostolici generalis, quem censeo per hanc viam transire debere ex multis causis“ („Други, заиста, део војске […] кроз Албанију може бити веома бројчано повећан становницима те земље, који очекују такав поход, уз помоћ до сто хиљада дуката и, уз то, достављеним грудним оклопима, мачевима, луковима, стрелама и шлемовима. Ови [Албанци, прим. И.С.] могу бити помогнути и опремљени од цркве, без помоћи других, посредством апостолског генерала легата коме, сматрам, ваља проћи овим путем из много разлога“). Ibid., 61.

[969] Ibid., 61–62.

13. Алексије Келадин, *De ratione belli in Turcos* (1500)

Алексије Келадин (лат. Alexius Celadenus, грч. Ἀλέξιος Κελαδηνός) рођен је 1451. године на Пелопонезу.[970] Као младић, нашао се међу избеглицама које су у Рим дошле након пада Морејске деспотовине. У Риму је стасавао у кругу грчких миграната окупљених око кардинала Висариона. Седамдесетих година XV века налазио на напуљском двору у служби неког од чланова краљевске породице.[971] Црквену каријеру отпочео је 1480. године као епископ Галиполија на југу Италије, граду са значајном грчком популацијом. Након 1499. године налазио се у Риму, службујући при Курији. Поред црквених дужности, бавио се преписивањем грчких рукописа. Истицао је свој грчки, одн. „спартански“ идентитет.[972] Надао се именовању за кардинала под папом Јулијем II, сматрајући да би Грци требало да имају сопственог представника међу кардиналима, као што је то некада био Висарион. Кардиналско звање, међутим, није добио, као ни други Висарионови ученици који су се

[970] На основу белешки из савремених рукописа, Монфазани је инсистирао на „Celadenus“ као јединoм исправном латинском облику Алексијевог презимена. Друге облике, попут „Celidonius“ или „Celadoni“, присутне у каснијим рукописима и историографији, одбацивао је као неаутентичне. За дискусију и аргументе на ову тему в. John Monfasani, “Alexius Celadenus and Ottaviano Ubaldini: An Epilogue to Bessarion’s Relationship with the Court of Urbino,” *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 46, no. 1 (1984): 100, n. 41. У овом раду усвојен је облик „Келадин“, веран грчком облику «Κελαδηνός», из кога се развио латински облик на коме инсистира Монфазани.

[971] Теза да је Келадин био тутор принчева Алфонса и Федерика, синова краља Ферантеа Напуљског, није једногласно прихваћена. Ibid., 102.

[972] Именован је као „Лакедемонац“ („Lacedaemonius“) у натпису из папске базилике Св. Марије у Молфети, одн. као „Спартанац“ („Spartensi“) на епитафу у цркви Св. Августина у Риму. Hans Joachim Kissling, “Celidonio, Alessio,” in *DBI*, vol. 23 (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1979), https://www.treccani.it/enciclopedia/alessio-celidonio_%28Dizionario-Biografico%29 (18.6.2025); Monfasani, “Alexius Celadenus“, 101.

истом надали.[973] Умро је 16. фебруара 1517. године у Риму и сахрањен је у цркви Св. Августина (*Sant'Agostino in Campo Marzio*).[974]

Највећи део Келадинове литерарне делатности састоји се из преписа грчких рукописа, као и писама и говора на тему антиосманског крсташтва.[975] Међу антиосманским списима издваја се крсташки план написан новембра 1500. године у форми три говора-трактата упућених тројици тада најутицајнијих кардинала Римске цркве – Оливијеру Карафи, Франческу Пиколоминију (будућем папи Пију III) и Бернардину Карвахалу.[976] Судећи по темама и начину на који се излагања у говорима међусобно преплићу, сва је

[973] Nelson H. Minnich, "Alexios Celadenus a Disciple of Bessarion in Renaissance Italy," *Historical Reflections / Réflexions Historiques* 15, no. 1 (1988): 55–56. На кардиналско место претендовао је и босански фрањевац и хуманиста Јурај Драгишић, такође из Висарионовог круга интелектуалаца. О Драгишићу в. Ivica Martinović, "Humanist, filozof i teolog Juraj Dragišić," *Dubrovnik: Časopis za književnost, nauku i umjetnost* 6, no. 4 (1995): 213–232.

[974] Kissling, "Celidonio, Alessio"; Luigi Michele de Palma, "Un umanista vescovo di Gallipoli: Alessio Celadeno (1451-1517)," in *Studi in onore di Mons. Aldo Garzia* (Molfetta: Tip. Mezzina, 1986), 161–176. Келадинов гроб, на коме се налазио натпис који је истицао „спартанско" порекло преминулог, са фигуром у епископским одеждама, данас није видљив. За текст епитафа в. Vincenzo Forcella, *Iscrizioni delle chiese e d'altri edificii di Roma dal secolo XI fino ai giorni nostri*, vol. 5 (Roma: Tip. delle scienze matematiche e fisiche, 1874), 35, no. 102; Minnich, "Alexios Celadenus", 49, n. 3.

[975] Kissling, "Celidonio, Alessio"; De Palma, "Un umanista vescovo di Gallipoli", 170–176; De Palma, "Alessio Celadeno e la guerra contro i Turchi", 187–199. Келадинови грчки рукописи, које карактеришу извесне стилске особености, највећим делом чувају се у фирентинској Библиотеци Лауренцијани. Келадинови рукописи налазе се још и у Риму, Минхену, Паризу, Венецији и Волденбителу. "Ἀλέξιος Κελαδηνός," Pinakes - Πίνακες. Textes et manuscrits grecs (Institut de recherche et d'histoire des textes, 2016), https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/copiste-possesseur-autre/15/ (17.1.2026).

[976] Наслов *De ratione belli in Turcos* (О питању рата са Турцима) који је дат у овом раду преузет је из наслова првог трактата, одн. „говора" („Alexii episcopi Gallipolitani de ratione belli in Turcos ineundi sermo unus ad reverendissimum dominum Neapolitanum"). Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 202. Слична форма наслова јавља се и у друга два трактата („De bello in Turcos apparando", одн. „De bello cum Turcis"). Ibid., 223, 236. Трактати су сачувани у три рукописа, од којих се за фирентински и ватикански претпоставља да би могли бити аутографи. Monfasani, "Alexius Celadenus", 105, n. 67; Minnich, "Alexios Celadenus", 57. За дигитализовану верзију ватиканског рукописа в. BAV, Vat. lat. 14174, 9v–76v, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.14174?ling=it (17.1.2026). За архивске референце ка другим поменутим рукописима в. Minnich, "Alexios Celadenus", 58, n. 13.

прилика да је трактат намењен да буде читан као јединствена целина. План је настао у контексту планирања крсташког рата против Турака за време Венецијанско-турског рата (1499–1503). Трима говорима претходи посвета у којој Келадин кардиналу Карафи излаже мотиве и сврху писања. Наводи да га је на састављање дела покренуо пад Модона и страх за даљу судбину хришћана, јер су на његовом родном Пелопонезу у хришћанским рукама остали још једино Корон и Науплион (Нафплион).[977] Келадин је као сврху састављања трактата истакао пружање практичних савета за заустављање Османлија и заштиту хришћана.[978]

Први део трактата, одн. први „говор“, почиње прекоравањем хришћана за изостављање помоћи хришћанском Истоку у прошлости и наставља се упозорењем на снагу османске војске.[979] Кроз свој наратив, Келадин је рат против Османлија представљао као верски сукоб. Користио се топосом веза између вођења светог рата и врлинског живота ратника.[980] Велики део Келадиновог првог говора посвећен је прегледу османске стратегије, богатства у ресурсима и саставу војске, без пуно осврта на источне хришћане.[981] Османлије су приказане као сложне, војно боље организоване и дисциплинованије од хришћанске војске.[982]

Источни хришћани увршћени су у историјски наратив о османским освајањима. Келадин наводи да су Османлије, стекавши контролу над Тракијом, Тесалијом и Македонијом, заузели „краљицу градова, Византион, Нови Рим“.[983] Употребом појма „Нови

[977] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 200.

[978] „[…] quibus consiliis quibusque rationibus imminentia crescentiaque in dies magis magisque pericula propulsare possemus et quo nam, pacto perfracto vel sublato funditus hoste, christianorum saluti quietique perpetuo consuleremus“ („[…] којим саветима и којим начинима можемо зауставити неизбежне и свакодневне, све више растуће опасности, те којим средствима, када непријатељ буде разбијен или потпуно одстрањен, можемо хришћанима осигурати сталну безбедност и мир“). Ibid., 201.

[979] Ibid., 202.

[980] Ibid., 203–207.

[981] Ibid., 207–208.

[982] Ibid., 208–209, 215–217.

[983] „Annus nunc agitur, pater diligentissime, quadragesimus septimus, ut Asiam, Thraciam, Thessaliam, Macedoniam aliquanto vetustiora omittam, ex quo hostes nostri, regina urbium, Byzantio, nova Roma, capta crudelissimeque dirrepta, quicquid sibi Thracie subiugandum supererat, potiti fuerunt“ („Сада је, најсјајнији оче, година четрдесет

Рим“ Келадин је, попут Бирага, Филелфа, Сегона и других аутора планова, наглашавао римске корене Византије. Међу областима које су једна за другом падале под турску власт аутор наводи Мезију, Атику, Ахају, Пелопонез, Лезбос, Понт, Трапезунт, земљу Трибала (Србију), Илирију (Босну), Евију, Лефкаду, Закинт, Кефалонију, заједно са пустошењима у Панонији до реке Уне, Етолије и освајањима венецијанских поседа у Грчкој.[984] Поред наведених, поменути су неуспешна опсада Родоса (1480), освајање Отранта (1480), те пустошења у Фурланији и на границама Немачке и Италије.[985] Келадин критикује хришћанску немарност по питању враћања изгубљених градова, који не само што су били заузети, већ су потпуно спаљени и уништени.[986]

Рат против Турака није требало ограничити на заштиту постојећих граница, већ је крајњи циљ био повратак изгубљених земаља, улазак дубље у непријатељску територију, освета за страдање источних хришћана и ослобађање поробљених хришћана.[987] Келадин се користио контрастом између пређашње славе и тренутне пустоши хришћанских земаља

и седма како су, напустивши нешто раније Азију, Тракију, Тесалију [и] Македонију, наши непријатељи најокрутније заробили и освојили краљицу градова, Византион, Нови Рим, за себе узимајући све што је остало од Тракије да буде присвојено“). Ibid., 213.

[984] „Exinde Mysiam, mox Atticam, Achaiam deinceps et altera expeditione reliquam Peloponnesum, biennio post Lesbum; deinde Ponti principem, Trapezuntem; Tribalos post hec et his confines Illyrios; inferiorem postea Pannoniam: inde, Chalcide expugnata, totam Euboeam et, brevi elapso tempore, Leucadem, Zacynthum et Cephaleniam insulas; paucis etiam ante hac annis ad Istri hostia Pannoniam superiorem vel Unniam; anno vero proximo caput Etolie Naupactum et nunc duas Peloponnesi munitissimas urbes, que Venetis tercentos iam circiter annos subiiciebantur, suo adiecerunt imperio“. Ibid., 214.

[985] Ibid., 214.

[986] Ibid., 214–215.

[987] „Sed accingi ad ea recipienda que hactenus amisimus, ad hostem fortiter invadendum, ad sociorum, immo vero ex baptismatis renascentia fratrum, ex dignitate Sedis Apostolice filiorum, iniurias, dirreptiones, cedes, strages, incendia ulciscenda, ad terras illas, lumine, celo, salubritate aeris, copia rerum et belli quondam bonarumque artium gloria preclaras atque beatas, nunc obscuras et miseras, ex servitutis acerbissime iugo in dulcissime libertatis lucem iucunditatemque vindicandas“ („Али потребно је да се припремимо за повратак онога што смо до сада изгубили, за снажнији удар на непријатеља, за освету због неправди, пљачки, убијања, покоља и паљења [што су их претрпели] наши савезници, или, боље [рећи], браћа поново рођена у крштењу, [одн.] синови по достојанству Апостолске столице; за ослобођење из најгорег ропства у светлост најслађе слободе оних земаља, светлошћу, небом, добрим ваздухом, мноштвом ствари и у војној снази и добрим уметностима некада сјајних и славом заиста благословених, [а] сада мрачних и бедних“). Ibid., 217.

покорених од Османлија како би указао на трагедију коју су турска освајања донела, са циљем да мотивише читаоце на делање.[988] Означавање источних хришћана појмовима „савезника“ („sociorum“), „браће“ („fratrum“) и „синова“ („filiorum“) папске столице алудирало је на сродство и присност са латинским хришћанима.

Ослобађање хришћанског Истока требало је да поврати изгубљено хришћанско достојанство и славу, као и да освети скрнављења мноштва храмова при турском освајању.[989] Исказ о повратку „imperium […] gloriam“ могао би се односити на повратак славе Светог римског царства, али и тумачити у контексту хуманистичке идеје о рестаурацији јединственог Римског царства, чији је саставни део било и накадашње Источно царство.[990] Мотив скрнављења храмова ослања се на топосе из наративâ о турском освајању Константинопоља.[991] Последњи део првог трактата посвећен је питањима логистичке организације крсташког сабора и не дотиче се источних хришћана.[992]

На почетку другог дела трактата, настављено је претходно започето излагање о сазивању крсташког сабора. Келадин најпре пружа упутства за реторичке стратегије које би говорници на сабору требало да користе како би мотивисали представнике да објаве рат Турцима. У основи дате стратегије лежало је указивање на страдања источних хришћана од Османлија.[993] Након што би се публика упознала са страдањима, инсистирало би се на

---

[988] „[…] nostrorum urbem atque provintiam ab illis occupari et, quid dico occupari, capi, incendi, everti ac deleri oculis siccis videmus et patimur“ („[…] голим очима гледамо и допуштамо да наши градови и провинције од њих [Турака, прим. И.С.] [буду] окупирани и, зашто кажем „окупирани“ [када су] заробљени, запаљени, превртнути и уништени“). Ibid., 214–215.

[989] „Ad imperium insuper, gloriam, et pristinam christiani nominis dignitatem recuperandam; ad templa et loca illa sacratissima fedis hostium cerimoniis temerata lustranda atque purganda; ad Dei denique parentisque nostri maiestatem eversam, pietatemque violatam instaurandam et erigendam“ („Још и за царску славу и поновно успостављање пређашњег достојанстава хришћанског имена; за да се они најсветији храмови и места, оскрнављени обичајима непријатеља вере, освете и очисте. Напослетку, и за свргнуту славу Бога и Оца нашега, те обнову и васпостављање нарушене побожности“.) Ibid., 217.

[990] Aschenbrenner, “Reframing Empire”, 176–321.

[991] Smith, “Pope Pius II’s Use of Turkish Atrocities”, 407–415.

[992] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 217–222.

[993] „[…] piorum exercituum strages, catholicarum urbium eversiones, incendia, dirreptiones, magnatum ac principum crudelissimas neces, et omnis generis, sexus, ordinis“ („[…] покоље побожних војски, разарање католичких градова, паљења, пљачкања, најокрутнија убиства племића и господара, покоље становништва сваке врсте,

османској претњи као директној опасности за Италију и Рим.[994] Истицање страдања источних хришћана имало је пропагандну улогу, тј. „да проузрокује истовремено огорчење, бригу и страх код слушалаца“.[995]

Источни хришћани обухваћени су и практичним саветима за вођење рата. Након излагања о потреби рата на копну и мору, финансирању похода, те врлинама заповедника војске, Келадин се окренуо крсташким рутама.[996] Први правац напада ишао би „кроз Немачку и Панонију да би се непријатељу тим путем могло супротставити у Мезији или Тракији”. Друга рута ишла је „преко Цисалпинске Галије, Венеције, Фурланије, Истре, Далмације, Илирика и Епира“.[997] Са источне италијанске обале војска би се пребацила преко Јадранског мора или до Валоне и Драча или до Македоније и Тесалије. Последње две области описане су као добро снабдевене „војницима, потрепштинама и свим добрима за рат“.[998] Под појмом „militum“ највероватније су подразумевани локални хришћани. Трећа рута била је поморска и њоме је хришћанска флота требало да нападне малоазијску обалу.[999]

Келадин се противио пређашњим стратегијама улажења у низ мањих сукоба који су исцрпљивали војску и ресурсе, без да дају конкретне резултате. Предлагао је покретање општег похода, са снажном, великом и добро организованом крсташком војском.[1000] Свети римски цар био би врховни заповедник у походу. Истовремено, засебни заповедници били би постављени за различите групе војника. Једну групу чинили су народи „преко Рајне и Алпа“ („trans Rhenum et Alpes“). У њих су убројени „Немци, Чеси, Пољани, Угри, Дачани и

пола, положаја [и] животне доби“). Ibid., 223. Ради веће ефективности, Келадин је препоручивао да се фокус нарочито усмери ка силовањима, одвајању деце од родитеља и скрнављењу светиња, уз детаљне описе освајања хришћанских градова. Ibid., 223–224.

[994] Ibid., 224.

[995] „Ut audientibus indignationem simul et sollicitudinem metumque incutiant“. Ibid., 224.

[996] Ibid., 225–228.

[997] „[…] altero per Germaniam et Pannoniam, ut hosti per eum in Mysia vel Thracia occurratur, altero per Galliam Cisalpinam, Venetiam, Forum Iulii, Istriam, Dalmatiam, Illyricum et Epirum“. Ibid., 228.

[998] „vel […] ad Apoloniam et Aulonem, vel ad Dyrachium, transmisso mari supero, in Macedonia vel Thessalia […] quarum copia et robore militum, commeatu etiam et omni ad bellum ope hostis plurimum valet“. Ibid., 228.

[999] Ibid., 228.

[1000] Ibid., 229–230.

Пољаци“ („Germani, Boemi, Poloni, Ungari, Daces, Polachi“) и околни народи.[1001] Из поменуте скупине су експлицитно изузети Руси.[1002] Етноним „Dacesi“ је, као и у претходно анализираном Талеацијевом плану, највероватније подразумевао становнике Влашке и Молдавије.[1003] Војска из Угарске имала је циљ да уђе у крајеве јужно од Дунава.[1004] Правци кретања друге, западноевропске, и треће, иберијско-италијанске поморске војске нису наведени. До краја говора Келадин се не дотиче источних хришћана, већ разматра врлине војсковођа, те организовање и финансирање трупа.[1005]

Почетак трећег говора ослања се на теме са краја претходног. Разматрају се питања проповедања крсташтва, те врлински и племенити живот хришћанске војске, који би стајао насупрот „варварској“ суровости Османлија.[1006] Крсташкој војсци се препоручивало да ни на који начин не чини штету хришћанима на путу, већ да сарађује и помаже, како би оставила добар утисак међу становништвом. У противном, постојала је опасност да хришћани из датих области радије прију Турцима неголи крсташима.[1007]

План је предвиђао сарадњу са локалним хришћанским господарима приликом упада у османске територије. Са једне стране, требало је „придобити оне за које будемо проценили да су склони пребегу, путем обећања [и] постављајући их за главаре и вође“.[1008] Како би се хришћани одобровољили, пљачке и упаде у њихове области требало је ограничити на минимум.[1009] Ипак, до умеренијих упада би долазило како Турци не би посумњали да

[1001] Ibid., 230. Ради разликовања које је Келадин учинио, у преводу су дати појмови „Пољаци“ и „Пољани“ за етнониме „Polachi“ и „Poloni“, премда се чини да се оба појма односе на исти, пољски народ.

[1002] „[…] preter eos qui nunc Rossi olim Sarmate vocabantur, quorum ob longinquitatem et mores non eadem habenda est ratio“ („изузев оних који се сада зову Русима, а некада [су називани] Сарматима, према којима се због њихове удаљености и обичаја другачије треба држати“). Ibid., 230.

[1003] В. подсекцију 12 у поглављу III овог рада.

[1004] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 231.

[1005] Ibid., 231–235.

[1006] Ibid., 236–238.

[1007] Ibid., 237–238.

[1008] „Nam quos ad defectionem spectare senserimus, premiis in capita vel principes constitutis, immunitatum ac mitissimi imperii pollicitationibus eliciamus“. Ibid., 239.

[1009] „[…] nec crebris depredationibus a proposito parendi nobis deturbemus […] in desperationem veniant et tenacius permaneant in hostium fide“ („[…] да не бисмо честим харањима одвратили оне који би се са нама удружили, да се не деси […] да падну у очај и још снажније се предају верности непријатељу“). Ibid., 239.

хришћани спремају побуну.[1010] Хришћани лојални Турцима у почетку не би били строго кажњавани од крсташа, како би се код Османлија пробудила сумња у њихову лојалност и тиме унела пометња. Уколико се стратегија не би показала успешном, пљачкања би била немилосрдна.[1011] Келадин се у описаној стратегији пуно ослањао на психолошки утисак који би поступци крсташа оставили, откривајући, као и у случају савета за говорнике на крсташком сабору, посвећеност и промишљање о детаљима крсташког делања.

Преговори са турском властелом и војском су, такође, разматрани. Турску војску Келадин је делио на групу названу „ascriptirii“, одн. они који су прибројани војсци, и на групу „indigenis“, одн. домаћи, турски војници.[1012] Прву су чинили људи који су из страха прибегли Турцима. По својој прилици, радило се или о придруженим хришћанима или о потурицама. Келадин је сматрао да би се они лако могли придобити уз поштовање њихове „старе вере“, што је израз који је остао недовољно појашњен.[1013] Када је реч о „домаћим“ Турцима, иако су били ревносни „у својој лажној [истакнуо И.С.] вери и мишљењу“ („in sua feda falsaque opinione“), препоручивало се благо поступање према њима и могућност да слободно исповедају веру.[1014]

[1010] “Non autem a damnis eorum penitus abstinebimus, ne res novas molientes suspectos hosti reddamus. Nec item infestius eos persequi, ne quod prius diximus eveniat, intendemus” („Ипак, нећемо се потпуно уздржати од наношења штете њима, да их не бисмо, нове ствари смишљајући, открили као сумњиве непријатељу. Нити ћемо их, пак, гонити снажније, да их не бисмо натерали на оно што смо претходно рекли да би се могло десити“). Ibid., 239.

[1011] Ibid., 239.

[1012] Ibid., 239.

[1013] „Illos enim quia eadem animi levitate, qua ad hostes transiere, ad nos quoque redire poterunt, remissione transitionis proposita et tum veteris religionis sanctitate atque modestia […] facile, ut puto, ad nos deducere poterimus“ („Они, дакле, који су услед непостојаног духа пребегли непријатељу, могу се вратити нама и, ако им се понуди опроштај [због] њиховог пребега и уз поштовање старе вере и достојанства […], лако, мислим, можемо да их себи придружимо“). Ibid., 239–240. Уколико се у обзир узме идеја „повратка“ („redire“) поменутих пребега, израз „veteris religionis“ би се могао односити на веру коју су имали пре него да су се придружили непријатељу, одн. на православно хришћанство. Истовремено, истицање задржавања „старе вере“ као врсте привилегије коју би пребези добили, упућује на могућност задржавања исламске вере.

[1014] Ibid., 240.

Наредни сегмент текста дотиче се ратне тактике, војних формација и разлика између османске и европске војске.[1015] Углавном се не тиче источних хришћана, осим при разматрању тактике заузимања градова, где се рачунало на помоћ локалног хришћанског становништва.[1016] У даљем излагању, Келадин износи стратешку идеју која се не среће у другим плановима. Наиме, предлагао је да у току припрема за крсташки сабор италијански градови обећају помиловање злочинцима којима је претила казна смрти или прогонства уколико узму учешће у рату против Турака.[1017] Ова војска била би упућена ка Албанији. Кретала би из Бриндизија и Отранта, преко Јадранског мора до Химере („Chimera“, данас Химаре).[1018] Химера је описана је као некадашња тврђава, сведена временом на обично село („locus“). Била је добро заштићена околним Керавнијским планинама („Acroceraunios“, данас Канали) и обиловала је изворима питке воде.[1019]

По искрцавању, разбојничка војска ујединила би се са албанском. Албанци су у тексту представљени као дивљи, пљачкашки народ који говори искварeним „варварским“ дијалектом грчког. Презирали су Турке против којих су често ратовали, очекујући помоћ од других хришћана. Нису жалили животе уколико би им се пружила прилика да науде Османлијама.[1020] Предвиђено је да над албанско-разбојничком војском буде постављен

[1015] Ibid., 240–249.

[1016] Ibid., 245.

[1017] Ibid., 248.

[1018] Ibid., 249.

[1019] „Epiri montibus inde incipientibus quos Acroceraunios vocant, hic aquis lucidis indigenisque abundans, altera mari commeatus et supplementa recipere facilis, altera paucis admodum custodientibus qua continenti opponitur, superari non potest“. Ibid., 249.

[1020] „Accole eius Illyrii, quos nunc Albanenses nuncupant, quamvis Greca quoque lingua, perbarbare tamen, utantur, magna certe eorum pars undequaque e Turci imperio profugi perditique latrones. Turcorum nomini nedum generi adeo semper infensi, ut in eorum sanguinem omni tempore arteque grassentur […]. Hi a Turcis magna eorum strage edita in potestatem sepe redacti, altero vel tertio quoque anno ab eis deficiunt. Spe presertim quapiam auxilii alicunde fulgente et quasi bello perpetuo indicto cum illis semper audacius agunt“ („Њима блиски Илири, који се сада називају Албанцима, иако, такође, говоре грчким језиком, варварски га употребљавају, великим су делом, заиста, пљачкаши и пребези из свих делова Турског царства. Тако су, не само турском имену, већ и народу увек непријатељи, да их у свим временима и на сваки начин крволочно нападају […]. Ови, од Турака веома често клани и поробљивани, сваке друге или треће године од њих се одмеђу, нарочито се надајући у неку

један заповедник, а удружене снаге убрзо би кренуле да наносе штету османској војсци и градовима.[1021] За то време, крсташи би преко Крфа затворили пут Турцима ка Далмацији, Италији и Сицилији.[1022]

У последњем делу плана, Келадин пажњу поклања потенцијалним крсташким савезницима. Разматрано је савезништво са московским кнезом, неименованим сином Узун Хасана и султаном Каира. Посланство би се најпре упутило руском кнезу, коме би била понуђена унија.[1023] Келадин није имао пуно поверења у Московљане, наводећи да су, иако непријатељи Турака, гајили једнако непријатељски став према Римској цркви. Да би се придобили за сарадњу, препоручивао је одређену трпељивост према њиховим „грешкама".[1024] Место Московљана изван скупа европских хришћанских снага које би се бориле против Османлија већ је било назначено у другом говору.[1025] Чињеница да су искључени из групе коју су чиниле војске хришћана и груписани са азијским иноверним народима упућује на перципирање Московљана као других у односу на европски скуп

врсту помоћи која би синула однекуд, те као да је стални рат са њима [Турцима, прим. И.С.] прокламован, увек се немилосрдније понашају"). Ibid., 249.

[1021] Ibid., 249–250.

[1022] Ibid., 250.

[1023] „Primam ad magnum Rossie sive Moscovii ducem. Hec est, ni fallor, que olim Europensis Sarmatia dicebatur. Ad eum spem tollende differentie componendeque unionis inter orientis occidentisque Ecclesiam, a qua regio illa pertinaciter dissentit, prima mandata contineant" („Најпре великом кнезу Русије или Москве. Ово је, ако се не варам, оно што је некада било звано Европском Сарматијом. Њему нека се прво изложи нада у отклањање разлика, којих се та област тврдоглаво држи, и успостављање јединства између Источне и Западне цркве"). Ibid., 250–251.

[1024] „Nam etsi odio metuque Turcorum sollicitentur, tamen ita quidam errores opinionesque fatue apud illos invaluerunt, ut, nisi proposita spe dissimulationeque quadam non admodum eos errare demulceantur ac mitigentur, nihil unquam boni, quod ad occidentalis Ecclesie salutem pertineat, facturi sint" („Јер, иако су у мржњи и страху према Турцима утврђени, једнако тако одређене грешке и будаласта веровања међу њима су се усталила, да, уколико им се не понуди нада и не буду умирени и одобровољени некаквим прикривањем да не греше сасвим, никада ништа добро за спас Западне цркве неће учинити"). Ibid., 251.

[1025] Ibid., 230.

народа.[1026] Келадинова концепција слична је Пиколоминијевој, у којој је Московска кнежевина била искључена из оквира Европе.[1027]

У одређивању московске улоге у рату, Келадин је умногоме понављао стратешке правце папе Сикста IV.[1028] Руси би, заједно са околним „Татарима, Скитима и Парћанима", напали Османлије и повратили црноморске градове „на које Скити тврде да полажу право".[1029] Под „Скитима" су по својој прилици подразумевани Кримски Татари чији се канат налазио под номиналном османском влашћу од 1475. године.[1030] Акције руско-татарских савезника одвијале би се упоредо са крсташким притиском у Тракији. Након што крсташка војска ослободи Тракију и заузме велики део Црног мора, Келадин је предвиђао да се постигне споразум који би понудио „верно и прихватљиво суседство" за обе стране.[1031] Папским легатима остављана је могућност да планове прилагоде.[1032]

Узун Хасанов „најстарији" син, коме би се упутило друго посланство, приказан је као неко коме „по мајчинском праву припада право над Трапезунтским царством, које је

[1026] Ibid., 250.

[1027] Bisaha, *From Christians to Europeans*, 136, 143, 222, 251.

[1028] В. подсекцију 2 у поглављу II овог рада.

[1029] „Deinde ut federe cum Tartaris icto, Scytharum et hi Parthorumque genus, cum quibus illi simultates exercent, bellum simul Turco moveant, seque ad recuperandas eas Ponti urbes, in quibus ius habere Scythe pretendunt, accingant" („Потом у савезништву постигнутим са Татарима, Скитима и оним народом Парћанима, са којима они имају непријатељства, могу заједно да против Турака да ратују и да се припреме за повратак оних градова на Понту на које Скити тврде да полажу право"). Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 251.

[1030] О хуманистичком поимању Скитије в. Meserve, "From Samarkand to Scythia", 13–39. О статусу Кримског каната као полуаутономне области унутар Османског царства в. Murat Yaşar and Chong Jin Oh, "The Ottoman Empire and the Crimean Khanate in the North Caucasus: A Case Study of Ottoman-Crimean Relations in the Mid-Sixteenth Century," *Turkish Historical Review* 9, no. 1 (2018): 86–103.

[1031] „Instantibus presertim cum tantis viribus parte altera occiduis christianis et occasionem simul facultatemque dantibus occupande magne partis Ponti tam utilis illis et commode ac pernecessarie plage, eiusque possessionem permittentibus et insuper stabilem nunc pacem ac fedus, Thratia vero recuperata, fidam acceptamque vicinitatem pollicentibus" („Нарочито када западни хришћани на другој страни тако снажно притисну, пружајући истовремено и прилику и могућност да се велики део Понта заузме, за њих тако користан и погодан и сасвим неопходан, те допуштајући његово запоседање и, штавише, нудећи чврсти мир и савезништво [и], са Тракијом поново заузетом, гарантујући верно и прихватљиво суседство"). Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 251.

[1032] Ibid., 251.

пре четрдесет година заједнички [турски, прим. И.С.] непријатељ заузео“.[1033] Међутим, у време писања плана међу наследницима Узун Хасана није било потомака из брака са трапезунтском принцезом Теодором (Деспином Хатун).[1034] Помен, уз титулу „краљ Персије и Медије“,могао би се односити на Узуновог унука Исмаила I (1501–1524), сафавидског шаха и сина Алмашах Хамиле Бегун, ћерке Узун Хасана и Теодоре. Ислмаил се у Европи почетком XVI века перципирао као могући савезник против Османлија.[1035] Келадин, међутим, у даљем тексту не разрађује идеју о преузимању трапезунтског престола.

Последњи делови плана углавном се не тичу источних хришћана. Посланство египатском султану требало је преговарати о нападу Мамелука против Османлија, између осталог и да би се осујетио турски план о освајању Кипра.[1036] У епилогу списа, аутор позива на даље разрађивање ратних планова и пажљиву процену снаге непријатеља.[1037] Старија историографија дала је оцену да се Келадинов меморандум од осталих сличних пројеката издвајао као спис који је садржао дубље увиде у питање рата против Турака, за разлику од

[1033] „Altera legatio ad Zunchassanis filium maiorem natu Persarum Medorumque regem proficiscatur, ad quem, quia materno iure Trapezuntis imperium spectat, quod anno ab hinc quadragesimo parens communis hostis occupaverat“. Ibid., 251.

[1034] Јакуб-бег (1478–1490), Узун Хасанов син и један од наследника на престолу, погубио је у династичким борбама Максуда, Узуновог сина из брака са Теодором. Ак Кујунлу је после Јакубове смрти ушао у политичку кризу, која се окончала 1502. године освајањем од стране иранског шаха Исмаила I. В. John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Salt Lake City: University of Utah Press, 1999), 151–172.

[1035] Espada, “Crusading Plans”, 292. Исмаил је, у савезу са племеном Кизилбаша, отпочео ратне припреме за освајање Ирана 1499. године, кренувши 1500. године у остварење идеје. Највеће успехе постигао је након децембра 1500. године, а јула 1501. године понео је титулу иранског шаха, уз негодовање Османлија. Woods, *The Aqquyunlu*, 211; Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906- 962/1500-1555)* (Berlin: K. Schwarz Verlag, 1983), 16–146; Amelia Gallagher, “The Fallible Master of Perfection: Shah Ismail in the Alevi-Bektashi Tradition” (Doctoral dissertation, McGill University, 2004), 64. Већ јула 1501. године хуманиста Пјетро Мартире де Ангијера, дипломата у шпанској служби, знао је да је извесни млади принц покорио већи део Персије, Партије и Медије. Вести су у Венецију стигле децембра месеца. Margaret Meserve, “The Sophy: News of Shah Ismail Safavi in Renaissance Europe,” *Journal of Early Modern History* 18, no. 6 (2014): 579–608.

[1036] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 252.

[1037] Ibid., 253–256.

већине сличних планова, који су се фокусирали на „техничка питања“.[1038] Иако се Келадинов спис заиста може сврстати међу садржајније хуманистичке крсташке планове и доноси неколико предлога који се у другим плановима не срећу, не би сасвим исправно било оценити га као план који се нарочито разликује у односу на друге, пре свега садржајније трактате, попут оних Флавија Бјонда, Лампа Бирага или Мартина Сегона.

14. Феликс Петанчић, *De itineribus quibus Turci sint aggrediendi* (1502)

Хуманиста Феликс Петанчић (лат. Felix Petancius) рођен је у Дубровнику око 1455. године. Службовао је у граду као учитељ и канцелар суда, а од 1487. године налазио се на двору угарског краља Матије Корвина као надзорник скрипторијума. Дипломатске послове у служби угарског двора обављао је од 1496. године. Његове мисије у Француској, Венецији и на Родосу биле су део припрема за рат против Османлија. Умро је између 1517. и 1522. године. Написао је три дела која се баве турским питањем: *Historia Turcica* (1501), *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi* (1502) и *Genealogia Turcorum imperatorum* (1502). Прво и треће дело историјског су карактера и настали су са циљем бољег упознавања са историјом и обичајима Турака.[1039]

Трактат *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi* (Којим путевима Турци треба да буду нападнути) жанровски спада у крсташке планове. Анализирајући паралеле између трактата *Quos terrarum limites* Мартина Сегона и Петанчићевог *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi* Агостино Пертузи показао је да је Петанчићев трактат потпуна копија Сегоновог дела.[1040] Поред основног текста, Петанчић је од речи до речи преписао и увод и епилог, променивши једино Сегонову посвету папи Сиксту IV у посвету угарском краљу Владиславу II.[1041] Претпоставља се да су породице Петанчић и Сегон, обе пореклом из Новог Брда, биле у

[1038] Hans Joachim Kißling, “Militärisch-politische Problematiken zur Türkenfrage im 15. Jahrhundert,” *Collegium Carolinum* 5, no. 1 (1964): 117.

[1039] Luka Špoljarić, “Feliks Petančić,” in *Christian-Muslim Relations: Bibliographical History*, ed. David Thomas and John Chesworth (Leiden; Boston: Brill, 2015), 50–57.

[1040] Pertusi, *Martino Segono*, cit., pp. 60–66.

[1041] Felix Petancius, *De itineribus*, 3r; Špoljarić, “Feliks Petančić”, 54.

сродству, те да је Феликс Петанчић на тај начин могао доћи до Сегоновог списа.[1042] Није познато да ли је имао увид и у други Сегонов трактат (*De provisione Hydranti*). Уколико јесте, освајање Отранта није сматрао актуелним на почетку XVI века, а теми турске историје и војске, која је у фокусу поменутог трактата, Петанчић је већ био посветио засебно историјско дело.

Место источних хришћана у Сегоновом *Quos terrarum limites* већ је анализирано у овом раду. Будући да је *Quibus itineribus* био потпуна копија Сегоновог трактата, исти резултати истраживања важе и за Петанчићев план, те их није потребно понављати.[1043] Историјски контекст настанка и публика којој је план намењен били су, међутим, различити. *Quibus itineribus* настао је у тренутку млетачко-турског рата (1499–1503), чији је учесник била и Угарска.[1044] Сегонов трактат био је намењен папи и кругу људи блиских Курији, док је Петанчићев план читан у секуларној средини угарског двора. Петанчићева одлука да препише план који је снажно наглашавао значај источних хришћана и њихових области у рату потврђује опстајање идеје о њиховом укључивању и на самом почетку XVI века.

Приликом преузимања Сегоновог текста, Петанчић се одлучио да из оригиналног трактата изостави два поглавља која нису била кључна за планирање крсташтва.[1045] Прво је *Tractatus de Mysiae [Sup]erioris*.[1046] Реч је, како је показано, о поглављу које додатно појашњава географска, демографска и етнографска питања, донекле већ присутна у другим деловима текста. Сазнања о Србији била су, већ и због географске блискости и интензивнијих међусобних односа, познатија угарској публици него људима при Курији, те није искључено да је Петанчић сматрао сувишним да детаљније о њима излаже.[1047] Такође, изузимање је могло бити узроковано и једноставном жељом да се текст сажме. Друго

[1042] Sima Ćirković, "Izvori Mavra Orbina: Addenda et Corrigenda," *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 43, no. 1 (2011): 60.

[1043] В. подсекцију 9.2 у поглављу III овог рада

[1044] Sydney N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512* (Urbana: University of Illinois Press, 1948), 67–89.

[1045] Špoljarić, "Feliks Petančić", 54; Stamenović, Projecting the Crusading Routes", 60–61.

[1046] Martinus Segonius, "Opusculum", 100–103.

[1047] Špoljarić, "Feliks Petančić", 51.

изостављено поглавље, такође стриктно географско, јесте *Argumentum contra eos qui arbitrantur Valonam et Apolloniam eandem esse*. Поглавље се фокусира на аргументе против раширеног хуманистичког уверења да се тадашња Валона налазила на месту античке Аполоније.[1048] За тему планирања похода било је сувишно, а до Аполоније и Валоне војска из Угарске, према Петанчићевом плану, није ни требало да дође.

Није познато на какав је пријем *De itineribus* наишао у тренутку састављања. Имајући у виду потписивање угарско-турског мира 1503. године, план извесно није стигао да буде озбиљније разматран.[1049] Међутим, у потоњим деценијама, план је наишао на завидан пријем. За разлику од Сегоновог списа, који није штампан, e*ditio princeps* Петанчићевог трактата штампано је 1522. године, у време обновљеног интересовања за Османлије након нових претњи. До краја XVIII века трактат је штампан у 22 издања, те је у историографији окарактерисан као својеврсни „ренесансни бестселер“.[1050]

[1048] Martinus Segonius, “Opusculum”, 111–116.

[1049] Fisher, *The Foreign Relation of Turkey*, 80–88.

[1050] Irena Miličić, “Književnost ili povijest? Knjižica o opisu putova u Tursku: Feliks Petančić i njegov renesansni bestseler,” *Povijesni prilozi* 32, no. 44 (2013): 156; Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (London: UCL Press, 1999), 6.

IV ПРЕДСТАВЕ О ИСТОЧНИМ ХРИШЋАНИМА У КРСТАШКИМ ПЛАНОВИМА: КОМПАРАЦИЈА И СИНТЕЗА ПОДАТАКА

Студије случаја показале су да су источни хришћани били део наратива у свим анализираним плановима. Уочено је пет категорија унутар којих су се одређивали место и улога источних хришћана у крсташким плановима: (1) војна улога, (2) идејна позиција у односу на латинске хришћане као „унутрашњу“, одн. доминантну групу за ауторе планова; (3) територија, одн. улога простора у планирању рата; (4) етнографија и антропологија; (5) просопографија.

1. Војна улога: савезници, сарадници, противници, и предмет освајања

Статус источних хришћана у већини анализираних планова (15 од 23), био је савезнички, одн. подразумевао је њихово директно војно учешће у рату на страни крсташа. Идеја да би се хришћани под Турцима са сигурношћу одметнули од Османлија након што би угледали латинску крсташку војску, постала је у плановима својеврсни топос. Потреба за сарадњом уочена је већ у првим плановима. Без обзира на различите процене политичких вођа источних хришћана, Флавио Бјондо је веровао у могућност сарадње крсташа са Албанацима, Бугарима, Власима, Србима и Грцима.[1051] Лампо Бираго је изричито наглашавао потребу савеза са Скендербегом и Албанцима, премда је по питању директног војног учешћа других народа био мање одређен.[1052] Јакопо Тедалди је такође истицао потребу за савезништвом са хришћанима који су били трибутари Турака, попут Срба, као и са Албанцима, „Словенима“, под чиме се вероватно подразумевало словенско становништво на ширем подручју југоисточне Европе, те са другим народима под османском влашћу.[1053]

Бертрандон де ла Брокијер сматрао је да би Грци, Бугари, Македонаци, Албанаци, Словени, „Рашани“, Срби и Власи радо узели учешћа у рату и разматрао је међусобно

[1051] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 277, 287–289.

[1052] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 6, 53, 55–56.

[1053] Jacopo Tedaldi, Information, 192–193.

усаглашавање ратних стратегија са њима. Став да би се хришћани под османском влашћу радо придружили борби делили су још и Де Тоази у плану из 1463/64. године, анонимни састављач плана Колегијума кардинала (1464), Франческо Филелфо, Паоло Морозини, Мартин Сегон, Антонио Марини, Константин Михаиловић, Филип Калимах, Стефано Талеаци, Алексије Келадин и Феликс Петанчић.[1054] Алексије Келадин је, поред хришћана под османском влашћу, разматрао и могућност савезништва са Московском кнежевином. Међутим, Келадин је на Московљане гледао као на сличније потенцијалним крсташким савезницима из нехришћанског круга него православнима из југоисточне Европе.[1055]

Иако је могуће савезништво разматрано, у већини планова источни хришћани нису узимани у обзир као део будуће регуларне крсташке војске. Изузетак представља план Антонија Маринија, који је Грке укључивао у регуларну војску,[1056] те Келадиново уврштавање „Дачана", одн. Влаха у скуп војске под заповедништвом Светог римског цара.[1057] Иако су источни хришћани у плановима перципирани као део хришћанског света, одн. Европе, следећи оквире хуманистичког дискурса, о чему ће у даљем тексту бити више речи, чини се да је крсташки покрет, уз све трансформације, и даље доживљаван као превасходно западни, латински феномен. Источни хришћани могли су ратовати уз крсташе, али не и као крсташи.[1058]

Поред улоге војног савезника, а најчешће упоредо са њом, локални хришћани са територија под османском влашћу требало је да буду сарадници крсташа, помажући им у

[1054] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 224, 268–269; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 30; Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, 163, 165; Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 931; Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 977; Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 128; Martinus Segonius, "Opusculum", 116; Antonio Marini, Memorandum, 6v–7r; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 147; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 34, 86; Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 52, 61; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 217, 229–230, 239, 249, 250–251; Felix Petancius, *De itineribus*, 9v.

[1055] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 250–251.

[1056] Antonio Marini, Memorandum, 6r, 7v.

[1057] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 230.

[1058] О крсташтву као западном феномену в. Carl Erdmann, *The Origin of the Idea of Crusade* (Princeton: Princeton University Press, 1977); Benjamin Z. Kedar, *Crusade and Mission: European Approaches toward the Muslims* (Princeton: Princeton University Press, 1984); Michael Mitterauer, *Why Europe? The Medieval Origins of Its Special Path* (Chicago: University of Chicago Press, 2010), 194–231.

снабдевању храном и ресурсима, те пружајући практичне информације о терену, кретању османске војске и др.[1059] Де Вавренов *Avis sur l'expédition en Turquie* једини је план који је експлицитно предлагао ослањање крсташа на сопствене снаге и ресурсе.[1060] Једини план који је сматрао источне хришћане, тачније Грке, „непријатељским" народом јесте Де Тоазијев план из 1463/64. године, премда није извесно да ли се речена категоризација односила на директну, војну супротстављеност или је, како се више чини, служила реторичком одвајању Грка од хришћанског скупа.[1061]

Константинопоље се као циљ или један од циљева освајања поименице јавља у 10 од 23 плана, одн. у Бјондовом, Бираговом, Де Тоазијевом (оба текста), Де Вавреновом, Морозинијевом, Сегоновом, Калимаховом, плану Константина Михаиловића, те трактату Феликса Петанчића.[1062] Заступљеност у мање од 50% планова мања је од очекиване, имајући у виду значајно место које је идеја о трагичности пада Константинопоља заузимала у противтурском крсташком наративу. У односу на Константинопоље, Света земља се као циљ похода експлицитно јавља у више од троструко мањем броју планова (3 од 23), што је прилог тези о опадању њеног значаја у крсташком дискурсу након 1453. године.[1063] На основу приказане заступљености, циљем крсташтва у анализираном периоду пре би се могло сматрати протеривање Турака, без нужног нагласка на освајању „Новог Јерусалима", неголи запоседање Константинопоља. Секуларизација крсташтва у XV веку могла је бити

[1059] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 65; Jacopo Tedaldi, Information, 193; Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 800; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 230–231; Anonym, Advis, 41–42; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 84–86; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 228.

[1060] Waleran de Wavrin, "L'Advis", 551.

[1061] Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 28–29. За стратегије одвајања в. подсекцију 2.2. у оквиру овог поглавља.

[1062] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 234–238, 263; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 3–4, 36–37, 75, 86; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 24, 29; Waleran de Wavrin, "L'Advis", 553; Martinus Segonius, "Opusculum", 95, уз напомену да је Константинопоље био коначно одредиште свих Сегонових офанзивних рута, које се јављају и код Петанчића; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 85; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 57; Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 129; Felix Petancius, *De itineribus*, 5v.

[1063] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 292–294, Bertrandon de la Broquière, trans., "L'advis de messire Jehan Torzelo", 264; Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 47.

један од фактора слабљења идеје о потреби за запоседањем „светог града“ и фокусирању на стратешки интерес и одбрану граница Европе као секуларнијег концепта.[1064]

У анализираним плановима војне снаге источних хришћана процењиване су различито. Један, мањи део података о војној снази хришћана у југоисточној Европи долазио је, као у случају Морозинијевог плана, од сâмих хришћана са терена.[1065] Други планови углавном не наводе своје изворе. Бјондо је сматрао да је са целокупног подручја југоисточне Европе било могуће сакупити око 200.000 бораца.[1066] Када је реч о појединачним проценама, трупе српског деспота Ђурђа процењиване су на од 20.000 до мање од 40.000 војника,[1067] чему је била слична процена да би Срби и Босанци заједно могли сакупити око 20.000 војника, колико се очекивало и из осталих делова Балкана.[1068] Влашке снаге процењиване су на око 16.000 бораца.[1069] Наведене процене биле су у границама бројног стања војске локалних владара које доносе други савремени извори, попут венецијанских белешки о војсци Влада III Цепеша (30–40.000).[1070]

Није јасно да ли су аутори при проценама имали у виду професионалну војску или одрасло становништво способно за рат. У првом случају, наведене процене биле би веома нереалне. Позносредњовековне европске трупе углавном нису бројале више од 40–60.000 војника у већим кампањама у југоисточној Европи, што показују примери битака код Никопоља (1396) или Варне (1444).[1071] Мало је вероватно да би трупе само једног од

[1064] Harris, “Renaissance Crusaders”, 123.

[1065] Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 129.

[1066] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 289.

[1067] Ibid., 274; Bertrandon de la Broquière, trans., “L’advis de messire Jehan Torzelo”, 264; Bertrandon de la Broquière, “L’advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte”, 269.

[1068] Морозини је давао процену од око 40.000 укупног броја војника југоисточне Европе. Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 129. Филелфо је број хришћанске војске у служби Османлија процењивао на око 25.000. Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 975–976.

[1069] Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 50.

[1070] Marian Coman, “From an Open to a Closed Frontier: The Wallachian-Moldavian Frontier from C. 1350 to C.1450,” *Annual of Medieval Studies at Central European University Budapest* 9 (2003): 136, n. 40.

[1071] Карактеристика свих кампања била је велика диспропорција између малобројних европских и пуно бројнијих османских трупа. David Nicolle, *Constantinople 1453: The End of Byzantium* (London: Osprey, 2000), 37; Frank Tallett and D. J. B. Trim, *European Warfare, 1350–1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 143; Philippides and Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, 587, 594.

могућих савезника, попут српског деспота, имале капацитет од минимума трећине укупног броја крсташа у кампањи.

Међутим, уколико се радило о проценама становништва способног за рат, наведени бројеви били су реалнији. Укупна популација на подручју Балкана средином XV века бројала је око 4.5 милиона људи.[1072] Појединачне области имале су потенцијал да дају наведене бројеве војно способног, мушког становништва. Смедеревски санџак је 1476. године имао 13.992 хришћанских домова (око 70.000 становника), а област Бранковића приближно сличан број 1455. године (15.162 домаћинства, одн. око 76.000 становника). Влашка је у сличном периоду бројала око 60.000 домова (око 300.000 становника), а Молдавија у време војводе Стефана III око 400.000 становника.[1073] Број домова подразумевао је, осим у случајевима удовичких кућа, бар једног одраслог мушког становника. Није вероватно да су аутори планова располагали прецизнијим демографским подацима, али на основу процена које су давали чини се да су поседовали релативно поуздан општи преглед популације југоисточне Европе у анализираном периоду.

[1072] Josiah C. Russell, "Population in Europe, 500-1500," in *The Fontana Economic History of Europe, Vol. 1: The Middle Ages*, ed. Carlo M. Cipolla (Glasgow: Collins/Fontana Books, 1972), 36, table 1.

[1073] Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560: земља, насеља, становништво* (Београд: Историјски институт, 2004), 196; Mirjana Bobić, "The Reconstruction of Domestic Communities in the Branković Region of Serbia in 1455," in *The History of Families and Households: Comparative European Dimensions*, ed. Silvia Sovic, Pat Thane, and Pierpaolo Viazzo (Leiden: Brill, 2016), 87, table 4.2; Coman, "From an open to a closed frontier", 136. За процену броја становника узет је просечан број од 5 становника по дому. Thomas Henry Hollingsworth, *Historical Demography* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1969), 327; Ема Миљковић-Бојанић, "Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице," у *На раскршћу епоха* (Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 2013), 17.

2. Место источних у односу на западне хришћане

2.1. Стратегије укључивања

Идеја праведног рата за одбрану хришћанства чинила је основу апологије крсташког рата од самог зачетка покрета.[1074] Но, како је већ речено, појам хришћанства (*Christianitas*) је до почетка XIII века постао изједначен са западним хришћанством и лојалношћу Римској цркви.[1075] Почев од XI, а нарочито у XIII и XIV веку, православни Исток је у латинском дискурсу махом посматран као страни и „други“ у односу на *Christianitas*.[1076] Међутим, са растућом османском претњом, те истовременим ширењем хуманизма и отворености ка грчкој култури, западни дискурс према православнима почео се мењати ка инклузивном почевши од Фераро-фирентинског сабора (1438/39), а нарочито након пада Константинопоља.[1077] Упоредо са позиционирањем Османлија у хуманистичким наративима као ултимативних, варварских „других“, јавила се потреба ка јаснијем дефинисањем европског „себе“.[1078] Као последица конципирања Европе као јединственог хришћанског простора, насталог на основама грчко-римског античког наслеђа, унутар граница Европе нашли су се и, раније искључени, источни хришћани. Процес укључивања текао је паралелно са војном и дипломатском сарадњом током и након Никопољског (1396) и Варнског крсташког рата (1443–1444).[1079] Чини се основаном теза Нормана Хауслија да „колико је антиосманско крсташтво представљало удаљавање од разматрања повратка Јерусалима, толико је за православне донело тежњу ка укључивању“.[1080]

[1074] Christopher Tyerman, *Fighting for Christendom: Holy War and the Crusades* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 95–116.

[1075] Nora Berend, “The Concept of Christendom: A Rhetoric of Integration or Disintegration?,” in *Hybride Kulturen im mittelalterlichen Europa*, ed. Bernd Schneidmüller (Berlin: De Gruyter, 2010), 56.

[1076] Savvas Neocleous, *Heretics, Schismatics, or Catholics? Latin Attitudes to the Greeks in the Long Twelfth Century* (Toronto, Ontario, Canada: Pontifical Institute Of Mediaeval Studies, 2019); Petkov, “From Schismatic to Fellow Christians”, 171–180.

[1077] Petkov, “From Schismatic to Fellow Christians”, 180–184; Bisaha, *Creating East and West*, 94–134.

[1078] Bisaha, *From Christians to Europeans*, 87; Bisaha, *Creating East and West*, 85–87.

[1079] Murray, “Conclusion: transformations of crusading in the long fifteenth century”, 207–208.

[1080] Housley, *Crusading and the Ottoman Threat*, 29.

Један од основних видова укључивања источних хришћана у анализираним плановима било је указивање на наводну заједничку прошлост или порекло са Латинима. Идеја се најчешће пласирала кроз историјски наратив и примере из класичне старине. У случају Византије и Грчке, радило се о својеврсној реромнизацији византијске прошлости и указивању на њене латинске, одн. римске корене. На примеру говорништва, у досадашњој историографији процес је означен као „преобликовање царства“ у смислу „реконцептуализације византијских историјских и идеолошких веза са латинским хришћанством и Светим римским царством“ у контексту оправдавања „верског рата, европског јединства и универзалног царства“.[1081] Будући да се наведени процес у крсташким плановима није увек односио на идеју царства, већ је чешће служио показивању заједничке прошлости, адекватнијим се чини појам реромнизације како би се нагласили историјско-културни елементи процеса.

Илустративни су примери реромнизације у плановима Флавија Бјонда и Лампа Бирага. Бјондо је Константинопољ сматрао хришћанском престоницом Римског царства све до времена Карла Великог, али су се каснији византијски цареви, нарочито Палеолози, наводно удаљили од идеала ранијих векова.[1082] Бираго се служио сличним мотивом, те је страдање Константинопоља представио као страдање римског града, истовремено наглашавајући сродност у пореклу између Грка и Латина.[1083] Основе концепта грчко-римске сродности Бираго је могао преузети од Плутарха, а концепт се јавља и у каснијим

[1081] Aschenbrenner, “Reframing Empire”, iii.

[1082] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 237–238, 243–261. Бјондова концепција веома је блиска Пиколоминијевој, израженој у писму-трактату цару Фридриху III од 1. марта 1446 (*De ortu et auctoritate imperii Romani*). Eneas Silvius Piccolomini, *Der Briefwechsel*, vol. 2 (Wien: A. Hölder, 1912), 13–14, no. 3. Није извесно у којој мери је могло доћи до директног преузимања Пиколоминијеве идеје. У оба случаја, наведена концепција проистицала је из начелног хуманистичког усвајања идеје о Светом римском царству као легитимном наследнику Римског царства, укључујући и његову универзалност. Alexander Lee, *Humanism and Empire: The Imperial Ideal in Fourteenth-Century Italy* (Oxford: Oxford University Press, 2018); Cary J. Nederman, “Humanism and Empire: Aeneas Sylvius Piccolomini, Cicero and the Imperial Ideal,” *The Historical Journal* 36, no. 3 (1993): 499–515.

[1083] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 80, 81, 86.

хуманистичким делима, попут *Фирентинског говора* грчког хуманисте Јаноса Ласкариса.[1084]

Иако су сродности између две културе истицане, у плановима се ретко говори о ромејском, одн. римском идентитету Византинаца. Византијски Грци, осим делимично у случају Бираговог плана, нису перципирани као Римљани, већ као Грци или Хелени. Разлог може бити наглашено хеленство међу ученим Византинцима у XV веку, нарочито онима у емиграцији.[1085] Истовремено, у хуманистичким наративима у датом периоду, класична грчка култура и прошлост били су „заједничко поље" преко кога су комуниците идеје о везама између Грка и Латина.[1086] Хуманисти грчког порекла, као заговорници антиосманског крсташтва, неретко су грчку културу и њену угроженост користили како би нагласили другост Азије, одн. Турака у односу на Европу. Њихова пропаганда наишла је на добар пријем на латинском Западу.[1087] У плановима се наведени обрасци уочавају у наративима о сукобима које су грчке историјске и митске личности, попут Хераклa, Александра Великог и Атињана, водиле против различитих народа са простора Азије. Њихова борба приказана је као борба за заштиту граница Европе од азијских „варвара", а борба против Османлија представљена је као наставак античких сукоба.[1088]

Један од начина да се Константинопољ у анализираним плановима доведе у везу са Римом била је специфична терминологија. Константинопољ је у дату сврху именован појмовима „urbs Sacra", „regina urbium" и „nova" или „altera Roma", који су у латинском дискурсу превасходно алудирали на Рим.[1089] Изворно, концепт „светог града" везиван је за Јерусалим, чија се светост, најчешће путем реликвија везаних за Христов живот, даље

[1084] Manuel Tröster, "Romanness and Greekness in Plutarch," in *The Cambridge Companion to Plutarch*, ed. Frances B. Titchener and Alexei V. Zadorojnyi (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), 29–46; Lamers, *Greece Reinvented*, 166–199.

[1085] Lamers, *Greece Reinvented*, 28–165, 200–232; Jonathan Harris, "Being a Byzantine after Byzantium: Hellenic Identity in Renaissance Italy," *Kambos: Cambridge Papers in Modern Greek* 8 (2000): 25–44.

[1086] Lamers, *Greece Reinvented*, 166–199.

[1087] Bisaha, *Creating East and West*, 94–95.

[1088] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 240–241; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 76; Martinus Segonius, "Opusculum", 116–117.

[1089] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 3; Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 920; Martinus Segonius, "Opusculum", 95; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 213; Felix Petancius, *De itineribus*, 5v.

преносила на друге важне хришћанске центре, попут Рима и Константинопоља.[1090] Стога је, поред Рима, употреба термина „urbs Sacra“ могао носити истовремену алузију на Јерусалим. Симболичке везе између Константинопоља и Јерусалима, као традиционалног крсташког циља, коришћене су у крсташко-пропагандном дискурсу у XV веку, те није искључено да се у датом контексту јављају и у делу анализираних планова, нарочито стога што је реч о плановима који су Константинопољ истицали као циљ освајања.[1091]

Схватање Константинопоља као „новог Рима“, заједно са римским идентитетом житеља Византијског царства, одржало се у Царству до самог краја његовог постојања.[1092] У хуманистичку реторику могло је ући посредством византијске емиграције у Италији. Као извор за поменуту идеју могло је послужити утицајно писмо-трактат Манојла Хрисолораса с почетка XV века о паралелизму између „два Рима“, тј. Константинопоља и Рима. Писмо је међу италијанским хуманистичким писцима и сликарима наишло на добар пријем и циркулисало је у преписима.[1093] У папској крсташкој реторици пре XV века, изразом „нови Рим“ наглашавала се подређеност Константинопоља „старом“ Риму, али није сигурно да је појам у крсташким плановима употребљаван у описаном значењу.[1094] Означавање Константинопоља термином „regina urbium“ има паралеле у византијском именовању града

[1090] Fredriksen, “The Holy City in Christian Thought”, 74–92; Bozena Iwaszkiewicz-Wronikowska, “Od Urbs sacra do Urbs christiana”, 9–23; Sible de Blaauw, “Translations of the Sacred City between Jerusalem and Rome,” in *The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture*, ed. Jeroen Goudeau, Mariette Verhoeven, and Wouter Weijers (Leiden: Brill, 2014), 136–166.

[1091] Ginzburg, *The Enigma of Piero*, 48–101; Elena N. Boeck, *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 348–365; Vickers, “Mantegna and Constantinople”, 680–687.

[1092] Kaldellis, “From Rome to New Rome”, 387–404; John Melville-Jones, “Constantinople as ‘New Rome,’” *Byzantina Symmeikta* 24, no. 1 (2015): 247–262; Paul Stephenson, *New Rome: The Empire in the East* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2021), 94–125.

[1093] Aschenbrenner, “Reframing Empire”, 65; Boeck, “Making the Roman Past(s) Come Alive”, 47–68. За критичко издање Хрисолорасовог писма в. Manuel Chrysoloras, “Τοῦ Χρυσωλορᾶ Σύγκρισις Παλαιᾶς καὶ Νέας Ῥώμης,” ed. Cristina Billò, *Medioevo Greco* 0 (2000): 1–26.

[1094] Nikolaos G. Chrissis, “The City and the Cross: The Image of Constantinople and the Latin Empire in Thirteenth-Century Papal Crusading Rhetoric,” *Byzantine and Modern Greek Studies* 36, no. 1 (2012): 31–35, 37.

„краљицом [«Βασιλεύουσα»] градова“, те у хуманистичком означавању Рима сличним терминима, попут „regina urbium“, „urbium domina“ и сл.[1095]

Довођење у везу негрчких хришћана из југоисточне Европе са народима из класичне прошлости који су насељавали дати простор служило је њиховој инклузији, иако у нешто другачијем облику у односу на Грке. Мотив повезаности Влаха са Римљанима преко сличног језика, порекла или захваљујући постојању римских колонија у антици, среће се у пет разматраних планова.[1096] Теорија о влашком римском пореклу циркулисала је међу тадашњим хуманистима, попут Висариона, Пиколоминија, Поџа Брачолинија, Николе Модрушког и др. Идеја је у првој половини XV века обликована у кругу интелектуалаца блиских Курији са циљем приближавања Влаха латинском свету.[1097]

У другој половини XV века и касније, истовремено са навођењем влашко-римске сродности, писци су почели да наглашавају њихову међусобну различитост, или чак влашко варварство. Будући да су Власи предуго живели међу варварима, сматрало се да су временом попримили њихове особине. Покретач наведеног гледишта био је Енеја Силвије Пиколомини у својим *Коментарима* и *Европи*.[1098] Аутори анализираних планова махом су делили Пиколоминијев став. Са једне стране, језичка сродност, порекло од римских колониста и, у Бјондовом случају, иста „католичка“ вера, Влахе су приближавали Латинима.[1099] Са друге стране, разлика је истицана кроз примедбе да је влашки језик у

[1095] Jonathan Harris, *Constantinople: Capital of Byzantium.* (London; New York: Bloomsbury, 2017), 2, 39, 112; Peter Spring, “The Topographical and Archaeological Study of the Antiquities of the City of Rome, 1420–1447” (Doctoral dissertation, University of Edinburgh, 1972), 77, 87; Giovanni Stranieri, “L’ombre de Rome ou l’impossible Europe romaine des Italiens (XIVe-XVIe siècles),” *Cahiers d'études italiennes* 27 (2018), https://doi.org/10.4000/cei.5219 (17.1.2025). Извор хуманистичке терминологије вероватно је био у класичној, тј. терминологији Амијана Марцелина који Рим означава као „domina […] et regina“ („владарка и краљица“). Lellia Cracco Ruggini, “Rome in Late Antiquity: Clientship, Urban Topography, and Prosopography,” *Classical Philology* 98, no. 4 (2003): 366–382; Spring, “The Topographical and Archaeological Study of the Antiquities of the City of Rome”, 11.

[1096] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 288; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 8; Martinus Segonius, “Opusculum”, 98–99; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 86; Felix Petancius, *De itineribus*, 7r.

[1097] Damian, “Umanisti curiali e romanità dei valacchi”, 107–118; Damian, “Cruciada şi românii într-un proiect”, 87–88;

[1098] Damian, “Umanisti curiali e romanità dei valacchi”, 113–115.

[1099] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 288; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 8; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 86.

односу на латински био „граматички лош“ и „рустичан“,[1100] као и указивањем на влашко „варварство“ упркос сличностима у језику.[1101] Порука о језичким одступањима додатно добија на снази уколико се у обзир узме значај језичког стила у хуманистичкој учености, где су исправан и префињен латински или грчки језик схватани као одлика цивилизованости.[1102] Језички варваризам имао је за хуманисте културне конотације.[1103] Исти оквир тумачења примењив је и у случају Келадиновог приказа Албанаца, за које је истицао да говоре „варварским“ дијалектом грчког.[1104]

Калимахово инсистирање на сродности по језику и пореклу између Пољака и Словена југоисточне Европе имало је сличан инклузивни карактер у крсташком планирању.[1105] Јединствено је Филелфово приписивање заједничког митског порекла Угрима („Панонцима“) и народима јужно од Дунава („Трибалима, Пеонацима и Скордисцима“), те келтског порекла Власима, тобож од племена Боја.[1106] У оба случаја, хришћански народи на граници са Османлијама довођени су у везу са класичном прошлошћу.

Положај источних хришћана, као и осталих актера антиосманског крсташтва, био је у хуманистичком дискурсу „(ре)дефинисан класичним појмовима“. Будући да су се хуманисти класичном историјом, топонимијом и етнонимијом служили независно од изворног, античког контекста, било је могуће да се кроз прилагођавање класичних наратива

[1100] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 288

[1101] Martinus Segonius, “Opusculum”, 98–99; Felix Petancius, *De itineribus*, 7r.

[1102] Међу бројном литературом о значају и месту језика у хуманизму издвајају се Christopher S. Celenza, “Petrarch, Latin, and Italian Renaissance Latinity,” *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 35, no. 3 (2005): 509–536; Lodi Nauta, “'Meaning and Linguistic Usage in Renaissance Humanism: The Case of Lorenzo Valla,” in *Linguistic Content: New Essays on the History of Philosophy of Language*, ed. Margaret Cameron and Robert J. Stainton (Oxford: Oxford University Press, 2015), 136–155; Richard Waswo, *Language and Meaning in the Renaissance* (Princeton: Princeton University Press, 2014). Једно од првих дела Флавија Бјонда тицало се управо језика, тачније говора старих Римљана. Rowe, “The Renaissance Foundations of Anthropology”, 11.

[1103] Maria Boletsi, “Barbarism, Otherwise: Studies in Literature, Art, and Theory” (Doctoral dissertation, Universiteit Leiden, 2010), 77.

[1104] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 249.

[1105] Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 84–86.

[1106] Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 990; Francesco Filelfo, “To Nicolò Tron”, 1476.

о становницима југоисточне Европе, без обзира на њихово античко „варварство“, створе нове, инклузивне представе о источним хришћанима који су представљани као њихови потомци.[1107]

Стварањем слике о континуитету са европским народима из класичне историографије, аутори планова су источне хришћане укључивани у „простор историје“. Изван датог простора цивилизације, на коме су, из перспективе хуманиста, још од антике били стационирани „европски“ народи, лежао је „номадски“ простор „варварске“ Азије као антитезе и непријатеља Европе коју је требало бранити.[1108] На наведени начини хришћани југоисточне Европе посредно су представљани као бедем европске границе, што се ослања на *antemurale* реторику противтурског дискурса у XV веку.[1109]

Наративи о страдањима источних хришћана под Турцима и њиховој борби против Османлија стратешки су коришћени како би код публике изазвали емотивну реакцију, што Келадин експлицитно наглашава у свом трактату.[1110] У крсташкој реторици, виктимизација је могла служити као моћно реторичко средство.[1111] Аутори су се најчешће користили

[1107] Bisaha, *Creating East and West*, 43–50, цит. на 43; Anthony Grafton, *Defenders of the Text* (Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1991), 31–32.

[1108] Serge Stolf, "*De Europa* et *Asia* d'Enea Silvio Piccolomini: migrations, invasions, ancrages, un état des lieux de l'Europe au xve siècle," *ILCEA* 28 (2017), https://doi.org/10.4000/ilcea.4071 (18.1.2025); Bisaha, *From Christians to Europeans*, 161–163, 226–229.

[1109] Појам *antemurale* (предзиђе) подразумева „у историјско-геополитичком и геостратешком смислу, одређени простор који има улогу одбрамбене зоне пред освајачким продорима“ и „непрестано ратно поприште које брани заштићено наслеђе“. "Antemurale," u *Hrvatska enciklopedija* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013), https://www.enciklopedija.hr/clanak/antemurale (4.7.2025). Појам се најчешће користио у Угарској, како би се створила представа о њој као браниоцу хришћанства, али се употребљавао и у другим областима, попут Пољске, Молдавије и Хрватске. Piotr Tafiłowski, "Hungary and Poland: The Two Antemurales in the Late Fifteenth Century," *Renaissance and Reformation* 46, no. 2 (2024): 9–33; Norman Housley, "Christendom's Bulwark: Croatian Identity and the Response to the Ottoman. Advance, Fifteenth to Sixteenth Centuries," *Transactions of the Royal Historical Society* 25 (2014): 149–164.

[1110] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 223–224.

[1111] О реторичкој моћи виктимизације в. Kurt Gray and Emily Kubin, "Victimhood: The Most Powerful Force in Morality and Politic," in *Advances in Experimental Social Psychology* 70 (2024): 137–220; Fatima Naqvi, *The Literary and Cultural Rhetoric of Victimhood* (Cham: Springer, 2007), 2–26; Laura Jeffery and Matei Candea, "The Politics of Victimhood," *History and Anthropology* 17, no. 4 (2006): 287–296. Премда веома важна у политичком

приказима страдања Константинопоља и његовог становништва кроз стандардне топосе за западне извештаје о паду града.[1112] У поменутим извештајима, као и у разматраним плановима, доминирали су мотиви османских убистава, пљачки, силовања, скрнављења светиња и реликвија, расељавања становништва и др, са циљем да се укаже на османско варварство и, како је Келадин експлицитно наводио, да се пробуди емпатија ка страдалном хришћанском Истоку.[1113] Извештаји о османским злочинима у Константинопољу присутнији су у плановима насталим убрзо након пада, док се у каснијим углавном само наводи освајање града, што упућује на могућност да је временом опао пропагандни утицај представа о страдању Константинопоља.

У групу историјских наратива спадају и извештаји о супротстављању Грка, Срба, Босанаца, Албанаца и Влаха османској најезди, као и о потоњим освајањима њихових земаља уз истицање страдања локалног становништва.[1114] Ратовање источних хришћана на граници са Турцима смештено је у оквир одбране хришћанства. Трагична судбина њихових владара и покољи становништва имали су потенцијал да, слично стратегији виктимизације у извештајима о паду Константинопоља, пробуде емпатију код публике.

Поред ширег филхеленског хуманистичког дискурса, на укључивање источних хришћана као „браће“ или савезника крсташа могла је утицати секуларизација покрета у XV веку. Док је за припадност латинском *Christianitas* нужно било црквено заједништво са Римом, секуларнији концепт Европе омогућавао је инклузивнији приступ према нелатинским, а опет европским хришћанима. Секуларизација није подразумева отклон од

и религијском дискурсу, тема виктимизације још увек није у довољној мери истражена у медијевистици и ренесансним студијама.

[1112] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 237–238; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 80–86; Jacopo Tedaldi, Information, 181–191; Jacopo Tedaldi, "Tractatus", 785–798; Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 920; Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 978; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 88–95; Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 51; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 213.

[1113] Smith, Pope Pius II's Use of Turkish Atrocities, 407–415; Bisaha, "New Barbarian", 192–193; Bisaha, *Creating East and West*, 62–93; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 223–224.

[1114] Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 920–921; Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 978; Martinus Segonius, "Opusculum", 91–92, 99–100, 108; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 30, 34–36, 50; Antonio Marini, Memorandum, 1r; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 39–147; Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 51, 54; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 202, 213–215; Felix Petancius, *De itineribus*, 5r, 7r, 8v.

религије, који је старија историографија била склона да приписује хуманистичком друштву, већ утицај цивилизацијског, културног дискурса на ширу перцепцију граница хришћанства.[1115]

2.2. Стратегије одвајања

Без обзира на инклузивнији однос према источним хришћанима у разматраним плановима и крсташком дискурсу уопште, идеја о различитости и реторика одвајања још увек су опстајали.[1116] Ипак, приметне су одређене разлике између наратива из XV века и оних из ранијег периода. Премда се у четири плана јасно наглашава конфесионална различитост између западних и источних хришћана, праћена неповерењем према последњим,[1117] изостају традиционални средњовековни омаловажавајући појмови попут „шизматика“, „јеретика“ или „неверника“.[1118] Стратегије искључивања биле су пре свега фокусиране на историјски наратив, као и на културне и стереотипне представе.

Кроз историјски наратив, Флавио Бјондо стварао је представе о негативном православном односу према крсташима у Четвртом крсташком рату и склада Латинског царства насупрот слици Палеолога као непријатеља Латина, тирана, неповерљивих савезника и противника уније.[1119] Циљ је био створити слику о отпадништву и нелегитимности византијске царске елите, али и читав простор југоисточне Европе

[1115] Традиционално и још увек раширено схватање хуманизма као секуларног феномена оспорено је у савременој историографији. Ada Palmer, *Inventing the Renaissance: The Myth of a Golden Age* (Chicago: University of Chicago Press, 2025), 41–44; James Hankins, “Religion and the Modernity of Renaissance Humanism,” in *Interpretations of Renaissance Humanism*, ed. Angelo Mazzocco (Leiden: Brill, 2006), 137–153; Kyriaki Tortopidou-Derieux, “The Politics of Religious Experience in Fifteenth-Century Europe through an East-West Encounter: A Re-Interpretation” (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science, 2016).

[1116] Bisaha, *Creating East and West*, 124–128, 131–133; Petkov, “From Schismatics to Fellow Christians”, 175–176; Igor Stamenović, “The Exclusionary Rhetoric and the Construction of the Orthodox Other in the Correspondence of John of Capistrano,” *Istraživanja* 36 (2025): 42–56.

[1117] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 258–261; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 149; Antonio Marini, Memorandum, 6v; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 250–251.

[1118] Neocleous, *Heretics, Schismatics, or Catholics?*; Petkov, “From Schismatics to Fellow Christians”, 171–180.

[1119] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 244–261.

представити као континуирано под тиранском влашћу.[1120] Дубље неповерење према Грцима исказивао је Де Тоази у тексту из 1463/64. године. Кроз наратив о грчком издајству крсташа у току Првог крсташког рата, уз иначе негативну слику Грка у трактату, аргументовао је тезу о непожељности сарадње са њима.[1121]

Стереотипне представе о Грцима део су Брокијеровог *Путовања преко мора*, где су Грци приказани као непоуздани и веома неповерљиви према Латинима, те се препоручивао опрез при евентуалној сарадњи.[1122] Де Тоази је источне хришћане у плану из 1455. године означио као „туђинске народе“, док су у плану из 1463/64. године Грци названи „непријатељским“, уз стереотипе о њиховој превртљивости, плашљивости и неспособности да одрже власт уколико би Латини победили Османлије.[1123] Оба аутора наводе Турке као поштенији и више херојски народ у односу на Грке. У плановима са доминантним антитурским ставом, наведени исказ додатно је реторички искључивао Грке из скупа могућих савезника. За разлику од Брокијера, који се задржао на стереотипима према Грцима, Де Тоази се у плану из 1463/64. године служио стереотипима и при опису негрчких народа југоисточне Европе. У његовим представама, слично белешкама о Грцима, доминира слика кукавичких и користољубивих људи, премда се, за разлику од Грка, на могућност сарадње рачунало.[1124] Културне различитости и анимозитети према Латинима били су разлози због којих је Алексије Келадин Русе издвајао из скупине европских савезника крсташа и позиционирао их заједно са нехришћанским савезницима.[1125]

Нужна сарадња и контакти политичких вођа источних хришћана са Турцима, условљени пограничним положајем, критиковани су од стране Флавија Бјонда и Франческа Филелфа. Деспоту Арте и српском деспоту Ђурђу Бранковићу Бјондо је, због недовољно непријатељског односа према Турцима, приписивао дволичност, премда је прихватао могућност сарадње са деспотом Ђурђем.[1126] Франческо Филелфо је опстајање турске власти

[1120] В. подсекцију 1 у поглављу III овог рада

[1121] Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 29.

[1122] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 149.

[1123] Geoffroy de Thoisy, Advis baillié, 45; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 28–29.

[1124] Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 30.

[1125] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 230, 251.

[1126] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 269, 274

на Пелопонезу приписивао „искварености грчких господара“, при чему је вероватно у виду имао локалну хришћанску властелу уопште или, конкретније, деспоте Палологе.[1127]

Негативни стереотипи према Грцима били су најбројнији и понављали су обрасце типичне за ранију крсташку и хуманистичку литературу.[1128] На први поглед може се чинити парадоксалним да је највећи број стереотипа везан за простор који је, истовремено, најчешће глорификован као један од два темеља европске културе, одн. као „друго око Европе“ („alterum Europae oculum“), како је то Пиколомини сликовито представљао.[1129] Међутим, стереотипни прикази били су могући услед разлике коју су хуманисти правили између античких и савремених Грчка, задржавајући симпатије према класичној грчкој култури.[1130] Грци из класичне старине прихватани су и слављени, док је савремена Грчка, иако сматрана наследницом древне, перципирана као исцрпљена и недорасла античким узорима.[1131] Стога је Латинима, као предводницима рата и „потпуним“ Европљанима, припадала обавеза да поврате изгубљену славу и склад древне Грчке.[1132] Да би се идеја

[1127] Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 920.

[1128] Marc Carrier, “Perfidious and Effeminate Greeks: The Representation of Byzantine Ceremonial in the Western Chronicles of the Crusaders (1096–1204),” *Annuario dell’Istituto romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia* 4 (2002): 47–68; Valentin L. Portnykh, “Les Byzantins vus par les chroniqueurs de la Première croisade,” *Le Moyen Age* 120, no. 3 (2015): 713–726; Schmieder, “Enemy, Obstacle, Ally?”, 357–371; Bisaha, *Creating East and West*, 118–123.

[1129] Enea Silvio Piccolomini, *Collected Letters*, vol. 6, 87, no. 290.

[1130] Bisaha, *Creating East and West*, 125–133.

[1131] Енеја Силвије Пиколомини илуструје такав став 1451. године, наводећи: „Laudo et magnifico Graecos, ex quorum fontibus nostri majores hausere doctrinam. Sed consenuit Graecia, frigida est et non habet, qui calefaciat eam. Facta est sub tributo domina gentium, et quae fuit Asianorum magistra, nunc est discipula Latinorum“ („Славим и величам Грке са чијих су извора наши преци захватали њихово учење. Али Грчка је остарила и постала хладна и никога нема да је угреје […] и [она] која је била учитељица Азијата, сада је ученица Латина“). Enea Silvio Piccolomini, *Collected Reports on Diplomatic Missions, 1447-1455*, ed. and trans. Michael von Cotta-Schönberg (HAL Open Science, 2021), 387, no. 3.

[1132] Бјондово величање Латинског царства као оличења хармоније и својеврсни позив да се Латинско царство обнови са Алфонсом V илуструје наведени став. Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 253–256; Maxson, “Claiming Byzantium“, 50–51. О значају концепта хармоније у хуманистичкој мисли в. Jacomien Prins, “Harmony, Renaissance Conceptions Of,” in *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco Sgarbi (Cham: Springer, 2022), 1470–1481.

остварила, било је потребно створити концепт „Византије без Византинаца“, тј. простора Византије коме се могло приписати античко наслеђе, али без пуно осврта на византијска идејна, политичка и верска гледишта и уз, у најмању руку, селективни приказ византијске прошлости.[1133]

Византији и Константинопољу је у анализираним плановима приписивано наслеђе Источног римског царства. Међутим, речено наслеђе остајало је пре свега на нивоу симболичког и културног концепта, стваранога наменски од стране писаца, без пуно упоришта у византијском ромејству.[1134] У политичком смислу, западна доминација је претпостављана, чему у прилог иде чињеница да ниједан од разматраних планова није предвиђао обнову Византијског царства. Носилац римског царског легитимитета у плановима остало је „Западно“, одн. Свето римско царство – једино „римско“ царство након ишчезнућа „Источног царства“, које је у латинском дискурсу позног средњег века то постало тек након свог пада.[1135]

Конструисање имагинарних идентитета од стране писаца планова још је очигледније на примеру народа изван некадашњег Византијског царства. Није познато да су негрчки источни хришћани у средњем веку себе доживљавали као наследнике народа из класичне старине.[1136] Срби су именовани античким демонимима у текстовима византијских писаца,

---

[1133] Aschenbrenner, “Reframing Empire”, 221.

[1134] Ibid., 221–228. О идентитету византијских Грка у Италији в. Jonathan Harris, “Common Language and the Common Good: Aspects of Identity among Byzantine Émigrés in Renaissance Italy,” in *Crossing Boundaries: Issues of Cultural and Individual Identity in the Middle Ages and the Renaissance*, ed. Sally McKee (Turnhout: Brepols, 1999), 189–202; Harris, “Being a Byzantine after Byzantium”, 25–44.

[1135] Aschenbrenner, “Reframing Empire”, 176–228, 268–336. У латинској политичкој теорији, према тумачењу папских канониста, право да додељује царску круну припадало је искључиво папи, као јединoм истинском универзалном владару, који је на тај начин привремено уступао своје Богом дате привилегије неком од владара. Walter Ullmann, *Medieval Papalism: The Political Theories of the Medieval Canonists* (London: Routledge, 2013), 69–70. Могућност обнове царства изгледно је сматрана папским правом, бар у случају пропапских аутора планова. Међутим, папство није са нарочитим одобрењем гледало на поменуту идеју, судећи по негативним реакцијама на самоиницијативно титулисање Андрије Палеолога византијском царском титулом. Harris, “A worthless prince?”, 552, n. 74.

[1136] О питању идентитета народâ југоисточне Европе в. Ştefan Stareţu, “Medieval Name and Ethnicity: Serbs and Vlachs,” *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia* 22, no. 1 (November 19, 2015): 81–99; Милош Ивановић, “Етнички и правно-социјални идентитети у српској средњовековној држави од XIII до средине XV века,”

али је њихов идентитет у датом случају био конструкт аутора, такође са одређеном политичком агендом, а не одраз идентитета câмих Срба.[1137] Коришћење античких демонима и топонима за хришћанске народе и простор на граници са Османлијама у разматраним плановима за циљ је имало да их укључи у просторни оквир Европе. Њихов новостворени „европски“ идентитет могао је оцртавати брану према „варварском“ идентитету Османлија, који је, такође наменски, конструисан и редефинисан употребом класичне терминологије.[1138]

Источни хришћани били су у већини планова изузети из права планирања и одлучивања о рату. Изузетак представљају план Антонија Маринија, који је Грке потпуно укључио као „нацију“ која би учествовала на крсташком сабору, и Брокијеров *Савет*, у коме се позива на координисање крсташких акција са „Словенима и Албанцима“.[1139] Де Тоазијев план из 1463/64. године предвиђао је самостално деловање локалних војски из југоисточне Европе, али није скривао да би ратовање било за рачун крсташа.[1140] Остатак планова је подразумевао придруживање локалних хришћана крсташима по њиховом доласку.

*

Узимајући у обзир наведене оквире наративног укључивања и искључивања, положај источних хришћана у плановима могуће је одредити као различит у односу на западне, али не и сасвим као положај „другог“. Наиме, у хуманистичкој противтурској реторици „другост“ није служила колонијалном наметању и истицању европске

Синеза 6, бр. 1 (2025): 83–93; Невен Исаиловић, “Осећање припадности у средњовековној Босни: од локалног до државног идентитета,” у *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком: Средњи век, нови век и савремено доба. Књига прва*, ур. Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић (Београд: Универзитет у Београду. Филозофски факултет, 2025), 181–194.

[1137] Срђан Пириватрић, “Срби као Трибали, Далмати и Дачани: Прилог разумевању употребе појединих античких етнонима као византијских идентитетских ознака за Србе (од половине X до почетка XIII века),” у *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком: Средњи век, нови век и савремено доба. Књига прва*, ур. Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић (Београд: Универзитет у Београду. Филозофски факултет, 2025), 157–179.

[1138] Bisaha, *Creating East and West*, 43–93.

[1139] Antonio Marini, Memorandum, 6v; Bertrandon de la Broquière, “L’advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte”, 268–269.

[1140] Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 30.

супериорности над оријенталним светом, већ је имала функцију културне одбране у тренутку снажне османске претње.[1141] Источни хришћани, насупрот Турцима, нису перципирани као претња. Имајући у виду њихово широко укључивање у оквир Европе и хришћанског света, упитно је у којој мери би се истицање разлика могло тумачити као радикално раздвајање између „нас“ (западних хришћана) и „њих“ (источних хришћана), што је основна одлика процеса „одруговљења“ (*othering*).[1142] Чини се да би се при разликовању источних хришћана пре могло говорити о постављању граница, неголи о наметању типичне „другости“. Постављањем граница могла се постићи жељена културна диференцијација, док се у исто време остављао простор за сарадњу.[1143]

Селективност при одабиру наратива укључивања или одвајања из скупа савезника показује одлике центрифугалне идеологизације, одн. коришћења наменски одабраних, идеолошки прилагођених образаца приликом аргументовања оправданости рата или одређених поступака у рату. Заједничко искуство претње од „иноверних“ подстицало је микросолидарност између хришћанског Запада и Истока. Разлике су задржаване кроз искључујуће наративе, који су служили да укажу на погоднije и мање погодне савезнике.[1144] Без обзира на стратегије укључивања, у плановима је понављана хијерархија која је важила за целокупан крсташки дискурс у разматраном периоду – улога „спасиоца“ земаља поробљених од Турака припадала је искључиво хришћанском Западу. Нелатински хришћани могли су се прикључити остваривању реченог циља, али је вођство, ипак, припадало Латинима.[1145]

[1141] Bisaha, *Creating East and West*, 6.

[1142] Одстрањивање представља „процес у коме су појединци и групе третирани и обележени као различити и инфериорни у односу на доминантну друштвену групу“. Gabriele Griffin, “Othering,” in *Oxford Dictionary of Gender Studies* (Oxford: Oxford University Press, 2017), https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780191834837.001.0001/acref-9780191834837-e-283 (18.1.2026).

[1143] Културна диференцијација у процесу стварања граница има већи потенцијал да се граница представи као „квази-природна и самоочигледна“. Wimmer, *Ethnic Boundary Making*, 86–88.

[1144] О центрифугалној идеологизацији и микросолидарности у средњовековној концепцији рата в. Siniša Malešević, “War and Peoplehood through Time: A Sociological Longue Durée Perspective,” in *War and Collective Identities in the Middle Ages*, ed. Yannis Stouraitis (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023), 26–31.

[1145] Bisaha, *From Christians to Europeans*, 229.

3. Просторни наративи: градови, путеви и ресурси

Од самих почетака крсташтва простор, најпре простор Свете земље, али и других територија на путу до ње, био је у средишту занимања крсташке и, њој блиске, ходочасничке литературе.[1146] Средњовековна и хуманистичка географија ослањале су се пре свега на класична географска знања. Уз физичкогеографске, тежила је да пружи етнографске описе, о чему ће бити речи у наредној подсекцији рада.[1147] Географска знања коришћена су континуирано у крсташким плановима почев од XIII века. У домену практичних упутстава за вођење рата, ослањање на географске и картографске податке обезбеђивало је „ефективност и кохерентност“ планова.[1148]

Будући да је простор југоисточне Европе виђен као поприште сукоба са Османлијама, сви анализирани планови су, у мањој или већој мери, доносили податке о њему. Доступни рукописи планова не садрже карте простора о коме говоре. Међутим, школовани хуманисти, попут Флавија Бјонда, успевали су да без коришћења карата, кроз географски наратив, те просторне и геометријске језичке одреднице, читаоцима креирају „менталне мапе“ путем којих су могли визуелизовати простор.[1149]

[1146] Leopold, *How to Recover the Holy Land*, 137–171; Alan V. Murray, “Sacred Space and Strategic Geography in Twelfth-Century Palestine,” in *The Franks in Outremer: Studies in the Latin Principalities of Palestine and Syria* (Ashgate: Farnham, 2015), 13–37; Iain Macleod Higgins, “Defining the Earth’s Center in a Medieval ‘Multi-Text’”: Jerusalem in the Book of John Mandevitte,” in *Text and Territory: Geographical Imagination in the European Middle Ages*, ed. Sylvia Tomasch and Sealy Gilles (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998), 29–53; Thomas W. Smith, “Not Sharing the Holy Land: Attitudes towards Sacred Space in Papal Crusade Calls, 1095–1234,” *Al-Masāq* 34, no. 2 (2021): 140–161; Schmieder, “Enemy, Obstacle, Ally?”, 357–371.

[1147] Natalia Lozovsky, “Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns,” in *Geography and Ethnography: Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*, ed. Kurt A. Raaflaub and Richard J. A. Talbert (Chichester: Blackwell, 2009), 311–329; Keith D. Lilley, ed., *Mapping Medieval Geographies: Geographical Encounters in the Latin West and Beyond, 300-1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

[1148] Vagnon, “Géographie et stratégies dans les projets de croisade”.

[1149] Менталне мапе представљају „перцепцију простора од стране једне особе“ и „могу укључивати физичке особености места, као што су границе и окружење, или атрибуте места“. “Mental Map,” in *GIS Dictionary* (Esri,

Просторни наратив у плановима није имао само дескриптивну функцију, већ је указивао на погоднија и мање погодна подручја којима би се крсташи могли кретати. Као три најчешће препоручиване војне руте јављају се Цариградски друм, *Via Egnatia* и рута која је од Фурланије водила јадранском обалом до Епира и Албаније. Предложени правци кретања понављају руте којима су крсташи кретали још од Првог крсташког рата,[1150] те оне које се најчешће јављају у плановима из XIII и XIV века.[1151] Руте су централна тема Брокијеровог *Путовања преко мора* и, нарочито, Сегоновог *Quos terrarum limites*, на који се ослања Петанчићев *De itineribus*. Поред истицања погодности Цариградског друма и пута *Egnatia*, у Сегоновом и Петанчићевом трактату јављају се руте које нису присутне у другим плановима, попут пута од Београда, преко Ваљева до Паракиновог Брода, пута *Candavia*, те дефанзивних рута преко којих су се очекивали турски напади.[1152] Иако се савезништво са Власима препоручивало, рута преко Влашке и Молдавије, која би поновила правце кретања

2024), https://support.esri.com/en-us/gis-dictionary/mental-map (18.1.2026). Као такве, међутим, нису ограничене искључиво на физичке карактеристике места, већ укључују шире друштвене, културне, идеолошке, симболичке и др. концепције које се односе на перципирани простор. Janne Holmén, "Time and Space in Time and Space. Mapping the Conceptual History of Mental Maps and Historical Consciousness," *Contributions to the History of Concepts* 15, no. 2 (2020): 105–129; Bernard Guelton, "'Mental Maps': Between Memorial Transcription and Symbolic Projection," *Frontiers in Psychology* 14 (2023), https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1142238 (18.1.2026). За Бјондов пример просторне когниције в. Tanja Michalsky and Martin Thiering, eds., *Walking through History: An Interdisciplinary Approach to Flavio Biondo's Spaces in the "Italia Illustrata"* (Rome: Bibliotheca Hertziana, 2022); Günther Görz et al., "Spatial Cognition in Historical Geographical Texts and Maps: Towards a Cognitive-Semantic Analysis of Flavio Biondo's Italia Illustrata," *E-Perimetron* 13, no. 4 (2018): 182–199. Наведене анализе односе се на Бјондово дело *Italia Illustrata*, али су основни закључци, због сличности стила и тематике, примењиви и на ауторове географске описе у *De expeditione in Turchos*. Когнитивно-семантичка анализа просторног наратива планова излази из оквира овог рада, али представља тему за будућа истраживања, како на нивоу крсташких планова, тако и на нивоу крсташке литературе уопште.

[1150] Murray, "The Middle Ground", 186–191; Matthew Larnach, "The Via Militaris in Transition: From Late Rome to the Crusades," in *The Balkan Route: Historical Transformations from Via Militaris to Autoput* , ed. Florian Riedler and Nenad Stefanov (Berlin, Boston: De Gruyter, 2021), 21–52; Узелац, *Крсташи и Срби*, 73–78.

[1151] Leopold, *How to Recover the Holy Land*, 137–150.

[1152] Stamenović, "Projecting the Crusading Routes", 54–60.

војске у другој фази Варнског крсташког рата, јавља се само у Сегоновом, Калимаховом и Петанчићевом плану.[1153]

Поморски путеви нису детаљније разматрани у плановима. Де Тоази је фаворизовао поморску експедицију до Константинопоља и Галипоља у односу на копнени напад, али без детаља руте којом би се војска кретала.[1154] Де Ваврен је препоручивао да крсташки бродови доплове од Отранта до Крфа, одакле би један део флоте заузео албанску обалу, док би се други део упутио источно, ка Егеју, такође без више детаља о правцима кретања.[1155]

Слично описима путева, представе о областима и градовима имале су улогу у пружању практичних података о простору кроз који би крсташи прошли, као и да у идејном смислу оивичи простор који је требало ослободити.[1156] Најчешће помињане области биле су Пелопонез (Мореја)[1157] и Грчка у ширем смислу, било под датим именом, било као „Романија“ или Грчко, одн. Константинопољско царство.[1158] За њима следе помени Србије, одн. Рашке, те Албаније.[1159] Аутори планова који су поседовали хуманистичко образовање,

[1153] Martinus Segonius, “Opusculum”, 97–100; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 84; Felix Petancius, *De itineribus*, 6r–7r.

[1154] Geoffroy de Thoisy, Advis baillié, 45–46; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 29.

[1155] Waleran de Wavrin, “L’Advis”, 553.

[1156] Пиколоминијева *De Europa* представља типичан пример географског дела са крсташко-пропагандном функцијом. Housley, *Crusading and the Ottoman Threat*, 22–23. Сличној сврси служио је и Висарионов болоњски рукопис Птоломејеве *Географије*. Justin Greenlee, “Bessarion’s World: Art, Science, and Crusade” (Doctoral dissertation, University of Virginia, 2020), 50–86.

[1157] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 275–277; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 55–56, 58; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 26; Antonio Marini, Memorandum, 1r; Francesco Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 920–921; Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 976–977, 987; Francesco Filelfo, “To Nicolò Tron”, 1478; Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 129; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 30; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 111–116; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 213–214.

[1158] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 265–266; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 55–58, et passim; Jacopo Tedaldi, Information, 192; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 225; Bertrandon de la Broquière, trans., “L’advis de messire Jehan Torzelo”, 264; Geoffroy de Thoisy, Advis baillié, 45; Waleran de Wavrin, “L’Advis”, 553; Antonio Marini, Memorandum, 1r; Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, 163; Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 129; Martinus Segonius, “Opusculum”, 96–96; Felix Petancius, *De itineribus*, 5v.

[1159] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 275–277; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 8; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 8, 55–56, 58; Jacopo Tedaldi, Information, 192; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage*

као што су Флавио Бјондо, Лампо Бираго, Франческо Филелфо, Филип Калимах и Алексије Келадин, били су склонији да области источних хришћана именују класичним топонимима, за разлику од других, нпр. бургундских аутора, који су тежили савременијој топонимији. У Сегоновом, Талеацијевом, Морозинијевом и Петанчићевом трактату класична топонимија комбинована је са савременом.

У хуманистичком дискурсу друге половине XV века, помени Пелопонеза и Грчке превазилазили су стриктно географске оквире и носили су политичко-идеолошке конотације. На основама политичке теорије неоплатонског филозофа Георгија Гемиста Плитона, филхеленски хуманисти развили су идеју о Пелопонезу као колевци хеленске цивилизације и Грчкој као транстериторијалном концепту, који се везивао за класичну грчку културу и подразумевао идеал слободе којој су Грци, тобож, стално тежили. Идеју су креирали и подстицали учени Грци у емиграцији, попут кардинала Висариона и Димитрија Ралиса Кавакиса, а њиховим посредством концепти су даље циркулисали на хришћанском Западу.[1160] Иза политичко-идеолошког концепта крила се порука о потреби за ослобађањем поробљеног хеленског цивилизацијског простора од варвара, веома блиска поруци

d'Outremer, 185, 206, 225; Bertrandon de la Broquière, trans., "L'advis de messire Jehan Torzelo", 264; Bertrandon de la Broquière, "L'advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte", 268–269; Anonym, Advis, 41; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 24, 30; Waleran de Wavrin, "L'Advis", 552; Antonio Marini, Memorandum, 1r; Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, 163–164; Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 920–921; Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 976–977, 987; Francesco Filelfo, "To Nicolò Tron", 1478; Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 129; Martinus Segonius, "Opusculum", 87, 90–92, 96, 100–103, et passim; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 30; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 46–49, 96–101; Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 52; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 213–214; Felix Petancius, *De itineribus*, 3r–4r, 5r, 6r.

[1160] Димитрије Ралис Кавакис био је грчки хуманиста родом из Тракије или Константинопоља. Био је ученик и верни следбеник Плитона у Мистри. Након емигрирања у Рим 1466. године, посветио се сакупљању грчких рукописа, њиховом преписивању и писању сопствених коментара. Умро је у Риму најкасније у првој деценији XVI века и сахрањен је у цркви Светих Апостола (*Santi Dodici Apostoli*). Han Lamers, *The Latin Poems of Manilius Cabacius Rallus of Sparta. On Longing, Fortune, and Displacement* (Leiden: Brill, 2023), 8–28; Harris, Greek Emigres, 31, 115, 197; Manoussos Manoussacas, "Cabacio Rallo, Manilio," in *DBI*, vol. 15 (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1972), https://www.treccani.it/enciclopedia/manilio-cabacio-rallo_(Dizionario-Biografico)/ (25. 12. 2025).

разматраних планова чији су аутори долазили у контакт са главним носиоцима поменутог концепта.[1161]

Помени других, негрчких области нису носили сличне конотације, будући да за њих нису везиване идеје сличне описаном неохеленству. У Сегоновим трактату *Quos terrarum limites*, који је преузео и Петанчић, јављају се одређени зачеци идеје о просторима честих борби са „варварима" ван грчког културног круга, као што су Косовско поље, Влашка и Молдавија, руте Цариградског друма, те путева *Egnatia* и *Candavia*.[1162] Међутим, наведена идеја није даље развијана код Сегона и Петанчића, нити је успела да наиђе на пријем код других хуманиста који би је усавршили.

Кроз оцртавање граница и представљања области које су насељавали хришћани у југоисточној Европи, у плановима је стваран замишљени простор источног руба Европе.[1163] Као последица укључивања у оквире хуманистичке Европе, хришћанске области ван граница датог простора, попут Русије, малоазијских области, чак и Свете земље, остале су махом ван фокуса планова. Објашњење се може назрети у ставу који је у једном од својих писама исказао Енеја Силвије Пиколомини. Наиме, пишући о паду Константинопоља, Пиколомини је наводио да је мања трагедија била да хришћани изгубе градове које су „поседовали у непријатељској земљи, неголи да будемо истерани из градова који се налазе у нашој сопственој [европској, прим. И.С.] земљи и који су били претходно хришћански", при чему је под првим градовима подразумевао и Јерусалим.[1164] Поделом градова на оне унутар и изван „нашег" простора, тј. Европе, наглашавала се другост азијског, тј. турског простора. Некада хришћански градови у Азији, који већ дуго времена нису били хришћански, нису се више сматрали једнако важним као они у Европи. Анализирани планови показују сличну концепцију простора за који је било вредно борити се.

[1161] Lamers, *Greece Reinvented*, 101–115, 274–276; Pagani, "Greek Identity and Ideas of Decline in Fifteenth-Century Byzantium", 27–46; Hankins, "Hellenism and Cultural Unease in Italian Humanism", 81–96.

[1162] Martinus Segonius, "Opusculum", 91–92, 99–100, 116–117; Felix Petancius, *De itineribus*, 4v–5r, 7r, 9v–10r.

[1163] Замишљени простор (*conceived space*), према Анрију Лефевру, представља простор који се разуме и замишља путем понуђених знања и података, одн. кроз „мешавину разумевања и идеологије". Такав простор представља конструкт онога ко га описује, најчешће у одређеном идеолошком или интересном кључу. Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991), 41, 361.

[1164] „Verum tolerabilius fuit civitates, quas inter hostes habuimus, amittere quam his expelli urbibus, quae nostro in solo fundatae Christianisque ante fuerint". Enea Silvio Piccolomini, *Collected Letters*, vol. 6, 254–255, no. 341.

Описи градова на подручју на коме би крсташи ратовали још један су део просторног наратива планова. Најзаступљенији су помени Константинопоља, Београда, Хадријанопоља и Драча као стратешки најзначајнијих места и централних тачака на две најзаступљеније руте – Цариградском друму и путу *Egnatia*. Већина писаца своје наративе о градовима ограничава на навођење имена и локације. Нешто опширнији описи садржани су у Бјондовом *De expeditione in Turchos*, Брокијеровом *Путовању преко мора*, Сегоновом *Quos terrarum limites* и Петанчићевом *De itineribus*. Приликом описивања стања градова, преовладава слика оштећених, порушених или неутврђених места, изузев највећих, попут Константинопоља и Солуна.[1165] Пустош источних земаља и лоше стање тврђава коришћени су како би се указало на османска разарања, „варварство“, немарност и тиранију, нарочито онда када је као контраст навођено прећашње добро стање.[1166] Кроз описе хришћанских области под османском влашћу, служећи се класичним појмовима и истичући мали број Турака у градовима, писци планова настојали су да дати простор у свом наративу „деосманизују“.[1167]

Природни ресурси источнохришћанских области, неопходни за планирање снабдевања похода, описани су у осам планова.[1168] Највећи број њих наглашавао је добру снабдевеност храном, али и рудним богатствима. Једна од основних особености средњовековне и рановековне логистике била да се војска, макар на основном нивоу,

[1165] За неке од примера в. Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 34–35; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 170–180, 200–201; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 38;

[1166] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 80–81; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 32; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 214–215. Мотиви деурбанизације, малог броја градова и њихове опустелости били су типични за средњовековне описе варварства. Nora Berend, "Languages and Functions of Medieval Exclusion," *Hamsa* 9 (2023), https://doi.org/10.4000/hamsa.4154 (18.1.2025).

[1167] Реч је о стратегији која је већ примећена у случају приказа Пелопонеза у ренесансној географији, који су били наменски конструисани како би служили пропагирању идеје ослобођења од Османлија. Veronica della Dora, "Mapping 'Melancholy-Pleasing Remains': The Morea as a Renaissance Memory Theater," in *Viewing the Morea: Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, ed. Sharon E. J. Gerstel (Washington; Cambridge, Mass.: Dumbarton Oaks; Harvard University Press, 2013), 466.

[1168] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 58; Jacopo Tedaldi, Information, 192; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 168–170, 200, 208, 211, 230–231; Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 932; Martinus Segonius, "Opusculum", 93, 95, 101, 116–117; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 40–42, 84; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 228–229; Felix Petancius, *De itineribus*, 5r–5v, 9v–10r.

издржавала од ресурса земље у којој је ратовала.[1169] Ресурси су се, такође, могли користити за израду војних справа и мостова на терену.[1170] Као што је богатство у ресурсима коришћено како би се аргументовала ваљаност и одрживост одређених праваца похода, тако је тобожњи недостатак хране у југоисточној Европи у Де Тоазијевом трактату из 1463/64. године коришћен како би се аргументовало супротно.[1171] Рудна богатства са територија источних хришћана истицана су као извор османске финансијске стабилности.[1172] Представе о османској експлоатацији хришћанских ресурса додатно су доприносиле слици турске тираније и исцрпљивања источних хришћана. Истовремено, навођење рудних богатстава, која би се нашла у рукама крсташа након освајања, могло је служити као још један аргумент којим се подстицало покретање похода.

Реке попут Дунава, Мораве, Марице, Саве и др. навођене су приликом приказа терена за пролаз војске. Истицане су као природне препреке,[1173] али и као извори питке воде.[1174] Део процене проходности били су и прикази конфигурације терена, пре свега високих планина и мочварних, блатних подручја.[1175] Планина Хем (Балкан или, у другим

[1169] John A. Lynn, "Medieval Introduction," in *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, ed. John A. Lynn (New York: Routledge, 2019), 34.

[1170] Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 84.

[1171] Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 24.

[1172] Martinus Segonius, "Opusculum", 100–101; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 42; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 207–208.

[1173] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 287; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 168–170, 199–204, 206, 211–213; Bertrandon de la Broquière, "L'advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte", 230–231; Anonym, Advis, 242; Geoffroy de Thoisy, Advis baillié, 45; Martinus Segonius, "Opusculum", 87–91, 93–95, 97–100, et passim; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 84; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 196–197; Felix Petancius, *De itineribus*, 3v–5v, 7r.

[1174] Martinus Segonius, "Opusculum", 91; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 249; Felix Petancius, *De itineribus*, 5r.

[1175] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 271; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 170–180, 200–201, 203–207, 211–215; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 26, 29; Martinus Segonius, "Opusculum", 87–91, 93–95, 102–109; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 228–229; Felix Petancius, *De itineribus*, 3v–5v.

случајевима, Родопи и Рила) често је истицана као препрека.[1176] Као изразито планински предео навођен је простор источног и јужног јадранског приобаља са залеђем.[1177] Без обзира на терен, у анализираним плановима преовладавала је слика начелно проходног подручја. Изузетак представљају оба Де Тоазијева плана, у којима је нарочито наглашавана непроходност терена како би се копнене руте представиле као неповољне.[1178]

4. Етнографски и антрополошки прикази

Једнако као што су географски прикази пружали податке о земљама којима би се крсташи кретали, етноними и антрополошки прикази указивали су на народе који су описане земље насељавали. Садржани су у већини планова, а потпуно изостају из четири.[1179] Међу источним хришћанима као засебне етничке скупине најчешће се помињу Грци, укључујући сродан етноним Пелопонежани, затим Срби, одн. Рашани, с тим да их Мартин Сегон и Феликс Петанчић разликују као две засебне скупине, Албанци, Власи и Бугари.[1180] Уз њих се, паралелно или засебно, јављају еквивалентни класични етноними.

[1176] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 200–201; Martinus Segonius, "Opusculum", 87–90, 93–95; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 84; Felix Petancius, *De itineribus*, 3v–5v.

[1177] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 271; Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 931–932; Martinus Segonius, "Opusculum", 104–105, 109; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 259; Felix Petancius, *De itineribus*, 7v–8r.

[1178] Geoffroy de Thoisy, Advis baillié, 45; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 26.

[1179] Етноними и антрополошки прикази нису присутни у *Саветима* бургундског анонима и Валеријана Де Ваврена, плану Колегијума кардинала, те Сегоновом *De provisione Hydranti*. План Стефана Талеација не доноси етниме поименице, али помиње израз „становници ових области" и „становници те земље" како би описао житеље Албаније и Епира. Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 52, 61.

[1180] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 264–268, 287; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 8, 55–56; Jacopo Tedaldi, Information, 193; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 149, 200, 224; Bertrandon de la Broquière, trans., "L'advis de messire Jehan Torzelo", 265; Bertrandon de la Broquière, "L'advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte", 268–269; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 29; Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 129; Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 919, 920, 927–928, 931; Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 987, 990, 992–993; Martinus Segonius, "Opusculum", 102–103, 107–109; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 34, 42, 86; Antonio Marini, Memorandum, 6v; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a*

Грци су, поред општег појма „Грци“, често означавани појмовима извођеним из имена античких области, те се, према класичним узорима, јављају као Македонци, Тесалци и др.[1181] Негрчки народи, као што су Срби, Босанци, Албанци и Бугари именовани су етнонимима Трибали, Илири, Епироти и Межани.[1182] Заступљеност класичних етнонима у плановима (око 45% од укупног броја) приближна је савременим (око 55%). Слично употреби класичних топонима, коришћењем класичних етнонима карактеристичних за европске народе из доба антике, писци планова стварали су „менталне мапе“ простора који је требало бранити од османске најезде. Унутар датог простора нашли су се и источни хришћани који су, кроз нову номенклатуру, добили улогу својих имагинарних „античких предака“. Премда су се контексти писања разликовали, метод је у основи био сличан употреби етнонима за концептуализацију простора од стране позноантичких аутора.[1183]

Антрополошки и етнографски описи источних хришћана пратили су њихове помене. У приказима Грка доминирају раније анализиране стереотипне представе о њиховој особености, користољубивости, превртљивости, неповерљивости према Латинима, гордости, нератоборности и жељи за сигурношћу, макар и под Турцима.[1184] Изузетак представља Бирагов текст који истиче грчку урођену ученост и, заједно са осталим

Janissary, 86–87, 136–141; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 230; Felix Petancius, *De itineribus*, 4v, 7r, 9r.

[1181] Salvatore Liccardo, *Old Names, New Peoples: Listing Ethnonyms in Late Antiquity* (Leiden: Brill, 2023); Emma Aston, *Blessed Thessaly* (Liverpool: Liverpool University Press, 2024). Више о етнонимима Грка у антици в. Анна Новохатько, “К вопросу об этнонимах и этностереотипах в классической Греции (v в. до Р. Х.),” у *Балканский тезаурус: коммуникация в сложно-культурных обществах на Балканах*, ур. И. А. Седакова, Максим Максимович Макарцев, и Татьяна Владимировна Цивьян (Москва: Институт славяноведения РАН, 2019), 20–25; Kathryn Lomas, “Constructing ‘the Greek’: Ethnic Identity in Magna Graecia,” in *Gender and Ethnicity in Ancient Italy*, ed. Tim J. Cornell and Kathryn Lomas (London: Accordia, 1977), 31–41.

[1182] У Келадиновом трактату појам „Илири“ односи се на Албанце, а не на Босанце, како је чешће коришћен у хуманистичкој етнографији. Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 249.

[1183] Liccardo, “Old Names, New Peoples”, 169–176.

[1184] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 278; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 149; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 29–30; Antonio Marini, Memorandum, 6v; Francesco Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 927–928; Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 976–977. О стереотипима као средству за искључивање Грка из скупине савезника, в. подсекцију 2.2 у поглављу IV овог рада.

народима југоисточне Европе, ратоборност.[1185] Ратоборност и мужевност древне Грчке, оличени у личностима попут Александра Великог, Херакла и др. истицани су у плановима.[1186] Идеална слика хеленске прошлости могла се у крсташком дискурсу користити паралелно са стереотипном сликом савремених Грка, имајући у виду да су хуманисти наведене две скупине разликовали. Идеализација хероја и ратника из класичне грчке прошлости на посредан начин снажила је контраст између изгубљене славе и тренутног стања пропадања Грчке.[1187]

Антрополошке карактеристике Влаха јављају се упоредо са приписивањем давнашњег римског порекла. У Де Тоазијевом плану из 1463/64. године, заједно са другим негрчким народима југоисточне Европе, Власи су приказани као користољубиви и они који се приклањају најјачем господару.[1188] У Сегоновом и Петанчићевом плану разликују се ратоборни Трансилванци од „дивљих“ Влаха који живе у Србији, те од „варварских“ и „сурових“ Влаха у Влашкој.[1189] Калимах разликује Басарабе (становнике Влашке) од Влаха у Молдавији.[1190] Заједничко свима јесте опис Влаха као ратоборних, сурових и планинских људи.

У антрополошким приказима Албанаца и Бугара доминирају извесне црте варварства које су у контексту рата против Турака добијале позитивно вредновање. Наиме, Албанцима је приписивано „азијско“ порекло са Кавказа, изразита ратоборност,

[1185] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 8, 55.

[1186] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 240–241; Jacopo Tedaldi, Information, 192, Jacopo Tedaldi, “Tractatus”, 798; Martinus Segonius, “Opusculum”, 103, 116–117; Felix Petancius, *De itineribus*, 9v. О Александру Великом и Хераклу као оличењима мужевности и херојства у ренесансном хуманизму в. Claudia Daniotti, “On the Cusp of Legend and History: The Myth of Alexander the Great in Italy between the Fifteenth and Sixteenth Century” (Doctoral dissertation, University of London, 2016); Patricia Simons, “Hercules in Italian Renaissance Art: Masculine Labour and Homoerotic Libido,” *Art History* 31, no. 5 (2008): 632–664.

[1187] За примере контраста в. Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 237–238; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 75–76; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 32. О идеализовању и коришћењу прошлости у хуманистичкој култури в. Susanna de Beer and Kenneth Gouwens, “Perceiving the Past: Renaissance Humanism after the ‘Cognitive Turn,’” *The American Historical Review* 103, no. 1 (1998): 55–82.

[1188] Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 30.

[1189] Martinus Segonius, “Opusculum”, 91, 98–99; Felix Petancius, *De itineribus*, 4v, 6v–7r.

[1190] Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 50.

дивљаштво, користољубивост, жеља за пљачком и крволочност, нарочито према Турцима.[1191] Наведеним особинама Талеаци додаје и дубоку религиозност.[1192] На сличан начин описивани су и Бугари, као ратоборни, верни православљу, те као планински и дивљи народ.[1193] Бјондо им је, такође, приписивао варварско, скитско порекло, што их је по пореклу чинило сродним Турцима.[1194]

Изузев религиозности, описани прикази темељили су се на реторичким и историјским обрасцима које су хуманисти црпили из класичног дискурса о варварству.[1195] Међутим, варварско, одн. негрчко и неримско порекло, за хуманисте није представљало проблем *per se*. Према писањима Пиколоминија, Флавија Бјонда и Франческа Филелфа, мера цивилизованости некадашњих варварских народа огледала се у способности да се уздигну изнад датости властитог порекла. Трагедија турског варварства управо је била у томе што су остали „заробљеници својих наводних древних корена, неспособни да се издигну изнад њих у било ком значајном смислу".[1196] У разматраним плановима, народима попут Бугара и Албанаца пружена је могућност „деварваризације" кроз борбу за хришћанску веру и помоћ крсташима, где се тобожње варварство могло преобразити у оружје за борбу против исламског „другог". Стога су Албанаци и Бугари могли бити сврстани уз крсташке савезнике и поред варварских особина и заједничког порекла са

[1191] Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 30; Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 927–928; Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 987; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 50; Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 52; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 249. Наведене особине и азијско порекло су, у другачијем контексту, служиле варваризацији Османлија. B. Bisaha, *Creating East and West*, 43–93.

[1192] Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 52.

[1193] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 278, 287–288; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 8; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 105; Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 976–977; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 50.

[1194] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 287–288.

[1195] Bisaha, "New Barbarian", 194. За антички концепт варварства в. Larissa Bonfante, ed., *The Barbarians of Ancient Europe: Realities and Interactions* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2018); Ralph W. Mathisen, "Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire," *The American Historical Review* 111, no. 4 (2006): 1011–1040; Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy* (Oxford: Clarendon Press, 1989); Gerhart B. Ladner, "On Roman Attitudes toward Barbarians in Late Antiquity," *Viator* 7 (1976): 1–26.

[1196] Bisaha, *From Christians to Europeans*, 162.

Турцима, али и уз оданост хришћанској вери која их је значајно разликовала од исламских „сродника“.

Антрополошке карактеристике Срба показују највише варијација међу плановима. Бираго их је, скупа са осталим народима, сматрао ратоборним, док је Де Тоази истицао њихову користољубивост и кукавичлук.[1197] Мартин Сегон и Филип Калимах истицали су посвећеност Срба рударењу, при чему ју је Калимах сматрао узроком њихове незаинтересованости за рат.[1198] У плановима Мартина Сегона и Феликса Петанчића разликују се Рашани, који су гравитирали ка Дрини, Сави и Дунаву, од Срба, који су живели јужно. Првима је приписивана ратоборност и дивља природа, док су други, иако ратоборни, били блаже природе и отворенији према странцима.[1199]

Карактеристике Руса, одн. „Сармата“, описане су једино у Келадиновом плану. Наглашавана је географска удаљеност, различитост у начину живота од других европских народа, особеност обичаја, те опстајање у верским „грешкама“ и предрасудама према Латинима. Антрополошке и културне представе о Московљанима служиле су како би се аргументовало њихово искључивање из групе европских народа и придруживање скупини азијских савезника.[1200]

Средњовековну и хуманистичку антрополошку мисао највећим делом чинили су међусобно повезани дискурси цивилизованости и хришћанства. Дискурс цивилизованости претпостављао је линеарни развој сваког друштва од дивљаштва ка цивилизацији и коришћен је како би оправдао освајања и протоколонијалне, а касније колонијалне, тежње према народима који нису перципирани као део цивилизованог, европског скупа.[1201] Дискурс хришћанства коришћен је како би раздвојио „човештво“ од „нечовештва“, одн. „људе“ од „варвара“. Први су приказивани као „разумни, законољубиви и оштрог ума“, док

[1197] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 8; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 30.

[1198] Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 50; Martinus Segonius, “Opusculum”, 103.

[1199] Martinus Segonius, “Opusculum”, 91, 103; Felix Petancius, *De itineribus*, 4v.

[1200] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 230, 250–251.

[1201] Shirin A, Khanmohamadi, *In Light of Another’s Word: European Ethnography in the Middle Ages* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013), 11.

су други описивани као „неразумни, суровог тела, безакони, […] сујеверни и неписмени“,[1202] те дословно чудовишни.[1203]

За хуманистички концепт Европе у другој половини XV века, разликовање између цивилизације и варварства било је значајно. Крсташки дискурс ослањао се на постојеће обрасце, те је место варвара, изван простора цивилизације, типично припадало Османлијама. Антрополошке представе варварства ослањале су се на мотиве црпљене из класичне и средњовековне, често крсташке, литературе.[1204] Источни хришћани, као различити, али не и сасвим „други“ у односу на латинске житеље Европе, укључивани су у скуп цивилизованих народа. Истицање мужевности, ратоборности и јунаштва помагали су у датом процесу.[1205] Но, паралелно са њом, иако у мањој мери, присутна је слика „немужевних“ хришћана који су дозволили да их Турци покоре или народа који су били плашљиви и лако се повлачили са бојног поља.[1206] Иако су укључивани у простор цивилизације, источни хришћани налазили су се „на пола пута“ између латинске цивилизације и варварства. Закључак досадашњих истраживача Пиколомијевог, али и ширег хуманистичког схватања Европе да је Грчка перципирана као „део Европе, али не сасвим јасно и [као] део ‘Запада’“,[1207] може се усвојити и за случај анализираних планова и проширити на читав простор југоисточне Европе. Извесна „полуварварска“ слика хришћана

[1202] Khanmohamadi, *In Light of Another's Word*, 11, 20–25.

[1203] За примере чудовишних приказа у ренесансној етнографији в. Surekha Davies, *Renaissance Ethnography and the Invention of the Human: New Worlds, Maps and Monsters* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2017).

[1204] Bisaha, "New Barbarian", 185–206; Bisaha, *From Christians to Europeans*, 79–99, 121–167; Holt, "Crusading against Barbarians", 443–456; Stamenović, "Death of Sultan Mehmed II", 225, n. 80.

[1205] Мужевност и снага тела били су саставни део ренесансног концепта херојства. В. Carolyn Springer, *Armour and Masculinity in the Italian Renaissance* (Toronto: University of Toronto Press, 2013); Tatiana C. String, "Body Building: The Fabrication of the Masculine Body in Renaissance Portraiture," in *The Male Body and Social Masculinity in Premodern Europe*, ed. Jacqueline Murray (Toronto: Centre for Renaissance and Reformation Studies, 2022), 229–249.

[1206] Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 920; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 50; Bisaha, *From Christians to Europeans*, 204–205.

[1207] Bisaha, *From Christians to Europeans*, 229.

са датог простора наслањала се на ранију средњовековну перцепцију, која је неретко стратешки коришћена при апологији наметања латинске доминације.[1208]

Када је реч о дискурсу хришћанства, припадност источних хришћана свету хришћанства била је неупитна. Већ је примећено да из планова изостаје унижавајуће и издвајајуће категорисање православних као „шизматика“ или „јеретика“.[1209] Упадљиво је, међутим, да се мали број планова детаљније бави верским сврставањем источних хришћана. Свега четири од 23 плана као особеност Грка, Бугара, Срба и Руса наглашавају припадност „грчкој“ вери или источном обреду. Вредносно је углавном процењивана неутрално или негативно, док једино Сегон позитивно вреднује верску различитост.[1210] Тедалдијево убрајање Албанаца, Словена и околних народа у католичку скупину и Бјондова перцепција Влаха као католика непрецизни су, али откривају могућу слабу информисаност писаца о различитим хришћанским групама које су постојале на разматраном простору.[1211]

5. Просопографски прикази савременика

Аутори већине планова (16 од 23) у својим списима доносили су просопографске осврте на своје савременике.[1212] Белешке о савременицима биле су значајне за конкретно планирање рата, тачније за процену потенцијалних савезника. Међу источним хришћанима у плановима се јављају, према учесталости помена, српски деспот Ђурађ, албански господар Скендербег, влашки кнез Влад III Цепеш, молдавски војвода Стефан III Велики, босански краљеви Стефан Томаш и Стефан Томашевић, кардинал и патријарх Висарион, епирски деспот Леонардо III Токо, припадници албанских племићких породица, попут Аријанита и московски кнез Иван III. У текстовима се јављају још и византијски цар

[1208] Гавриловић, “Западноевропски наративни извори”, 180–183.

[1209] В. подсекцију 2.2 у поглављу IV овог рада.

[1210] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 149, 199–200; Antonio Marini, Memorandum, 6v; Martinus Segonius, “Opusculum”, 103; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 250–251.

[1211] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 278, 288; Jacopo Tedaldi, Information, 192.

[1212] Помени савременика изостају из Тедалдијевог, Де Вавреновог и Маринијевог плана, Филелфовог писма-трактата за дужда Никола Трона, Сегоновог *De provisione Hydranti* и Талеацијевог крсташког нацрта.

Константин XI, трапезунтски цар Давид Велики Комнин, Лука Нотар и Николо Гатилузијо, али њихови помени остају искључиво у домену историјских наратива о паду Константинопоља и Трапезунта.[1213] Помени историјских личности из античке и средњовековне прошлости имали су другачију, углавном пропагандну функцију, на коју је у овом раду указано на појединачним примерима у студијама случаја планова.

Савременици о којима су аутори планова писали били су највећим делом владари земаља са којима су одржаване везе приликом разматрања покретања крсташких акција. Представе о деспоту Ђурђу Бранковићу су варирале. Бјондовим описом доминирају особине користољубља, дволичности и помирљивости према Турцима, али и ратна умешност.[1214] Са друге стране, Брокијер, који је лично упознао српског деспота, доноси слику господственог владара, вештог у ратовању.[1215] Анонимов *Савет* и план Жофроа де Тоазија из 1463/64. године не баве се особинама српског деспота и вреднују га једино са становишта потенцијалног савезништва у рату.[1216] Наратив Константина Михаиловића фокусиран је на историјске догађаје, приказујући Ђурђево придруживање крсташима у Дугој војни, османске нападе на деспота и његовог сина Лазара, те невоље са Угрима.[1217]

У приказима Скендербега уочљиви су топоси херојства и витештва. У два наврата Скендербег је назван „Александром“, у европској форми његовог исламског имена, чиме се албански вођа чинио ближим европској публици.[1218] Скендербег је у Италији, Далмацији и Бургундији био познат под својим *nom de guerre* „Александар“ које је алудирало на

[1213] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 261; Jacopo Tedaldi, Information, 183–184, 190; Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 978; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 88–95, 116–121.

[1214] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 274, 288–289.

[1215] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, 208–209; Bertrandon de la Broquière, trans., "L'advis de messire Jehan Torzelo", 264; Bertrandon de la Broquière, "L'advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre sainte", 268–269.

[1216] Anonym, Advis, 41–42; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 30.

[1217] Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 64–73, 88–95.

[1218] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 57; Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 927. Име Искандар или Скендер/Искандер представља облик имена Александар који се користи у муслиманском свету. Patrick Hanks, ed., "Iskandar," in *Dictionary of American Family Names*, vol. 2 (New York: Oxford University Press, 2003), 234.

Александра Великог и носило конотацију херојства.[1219] Једна од основних одлика ренесансне концепције витештва и јунаштва била је подражавање античким узорима, а Александар Велики био је типски херој средњовековне и хуманистичке литературе.[1220] Скендербег се у описима јавља као храбар војсковођа и заклети непријатељ Турака.[1221] Албански великаш једина је личност приказана кроз топос славног човека (*vir illustris*), карактеристичан за хуманистичке приказе хероја.[1222] Аутори плана Колегијума кардинала били су опрезнији при процени његове реалне моћи, иако су га сматрали савезником.[1223] У постхумним приказима Скендербег је наставио да буде приказиван као херојска личност и узор за отпор Османлијама на границама хришћанства.[1224]

За разлику од Скендербега, Влад III Цепеш се не јавља у плановима писаним за војводиног живота, те савезништво са њим није разматрано. Изостављање је разумљиво за период након 1462. године, имајући у виду Цепешев статус заробљеника и, касније, човека под директном влашћу Матије Корвина.[1225] Молдавски војвода Стефан III приказиван је

[1219] Schmitt, *Skanderbeg*, 15–16. Паралелизам између Александра Великог и Скендербега најјасније се огледао у идеји Пија II да по истеривању Османлија Ђурђа Кастриота крунише за новог епирског краља и наследника древних македонских краљева. Ibidem.

[1220] Elizabeth Terry-Roisin, "Chivalry, Renaissance Concept Of," in *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco Sgarbi (Cham: Springer, 2019), 4–5; Daniotti, "On the Cusp of Legend and History"; Ingrid Alexander-Skipnes, *Alexander the Great in Renaissance Art* (New York: Routledge, 2024); Markus Stock, ed., *Alexander the Great in the Middle Ages: Transcultural Perspectives* (Toronto: University of Toronto Press, 2018); Небојша Порчић, "За баштину, отаџбину, земљу и Царство": национално и патриотско у свету српских средњовековних витешких романа," у *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком: Средњи век, нови век и савремено доба. Књига прва*, ур. Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић (Београд: Универзитет у Београду. Филозофски факултет, 2025), 137–156.

[1221] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 57; Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 927; Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 987; Martinus Segonius, "Opusculum", 108; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 36; Felix Petancius, *De itineribus*, 8v.

[1222] Randolph Starn, "Reinventing Heroes in Renaissance Italy," *Journal of Interdisciplinary History* 17, no. 1 (1986): 74–76.

[1223] Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, 163.

[1224] Martinus Segonius, "Opusculum", 108; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 36, 58; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 134 – 135; Felix Petancius, *De itineribus*, 8v. О сећању на Скендербега у Европи у деценијама након његове смрти в. Schmitt, *Skanderbeg*, 291–298.

[1225] Matei Cazacu, *Dracula* (Leiden; Boston: Brill, 2017), 164–247.

углавном кратко и оцењиван као потенцијални савезник и непријатељ Турака, уз Калимахово наглашавање његове зависности од пољског краља.[1226] Без обзира на дипломатска иступања према Риму, више пута указивану подршку од стране папства и најснажнију укљученост у крсташку политику међу свим источним владарима, Стефан III је у плановима заузимао секундарно место у односу на савременике, попут деспота Ђурђа или Скендербега. Чини се да је перцепција ауторâ планова била слична папској – Молдавија јесте у стратешком смислу била значајна, али је Стефан био угарски вазал, те није било потребе детаљније разматрати његову улогу у рату.[1227]

У два плана писана за живота Стефана Томаша, босански краљ је оцењен као крсташки савезник, при чему му је Бјондо приписивао улогу „најмоћнијег“ владара у залеђу источног и јужног Јадрана.[1228] Краљ Стефан Томашевић обухваћен је двама приказима у склопу наратива о паду Босне. Представљен је као лаковеран при склапању примирја са Османлијама, што је служило као порука читаоцима да се Турцима у преговорима не би требало веровати.[1229]

Кардинал Висарион једини је клирик међу личностима приказаним у плановима. Премда поменут у само два плана, описан је детаљно и са пуно речи хвале.[1230] Величање Висариона је очекивано, имајући у виду његово залагање за крсташтво и истакнуто место у клерикалним и интелектуалним круговима на хришћанском Западу, премда је до краја живота остао сасвим привржен грчком идентитету.[1231] Висарион је у плановима приказан као оличење грчке учености, мудар и користан саветник, особа са највећим ауторитетом међу својим сународницима, те као неко ко је једнако добро познавао латинску и грчку културу. За разлику од политичких и војних вођа, Висарион би помоћ пружио саветима.[1232]

[1226] Paolo Morosini, Ordo et oppinio, 129; Martinus Segonius, “Opusculum”, 99; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 50; Felix Petancius, *De itineribus*, 7r.

[1227] За политички контекст в. подсекцију 2 у поглављу II овог рада.

[1228] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 271; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 30.

[1229] Francesco Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 920–921; Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, 136–141.

[1230] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 54–55; Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 992–993.

[1231] John Monfasani, “Cardinal Bessarion and the Latins,” in *Bessarion’s Treasure*, ed. Sergei Mariev (Berlin; Boston: De Gruyter, 2020), 17.

[1232] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 54–55; Francesco Filelfo, “To Cristoforo Moro”, 992–993.

Висарионов потенцијал као саветника препознавали су и хуманисти који су писали другу врсту крсташко-пропагандних дела, попут песника Тидеа Ачаринија.[1233] По грчкој и латинској учености Бираго пореди Висариона са римским државником и писцем Катоном Старијим,[1234] што је мотив који користи и Тидео Ачарини у својој песми папи Сиксту IV.[1235] Упадљив је недостатак помена деспота Томе Палеолога и његових потомака, иако су водили активну крсташку политику у емиграцији и примали највише средстава из папске благајне за крсташтво.[1236]

6. Нова слика источних хришћана? Промене и особености у односу на планове писане пре 1453. године

Иако је од друге половине XIV века, све до друге половине XV века, писање нових крсташких планова утихнуло, циркулација трактата *pro recuperatione Terrae Sanctae* није престајала. На бургундском двору рукописи старијих планова преписивани су за потребе ратног планирања, што се наставило и након 1453. године, упоредо са писањем нових планова. Такође, одређени број копија ранијих планова писан је за фонд папске библиотеке, те за појединачне прелате и манастире.[1237] Аутори планова писаних након 1453. године имали су прилике да дођу у контакт са старијим плановима. Брокијеров *Савет* једини је план који директно помиње ослањање на прећашње пројекте, конкретно на Торцелов план. Међутим, на основу понављања образаца у предлозима рута и ратној стратегији, уочено је

[1233] Lučin, "Neobjavljena pjesma Tidea Acciarinija papi Sikstu IV", 108–109. О италијанском и далматинском хуманисти Тидеу Ачаринију в. Smiljka Malinar, "Tideo Acciarini, un magister scholarum d'Oltreadriatico nella Dalmazia umanistica," *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia* 58 (2013): 63–83.

[1234] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 55.

[1235] „[…] Bessario, retinent quem saecula nostra Catonem". („[…] Висарион, што наше га доба грчким Катоном сматра"). Lučin, "Neobjavljena pjesma Tidea Acciarinija papi Sikstu IV", 108–109.

[1236] Harris, "A worthless prince?", 537–554. Морејски Палеолози примали су, уз честа варирања у исплаћиваној суми, средства из папске благајне све до августа 1500. године, када је забележена последња исплата деспоту Андрији Палеологу. ASR, Mandati Camerali, reg. 856, 76v.

[1237] Leopold, *How to recover Holy Land*, 193–195, 200–202.

да су се аутори планова за борбу против Османлија могли ослањати на старије планове за освајање Свете земље.[1238]

У досадашњим истраживањима слике источних хришћана у крсташким плановима за повратак Свете земље уочене су основне теме око којих су се формирале речене представе.[1239] Полазећа премиса већине ранијих планова била је да су источни хришћани били „спољни народи“ и „други“ у односу на Римску цркву, тј. на *Christianitas*. Црквени раскол сматран је основном препреком у односима хришћанског Запада са православним „шизматицима“. Било каквом односу претпостављана је црквена унија, која се имала остварити било мирним, било насилним путем. Идеја је додатно добијала на снази захваљујући раширеном апокалиптицизму, једном од чинилаца крсташке идеје уопште,[1240] те са њим повезаним уверењем да ће при крају времена доћи до верског преобраћења свих нехришћанских, одн. некатоличких народа. Грци у већини случајева нису сматрани погодним савезницима, већ непријатељима, ближим муслиманима него западним хришћанима. Додатна препрека за сарадњу била је перцепција источних хришћана као „оријенталних“ народа, груписаних заједно са муслимана, којима је приписивана непостојаност и склоност да мењају веру и савезништва. Шизма је била изговор за

[1238] Највећи број сличности уочен је са списима *Liber secretorum fidelium crucis* Марина Сануда Старијег (1307/1321), *Flos historiarum* Хетона из Корикоса (1307) и анонимним трактатом *Directorium ad passagium* (1330/1332). Leopold, *How to recover Holy Land*, 111–119, 197–202. Сходно својој усредсређености на планове за повратак Свете земље, Ентони Леополд, који је једини до сада дао преглед могућих утицаја ранијих на касније планове, консултовао је ограничени збир каснијих, противтурских планова, превасходно оне настале на бургундском двору. Систематско и детаљно истраживање ослањања каснијих планова на раније превазилази оквире овог рада, те остаје тема за будућа истраживања.

[1239] Schmieder, “Enemy, Obstacle, Ally?”, 357–371. Неопходно је нагласити да је контекст у коме је обликована слика о источним хришћанима у крсташким плановима у XIII и XIV веку био различит од онога у XV веку. Турска опасност била је далеко од европског Запада, а место источних хришћана било је умногоме одређено негативним утиском који је оставио пад Латинског царства 1261. године, те схватањем Константинопоља као важне, али и даље успутне станице ка Јерусалиму као главном циљу похода. Ibid., 358–360; Petkov, “From Schismatics to Fellow Christians”, 171–177.

[1240] Jay Rubenstein, *Nebuchadnezzar’s Dream: The Crusades, Apocalyptic Prophecy, and the End of History* (Oxford: Oxford University Press, 2018); Alexander Marx, *The Preaching of the Third Crusade (1187–1192)* (Leiden: Brill, 2024), 368–407; Brett Edward Whalen, *Dominion of God: Christendom and Apocalypse in the Middle Ages* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2009), 149–176;

усмеравање похода против источних хришћана, те за најрадикалније предлоге о њиховом директном покоравању у плановима Гијома Адама и трактату *Directorium ad passagium*.[1241] За аутора *Directoriuma*, у Константинопољу није столовао легитимни владар, већ узурпатор Латинског царства које је требало обновити.[1242]

Компаративно праћење наведених тема у плановима писаним након 1453. године омогућава увид у потенцијалне промене. У плановима из друге половине XV века задржано је културно разликовање између хришћанског Истока и Запада. Међутим, са укључивањем у новоформирани хуманистички концепт Европе, хришћани источног обреда у већини планова нису се више сматрали „спољашњим“ народима и „другим“ у односу на Запад. Њихова оријентализација и сврставање у скупину са „азијским“ народима не јавља се у разматраним плановима, изузев Келадиновог убрајања Руса у скупину блиску муслиманским савезницима из западне Азије, али их и тада Келадин сматра савезницима, а не непријатељима.[1243]

Веће сличности са ранијим плановима присутне су у стереотипним приказима Грка. У трактату *Directorium ad passagium*, који је у француском преводу циркулисао у Бургундији,[1244] Грци су приказани као они који на сваки начин презиру Латине, као

[1241] Schmieder, "Enemy, Obstacle, Ally?", 357–362, 365–366; Nikolaos G. Chrissis, "Crusades against the Byzantines," in *Crusading against Christians in the Middle Ages*, ed. Mike Carr, Nikolaos G. Chrissis, and Gianluca Raccagni (Cham: Springer, 2024), 137–163; Francesco Dall'Aglio, "The Crusade against 'Schismatic' Bulgaria (1238) and Its Antecedents," in *Crusading against Christians in the Middle Ages*, ed. Mike Carr, Nikolaos G. Chrissis, and Gianluca Raccagni (Cham: Springer, 2024), 165–189.

[1242] Beazley, "Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum, II", 72–76. Нелегитимност византијског цара и нелојалност источних хришћана према Светом римском цару, као аргументе за оправдани рат против њих упоредо са ратом против муслимана, теолошки и правно образложио је болоњски правник Ђовани да Лењано у свом трактату *De Bello* (1360). Schmieder, "Enemy, Obstacle, Ally?", 357; Giovanni da Legnano, *Tractatus de Bello, de Represaliis et de Duello by Giovanni Da Legnano*, ed. Thomas E. Holland (Washington: Carnegie Institution of Washington; Oxford University Press, 1917), 232–233.

[1243] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 250–251.

[1244] Познато је пет рукописа који садрже наведени превод. Laurent Brun, "L'advis directif pour faire le passage d'oultremer," Arlima – Archives de littérature du Moyen Âge, 2023, https://www.arlima.net/il/jean_mielot/l_advis_directif_pour_faire_le_passage_d_oultremer.html (18.1.2025).

неповерљиви, те неподобни за било какво савезништво.[1245] Сличан, премда краћи стереотипни приказ, уз савет за несклапање савеза, уочава се у Брокијеровом *Путовању преко мора* и Де Тоазијевом *Савету* из 1463/64. године, што је прилог тези да су поменути аутори консултовали француски превод *Directoriuma*.[1246] Такође, извесне паралеле могу се уочити између Де Тоазијевог савета да се избегава копнени пут преко православних земаља, због природе терена, „туђинских народа“ и превртљивости Грка, и сличних предлога у трактату *Informacio* епископа Гарсије де Аерба (1323–1327), који је, такође, преписиван у Француској и постојао, поред латинског оригинала, у француском преводу.[1247]

Питање уније у плановима након пада Константинопоља престало је бити кључно. Унија се помиње у свега три трактата – Бјондовом *De expeditione*, Брокијеровом *Путовању* и Келадиновом трактату. Међу њима, Бјондо и Брокијер помињу отпор према унији као негативну особину Грка, уз Бјондову белешку о прихватању уније од стране Ђурђа Бранковића.[1248] Келадин једино предлаже склапање уније као део крсташке стратегије, иако не са Грцима, већ са Русима.[1249] Промена се не би могла објаснити општим падом интересовања за унију, јер је, судећи по булама, енцикликама и трактатима папе Пија II, кардинала Висариона и епископа Родрига Санчеза де Аревала, питање и даље било актуелно након 1453. године.[1250] Такође, унија је наставила да служи као оправдање за рат против православних у пограничним областима, о чему сведочи низ московско-литванских ратова

[1245] Jean Miélot, “L’advis directif pour faire le passage d’oultremer,” in *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, vol. 2 (Paris: Impr. nationale, 1906), 422–446.

[1246] Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 149; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 28–30; Leopold, *How to recover Holy Land*, 200–202.

[1247] Geoffroy de Thoisy, Advis baillié, 45; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 28–30; Garcia d'Ayerbe, “Informacio Alia de Pertinentibus Ad Passagium,” in Gottfried Dürrholder, *Die Kreuzzugspolitik unter Papst Johann XXII. (1316-1334)* (Strassburg: J.H. Ed. Heitz, 1913), 114–115; Schmieder, “Enemy, Obstacle, Ally?”, 364; Leopold, *How to recover the Holy Land*, 41.

[1248] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 260–261, 288–289; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 149.

[1249] Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 250–251.

[1250] Pius II, “Bull: Ezechielis Prophete”, 149–155; *PG 161*, 449–479; Iorga, ed., *Notes et extraits*, vol. 4, 198–199; Aschenbrenner, “Reframing Empire”, 251–265.

вођених од осамдесетих година XV века са папским благословом и индулгенцијама које су тевтонци издејствовали.[1251]

Међутим, у плановима писаним након пада Константинопоља, унија је престала да се јавља као важан фактор крсташког односа према источним хришћанима. Са једне стране, неки од могућих савезника, попут босанског краља Стефана Томаша, Скендербега и, макар формално, судећи по були папе Николе V и Бјондовим наводима, деспота Ђурђа Бранковића, већ су перципирани као они који су прихватили унију или католичку веру.[1252] Велики део византијских избеглица, укључујући и избегле Палеологе, по доласку на Запад ставио се под римску јурисдикцију, а поједини грчки клирици, попут Висариона или Алексија Келадина, остварили су успешне црквене каријере у Римској цркви, истовремено задржавајући и истичући грчки идентитет.[1253] Византија више није постојала ни као симболична институционална заштитница православља, а статус Константинопољске патријаршије био је, у најмању руку, нејасан. Проунијатски патријарх Константинопоља Григорије III Мамас (1445–1459) пребегао је 1451. године у Рим, а нови патријарх у Константинопољу није постављен све до слома Царства.[1254] Након Мамасове смрти, титуларни патријарси Константинопоља рукополагани су у Риму од стране папе. Патријаршија у Константинопољу, успостављена од стране султана Мехмеда II довођењем

[1251] Anti Selart, "Rus' as a Target of the Crusades: History and Historical Memory," in *Crusading against Christians in the Middle Ages*, ed. Mike Carr, Nikolaos G. Chrissis, and Gianluca Raccagni (Cham: Springer, 2024), 272–276; Jenks, ed., *Documents on the Papal Plenary Indulgences*, 414–457, nos. 93–96.

[1252] Filipović, *Bosansko kraljevstvo*, 352–374; Стаменовић, "Була папе Николе V деспоту Ђурђу Бранковићу"; Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 288–289. Скендербег је, по својој прилици, рођен као православни хришћанин, потом је као османски талац примио ислам, да би се вратио хришћанству након почетка супротстављања Османлијама 1443. године, те је од папа Калиста III и Пија II био именован као „athleta Christi". Schmitt, *Skanderbeg*, нарочито 187–255, 324, 332–339.

[1253] Silvia Ronchey, "Orthodoxy on Sale: The Last Byzantine, and the Lost Crusade," in *Proceedings of the 21st International Congress in Byzantine Studies*, ed. Elizabeth Jeffreys (London: Ashgate, 2006), 313–344; Harris, *Greek Emigres*, 88–102.

[1254] Извесни патријарх Атанасије II, кога бележе каснији извори, највероватније је измишљена личност. Vitalien Laurent, "Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454-1476). Succession et chronologie d'après un catalogue inédit," *Revue des études byzantines* 26 (1968): 229–263; Jonathan Harris, "The Patriarch of Constantinople and the Last Days of Byzantium," in *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison*, ed. Christian Gastgeber et al. (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2017), 9–16.

Генадија II Схоларија (1454–1456) за патријарха, са циљем придобијања грчке популације и као могућа контратежа унијатским патријарсима, на Западу је сматрана нелегитимном, како међу Латинима, тако и међу избеглим Грцима.[1255]

Чини се да је у новим околностима турска претња за писце планова представљала већу бригу од верских несугласица. Док је у XIII и XIV веку претња од муслимана у Светој земљи била далека од Европе, претња од Османлија је у XV и XVI веку директно угрожавала границе Италије, Угарске и хришћанског Запада уопште. Папа Пије II је дефинисао, а његови савременици и наследници прихватили, идеју о крсташтву као о рату за одбрану Европе, те је „као централну кичму те одбране видео немачко-италијанске земље, у сарадњи са низом држава-бастиона на Балкану и истуреним положајима, попут Родоса у источном Медитерану“.[1256] Већину речених „држава-бастиона“ чиниле су области источних хришћана. Њихов нови стратешки положај знатно се разликовао од раније улоге транзитних земаља чији је основни циљ био да крсташима обезбеде одмор и сигуран пролаз ка Светој земљи.[1257] Место источних хришћана као савезника или сарадника у крсташком походу, на којој је у већини противтурских планова инсистирано, разликује се од положаја

[1255] Steven Runciman, *The Great Church in Captivity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 169–170; Dan Ioan Mureşan, “Le Patriarcat latin de Constantinople comme paradoxe ecclésiologique,” in *Réduire le schisme? Ecclésiologies et politiques de l’union entre Orient et Occident: XIIIe-XVIIIe siècle*, dir. Marie-Hélène Blanchet et Frédéric Gabriel (Paris: Amis du Centre d’Histoire et Civilisation de Byzance, 2013), 298–301; Konstantinos Moustakas, “Byzantine ‘Visions’ of the Ottoman Empire: Theories of Ottoman Legitimacy by Byzantine Scholars after the Fall of Constantinople,” in *Images of the Byzantine World: Visions, Messages and Meanings : Studies Presented to Leslie Brubaker*, ed. Angeliki Lymberopoulou (Farnham: Ashgate, 2011), 215–229; Dimitris G. Apostolopoulos, “Continuity and Change: The Patriarchate in the Early Ottoman Period 1: The Survival of a Byzantine Institution,” in *A Companion to the Patriarchate of Constantinople*, ed. Christian Gastgeber et al. (Leiden: Brill, 2021), 106–108; Pál Fodor, “The Ottoman Empire, Byzantium and Western Christianity the Implications of the Siege of Belgrade, 1456,” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61, no. 1-2 (2008): 43–51; Rossitza Schroeder, “From a Conqueror to a Legitimate Heir the Byzantine Princely Family, Gentile Bellini and Mehmed II Fatih,” in *The Eloquence of Art. Essays in Honour of Henry Maguire*, ed. Andrea Olsen Lam and Rossitza Schroeder (London: Routledge, 2020), 318–335.

[1256] Housley, *Crusading and the Ottoman threat*, 26–29, цит. на 28.

[1257] Schmieder, “Enemy, Obstacle, Ally?”, 362.

неповерљивих „других“ у ранијим плановима, услед кога се савезништво избегавало.[1258] Изузетак представљају Де Тоазијеви планови и Де Вавренов трактат, што још једном упућује на могући утицај ранијих пројеката у плановима насталим на бургундском двору.

У делу планова *pro recuperatione Terrae Sanctae* постојали су предлози да се у току крсташког похода заузме Византија и друге околне државе источних хришћана, попут Србије, над којима би се успоставила директна власт крсташа.[1259] Идеја се у поменутом облику не јавља у плановима писаним након 1453. године. Међутим, у другој половини XV века већи део датих територија нашао се под османском влашћу, што их је већ чинило простором који је био мета крсташког похода. Иако су некадашње хришћанске области перципиране као оне за чије се ослобођење ваљало борити, њихов статус након потенцијалне крсташке победе у већини планова није помињан. Ипак, у четири антиосманска плана разматрано је питање поделе територија или успостављања неког вида крсташке власти над земљама источних хришћана. План Флавија Бјонда је кроз историјски наратив заговарао идеју обнове Латинског царства, а Де Тоазијев план из 1463/64. године предвиђао је наметање крсташке власти над Константинопољем.[1260] Планови Колегијума кардинала и Стефана Талеација предвиђали су поделу источнохришћанских територија међу западним савезницима, са могућношћу да се део земље дарује грчким савезницима, али не у смислу враћања области изворним господарима, већ као награда за верност.[1261]

Описани однос подразумевао је крсташку доминацију над освојеним територијама, а тек њиховом милошћу делови освојеног простора могли би се поклонити локалним господарима. Приступ у основи показује протоколонијалне одлике које су биле присутне у

[1258] Schmieder, “Enemy, Obstacle, Ally?”, 361–366. Један од изузетака у укључивању православних народа представљају Грузини, које део ранијих планова узима у обзир као могуће савезнике. Међутим, као савезници сврставани су заједно са Монголима, а не са крсташима, слично каснијем Келадиновом третману Руса. Leopold, *How to recover the Holy Land*, 117–118.

[1259] Leopold, *How to recover the Holy Land*, 138–147; Schmieder, “Enemy, Obstacle, Ally?”, 364–366.

[1260] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 253–258; Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 29–30.

[1261] Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, 164; Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 48–49.

ранијим плановима Гијома Адама и, нарочито, у трактату *Directorium ad passagium*.[1262] Међутим, из планова писаних након 1453. године изостају радикална решења за оне који се не би повиновали латинској власти, као што су убијања и прогонства. Поред ранијих планова, узор за успостављање крсташке управе у јужној и југоисточној Европи могла је бити већ постојећа организација латинске власти на датом простору, попут венецијанских поседа у Средоземљу, власти Гатилузија на Лезбосу, ђеновљанских колонија на Црном мору и др.[1263]

У погледу крсташких рута преко територија источних хришћана, нема значајнијих разлика између ранијих и каснијих планова. У оба случаја као две најчешће предлагане руте јављају се *Via Militaris* и *Via Egnatia*, одн. пут из Италије, преко Јадрана до Драча и даље до Константинопоља.[1264] Понављање војних рута не значи и нужно ослањање каснијих на раније планове, будући да су путеви зависили од физичке географије, а радило се о добро познатим рутама, коришћеним од крсташа и ходочасника још од XI века. Ипак, указују на континуитет у њиховом коришћењу при планирању крсташтва. Нова рута коју помињу антиосмански планови, а која се не сусреће у ранијим предлозима, водила је од Угарске

[1262] Leopold, *How to recover the Holy Land*, 142–143; Schmieder, "Enemy, Obstacle, Ally?", 365–366; Mitterauer, *Why Europe?*, 217–227. Процес колонизације подразумева да спољни, експанзионистички завојевач ставља у политичку и економску зависност туђу, експлоатисану територију. Lorenzo Veracini, *Colonialism: A Global History* (London: Routledge, 2022) 4–5. Међу бројном литературом која крсташтво сагледава у контексту протоколонијализма, в. Mitterauer, *Why Europe?*; Joshua Prawer, *The Crusaders' Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages* (New York: Praeger, 1972); Sven Ekdahl, "Crusades and Colonization in the Baltic," in *Palgrave Advances in the Crusades*, ed. Helen J. Nicholson (London: Palgrave Macmillan, 2005), 172–203. Наративи о подели територија источних хришћана у плановима из XV века јављају се у време када је колонијализам у пуном смислу те речи већ заживео у западноевропском експанзионизму. Међутим, елементи колонијалистичке праксе изостају, јер се у пракси није десило освајање неких територија у рату против Османлија над којима су се могли применити неки од колонијалистичких елемената, као што су насиље, расељавање локалног живља или насељавање колониста. Veracini, *Colonialism*, 10, 20–23.

[1263] Benjamin Arbel, "Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period," in *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, ed. Eric Dursteler (Leiden: Brill, 2013), 125–253; Wright, *The Gattilusio Lordships and the Aegean World*; Peter Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500* (New York; London: Routledge, 2013).

[1264] Leopold, *How to recover the Holy Land*, 138–147.

преко румунских господстава, источно или југоисточно ка Дунаву или ка Црном мору.[1265] Јавља се под утицајем Варнског похода, румунског отпора Турцима и перцепције, у то време још увек оправдане, о хришћанској надмоћи на мору.

Нема значајнијих разлика између две групе планова ни по питању ресурса. У оба случаја земље источних хришћана дуж крсташких рута приказане су као обилне храном и свим потрепштинама за крсташе.[1266] Гијом Адам наводио је да је „Романија“ имала довољно плодне земље, одн. жита, као и пића, меса и осталих ресурса који би крсташима били неопходни.[1267] Исту тврдњу, у нешто краћем облику, доноси и аутор трактата *Directorium ad passagium*,[1268] а обиље ресурса наводе и други аутори планова за освајање Свете Земље, попут Гијома де Ногареа и Пјера Дубоа.[1269] Слика о богатству у ресурсима наставила је да буде саставни део трактата писаних након 1453. године.[1270] Тешко је рећи у којој мери и да ли је мотив преузиман из ранијих трактата, будући да се радило о општим запажањима. Уз то, пошто су планови служили да мотивишу читаоце за рат, природно је да су тежили да логистичке елементе похода прикажу лакшим. Део аутора, попут Брокијера, Сегона, и Калимаха, писао је о ресурсима на основу личног увида.

У ранијим плановима присутнија је идеја о недостатку легитимитета византијских царева, док се у каснијим она експлицитно јавља једино у Бјондовом *De expeditione in Turchos*.[1271] Највише сличности по датом питању Бјондов спис показује са трактатом

[1265] Martinus Segonius, “Opusculum”, 97–100; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 84; Felix Petancius, *De itineribus*, 6r–7r.

[1266] Leopold, *How to recover the Holy Land*, 142.

[1267] Guillaume Adam, “De modo Sarracenos extirpandi,” in *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, vol. 2, 538-539.

[1268] Beazley, “Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum, II”, 89.

[1269] Leopold, *How to recover the Holy Land*, 142; Schmieder, “Enemy, Obstacle, Ally?”, 365.

[1270] Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 58; Jacopo Tedaldi, Information, 192; Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d’Outremer*, 168–170, 200, 208, 211, 230–231; Francesco Filelfo, “To Ludovico Foscarini”, 932; Martinus Segonius, “Opusculum”, 93, 95, 101, 116–117; Philippus Callimachus, *De bello Turcis*, 40–42, 84; Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos, 228–229; Felix Petancius, *De itineribus*, 4v–5v.

[1271] Leopold, *How to recover the Holy Land*, 140–142.

Directorium ad passagium.[1272] Паралеле се огледају у оправдавању успостављања Латинског царства у Четвртом крсташком рату, заговарању његове обнове, изразито негативном представљању цара Михаила VIII и династије Палеолог као непријатеља Латина, те нелегитимних и неспособних владара.[1273] Као папски секретар, Бјондо је имао могућност да консултује *Directorium* преко бар једног преписа у поседу Курије, али питање директног утицаја остаје отворено до сигурнијих потврда.[1274] Разумљив је изостанак питања византијског царског легитимитета у осталим плановима, будући да након османског освајања оно више није имало утемељење у политичкој реалности. Такође, наратив о обнови Латинског царства није био тако актуелан на хришћанском Западу као што је био случај у XIII и XIV веку, а Бјондов навод може се, поред опште идеје, ставити у контекст амбиција краља Алфонса V.[1275] Идеја о Византији као о „Источном царству“ имала је, како је показано, више пропагандну неголи конкретну политичку улогу, а ниједан план није предвиђао њену обнову.

У плановима из XIII и XIV века, Константинопољ је посматран као значајна стратешка тачка, одакле је било лако наставити поход ка Светој земљи, али и где су се могли прибавити ресурси.[1276] Мањи број планова писаних након 1453. године узимао је у обзир преношење рата у Азију. Они који јесу, понављали су идеју да је освајање Константинопоља

[1272] Негативан однос према Палеолозима показује још и трактат *De Modo Saracenos extirpandi* Гијома Адама, премда са мање директнијих паралела које би се могле довести у везу са каснијим плановима. Guillaume Adam, "De modo Sarracenos extirpandi", 529–530; Leopold, *How to recover the Holy Land*, 141–142.

[1273] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 253–261; Beazley, "Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum, II", 79–83, 84–88, 90–91.

[1274] За списак преписа в. Giorgia Puleio and Laurent Brun, "Directorium Ad Passagium Transmarinum Faciendum," Arlima - Archives de littérature du Moyen Âge, 2023, https://www.arlima.net/ad/directorium_ad_passagium_transmarinum_faciendum.html (18.1.2026).

[1275] Leopold, *How to recover the Holy Land*, 141.

[1276] Guillaume Adam, "De modo Sarracenos extirpandi", 538–540; Beazley, "Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum, II", 91–96; Leopold, *How to recover the Holy Land*, 139–142; Schmieder, "Enemy, Obstacle, Ally?", 362, 364–365.

и европских територија Турске било предуслов за даљи наставак рата и потенцијално освајање Свете земље.[1277]

7. Утицај планова

7.1. Трансмисија планова

Трансмисија рукописа и инкунабула био је један од основних видова ширења идеја у позном средњем веку, те начин на који су представе о источним хришћанима из разматраних планова циркулисале међу публиком којој су биле намењене.[1278] За трактат Флавија Бјонда *De expeditione in Turchos* утврђено је постојање четири рукописа, при чему нису сачувани ни аутограф ни копија послата краљу Алфонсу.[1279] Рукописи су преписивани у периоду од 1453. до 1468. године, што показује да је интересовање за Бјондов план постојало и након иницијалног састављања.[1280] *Стратегикон* Лампа Бирага сачуван је у пет рукописа из XV века и једном из XVII века. Један рукопис био је у поседу кардинала Висариона, два су сачувана у Апостолској библиотеци у Ватикану, док су три, укључујући

[1277] Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 292–294; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 36–37; Stefano Taleazzi, Proposte per la crociata, 47.

[1278] John F. D'Amico, "The Conditions of Enquiry: Manuscripts," in *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, ed. Charles B. Schmitt and Quentin Skinner (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 7–24; Eltjo Buringh, *Medieval Manuscript Production in the Latin West* (Leiden: Brill, 2010), 95–178.

[1279] Детаљно о ове две верзије рукописа в Albanese and Pontari, "Introduzione", 177–185.

[1280] Сачуване су две верзије преписа из XV века. Једна је начињена при Курији (рукопис *V*), од стране хуманисте и епископа Бреше Пјетра Дел Монтеа, убрзо по састављању оригиналног дела (после августа 1453/пре јануара 1457) и била је део његове библиотеке. Претпоставља се да је Дел Монтеова копија препис Бјондовог аутографа. Друга верзија (рукопис *G*) настала је у трећој четвртини XV века, после јануара 1468. године, по својој прилици при напуљском двору. Претпоставља се да је рукопис *G* препис верзије послате Алфонсу V. Ibid., 145–171, 185–210; David Rundle, "A Renaissance Bishop and His Books: A Preliminary Survey of the Manuscript Collection of Pietro Del Monte (*C.*1400–57)," *Papers of the British School at Rome* 69 (November 1, 2001): 258–259.

и каснији препис, сачувани у Торину.[1281] Аутограф плана Јакопа Тедалдија није сачуван, а трактат постоји у три преписа и превода на француски језик и, касније, на латински.[1282]

Брокијерово *Путовање преко мора* садржано је у четири рукописа из XV века, једном из XVI века и једном недатованом рукопису чија локација тренутно није позната. Превод Торцеловог плана налази се у три петнаестовековна рукописа, праћен текстом Брокијеровог *Савета*, а *Савет* се самостално налази у још два рукописа са почетка XVI века.[1283] Анонимни *Савет* за бургундског војводу сачуван је свега у једном рукопису. Де Тоазијеви планови сачувани су у преписима из 1455. и 1464. године, а Де Вавренов план познат је у две копије из 1464. године и у рукопису са почетка XVI века, заједно са текстом Брокијеровог *Савета*.[1284] Преписивање наведених планова, изузев анонимовог, у деценијама након настанка потврђују активну циркулацију и утицај планова и након првобитног писања. Будући да су наведени планови писани и преписивани на француском, сва је прилика да су остали ограничени на франкофони простор.

План колегијума кардинала из 1464. године сачуван је у једној копији на италијанском, намењеној миланском војводи Франческу Сфорци,[1285] али је могла постојати бар још једна копија у Риму. Планови Франческа Филелфа, као јавна писма, преписивани су у више рукописа. План за Лудовика Фоскаринија сачуван је у девет,[1286] а планови за дуждеве Кристофора Мора и Никола Трона у по пет рукописа.[1287] Трактати Мартина Сегона сачувани су у Милану у две копије из XV века, док су делови трактата *De provisione Hydranti* који се односе на османско уређење и обичаје преведени на италијански крајем XVI века и

[1281] Damian, "Introduzione", cix–xxii, xxiv–cxxi.

[1282] Concasty, "Les 'Informations' de Jacques Tedaldi", 96; Pertusi, a. c. di, *La caduta di Costantinopoli*, vol. 1, 172; Barsi, "Constantinople à la cour de Philippe le Bon", 151.

[1283] Lushchenko, "Bertrandon de La Broquière | Arlima", http://www.arlima.net/ad/bertrandon_de_la_broquiere.html (15.6.2025); "Advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre Sainte – Bertrandon de la Broquière," Jonas, 2013, https://jonas.irht.cnrs.fr/consulter/oeuvre/detail_oeuvre.php?oeuvre=10401 (15.6.2025).

[1284] Barsi, Constantinople à la cour de Philippe le Bon, 163–164, 166; Finot, *Projet d'expédition contre les Turcs*, 24–35.

[1285] Anonym, Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho, 165.

[1286] Francesco Filelfo, "To Ludovico Foscarini", 917.

[1287] Francesco Filelfo, "To Cristoforo Moro", 917, 973; Francesco Filelfo, "To Nicolò Tron", 1473.

као такви сачувани су у три касније копије.[1288] Калимахов *De bello Turcis inferendo* сачуван је у шест рукописа из XV и XVI века. Рукописи су настали у Пољској, Угарској, Италији и Аустрији. Трансмисији Калимаховог трактата допринело је његово штампање у четири издања из XVI века.[1289]

Меморандум Антонија Маринија за сада је познат у једној копији,[1290] док *Турска хроника* Константина Михаиловића постоји у 8 пољских и чешких копија из XVI века, којима би могао придодати још један, данас изгубљени ћирилични рукопис.[1291] План Стефана Талеација сачуван је у једној копији достављеној папи Лаву X, са тим да је морала постојати макар још једна, изворна копија за папу Александра VI.[1292] Келадинов трактат сачуван је у три копије у Риму, Фиренци и Толеду.[1293] *De itineribus quibus Turci sint aggrediendi* Феликса Петанчића постоји у три рукописне копије из XVI века, а трактат је само током XVI века штампан у оквиру пет издања и наставио да буде штампан све до XVIII века.[1294]

Мали број сачуваних рукописа (од једне до највише 9 копија, изузев раних штампаних издања која, разуме се, постоје у већем броју примерака) показује релативно мали степен трансмисије. Међутим, бројно стање није нужан показатељ малог утицаја крсташке литературе, како због могућности да се један део рукописа временом изгубио, тако и због структуре публике којој су планови били намењени.[1295] Наиме, одређена крсташка литература, попут була и проповеди, настајала је са циљем подизања свести и мотивисања што већег броја људи да се ангажују по питању крсташтва, због чега је више

[1288] Pertusi, *Martino Segono*, 29–56.

[1289] Lichońska, "Prolegomena", 8–10.

[1290] Šmahel, "Antoine Marini de Grenoble".

[1291] Souček and Stolz, "Introduction", xxiii-xxiv.

[1292] Feliciangeli, "Le Proposte per la guerra contro i Turchi", 28-29.

[1293] De Palma, "Alessio Celadeno e la guerra contro i Turchi", 189.

[1294] Miličić, "Književnost ili povijest?", 156; Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*, vol. 1 (Zagreb: Dionička tiskara, 1879), 14–17.

[1295] О општим узроцима губитка и нестанка средњовековних рукописа в. Mike Kestemont et al., "Forgotten Books: The Application of Unseen Species Models to the Survival of Culture," *Science* 375, no. 6582 (2022): 765–769; Krista A. Milne, *The Destruction of Medieval Manuscripts in England* (Oxford: Oxford University Press, 2025).

преписивана и штампана.[1296] Насупрот њој, крсташки планови били су списи који су за циљ имали да утичу на доношење одлука људи на важним положајима.[1297] Унутар датог круга, циркулација, преписивање, прераде и поновно коришћење крсташких планова опстали су током дужег временског периода, али без потребе да се дела дистрибуирају у већем броју копија.

По степену трансмисије, крсташки планови из XV и XVI века не разликују се пуно од планова за повратак Свете земље, што је великим делом последица сличне социјалне структуре публике.[1298] Географски опсег трансмисије разматраних планова захвата широки простор и обухвата Рим, Милано, Венецију, Француску и Бургундију, централну и источну Европу и Шпанију. Стога су копије трактатâ, без обзира на мали број, долазиле до кључних верско-политичких тачака у Европи, што је и био циљ. Само два плана, Калимахов и Петанчићев, добила су штампана издања. Ниједан од анализираних трактата није штампан под папским покровитељством. Имајући у виду да је папство у другим случајевима користило штампу као вид пропаганде и дистрибуције списа, изостанак штампаних издања трактата који су циркулисали при Курији додатно упућује на природу планова као интерних списа.[1299]

[1296] Housley, *Crusading and the Ottoman threat*, 159–210.

[1297] Рукописи и инкунабуле крсташке литературе одражавали тежње и интересе њихових наручилаца. Thomas W. Smith, "Crusading in the Parchment Mirror: Manuscript Studies and the History of the Crusades," *Crusades* 24, no. 1 (2025): 117–131. Управо стога су планови најприсутнији на дворовима где је крсташка идеологија била саставни део политичког наратива. Wrisley, "The Loss of Constantinople and Imagining Crusade", 81–115; Aloisio, "Alfonso V and the Anti-Turkish Crusade", 64–74; Meserve, "The Papacy and the Crusade, 1400–1600", 210–233.

[1298] Leopold, *How to recover the Holy land*, 45–47, 194–197. У случају планова за повратак Свете земље, постоји неколико изузетака који броје између 19 и 50 преписа и односе се на планове који су препознати као најутицајнији. Исти случај је и са плановима за рат против Османлија, где се изузеци односе искључиво на штампане примерке Калимаховог и Петанчићевог плана.

[1299] Margaret Meserve, *Papal Bull: Print, Politics, and Propaganda in Renaissance Rome* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2021). Став да је штампање повезано са значајем дела, тј. да је изостанак штампаних издања одређених хуманистичких списа показатељ да нису били посматрани као значајни, одбачен је у савременој историографији. Hankins, *Virtue Politics*, xiv.

7.2. Крсташки планови и саборски нацрти: представе о источним хришћанима

Поред циркулације планова, њихов утицај могуће је сагледати са становишта рецепције, одн. утиска који су остављали на крсташку политику, као и на касније планове.[1300] Дискусије вођене на саборима сазваним са циљем разматрања покретања противтурског похода потенцијални су показатељ рецепције планова, те идеја о источним хришћанима. Између 1453. и 1503. године, одржана су три крсташка сабора, у Мантови (1459), Регенсбургу (1471) и Риму (1490), као и низ дијета у Немачком царству и Угарској на којима је разматрано турско питање.[1301]

Војни одговор на османску претњу најпре је разматран на низу царских дијета у Регенсбургу, Франкфурту и Винер Нојштату између 1454. и 1455. године. Војни планови (*scedula*) изложени су маја 1454. године у Регенсбургу.[1302] Предвиђали су покретање општег крсташког похода, за који је претходно требало разрезати порез. Поред основне војске, као савезници би се прикључиле Караманлије, а у погодно време и „цар Трапезунта, краљ Ивирије [Грузије, прим. И.С.], Албанци, Бугари, Дубровчани и сви остали Далматинци“.[1303] Нешто детаљнији, али у основи сличан план, са предлогом истоветних источних савезника

[1300] Leopold, *How to recover the Holy land*, 45.

[1301] Норман Хаусли установио је две одлике крсташких сабора које их као такве одређују у XV веку: (1) да сабор има ауторитет општег сабора, тј. да обједињује водеће хришћанске силе у заједничком одговору на османску претњу и (2) да представници на њима не буду овлашћени само да воде расправу, већ да имају пуни ауторитет да доносе и прихватају одлуке. B. Housley, *Crusading and the Ottoman Threat*, 74. Према наведеним одликама, дијете Светог римског царства и Угарске, на којима се расправљало о „турском питању“, сматрају се прототипима крсташких сабора. Иако су на њима учествовали представници папства, уз појединачне представнике других држава, попут Бургундије, једино је дијета у Регенсбургу (1471) имала карактер крсташког сабора, јер испуњава горенаведене услове. О планирању крсташтва на царским дијетама в. Norman Housley, “Robur Imperii. Mobilizing Imperial Resources for the Crusade against the Turks, 1453-1505,” in *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge*, dir. Daniel Baloup et Manuel Sánchez Martínez (Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2015), https://doi.org/10.4000/books.pumi.16662 (18.1.2026).

[1302] Housley, “Robur Imperii”.

[1303] „Imperatorem Trapesundarum, Hybereorum regem, Albanos, Bulgaros, Ragusinos atque universos Dalmatas sub eodem tempore arma corripere atque invadere hostes exhortato“. Weigel, hrsg., *Deutsche Reichstagsakten*, vol. 19.1, 279.

којима су додати и „Словени“, изложен је априла 1455. године, такође у Регенсбургу.[1304] На другим царским дијетама посвећеним турском питању није било дискусија о планирању похода против Турака. На дијетама у Франкфурту и Винер Нојштату Енеја Силвије Пиколомини, Јован Витез, Јован Капистран и др. истакли су се ватреним говорима против Турака у којима су користили страдања хришћанског Истока како би алармирали публику на покретање рата.[1305] План похода изложен на угарској дијети у Ђеру (1455) предвиђао је учешће Арагона, Бургундије и Угарске, поделу војске на копнену и поморску, те савезништво са српским деспотом Ђурђем који би опремио 10.000 војника.[1306]

Место источних хришћана као потенцијалних савезника у походу заједничко је за анализиране крсташке планове и предлоге који су изложени на поменутим дијетама. Међутим, упитно је у којој мери су сличности биле последица утицаја планова, а у којој продукт ширег става о потреби за укључивањем народа на граници са Османлијама. Судећи по географском опсегу трансмисије крсташких планова, њихова циркулација у Немачкој и Угарској била је прилично ограничена у време одржавања поменутих дијета. Нацрти са немачких сабора предвиђали су, поред сарадње са локалним хришћанима у југоисточној Европи, сарадњу са Трапезунтом и Грузијом, што је разлика у односу на разматране крсташке трактате. Такође, из саборских предлога изостају терминологија и идеолошки конструкти карактеристични за хуманистички дискурс, као и излагања о рутама кроз територије источних хришћана.

Нешто више сличности у наративима између крсташких планова и саборских предлога уочљиво је на крсташким саборима које је сазивало папство. Ратна стратегија анализирана је на Мантовском сабору (1459) у оквиру појединачних излагања посланстава европских дворова, као и у склопу посебне сесије посвећене планирању рата. Посланици бургундског војводе Филипа Доброг истицали су снагу турског оружја и стратегије, наводећи да је идеја о походу у тренутном стању европске неслоге била тешко остварива.

[1304] „Item similitater sanctitas sua disponat cum rege Hiberorum Christiano Georicorum, ut ex Hiberia paret exercitum contra Turchum, et similiter cum imperatore Trapesundarum Christiano, commovendo ad idem Ragusinos, Bulgaros, Albanos, Dalmatas, Croatos et Sclavos“. Ibid., 312. За цео текст плана в. Ibid., 307–323.

[1305] Ibid., 437 – 590.

[1306] Galamb et al., eds., *The Correspondence of John of Capestrano*, vol. 2, 177–180, no. 50.

Такође, истицали су да је османско напредовање имало успеха великим делом због „кукавичлука Грка“ који су пред Турцима били „ненаоружани и слаби као жене“.[1307]

Конкретније планове изложио је војвода Франческо Сфорца, заговарајући стратегију истовременог напада са копна и мора, уз регрутовање трупа из области на граници са Османлијама, тј. из Угарске, Влашке, Србије, Бугарске и Грчке. Сфорцин план наишао је на већинско одобравање. Венецијанци, иако резервисани према идеји рата, сматрали су да је било потребно напасти Хелеспонт, заједно са грчком и малоазијском обалом, уз дејство копнене војске из Угарске и „околних области“. Супротног мишљења био је Сиђизмондо Малатеста, господар Риминија, који је сматрао да не треба сарађивати са трупама из пограничних области, већ да италијанска војска треба водити рат.[1308] Папа Пије II је у свом одговору начелно подржао Сфорцин план. У говору је изложио детаље о организацији османске војске, чију су окосницу чинили јаничари, уз мишљење да ће истовремено покретање копнене и поморске војске натерати Турке да бране приобалне градове и оставе копно незаштићено.[1309]

Немачки план на Мантовском сабору није обухватао стратешка решења, већ се бавио питањима организације рата, броја трупа и папског вођства.[1310] У закључцима сабора предвиђено је учешће немачких, италијанских, бургундских, француских, кастиљских, португалских, чешких, дубровачких и родошких трупа.[1311] Од источних хришћана придружио би се Скендербег са Албанцима, уз асистирање Грка и Јермена.[1312]

Сличности између саборских разматрања у Мантови и крсташких трактата огледају се у предлозима за укључивање и наоружавање источних хришћана на терену, нарочито Скендербега, уз предвиђање да би се хришћани у османској служби одметнули од Турака,

[1307] „[…] claritatem adeptos Graecorum ignavia quos inermes atque effeminatos vicerint“. Pius PP. II, *Commentaries*, vol. 2, 54.

[1308] Ibid., 142–146.

[1309] Ibid., 148–150.

[1310] Ibid., 184–186; Iorga, ed., *Notes et extraits*, vol. 4, 166–168.

[1311] Pius PP. II, *Commentaries*, vol. 2, 196–198.

[1312] „His accedet Georgius Scanderbechius et Albanorum fortissima manus. Et multi per Graeciam ab hoste deficient et in Asia Caramannus et Armenorum populi Turchos a tergo ferient“ („Овима би се придружио Ђурађ Скендербег са најснажнијом војском Албанаца; и многи из Грчке напустиће непријатеља и Турчина ће у Азији са леђа напасти Караманлије и Јермени“). Ibid., 198.

као и у проценама снаге османских трупа.[1313] Негативна слика „кукавичких“ и слабих Грка у бургундском обраћању одговара представама из планова који су писани за бургундског војводу, пре свега из Де Тоазијевог трактата.[1314] На могућност консултовања крсташких планова, макар у случају Пија II, поред трансмисије рукописа, упућује папин исказ у говору на сабору да је свој предлог формирао на основу „онога што кажу стручњаци“ („sic rerum gnari loquuntur“).[1315] Разлике између крсташких трактата и предлога разматраних на Мантовском сабору огледају се у мањој заступљености хуманистичке реторике у саборским разматрањима, те у помену Јерменије међу потенцијалним крсташким савезницима.

На сабору у Регенсбургу априла 1471. године, поред папских изасланика и цара Фридриха III, учествовали су изасланици Данске, Угарске, Пољске, Напуља и Венеције. Папско посланство и један део венецијанског и напуљског чинили су људи који су били или непосредни чланови Висарионове академије или кардиналови блиски сарадници, те је Висарионов утицај на саборске предлоге био очекиван.[1316] Кардиналова *Epistolae et Orationes contra Turcos* (Писма и говори против Турака), дело састављено од крсташких апела италијанским кнежевима, наменски су, са пропагандним циљем, штампани и дистрибуирани елитним учесницима регенсбуршког сабора, као што су Фридрих III, немачки принчеви, бургундски војвода Карло Смели и др.[1317]

На сабору је изложено неколико ратних предлога. Паоло Морозини, аутор једног од планова разматраних у овом раду, изложио је млетачко-напуљски предлог. Морозини је сматрао да напад са мора треба да организује Венеција, будући да је имала флоту у „Илирији и Грчкој“, док би Немачка требало да поведе копнени поход.[1318] Копнену војску требало је повести из Угарске и Пољске „кроз Србију, преко Дунава и Саве, а затим кроз Бугарску и Влашку“. Као предност ове руте истакнут је раван терен и лакоћа снабдевања ресурсима.

[1313] Уп. са Blondus Flavius, *De expeditione in Turchos*, 286–287; Lampugnino Birago, *Lo strategicon*, 7–8, 15–33; Jacopo Tedaldi, Information, 192–193.

[1314] Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq, 28–29.

[1315] Pius PP. II, *Commentaries*, vol. 2, 150.

[1316] Muresan, “Bessarion's Orations against the Turks”, 219–220.

[1317] Ibid., 224–225.

[1318] Weigel, hrsg., *Deutsche Reichstagsakten*, vol. 12.2, 693, no. 113.

Војску је даље требало усмерити ка „Тесалији, Македонији, Пелопонезу и Епиру“.[1319] Снабдевање потрепштинама би се вршило из Италије, преко јонских и егејских острва. Напослетку, копнена војска би се спојила са снагама послатим из Италије.[1320]

Пољски предлог је као циљ крсташког рата истицао турски пораз и враћање „хришћанских господстава које је [Турчин, прим. И.С.] покорио са ове стране мора у претходних две стотина година“.[1321] Ради остварења циља, требало је покренути многобројну војску под вођством искусних војсковођа. Вође би биле добро информисане о путевима и местима погодним за пролаз војске.[1322] Основну физичку препреку за пролаз представљале су „планине које окружују Грчку од мора до мора“. Како се не би десило да Турци на датом простору искористе природне препреке за заседе, било је неопходно освојити постојеће тврђаве или изградити нове.[1323] Крсташи би „повратили хришћанска краљевства окупирана од поменутих Турака, поименице Рашку, Бугарску, Босну и Хрватску“.[1324] Међутим, области не би биле потпуно враћене пређашњим господарима, већ би крсташи, тобож из стратешких разлога, контролисали територије „од којих они [крсташи, прим. И.С.] могу живети од данака колико год буду желели“.[1325] Употребљени термин за намете („omagiis“) има значење феудалног данка вазала према суверену, што упућује на вазални статус потенцијално освојених области.

Предлози са Регенсбуршког сабора нешто су детаљнији у односу на Мантовски када је реч о укључивању источних хришћана. Сличности између крсташких трактата и сâмих предлога тичу се, као и у претходном случају, стратешких питања, тј. војних рута, природних ресурса, препрека и идеје о подели територија. Разлика се састоји из мање

[1319] „Iter commodum esse per Serviam, tranato Danubio atque Savo, deinde per Bulgariam et Valachiam, regionem planam esse et per Istrum commeatus et belli machinas facile posse subministrari. quod si inde ad Thessaliae, Macedoniae, Peloponesi atque Epiri oras penetrare daretur“. Ibid., 686.

[1320] Ibid., 686–687.

[1321] „[…] dominia que ab ista parte maris sub dicione cristianorum a ducentis annis conquisivit“. Ibid., 326, no. 95.

[1322] Ibid., 326–327.

[1323] Ibid., 327.

[1324] „[…] ac cristianorum regna per prefatum Thurcum adimerent occupata, videlicet Rasciam Bulgariam Bosnam et Croaciam“. Ibid., 327.

[1325] „[…] de quibus ibi, quoad vellent, omagiis vivere possent“. Ibid., 327.

заступљености хуманистичког дискурса и одсуства представа о источним хришћанима у саборским предлозима.

На крсташком сабору у Риму 1490. године разматрана су два предлога: нацрт посланика израђен на папски захтев и трактат Филипа Калимаха. Већ у уводном говору на сабору који је изрекао Пјетро Манзи, епископ Чезене, уочљиве су типичне представе о страдањима источних хришћана и земаља попут „Graeciam, Epirum, et magnam partem Illirici".[1326] Папа Инoћентије VIII захтевао је на сабору да изасланици европских дворова израде план који би размотрио конкретна питања војних рута, стратегије и финансирања похода.[1327]

У одговору на папин упит, изасланици су истакли да би трупе требало поделити на три дела – две копнене и једну поморску војску. Број војника зависио би од процене турске снаге „и од државе која се треба покорити" ("patriae debellandae").[1328] У погледу рута, прва војска требало је да напредује „кроз Угарску или Влашку [...] у турске земље" („per Ungariam, aut Vallachiam [...] in terras Turcorum").[1329] Директно учешће Влаха и Молдаваца није предвиђано. Поморске трупе биле би усмерене ка Пелопонезу, Евији и егејским острвима.[1330] Истовремено, крсташи би напали Валону и одатле напредовали ка унутрашњости, трудећи се да се приближе осталој војсци.[1331] План је предвиђао да се по окупљању војске договори начин поделе територија.[1332] Остатак предлога није се тицао источних хришћана и њихових области.[1333]

У папском одговору предлози су подржани. Инoћентије је додатно подсетио да се треба узети у обзир „турско заузимање Константинопољског царства, целе Грчке и свих

[1326] Цео говор у Sigismondo dei Conti, *Le storie de' suoi tempi*, 413–423, no. 13.

[1327] Ibid., 424–435, no. 14.

[1328] Ibid., 426.

[1329] Ibid., 427.

[1330] Ibid., 427.

[1331] Ibidem.

[1332] „Communicandum erit inter Principes cum consilio Sanctissimi Domini Nostri, quae [...] ex manibus infidelium recuperabuntur, conservandis, reficiendis, et manutenendis, et cuius dominio vel usui accedant" („Биће договорено међу кнежевима, уз савет Најсветијег Нашег Господара, шта ће [...] бити из руку неверника враћено, сачувано, обновљено и одржано, те под чију власт или управу ће они пасти") Ibid., 428.

[1333] Ibid., 428.

краљевстава и провинција“, чиме је посредно истакнут простор на који је поход требало да се усмери.[1334] Почетак рата предвиђен је за 1491. годину, са 94.000 копнених војника и пратећом флотом.[1335] Ради даљег планирања, требало је прикупити податке о утврђењима и војсци „како кроз Влашку, и преко Дунава [и] са ове стране Дунава, [те] кроз Епир и део Далмације, [кроз] Босну, Србију и Скопље, према Грчкој“.[1336] Због препрека, предвиђано је да се војска дели у више делова, зависно од терена.[1337]

Директна сарадња успоставила би се са „Епиротима или Албанцима“ („Epyrotis, seu Albanensibus“). Њима је требало да се обезбеди оружје, због разоружаности од стране Турака, чиме би се подстакли на борбу.[1338] Правац напада преко Валоне требало је добро логистички осмислити, јер би та војска ушла дубоко у турску територију.[1339] Локални ресурси били би искоришћени за снабдевање војске, нарочито у Епиру, Тесалији и Македонији.[1340] Примери народа које су Турци покорили истакнути су као опомена за будност.[1341]

[1334] „Imperii Constantinopolitani, totius Graeciae, ac tota Regnorum et Provinciarum occupatio facta per Turcum“. Ibid., 430, no. 16.

[1335] Ibid., 431.

[1336] „Ac deliberabitur [...] de firmandis praesidiis, de muniendis locis [...] per utramque Vallachiam, tam ultra Danubium, quam citra Danubium, per Epyrum, et partem Dalmatiae, Bosniae, Serviae, et Scopiae versus Graeciam“. Ibid., 432–433.

[1337] Ibid., 433.

[1338] „Ut animosiores sint, et munitiones suas pro nobis melius firmare possint“. Ibid., 433.

[1339] Ibid., 433.

[1340] „De traiiciendo mari imitabimur Romanos, ex Brundusio in Epyrum, ubi sunt feraces campi, additis etiam Thessalia et Macedonia, quia alias numerosas Romanorum acies alere potuerunt“ („При преласку мора, подражаваћемо Римљане, [и пловити] из Бриндизија у Епир, где је пуно плодних поља, додајући такође Тесалију и Македонију, које су некада могле прехранити бројне војске Римљана”). Ibid., 433.

[1341] „Et certe si sapimus, si nos et posteros nostros, si religionem nostram servare volumus et non Graecorum et aliarum na tionum, quas Turcus subegit, infortunia, et mala gentis nostrae videre velimus, expergiscamur oportet“ („И, заиста, уколико смо мудри, уколико желимо да сачувамо себе и своје потомке, уколико желимо да сачувамо своју веру и уколико желимо да наш народ не дочека несреће и зла Грка и других народа које је Турчин покорио, морамо се пробудити“). Ibid., 434.

Изложени нацрти и папски одговор представљају „праву синтезу стратегија разрађених током XV века“.[1342] Као такви, показују највише сличности са идејама из крсташких трактата чији је број до 1490. године порастао. Основне сличности огледају се у троделној подели крсташке војске, усмеравању трупа ка Пелопонезу и егејском басену, истицању природних препрека и ресурса, сарадњи са Албанцима, упаду у унутрашњост копна преко Валоне и идеји о подели територија. Калимахов трактат једини је међу разматраним плановима који је достављен и прочитан на неком од крсташких сабора. Међутим, иако је вероватно саслушан, судећи по папином одговору, није узет као образац за коначно планирање похода.

Млетачко-турском рату (1499–1503), који је од 1500. године званично вођен као крсташки, није претходио крсташки сабор, већ две саветодавне конзисторије у Риму (11. март и 16. мај 1500), са представницима Немачке, Француске, Енглеске, Напуља, Венеције, Савоје, Фиренце и Арагона. Детаљи организације рата нису разматрани, изузев предлога венецијанског посланства да се помоћ и оружје пошаљу Угарској. Пре мартовске конзисторије и, претпоставља се, за њене потребе, папа Александар VI дао је налог Стефану Талеацију да састави свој крсташки план. У историографији је примећено да је упитно да ли је папа напослетку заиста искористио Талеацијев план, али хронолошка везаност за мартовску конзисторију упућује на макар иницијалну намеру папе Александра VI да план буде консултован. На câмој конзисторији план није разматран.[1343]

Слично трактатима *pro recuperatione Terrae Sanctae*, утицај антиосманских крсташких планова из XV века на процес планирања крсташтва остао је ограничен на стратешка питања.[1344] У датом оквиру може се посматрати и укључивање источних хришћана, које јесте разматрано на саборима, али у ограниченом обиму и без представа карактеристичних за анализиране трактате. Један од разлога за ограничено прихватање планова може лежати у чињеници да су хуманистички крсташки трактати „више мирисали на библиотечку лампу него на логорску ватру“.[1345] Уз то, као и у случају трактата из XIII и

[1342] Weber, “Y a-t-il eu des projets de croisade pontificaux au XVe siècle?”.

[1343] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 524–532; Feliciangeli, “Le Proposte per la guerra contro i Turchi”, 27–28.

[1344] Leopold, *How to Recover the Holy Land*, 206–207.

[1345] Setton, *The Papacy*, vol. 2, 526. Сетонов исказ односи се на Талеацијев план, али је примењив и на остале трактате.

XIV века, аутори су кроз форму планова настојали да презентују низ других идеја које се нису нужно тицале вођења рата.[1346]

Реторика и наративни обрасци кроз које су у плановима представљани источни хришћани показују више сличности са крсташко-пропагандним списима, попут була, енциклика и противтурских говора, него са ратним плановима који су разматрани на саборима.[1347] Наведена сличност је очекивана, будући да су аутори различитих облика крсташке литературе припадали истој друштвеној и културној групи. Као и у случају хуманистичког приказа Османлија, кроз наративно преобликовање класичног наслеђа и мотива, хуманисти су успели да створе представе које су биле „сасвим њихове, а не представе владајућих елита којима су служили".[1348] Међутим, управо такве представе ограничавале су рецепцију планова на круг учених хуманиста, те су трактати, попут својих претходника из XIII и XIV века, остали део библиотека личности које нису имале капацитет да покрену рат.[1349] Стратегија коришћења хуманистичког дискурса у циљу буђења крсташке свести показала се безуспешном у свим облицима ренесансне крсташке литературе, укључујући и планове.[1350]

7.2. Утицај на крсташке планове из XVI века: рецепција идеја о источним хришћанима

Упркос мању утицаја на крсташку политику, крсташки планови наставили су да циркулишу и у XVI веку, како кроз прва штампана издања Петанчићевог и Калимаховог трактата, тако и кроз писање нових. Растући оријентализам у XVI веку додатно је поспешио интересовање за Османлије, те су и крсташки планови нашли публику у новом

[1346] Leopold, *How to Recover the Holy Land*, 51.

[1347] За неке од примера в. Pope Nicholas V, "Etsi Ecclesia Christi", 41–46; Enea Silvio Piccolomini, *Oration "Constantinopolitana Clades"*; Pius PP. II, *Oration "Ut Apertum Vobis"*; Stephanus Thegliatius, *Sermo contra Turcorum persecutionem*; Sixtus PP. IV, *Bulla "Cogimur iubente"*; Alexander PP. VI, "Quamvis ad aplianda", 46–47.

[1348] Bisaha, *Creating East and West*, 9.

[1349] Leopold, *How to Recover the Holy Land*, 202.

[1350] Harris, "Renaissance Crusaders", 144.

интелектуалном контексту. У односу према источним хришћанима, уочавају се извесни мотиви који указују на континуитет са ранијим плановима.

Структура и теме у плану *Informatione ad impresa contra Turchi* (Нацрт за поход против Турака) грчког хуманисте Јаноса Ласкариса (1508) веома подсећају на планове анализиране у овом раду.[1351] Ласкарис је у трактату дао преглед османске историје, где је указао на варварско, хунско порекло Турака, писао о турском државном и војном уређењу, предвиђао окупљање професионалне крсташке војске чију би окосницу чиниле немачке, италијанске, угарске и француске трупе и предлагао истовремени копнени и поморски напад.[1352] Предлагао је Цариградски друм као најпогоднију копнену руту, препоручујући добар однос крсташа према локалним хришћанима. Делио је уверење да ће хришћани под Турцима подићи устанак чим буду видели крсташку војску. Такође, Ласкарис је предлагао да се хришћанима на широком појасу од источног Јадрана до Кипра пошаље оружје, а као могући савезници поименице су наведени још и Власи и део Руса.[1353]

Писање планова настављено је у првој половини XVI века, директно или индиректно подстакнуто антиосманским крсташким залагањима папе Лава X.[1354] Павле Ђустинијани и

[1351] Јанос Ласкарис рођен је око 1445. године у Константинопољу, а умро 7. децембра 1534. године у Риму. Потицао је из угледне византијске породице Ласкарис. Након пада Константинопоља, боравио је на Пелопонезу, Криту и у Венецији, где се напослетку обрео под заштитом кардинала Висариона. Од 1489. године радио је у Фиренци као учитељ грчког језика, те обављао дипломатску службу за Лоренца де Медичија (1469–1492). Бавио се сакупљањем, преписивањем и штампањем грчких класичних и средњовековних текстова. Крајем 1495. године преселио се у Француску, а коначно се настанио у Риму 1529/1530. године где је и умро. Сахрањен је у цркви Св. Агате Готске (*Sant'Agata dei Goti*). Massimo Ceresa, "Lascaris, Giano," in *DBI*, vol. 63 (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2004), https://www.treccani.it/enciclopedia/giano-lascaris_(Dizionario-Biografico)/ (3.1.2026); Börje Knös, *Un ambassadeur de l'hellénisme Janus Lascaris et la tradition gréco-byzantine dans l'humanisme français* (Uppsala; Paris: Les Belles Lettres, 1945).

[1352] Iorga, ed., *Notes et extraits*, vol. 4, 45–49. Јоргино издање не представља критичко издање Ласкарисовог плана, већ преглед плана уз велики број цитата. Један од задатака будућих истраживања биће приређивање постојећих рукописа дела у облику критичког издања.

[1353] Iorga, ed., *Notes et extraits*, 47, 49–52, 55.

[1354] Преглед датих планова пружен је у Pujeau, "Conseils pour l'entreprise contre les Infidèles", https://doi.org/10.4000/books.pumi.16359 (18.1.2026). За крсташку активност папе Лава X в. Kenneth Meyer Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, vol. 3 (Philadelphia: American Philosophical Society, 1984), 172–197; Housley, *The Later Crusades*, 125–127.

Петар Квирини, двојица монаха камалдолијанаца, саставили су 1513. године *Libellus ad Leonem Decimum* (Спис за Лава X) у коме су предлагали покретање рата који би помогао поробљеним, угроженим и тлаченим источним хришћанима, враћајући се старијим идејама о повратку „отпалих“ хришћана у крило цркве. Реторика камалдолијанских монаха показује више разумевања за праксу Источне цркве, али је задржана стереотипна представа о Грцима као непријатељским према Латинима.[1355] Питање уније разматрано је у склопу корака које је требало предузети након хришћанске победе над Турцима. У домену самог рата, са ранијим плановима заједничка је идеја о сарадњи са локалним хришћанима у Грчкој и другим поробљеним областима, који би се, према ауторима, засигурно радо прикључили крсташима чим их буду видели како се боре против Турака.[1356]

На захтев папе Лава X група аутора саставила је 16. новембра 1517. године крсташки план, одн. меморандум или савет (*consullatio*). Спис помиње Грке међу народима који би могли дати део војске, конкретно лаку коњицу („ex nationibus […] Hispanis, Italis, Dalmatis ac Grecis“).[1357] Стратешки значај југоисточне Европе такође је задржан, те су аутори меморандума као најпогоднију војну руту препоручивали пут *Egnatia*, а као циљ освајања истакнут је Константинопоље.[1358]

Холандски хуманиста Петар Наније написао је 1536. године свој крсташки план *Declamatio de bello Turcis inferendo* (Закључци о објави рата Турцима). Нанијев приказ Османлија у потпуности одговара стереотипном хуманистичком дискурсу присутном у ранијим плановима.[1359] Аутор понавља идеју о антиосманском крсташком рату као наставку европско-азијских сукоба из времена антике и, истовремено, библијских, те сукоба хришћана са јеретицима, али и ранијих крсташких подухвата, наводно још од времена Карла Великог.[1360] Набројан је део хришћанских земаља које су Турци освојили као опомена о њиховој опасности. Именоване су махом класичним терминима („[…] Thraciam, Graeciam,

[1355] Giustiniani and Quirini, *Libellus*, 64–81, 125–139.

[1356] Ibid., 106–111.

[1357] Ernest Charrière, ed., “Mémoire de Léon X à François Ier”, 36.

[1358] Ibid., 38–39.

[1359] Jaspers, “Lazy but Cruel”, 515–533.

[1360] Petrus Nannius, “Declamatio”, 89–95, 100–102.

utramque Mysiam“), уз коришћење савремених („Seruia et Bosnia“).[1361] Дате области, уз малоазијске, цар би „вратио под хришћанску власт“ („ad imperium christianorum rediisset“).[1362] Наније понавља топос о хришћанима „Тракије, Грчке и обе Мезије“ који би се подигли на оружје чим би угледали крсташе.[1363] Аутор је, такође, у крсташком рату видео прилику за успостављање уније, тј. могућност да „мајка црква“ поврати „области које су јој некада биле верне“.[1364] Иза неименованог „брата“ Светог римског цара кога је цар требало осветити у рату могао се крити византијски цар, нарочито имајући у виду обнову дискурса о Источном царству у другој половини XV и првој половини XVI века.[1365] Наведени наратив понавља статус источних хришћана као „братских“ који су почели добијати у плановима писаним након 1453. године.

Немачки хуманиста Георгије Агрикола, познатији по својим делима из области природних наука, саставио је 1538. године крсташки план у облику говора под називом *De bello adversus Turcam suscipiendo* (О предузимању рата против Турака).[1366] Терминологија

[1361] Ibid., 94, 96.

[1362] Ibid., 96.

[1363] „Ipsa Constantinopolis non ultra nonagesimum annum seruit, eosdem ferme annos seruitutis suae Thracia, Graecia, utraque Mysia denumerat. His gentibus aut memoriam sui regni, aut libertatis desiderium, aut sensum sui doloris extinctum arbitramur? Ac non potius statim ad primam christianorum armorum spem omnia defectionibus, tumultibus oppleturas esse, praesertim cum ex Tunensi bello didicerit, quantum spei in caesaris armis res ponendum sit […]? Has tantas occasiones de manibus omittemus, uel potius hostibus largiemur?“ („Câм Константинопољ служи њему [Турчину, прим. И.С.] мање од 90 година, а готово исти број година служе му Тракија, Грчка и обе Мезије. Да ли треба да мислимо да су ови народи изгубили сећање на своје краљевство, или наду за слободом, или свој осећај туге? Није ли вероватније да ће све сместа подићи на побуну и устанак, са првом надом за ослобођењем од хришћанског оружја? Да ли треба да пустимо да све ове прилике измакну из наших руку или да их одвећ препустимо непријатељима?“). Ibid., 98.

[1364] „Cupit ipsa mater ecclesia tot quodam fidelis prouincias sibi restui“. Ibid, 101.

[1365] „Liberet igitur caesar orbem a seruitute, christianam religionem a Mahumethica impietate […]. Vindicet fratris iniurias, uindicet sororis charisssimo marito uiduatae […]“ („Нека цар ослободи свет од ропства, хришћанску веру од муслиманске покварености […]; Нека се освети за неправде учињене његовом брату, нека освети сестру – удовицу сјајног мужа […]“). Ibid, 102.

[1366] L. W. Weber, “Georgius Agricola (1494-1555): Scholar, Physician, Scientist, Entrepreneur, Diplomat,” *Toxicological Sciences* 69, no. 2 (2002): 292–294; Georgius Agricola, *Oratio de bello adversus Turcam suscipiendo* (Basilea: Froben, 1538).

и целокупан наратив који Агрикола користи за источне хришћане и њихове земље понавља хуманистичке дискурзивне обрасце који се срећу у плановима из XV века, попут класичних етнонима и топонима за савремене народе и области, брисања граница између античке и савремене прошлости, као и паралелизма између класичне и савремене Грчке.[1367] Такође, поновљени су топоси из ранијих планова и крсташког дискурса уопште, попут османских злочина почињених при освајању Константинопоља, Србије, Трапезунта и црноморских области, са нарочитим нагласком на страдање племства, истичући ослепљење Стефана Бранковића као пример турске свирепости.[1368] Агрикола је био уверен да ће хришћани југоисточне Европе, приказани као они који ишчекују латинску војску, устати против Османлија.[1369] Грчка је представљена као извор некада славне хеленске културе, која је под Османлијама потпуно разорена, а трактат се завршава позивом за ослобођењем Грчке и других „многих краљевстава" хришћанског Истока.[1370] У свим наведеним сегментима, уочљив је континуитет са мотивима из планова из друге половине XV века.

Један део крсташке литературе из XVI века писан је са циљем пружања информација о османској историји, војсци и држави у склопу чега дају историјски приказ земаља источних хришћана у доба османских освајања. Такве су природе дела попут *Delle historie et origine de principi de Turchi* (О историји и пореклу турских владара) Теодора Спандуниса или *Commentario de le cose de' Turchi* (Коментар о туским питањима) Паола Ђовија, који са

[1367] Georgius Agricola, *Oratio de bello adversus Turcam*, 5r–7v, 9r–9v, 10r – 16v, 17r–17v.

[1368] „Non possum hic obticere cudele factum quod Constantinopoli capta perpetratum est, pars nobilium, inter quos erat Constantinus imperator […] periit, pars superstes aut in carcerem coniecta fuit, aut latuit abiectis et forbidis vestibus induta […]. Paucis diebus antiqua Graeciae nobilitas peiit tota, vel vitam abiectam inter servos egit perpetue, ne agnosceretur. Omnitto hic Trapezuntii imperatorem, ac principes Ponti in triumphum Constantinopolim ductos ibique crudeliter necatos. [...] Praetereo despotae Mysiae filios oculis privatos" („Не могу ћутати о злочиначким делима која су почињена када је Константинопоље поробљен. Део племства, међу којима је био и цар Константин [Палеолог, прим. И.С.] нестао је, остали део је или бачен у затвор или се сакрио одевен у прљаве одоре, одбачен и прерушен. За неколико дана сво древно племство Грчке нестало је или другде поживе недостојним животом, међу робовима заувек, не бивајући препознато. Изостављам овде цара Трапезунта и кнежеве понтијске, који су у поворци одведени у Константинопоље и окрутно убијени. Да не говорим о синовима деспота Мезије [Србије, прим. И.С.] који су лишени очију"). Ibid., 5r–5v.

[1369] Ibid., 9r–9v.

[1370] Ibid., 17r–17v.

ранијим ауторима попут Флавија Бјонда, Мартина Сегона, Константина Михаиловића из Островице и др. деле историографски приступ у обликовању својих дела.[1371] Међутим, за разлику од наведених, Спандунисови и Ћовијеви трактати не пружају практичне савете за вођење рата, те се не могу сврстати у групу крсташких планова.[1372]

Представе о источним хришћанима обликоване у плановима између 1453. и 1503. године, наставиле су да се јављају и у каснијим плановима. У XVI веку почињу јављати планови који чак ни у географском наративу не узимају источне хришћане у разматрање, што је разлика у односу на њихову потпуну заступљеност у плановима насталим између 1453. и 1503. године.[1373] Ипак, већина планова из XVI века наставила је да рачуна на сарадњу са источним хришћанима под Османлијама, а њихове земље задржале су стратешки значај, како због војних рута, тако и због ресурса. Упоредо са инклузивним наративима, јављају се стереотипне представе, највише према Грцима, премда у мањој мери у односу на раније. У два трактата разматра се питање уније, али наведени број није довољан да би се могло говорити о обнови дискурса о унији у плановима из XVI века. У новим плановима, наратив је прилагођаван новим приликама, те је опсег историјских приказа о османским освајањима проширен. У плановима из XVI века наративи о освајању Константинопоља сведени су на опште белешке, изузев Агриколиног трактата, те се може говорити о наставку тренда опадања пропагандног ефекта наратива о паду града, који је почео у плановима из XV века. У плановима из XVI века нестало је инсистирање на паралелама између римске и византијске прошлости које су карактеристичне за текстове разматране у овом истраживању.

[1371] Theodoros Spanduginos, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, ed. and trans. Donald M. Nicol (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Paolo Giovio, *Commentario de le cose ce' Turchi*, a. c. di Lara Michelacci (Bologna: CLUEB, 2005).

[1372] Lausten, "Teodoro Spandugino", 433. Закључак изведен за Спандунисов спис може се применити и на Ћовијев случај, будући да се ради о жанровски сродном делу.

[1373] Giovanni Battista Sanga, "Lettera al Cardinal Campeggio [18. 2. 1531]," in *Lettere di XIII huomini illustri* (Venezia: Francesco Lorenzini, 1560), 70–78; *Capitula sanctissimi foederis initi inter Summum Pont[ificem], Caesaream[que] Maiestatem et Venetos contra Turcas* (Köln: Servas Kruffter, 1538).

V ЗАКЉУЧАК

Критичка анализа 23 сачувана противтурска крсташка плана показала је да су источни хришћани били незаобилазни чинилац при разматрању питања рата против Турака у периоду од 1453. до 1503. године. Иако су присутни у свим плановима, њихово место и улога, степен и облици заступљености, као и представе о њима варирали су. Главна ограничења у интерпретацији изворних података у овом истраживању тицала су се субјективности и идеолошке пристрасности ауторâ, каткад недовољне обавештености писаца о нелатинском свету, али и недовољне истражености степена њихове обавештености, прилагођавања наратива личним или потребама наручилаца, недовољно прецизно дефинисаних појмова и др. Наведена ограничења усвојена су као саставни део разматраних планова и на истраживачка питања постављена у уводу рада се у највећој мери одговорило.

Место и улога источних хришћана у крсташким плановима представљали су конструкте ауторâ на чије су обликовање утицали стварни историјски процеси, пре свега укључивање источних хришћана у борбу против Турака, али и владајући културни и идеолошки обрасци, предубеђења, као и лично искуство, образовање и знања писаца о теми о којој су писали. Да је последња група фактора имала значајан удео у коначном обликовању пројеката показују примери планова који су настали у сличном временском и просторном оквиру, попут текстова писаних у Бургундији, где су истовремено присутни планови који су позитивно вредновали идеју укључивања источних хришћана (Брокијерови списи) и они који су се њој изразито противили (Де Тоазијеви плановаи и Де Вавренов план). Веће укључивање источних хришћана начелно је чешће предлагано у плановима ауторâ који су потицали редова источних хришћана или су имали лични увид у стање хришћанских области које су Турци угрожавали (Брокијер, Филелфо, Сегон, Калимах, Келадин и др.).

Улога источних хришћана у анализираним плановима превазилазила је стриктно војно-стратешке димензије и укључивала је историјске, географске, идеолошке и симболичке представе. У односу на планирање рата, наведене представе и реторичка средства нису представљали независне и изоловане елементе, већ су биле саставни део одређивања и аргументовања места и улоге источних хришћана у потенцијалном походу.

Истраживање је потврдило тезу да је пад Константинопоља 1453. године усмерио трансформацију крсташког покрета ка већем укључивању источних хришћана у крсташки дискурс. Источни хришћани најчешће су представљани као потенцијални савезници, чија се улога огледала у обезбеђивању људства и логистичке подршке за вођење рата против Османлија. У односу на место у ранијим плановима из XIII и XIV века, у којима су углавном представљани као неподобни за савезништво, њихова позиција била је позитивнија. Слика страдалних народа под османском тиранијом у већини планова преплиће се са очекивањима да се источни хришћани побуне против Турака по доласку крсташа. Међутим, у највећем броју планова источни хришћани нису разматрани као део регуларне крсташке војске, већ као део локалних, помоћних трупа професионалној војсци сачињеној од латинских хришћана. Наведени приступ указује на постојање хијерархије унутар крсташке идеологије у другој половини XV и на почетку XVI века. Иницијатива за рат, вођство и право располагања територијама након потенцијалне победе над Турцима, припадали су искључиво западним хришћанима, док би се део територија могао вратити пређашњим господарима искључиво као дар за верност.

Простор на коме је требало водити крсташки рат био је простор земаља источних хришћана. Будући да је за поход било неопходно размотрити војне руте, утврђења и природне ресурсе, дати простор нашао се у центру стратешког планирања. У просторном наративу доминира слика изобиља у ресурсима, војне руте представљане су као погодне, а природних препрека било је уопште мало. У плановима се подразумевало да крсташи могу слободно располагати ресурсима са поменутих земаља или да ће локални хришћани дате ресурсе, добровољно или не, морати да уступе. Ресурси су на располагању крсташима могли бити у току рата, али и након „ослобађања“ хришћанских земаља под Турцима, што додатно упућује на доминантан положај западних у односу на источне хришћане. Како би се простор хришћанског Истока реторички учинио ближим латинским хришћанима, писци планова почели су обнављати наратив о римским коренима Византијског царства.

Реторичке стратегије које су аутори планова користили при описима источних хришћана показују извесне понављајуће обрасце. Поменути наратив о страдањима и ишчекивању помоћи од крсташа, представљање кроз класичне наративне обрасце и терминологију, те позивање на заједничку историјску прошлост са Латинима, служили су као средства за легитимисање укључивања источних хришћана у замишљену крсташку

коалицију. Једнаку функцију имало је њихово укључивање у оквир Европе као новог политичко-културно-верског концепта, насталог на основама дотадашњег концепта хришћанског света (*Christianitas*). Показало се, међутим, да је укључивање имало више просторну, а мање етничку димензију. Место источних хришћана унутар Европе није било равноправно са западним, те је у плановима постојало разликовање и постављање унутрашњих граница.

Упоредо са инклузивним наративом, јављају се негативни топоси у приказивању источних хришћана, нарочито Грка, који су описивани као непоуздани савезници, нератоборни и превртљиви. Савремени Грци разликовани су од античких, чија је слика идеализована. Амбивалентан однос према савременим и античким Грцима могуће је разумети у контексту хуманистичке идеализације античке прошлости. Паралелно укључивање и искључивање источних хришћана, као и истовремено присуство позитивних и негативних топоса, био је динамичан и контекстуално условљен процес. Уместо јасне поделе на савезнике и противнике, у плановима је за источне хришћане присутан читав низ позиција, од условног савезништва до коришћења локалних актера као средства за постизање коначног циља. Источни хришћани заузимали су флуидно место од „Европљана“ до народа који су по особинама били ближи „варварима“. Заједничко већини планова из XV–XVI века јесте секуларнија позиција у перцепцији источних хришћана у односу на планове настајале у ранијем раздобљу, те су чешће посматрани кроз културне него кроз религијске обрасце.

Комбинујући при анализи елементе критичке анализе дискурса и наратива са испитивањем података о демографским и војним потенцијалима, истраживање је показало да су крсташки планови истовремено служили као средства у идеолошкој аргументацији крсташтва и као планови за практично планирање похода. У оба случаја, били су чиниоци у обликовању крсташког наратива, било као група „братских“ хришћана чијим се ослобађањем правдао рат против Турака, било као предмет освајања, извор ресурсâ, простор за пролаз војске и др. Утицај крсташких планова остао је ограничен на круг хуманиста и није у већој мери видљив при конкретним ратним саветовањима вођеним у периоду од 1453. до 1503. године. Ограничени утицај на пројектовање рата не значи да планови нису читани од стране публике којој су били намењени, али је извесно да су у приликама припреме за рат процене реалног стања на терену имале већу предност у односу на трактате хуманиста

са сувише идејних, а премало војних података. Истовремено, представе о источним хришћанима формиране у разматраним плановима имале су дугорочнији утицај унутар сâмог жанра, те се јављају у плановима из XVI века, иако у измењеним политичким и културним околностима.

Истраживање отвара неколико праваца за даљи научни рад. С обзиром на то да је жанр крсташких планова био само један од многобројних видова крсташке литературе у анализираном периоду, чини се да би компаративна анализа резултата овог истраживања и слике источних хришћана у другим облицима крсташке литературе (буле, енциклике, писма, песме и други облици књижевности) дала целовиту слику о источним хришћанима у позносредњовековној крсташкој мисли. Такође, питања везана за представе о источним хришћанима у ширем хуманистичком дискурсу остају тема за будућа истраживања. Очекује се да временом, са будућим архивским истраживањима и потенцијалним откривањем нових трактата, постојећи закључци буду употпуњени новим подацима. Крсташки планови показали су се вредним изворима за перцепцију простора југоисточне Европе на хришћанском Западу, али су њихови преводи на савремене језике са датог простора често застарели или непотпуни, док критичка издања готово у потпуности изостају. Потребно је у будућности радити на превођењу и приређивању критичких издања поменутих извора.

У целини, истраживање је показало да су представе о источним хришћанима у крсташким плановима између 1453. и 1503. године прилагођаване реторичким потребама писаца, идеолошким обрасцима, интелектуалном и културном дискурсу, те стратешком интересу. Перспектива писаца, чак и оних који су долазили из редова источних хришћана или су њима били блиски, остала је латинска, те су место и интереси источних хришћана сагледавани су превасходно у односу на интересе западних чинилаца рата.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Извори

1.1. Необјављени извори и инкунабуле

Archivio di Stato di Roma. Camerale I. Depositeria della Crociata. Regg. 1234–1237. Roma.

Archivio di Stato di Roma. Camerale I. Mandati Camerali. Regg. 851, 856, 857. Roma.

Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Français 5593. Paris. Acc. [20.1.2026]. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9007360s.

Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Français, Ms. 5639. Paris. Acc. [20.1.2026]. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90073705/f1.item.

Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Français, Ms. 9087. Paris. Acc. [20.1.2026]. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b100215049/f17.item#.

Biblioteca Apostolica Vaticana. Pal. lat. 603. Città del Vaticano. Acc. [20.1.2026]. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Pal.lat.603.

Biblioteca Apostolica Vaticana. Vat. lat. 14174. Città del Vaticano. Acc. [20.1.2026] https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.14174.

Biblioteca Apostolica Vaticana. Vat. lat. 12518. Città del Vaticano. Acc. [20.1.2026]. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.12518.

Blondus Flavius. *Roma instaurata. Add: De origine et gestis Venetorum*. Verona: Boninus de Boninis, de Ragusia, 1482. Acc. [20.1.2026]. https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=582867.

Calixtus PP. III. *Bulla Turcorum*. Mainz: Johann Gutenberg (Donatus and Kalendar type), 1456. Acc. [20.1.2026]. https://catalog.princeton.edu/catalog/9946060513506421#view.

Guillelmus Caoursin. *Rhodiorum Historia (1480-1489)*. Ulm: Johann Reger, 1496. Acc. [20.1.2026]. https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/QDGYEH2VIGE2TDQNGBBODMRC54LIUTVW.

Sixtus PP. IV. *Bulla "Cogimur iubente."* Roma, 1481. Acc. [20.1.2026]. https://daten.digitale-sammlungen.de/0006/bsb00062834/images/.

Stephanus Thegliatius. *Sermo contra Turcorum persecutionem*. Roma: Eucharius Silber, 1480. Acc. [20.1.2026]. https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00062421?page=,1.

Veneranda Biblioteca Ambrosiana. I 204 inf. Milano. Acc. [20.1.2026]. https://digitallibrary.unicatt.it/veneranda/0b02da828029c5cf.

1.2. Објављени извори

Alexander PP. VI. "Quamvis ad aplianda." In Burchard, Johann. *Diarium*. Vol. 3, 46–53. Paris: Leroux, 1885.

Alessio Celadeno, De ratione belli in Turcos. In De Palma, Luigi Michele. "Alessio Celadeno e la guerra contro i Turchi in tre sermoni dedicati al card. Oliviero Carafa (1500)." In *Studi in onore di Angelo Alfonso Mezzina*, a cura di Luigi Michele De Palma, 200–256. Molfetta: Mezzina, 1997.

Ammanati-Piccolomini, Jacopo. "Diario concistoriale." In *Rerum italicarum scriptores*. Vol. 24, t. 3. A cura di Ludovico Muratori and Enrico Carusi. Città di Castello: S. Lapi, 1904.

Andreas de Santacroce. *Acta Latina Concilii Florentini*. Edited by Georg Hofmann. Roma: Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, 1955.

Annas, Gabriele, ed. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III*. Vol. 19.3. München: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2013.

Anonym. Advis qui se doit mettre à exécution pour le voyage de Monseigneurle Duc (en Turquie), In Finot, Jules. *Projet d'expédition contre les Turcs, préparé par les conseillers du duc de Bourgogne, Philippe-le-Bon (janvier 1457)*. Lille: L. Quarré, 1890), 35–45.

Anonym. Alcuni ordini presi circa la expeditione del Turcho. У Радонић, Јован, ур. *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историјска грађа)*. Београд: Српска краљевска академија, 1942, 162–165.

Antonio Marini. Memorandum/Propositum ad procedendum magnanime contra Turcum. In Šmahel, František. "Antoine Marini de Grenoble et son Mémorandum sur la nécessité d'une alliance anti-turque." In *La noblesse et la croisade à la fin du Moyen Âge*, sous la direction de Martin Nejedlý et Jaroslav Svátek, 205–231. Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2015. Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/books.pumi.16456.

Bachmann, Adolf, ed. *Urkunden und Actenstücke zur österreichischen Geschichte im Zeitalter*

Kaiser Friedrichs III. und König Georgs von Böhmen (1440-1471). Wien: Carl Gerold's Sohn, 1879.

Beazley, C. Raymond. "Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum." *The American Historical Review* 12, no. 4 (1907): 810–857.

Beazley, C. Raymond. "Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum, II." *The American Historical Review* 13, no. 1 (1907): 66–115.

Bertrandon de la Brokijer. *Putovanje preko mora*. Preveo Miodrag Rajičić. 1950. Reprint, Beograd: Čigoja, 2002.

Bertrandon de la Broquière, trans. "L'advis de Messire Jehan Torzelo." In *Le Voyage d'Outremer*, sous la direction de Charles Schefer, 263–266. Paris: E. Leroux, 1892.

Bertrandon de la Broquière. "L'advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre Sainte." In *Le Voyage d'Outremer*, sous la direction de Charles Schefer, 267–274. Paris: E. Leroux, 1892.

Bertrandon de la Broquière. *Le Voyage d'Outremer*. Sous la direction de Charles Schefer. Paris: E. Leroux, 1892.

Biondo Flavio. *Biondo Flavio's "Italia Illustrata."* Edited by Catherine J Castner. Vol. 1. Binghamton: Global Academic Publishing, 2005.

Blondus Flavius. *De expeditione in Turchos*. A cura di Gabriella Albanese and Paolo Pontari. Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2018.

Calixtus PP. III. *Il "Liber Brevium" di Callisto III. La crociata, l'Albania e Skanderbeg*. A cura di Matteo Sciambra, Giuseppe Valentini, and Ignazio Parrino. Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1968.

Capitula sanctissimi foederis initi inter Summum Pont[ificem], Caesaream[que] Maiestatem et Venetos contra Turcas. Köln: Servas Kruffter, 1538.

Felix Petancius. *De itineribus in Turciam libellus*. Viena: Ioannes Singrenius, 1522.

Georgius Agricola. *Oratio de bello adversus Turcam suscipiendo*. Basilea: Froben, 1538.

Giovanni Albino. *De gestis regum Neapolitanorum ab Aragonia qui extant libri quatuor*. Neapoli: Apud Iosephum Cachium, 1589.

Giovanni Battista Sanga. "Lettera al Cardinal Campeggio [18. 2. 1531]." In *Lettere di XIII huomini illustri*, 70–78. Venezia: Francesco Lorenzini, 1560.

Déroche, Vincent, et Nicolas Vatin, dir. *Constantinople 1453, Des Byzantins aux Ottomans Textes et documents*. Toulouse: Anacharsis, 2017.

Djuvara, Trandafir G. *Cent projets de partage de la Turquie (1281-1913)*. Paris: F. Alcan, 1914.

Doukas. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*. Edited by Harry J. Magoulias. Detroit: Wayne State University Press, 1975.

Enea Silvio Piccolomini. *Collected Letters of Enea Silvio Piccolomini*. Edited and translated by Michael von Cotta-Schönberg. Vol. 6. HAL Open Science, 2025. Acc. [20.1.2026]. https://hal.science/hal-03625579v5.

Enea Silvio Piccolomini. *Collected Reports on Diplomatic Missions, 1447-1455*. Edited and translated by Michael von Cotta-Schönberg. HAL Open Science, 2021. Acc. [20.1.2026]. https://hal.science/hal-03337393v2.

Enea Silvio Piccolomini. *Oration "Constantinopolitana Clades" of Enea Silvio Piccolomini (15 October 1454, Frankfurt)*. Edited by Michael von Cotta-Schönberg. Collected Orations of Pope Pius II. HAL Open Science, 2024. Acc. [20.1.2026]. https://hal.science/hal-01097147.

Eneas Silvius Piccolomini. *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*. Herausgegeben von Rudolf Wolkan. Vol. 2. Wien: A. Hölder, 1912.

Eneas Silvius Piccolomini. *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*. Herausgegeben von Wolkan. Vol. 3. Wien: A. Hölder, 1918.

Forcemagne, Etiene de, ed. "Acte de cession d'Andre' Paleologue en faveur de Charles VIII." In *Mémoires de literature, tirés des registres de l'Académie royale*. Vol. 17, 572–577. Paris: De L'imprimerie Royale, 1751.

Francesco Filelfo. "To Cristoforo Moro." In *Collected Letters – Epistolarium Libri XLVIII.* Vol. 2. Edited by Jeroen De Keyser, 973–993. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2015.

Francesco Filelfo. "To Ludovico Foscarini." In *Collected Letters – Epistolarium Libri XLVIII*. Vol. 2. Edited by Jeroen De Keyser, 917–934. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2015.

Francesco Filelfo. "To Nicolò Tron." In *Collected Letters – Epistolarium Libri XLVIII*. Vol. 3. Edited by Jeroen De Keyser, 1473–1479. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2015.

Francesco Filelfo. *Cent dix lettres grecques de François Filelfe*. Sous la direction de Émile Legrand. Paris: Leroux, 1892.

Francesco Filelfo. *Collected Letters - Epistolarium Libri XLVIII*. Edited by Jeroen de Keyser. Vol. 1. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2015.

Forcella, Vincenzo. *Iscrizioni delle chiese e d'altri edificii di Roma dal secolo XI fino ai giorni*

nostri. Vol. 5. Roma: Tip. delle scienze matematiche e fisiche, 1874.

Galamb, György, Iulian Mihai Damian, Ottó Gecser, and Balázs Kertész, eds. *The Correspondence of John of Capestrano*. Vol. 2. Letters Exchanged during His Stay in the Kingdom of Hungary (1455–1456) and with Hungarian Recipients Beforehand (1451–1455). Budapest, Szeged: Research Centre for the Humanities, Institute of History, University of Szeged, 2023.

Garcia d'Ayerbe. "Informacio Alia de Pertinentibus Ad Passagium." In *Die Kreuzzugspolitik unter Papst Johann XXII. (1316-1334)*, 103–117. Strassburg: J.H. Ed. Heitz, 1913.

Geoffroy de Thoisy, Advis baillié par messire Joffroy de Thoisy pour recouvrer Constantinoble. In Barsi, Monica. "Le 'Passage d'oultremer': un segment de l'actualité à la cour de Philippe le Bon." *L'analisi linguistica e letteraria* 1 (1998): 31–46.

Geoffroy de Thoisy, Advis pour faire conqueste sur le Torcq. In Finot, Jules. *Projet d'expédition contre les Turcs, préparé par les conseillers du duc de Bourgogne, Philippe-le-Bon (janvier 1457)*. Lille: L. Quarré, 1890, 24–35.

Giovanni Albino. "De bello Hydruntino." In *Gli umanisti e la guerra otrantina: testi dei secoli XV e XVI*, a cura di Lucia Gualdo Rosa, Isabella Nuovo, and Domenico Defilippis, 43–100. Bari: Edizioni Dedalo, 1982.

Giovanni da Legnano. *Tractatus de Bello, de Represaliis et de Duello by Giovanni Da Legnano*. Edited by Thomas E. Holland. Washington: Carnegie Institution of Washington; Oxford University Press, 1917.

Guillaume Adam. "De modo Sarracenos extirpandi." In *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*. Vol. 2, 521–555. Paris: Impr. nationale, 1906.

Helmrath, Johannes, und Gabriele Annas, hrsg. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III*. Vol. 19.2. München: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2013.

Helmrath, Johannes. "Pius II. und die Türken." In *Europa und die Türken in der Renaissance*, herausgegeben von Bodo Guthmüller and Wilhelm Kühlmann, 79–138. Berlin; Boston: De Gruyter, 2000.

Iorga, Nicolae, ed. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*. Vols. 1–6. Paris; Bucarest: E. Leroux; L'Académie roumaine, 1899–1915.

Jacopo Tedaldi. Information. In Barsi, Monica. "Constantinople à la cour de Philippe le Bon

(1419-1467). Compte rendus et documents historiques avec l'édition du manuscrit B.n.F. fonds français 2691 du récit de Jacopo Tedaldi." In *Sauver Byzance de la barbarie du monde*, sous la direction de Liana Nissim and Silvia Riva, 181–195. Milano: Università degli studi di Milano, 2004.

Jacopo Tedaldi. "Tractatus de expugnatione urbis Constantinopolitanae." In *Veterus scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium amplissima collectio V*, 785–800. Paris: Montalant, 1729.

Jaspers, Martijn. *Should We Declare War on the Turks? Nannius' Declamatio de Bello Turcis Inferendo Inferendo (Leuven: Rutger Rescius, 1536)*. Leuven: Peeters, 2024.

Jean de Wavrin. *La Croisade sur le Danube*. Sous la direction de Joana Barreto. Toulouse: Anarchasis, 2019.

Jean Miélot. "L'advis directif pour faire le passage d'oultremer." In *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*. Vol. 2, 364–517. Paris: Impr. nationale, 1906.

Jenks, Stuart, ed. *Documents on the Papal Plenary Indulgences 1300-1517 Preached in the Regnum Teutonicum*. Leiden: Brill, 2018.

Jiři z Poděbrad. *The Universal Peace Organization of King George of Bohemia: A Fifteenth Century Plan for World Peace: 1462/1464*. Edited by F.G. Heymann. New York: Garland Pub., 1972.

Konstantin Mihailović. *Memoirs of a Janissary*. Edited by Svatopluk Soucek and Benjamin A. Stolz. Princeton: Markus Wiener Publishers, 2010.

Konstanty Michałowicz. *Pamiętniki Janczara czyli Kronika Turecka Konstantego z Ostrowicy napisana między r. 1496 a 1501*. Pod redakcją Jan Łoś. Kraków: Akademia Umiejętności, 1912.

Lampugnino Birago. *Lo strategicon adversum Turcos*. A cura di Iulian Mihai Damian. Roma: Instituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2017.

Lučin, Bratislav. "Neobjavljena pjesma Tidea Acciarinija papi Sikstu IV." *Colloquia Maruliana* 24 (2015): 65–109.

Makušev, Vikentij, ed. *Monumenta historica Slavorum meridionalium*. Vol. 1. Varsavia: Typis districtu scholastici, 1874.

Manuel Chrysoloras. "Τοῦ Χρυσωλορᾶ Σύγκρισις Παλαιᾶς καὶ Νέας Ῥώμης." Edited by Cristina Billò. *Medioevo Greco* 0 (2000): 1–26.

Martinus Segonius. “Opusculum reverendi domini Domini Martini de Segonis.” In *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno*, a cura di Agostino Pertusi, 79–117. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1981.

Matković, Petar. *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*. Vol. 1. Zagreb: Dionička tiskara, 1879.

Paolo Giovio. *Comentario de le cose de’ Turchi*. A cura di Lara Michelacci. Bologna: CLUEB, 2005.

Paolo Morosini. Ordo et oppinio expeditionis fiendae contra Turchum. У Радонић, Јован, ур. *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историјска грађа)*. Београд: Српска краљевска академија, 1942, 128–129.

Pertusi, Agostino, a. c. di *La caduta di Costantinopoli*. Vols. 1–2. Milano: Fondazione Lorenzo Valla, 1976.

Petrus Nannius. *Declamatio de bello Turcis inferendo*. In Jaspers, Martijn. *Should We Declare War on the Turks? Nannius’ Declamatio de Bello Turcis Inferendo Inferendo (Leuven: Rutger Rescius, 1536)*. Leuven: Peeters, 2024, 81–139.

Philippe de Commynes. *The Memoirs of Philip de Commines*. Edited by Andrew R. Scoble. Vol. 2. London: Henry G. Bohn, 1856.

Philippus Callimachus. *Ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio*. Recensuit Irmina Lichónska. Warszawa: Państ. Wyd. Nauk, 1964.

Philippus Callimachus. *De his quae a venetis tentata sunt persis ac tartaris contra turcos movendis*. Recensuit Andrzej Kempfi, Tadeusz Kowalewski, et Maria Cytowska. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962.

Pius II. “Bull: Ezechielis Prophete.” In *Documents on the Papal Plenary Indulgences 1300-1517 Preached in the “Regnum Teutonicum,”* edited by Stuart Jenks, 141–155. Leiden: Brill, 2018.

Pius PP. II. *Commentaries*. Edited by Margaret Meserve and Marcello Simonetta. Vol. 2. Books III-IV. Cambridge, Mass; London: Harvard University Press, 2007.

Pius PP. II. *Enee Silvii Piccolominei postea Pii pp. II de Europa*. A cura di Adrianus van Heck. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2001.

Pius PP. II. *The Commentaries of Pius II. Books X–XIII*. Translated by Florence Alden Gragg. Northampton, Mass.: Department of History of Smith College, 1957.

Pius PP. II. *Oration "Ut Apertum Vobis" of Pope Pius II (10 October 1458, Rome). With the Papal Bull "Vocavit Nos Pius"*. Edited by Michael von Cotta-Schönberg. Collected Orations of Pope Pius II. Vol. 29. HAL Open Science, 2019. Acc. [20.1.2026]. https://hal.science/hal-01208206v4.

Pliny the Elder. *The Natural History*. Edited by Henry Thomas Riley. Translated by John Bostock. London: George Bell, 1898.

Pope Nicholas V. "Etsi ecclesia Christi." In *The Crusade of 1456: Texts and Documentation in Translation*, edited by James D. Mixson, 41–46. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2022.

Raynaldi, Odorico, and Caesar Baronius, eds. *Annales Ecclesiastici*. Vol. 29. Bari; Paris; Freiburg: Ex typis Consociationis sancti Pauli, 1876.

Sigismondo dei Conti. *Le storie de' suoi tempi: dal 1475 al 1510*. Roma: G. Barbéra, 1883.

Stefano Taleazzi. Proposte per la crociata ad Alessandro VI poi a Leone X. In Bernardino Feliciangeli. "Le proposte per la guerra contro i Turchi presentate da Stefano Taleazzi vescovo di Torcello a papa Alessandro VI." *Archivio della Società romana di storia patria* 40 (1917): 5–64.

Thallóczy, Lajos, és Antal Áldásy, szerk. *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Vol. 2. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1907.

Theiner, Augustin, ed. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. Vol. 2. Roma: Typis Vaticanis, 1860.

Theiner, Augustin, ed. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*. Vol. 2. Roma: Typ. Vaticanis, 1861.

Theiner, Augustin, ed. *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*. Roma: Typis Vaticanis, 1863.

Theodoros Spanduginos. *On the Origin of the Ottoman Emperors*. Edited and translated by Donald M. Nicol. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Waleran de Wavrin. "L'advis de monsr de Wavrin touchant le voyaige de Turquie, et autres notables gens, sur le fait des infidelz Turcz." In *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg*. Vol. 5. Sous la direction de Frédéric

Auguste Ferdinand Reiffenberg, 549–554, no. 3. Bruxelles: Hayez, 1848.

Weigel, Helmut, hrsg. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III*. Vol. 19.1. Göttingen: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1969.

Weigel, Helmut, hrsg. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III*. Vol. 12.2. Göttingen: Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1999.

Константин Михаиловић. *Јаничарове успомене или турска хроника*. Уредио Ђорђе Живановић. Београд: Просвета, 1986.

Константин Филозоф. *Повест о словима (Сказаније о писменех) - Житије деспота Стефана Лазаревића*. Уредила Гордана Јовановић. Београд: Српска књижевна задруга, 1989.

Макушев, Виђентије. *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа: из италијанских архива и библиотека*. Том 2. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1882.

Мартин Сегон. "Мало дјело поштованога господина господина Мартина де Сегонис." У *Писци средњовјековног латинитета*, уредио Душан Синдик, превела Гордана Томовић, 216–261. Цетиње: Обод, 1996.

Матвей Меховский. *Трактат о двух Сарматиях*. Редактор С. А. Аннински. Москва; Ленинград: Акад. наук СССР, 1936.

Радонић, Јован, ур. *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историјска грађа)*. Београд: Српска краљевска академија, 1942.

2. Литература

"Antemurale." U *Hrvatska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. Pristup. [4.7.2025]. https://www.enciklopedija.hr/clanak/antemurale.

"Mental Map." In *GIS Dictionary*. Esri, 2024. Pristup. [18.1.2026]. https://support.esri.com/en-us/gis-dictionary/mental-map.

Abels, Richard. "Cultural Representation and the Practice of War in the Middle Ages." *Journal of Medieval Military History* 6 (2008): 1–31.

Agapiou, Natalia. "Enea Silvio Piccolomini et les Grecs." In *Pio II umanista europeo: atti del XVII Convegno internazionale, (Chianciano-Pienza, 18-21 luglio 2005),* a cura di Luisa Secchi Tarugi, 165–178. Firenze: Franco Cesati Editore, 2007.

Agrigoroaei, Vladimir. "Literary Leakings into Wavrin's Danube: Three Strongholds and a Broken Bombard." In *Extincta Est Lucerna Orbis: John Hunyadi and His Time*, edited by loan Aurel Pop, 51–67. Cluj-Napoca: Romanian Academy - Center for Transylvanian Studies, JDC Press, 2009.

Ait, Ivana. "Dal governo signorile al governo del capitale mercantile: i Monti della Tolfa e 'le lumere' del papa." *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge* 126, no. 1 (2014). Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/mefrm.1964.

Albanese, Gabriella, and Paolo Pontari. "Introduzione." In *De expeditione in Turchos*, a cura di Gabriella Albanese e Paolo Pontari, 3–138. Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 2018.

Aleksić, Vladimir, and Damnjan Prlinčević. "Sultan Ante Portas: The Balkan Mining Metropolis of Novo Brdo and the Ottoman Conquest of the Central Balkans between the Second Half of the Fourteenth Century and 1455." *Journal of Medieval Military History* 22 (2024): 143–171.

Alexander, Neal. *Ciaran Carson: Space, Place, Writing*. Liverpool: Liverpool University Press, 2010.

Alexander-Skipnes, Ingrid. *Alexander the Great in Renaissance Art*. New York: Routledge, 2024.

Allouche, Adel. *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906- 962/1500-1555)*. Berlin: K. Schwarz Verlag, 1983.

Aloisio, Mark. "Alfonso V and the Anti-Turkish Crusade." In *The Crusade in the Fifteenth*

Century. Converging and Competing Cultures, edited by Norman Housley, 64–74. London and New York: Routledge, 2017.

Andrić, Stanko. "O obitelji bosanskog protukralja Radivoja Ostojića." U *Stjepan Tomašević (1461-1463) - slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, uredio Ante Birin, 109–132. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Katoličko bogoslovni fakultet u Sarajevu, 2013.

Andrić, Stanko. "Saint John Capistran and Despot George Branković: An Impossible Compromise." *Byzantinoslavica* 74 (2016): 202–227.

Andriopoulou, Stavroula. "Diplomatic Communication between Byzantium and the West under the Late Palaiologoi (1354-1453)." Doctoral dissertation, University of Birmingham, 2011.

Ane Ohrvik. "What Is Close Reading? An Exploration of a Methodology." *Rethinking History* 28, no. 2 (2024): 238–260.

Angold, Michael, ed. *The Cambridge History of Christianity*. Vol. 5: Eastern Christianity. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Angold, Michael. *The Fall of Constantinople to the Ottomans: Context and Consequences*. London: Routledge, 2016.

Apostolopoulos, Dimitris G. "Continuity and Change: The Patriarchate in the Early Ottoman Period 1: The Survival of a Byzantine Institution." In *A Companion to the Patriarchate of Constantinople*, edited by Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, Johannes Preiser-Kapeller, and Vratislav Zervan, 103–117. Leiden: Brill, 2021.

Appian. *Appian's Roman History*. Edited by Horace White. Vol. 2. New York: Macmillan, 1899.

Arbel, Benjamin. "Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period." In *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, edited by Eric Dursteler, 125–253. Leiden: Brill, 2013.

Aschenbrenner, Nathanael, and Jake Ransohoff. "Introduction." In *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, edited by Nathanael Aschenbrenner and Jake Ransohoff, 1–23. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2022.

Aschenbrenner, Nathanael. "Reframing Empire: Byzantium and the Transformation of European Identity." Doctoral dissertation, Harvard University, 2019.

Aston, Emma. *Blessed Thessaly*. Liverpool: Liverpool University Press, 2024.

Babinger, Franz. *Mehmed the Conqueror and His Time*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1978.

Bacchini, Lorenzo Filippo. "Acciaiuoli, Donato." In *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*,

edited by Marco Sgarbi, 33–35. Cham: Springer, 2022.

Backus, Irena. “The Church Fathers and the Humanities in the Renaissance and the Reformation.” In *Re-Envisioning Christian Humanism: Education and the Restoration of Humanity*, edited by Jens Zimmermann, 33–54. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Bak, János M. “Hungary and Crusading in the Fifteenth Century.” In *Crusading in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 116–127. London: Palgrave Macmillan, 2004.

Baker, Patrick, Johannes Helmrath, and Craig Kallendorf, eds. *Beyond Reception: Renaissance Humanism and the Transformation of Classical Antiquity*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2019.

Baloup, Daniel, et Manuel Sánchez Martínez, dir. *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge*. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015. Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/books.pumi.16587.

Barale, Elisabetta. “Jean Miélot, “Translateur” interlingual, intralingual er intersémiotique.” *Carte Romanze* 6, no. 2 (2018): 143–164.

Barale, Elisabetta. “Un testo sconosciuto di Jean Miélot: la traduzione dei “Vaticinia de summis pontificibus.’” *Studi francesi* 175, no. 59-1 (2015): 63–74.

Bárány, Attila. “Burgundian Crusader Ideology in Bertrandon de La Broquière’s Le Voyage D’Outremer.” In *Byzance et l’Occident III. Écrits et Manuscrits*, sous la direction de Emese Egedi-Kovács, 265–287. Budapest: Collège Eötvös József ELTE, 2016.

Bárány, Attila. “The Crusading Letters of Matthias Corvinus, King Matthias of Hungary 1458-1490.” In *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*. Vol. 4. Edited by David Thomas, John Tolan, and Alexander Mallet, 572–588. Leiden: Brill, 2013.

Barsi, Monica. “Constantinople à la cour de Philippe le Bon (1419-1467). Compte rendus et documents historiques avec l'édition du manuscrit B.n.F. fonds français 2691 du récit de Jacopo Tedaldi.” In *Sauver Byzance de la barbarie du monde*, sous la direction de Liana Nissim and Silvia Riva, 131–195. Milano: Università degli studi di Milano, 2004.

Barsi, Monica. “Le ‘Passage d’oultremer’: un segment de l’actualité à la cour de Philippe le Bon.” *L’analisi linguistica e letteraria* 1 (1998): 31–46.

Barsi, Monica. “Le récit de Jacopo Tedaldi sur la prise de Constantinople: édition du ms BNF, fonds français 6487.” In *“Pour acquerir honneur et pris”. Mélanges de moyen français offerts à Giuseppe Di Stefano*, sous la direction de Maria Colombo Timelli et Claudio

Galderisi, 195–208. Montréal: CERES, 2004.

Barth, Friedrich G. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen; Oslo: Universiters Forlaget, 1969.

Bartlett, Robert, and Angus MacKay, eds. *Medieval Frontier Societies*. Oxford: Clarendon Press, 1992.

Bartłomiej Szymon Szmoniewski. "Ethnogenesis of Slavs Viewed from Polish Perspective." *Bulletin of Russian and Slavic Studies* 12 (2020): 23–43.

Batra, Nandita, and Vartan P. Messier, eds. *Narrating the Past*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2007.

Beer, Susanna de, and Kenneth Gouwens. "Perceiving the Past: Renaissance Humanism after the 'Cognitive Turn.'" *The American Historical Review* 103, no. 1 (1998): 55–82.

Benzoni, Gino. "Morosini, Paolo." In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 77, 2012. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/paolo-morosini_%28Dizionario-Biografico%29/.

Berend, Nora. "Languages and Functions of Medieval Exclusion." *Hamsa* 9 (2023). Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/hamsa.4154.

Berend, Nora. "Medievalists and the Notion of the Frontier." *The Medieval History Journal* 2, no. 1 (1999): 55–72.

Berend, Nora. "The Concept of Christendom: A Rhetoric of Integration or Disintegration?" In *Hybride Kulturen im mittelalterlichen Europa*, edited by Michael Borgolte and Bernd Schneidmüller, 51–61. Berlin: Akademie Verlag, 2010.

Berend, Nora. "The Concept of Christendom: A Rhetoric of Integration or Disintegration?" In *Hybride Kulturen im mittelalterlichen Europa*, edited by Bernd Schneidmüller, 51–61. Berlin: De Gruyter, 2010.

Beverley, Tessa. "Venetian Ambassadors 1454–1494: An Italian Elite." Doctoral dissertation, University of Warwick, 1999.

Bianca, Concetta. "Byzantines at Rome in the Fifteenth Century." In *Essays in Renaissance Thought and Letters*, edited by Alison Frazier and Patrick Nold, 1–11. Leiden: Brill, 2015.

Biblissima. "Waleran de Wavrin (1418?-1481?)." Acc. [20.1.2026]. https://portail.biblissima.fr/fr/ark:/43093/pdata392cba554706aa9973f4ecff947d4ab7285e94d1.

Bisaha, Nancy. "'New Barbarian' or Worthy Adversary? Humanist Constructs of the Ottoman Turks in Fifteenth-Century Italy." In *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*, edited by D. R. Blanks and M. Frassetto, 185–205. New York: St. Martin's Press, 1999.

Bisaha, Nancy. "Pope Pius II and the Crusade." In *Crusading in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 39–52. London: Palgrave Macmillan, 2004.

Bisaha, Nancy. "Reactions to the Fall of Constantinople and the Concept of Human Rights." In *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, edited by Norman Housley, 285–324. London: Palgrave Macmillan, 2017.

Bisaha, Nancy. *Creating East and West Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.

Bisaha, Nancy. *From Christians to Europeans: Pope Pius II and the Concept of the Modern Western Identity*. London; New York: Routledge, 2023.

Biskup, Marian. *Wojna trzynastoletnia i powrót Polski nad Bałtyk w XV wieku*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990.

Blek, Džeremi, i Donald M. Makrejld. *Izučavanje istorije*. Beograd: Clio, 2007.

Blomley, Nick. "Critical Human Geography." In *The Dictionary of Human Geography*, edited by Derek Gregory, Ron Johnston, Geraldine Pratt, Michael Watts, and Sarah Whatmore, 123–124. Wiley, 2009.

Bobić, Mirjana. "The Reconstruction of Domestic Communities in the Branković Region of Serbia in 1455." In *The History of Families and Households: Comparative European Dimensions*, edited by Silvia Sovic, Pat Thane, and Pierpaolo Viazzo, 69–92. Leiden: Brill, 2016.

Boeck, Elena N. *The Bronze Horseman of Justinian in Constantinople*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Boeck, Elena. "Making the Roman Past(s) Come Alive. Manuel Chrysoloras, Cyriac of Ancona, and Andrea Mantegna's Triumphs of Caesar." In *The Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, edited by Nathanael Aschenbrenner and Jake Ransohoff, 47–70. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2022.

Boletsi , Maria. "Barbarism, Otherwise: Studies in Literature, Art, and Theory," 2010.

Bolick, Laura. "Culture, Humanism and Intellect: Cardinal Bessarion as Patron of the Arts." Doctoral dissertation, The Open University, 2014.

Bon, Antoine. *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe*. Paris: De Boccard, 1969.

Bonfante, Larissa, ed. *The Barbarians of Ancient Europe: Realities and Interactions*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2018.

Bowd, Stephen. "Civic Piety and Patriotism: Patrician Humanists and Jews in Venice and Its Empire." *Renaissance Quarterly* 69, no. 4 (2016): 1257–1295.

Braudel, Fernand. *On History*. Translated by Sarah Matthews. Chicago: University Of Chicago Press, 1982.

Brockman, Eric. *The Two Sieges of Rhodes, 1480-1522*. London: J. Murray, 1969.

Brownlee, Marina S., and Dimitri Gondicas, eds. *Renaissance Encounters: Greek East and Latin West*. Leiden: Brill, 2013.

Brun, Laurent. "L'advis directif pour faire le passage d'oultremer." Arlima - Archives de littérature du Moyen Âge, 2023. Acc. [20.1.2026]. https://www.arlima.net/il/jean_mielot/l_advis_directif_pour_faire_le_passage_d_oultremer.html.

Buringh, Eltjo. *Medieval Manuscript Production in the Latin West*. Leiden: Brill, 2010.

Burkart, Eric. *Kreuzzug als Selbstbeschreibung. Burgundische Statuspolitik in den spätmittelalterlichen Traktaten des Jean Germain*. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2020.

Burke, Peter. *Hybrid Renaissance: Culture, Language, Architecture*. Budapest: Central European University Press, 2016.

Byron, Robert. "Writing and Imagining the Crusade in Fifteenth-Century Burgundy: The Case of the Expedition Narrative in Jean de Wavrin's Anciennes Chroniques D'Angleterre." Doctoral dissertation, University of Alberta, 2010.

Calia, Anna. "The Venetian-Ottoman Peace of 1479 in the Light of Documents from Venice State Archive." In *Italy and Europe's Eastern Border (1204-1669)*, edited by Iulian Mihai Damian, Ioan-Aurel Pop, Mihailo Popović, and Alexandru Simon, 45–60. Wien; New York: Peter Lang, 2012.

Campbell, Gordon. "Buonaccorsi, Filippo." In *The Oxford Dictionary of the Renaissance*, 121. Oxford; New York: Oxford University Press, 2003.

Capdepuy, Vincent. "Grands espaces et territorialité. Le regard d'un pape géographe sur l'Europe,

Æneas Sylvius Piccolomini (Pie II).” *Cahiers de recherches médiévales et humanists* 21 (2011): 119–135.

Cappelli, Adriano. *Lexicon abbreviaturarum*. Leipzig: J. J. Weber, 1928.

Cappelli, Adriano. *The Elements of Abbreviation in Medieval Latin Paleography*. Lawrence, Kansas: University of Kansas Libraries, 1982.

Caron, Marie-Thérèse. *Les voeux du Faisan, noblesse en fête, esprit de croisade*. Turnhout: Brepols, 2003.

Carr, David. “Getting the Story Straight: Narrative and Historical Knowledge.” In *Historiography between Modernism and Postmodernism*, edited by Jerzy Topolski, 119–133. Leiden: Brill, 1994.

Carr, Mike, Nikolaos G. Chrissis, and Gianluca Raccagni, eds. *Crusading against Christians in the Middle Ages*. Cham: Palgrave, 2024.

Carrier, Marc. “Perfidious and Effeminate Greeks: The Representation of Byzantine Ceremonial in the Western Chronicles of the Crusaders (1096–1204).” *Annuario dell’Istituto romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia* 4 (2002): 47–68.

Cary, Max, and H. H. Scullard. *History of Rome down to the Reign of Constantine*. London: Palgrave Macmillan, 1975.

Caselli, Cristian. “Interpreter, Diplomat, Humanist: Nicholas Sagundinus as a Cultural Broker in the 15th-Century Mediterranean.” In *Byzantium in Dialogue with the Mediterranean*, edited by Cristian Caselli, 226–244. Leiden: Brill, 2019.

Celenza, Christopher S. “Petrarch, Latin, and Italian Renaissance Latinity.” *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 35, no. 3 (2005): 509–536.

Centanni, Monica. *Fantasmi Dell’antico. La Tradizione Classica Nel Rinascimento*. Rimini: Guaraldi, 2017.

Ceresa, Massimo. “Lascaris, Giano.” In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 63. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2004. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/giano-lascaris_(Dizionario-Biografico)/.

Cerone, Francesco. “La politica orientale di Alfonso di Aragona.” *Archivio storico per le province napoletane* 27 (1902): 3–93, 380–456, 555–634, 774–852.

Chambers, David. *Popes, Cardinals, and War: The Military Church in Renaissance and Early Modern Europe*. London; New York: I.B. Tauris; New York, 2006.

Chandler, Daniel, and Rod Munday. “Representation.” In *A Dictionary of Media and Communication*. Oxford University Press, 2011. Acc. [20.1.2026]. https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20111014165925770.

Charrière, Ernest, ed. “Mémoire de Léon X à François Ier.” In *Négociations de la France dans le Levant*, 31–41. Paris: Impr. nationale, 1848.

Chatzelis, Georgios. “Wars and Cultural Wars: The Military, Cultural and Ideological Background to the Emergence of Byzantine Military Treatises (C. 800–1100).” In *Military Literature in the Medieval Roman World and Beyond*, edited by Conor Whately, 255–299. Leiden: Brill, 2024.

Chrissis, Nikolaos G. “Crusades against the Byzantines.” In *Crusading against Christians in the Middle Ages*, edited by Mike Carr, Nikolaos G. Chrissis, and Gianluca Raccagni, 137–163. Cham: Springer, 2024.

Chrissis, Nikolaos G. “The City and the Cross: The Image of Constantinople and the Latin Empire in Thirteenth-Century Papal Crusading Rhetoric.” *Byzantine and Modern Greek Studies* 36, no. 1 (2012): 20–37.

Ciccolella, Federica. “The Greek Renaissance: Transfer, Allelopoiesis, or Both?” In *Beyond Reception: Renaissance Humanism and the Transformation of Classical Antiquity*, edited by Patrick Baker, Johannes Helmrath, and Craig Kallendorf, 45–58. Berlin; Boston: De Gruyter, 2019.

Ćirković, Sima. “Izvori Mavra Orbina: Addenda et Corrigenda.” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 43, no. 1 (2011): 57–64.

Coman, Marian. “Experiencing Otherness. Bertrandon de La Broquière’s Pilgrimage to Jerusalem.” *New Europe College Yearbook* 8 (2008): 87–120.

Coman, Marian. “From an Open to a Closed Frontier: The Wallachian-Moldavian Frontier from C. 1350 to C.1450.” *Annual of Medieval Studies at Central European University Budapest* 9 (2003): 127–154.

Concasty, Marie-Louise. “Les ‘Informations’ de Jacques Tedaldi sur le siège et la prise de Constantinople.” *Byzantion* 24, no. 1 (1954): 95–110.

Constable, Giles. “The Historiography of the Crusades.” In *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, edited by Angeliki E. Laiou and Roy Parviz Mottahedeh, 1–22. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2001.

Constantinidou, Natasha. “Aspects of the Printing History and Reception of John Chrysostom and Other Greek Church Fathers, C. 1450–1600.” *International Journal of the Classical Tradition* 27, no. 3 (2019): 277–299.

Constanza, Salvatore. “I Serbi e al guerra al Turco nelle epistole di Francesco Filelfo.” *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 59 (2022): 185–210.

Cracco Ruggini, Lellia. “Rome in Late Antiquity: Clientship, Urban Topography, and Prosopography.” *Classical Philology* 98, no. 4 (2003): 366–382.

Cristea, Ovidiu. “L’usage des saints: Venise et le début de la guerre contre les Turcs (1463).” In *Les cultes des saints souverains et des saints guerriers et l'idéologie du pouvoir en Europe Centrale et Orientale*, sous la direction de Ivan Biliarsky et Radu G. Păun, 167–180. Bucharest: New Europe College, 2007.

D’Amico, John F. “The Conditions of Enquiry: Manuscripts.” In *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, edited by Charles B. Schmitt and Quentin Skinner, 7–24. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

D’Elia, Anthony F. *A Sudden Terror: The Plot to Murder the Pope in Renaissance Rome*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2011.

D’Elia, Anthony F. *Pagan Virtue in a Christian World: Sigismondo Malatesta and the Italian Renaissance*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2016.

Dąbrowska, Małgorzata. “Uzun Hasan’s Project of Alliance with the Polish King.” In *Mélanges d’histoire byzantine offerts à Oktawiusz Jurewicz à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire*, sous la direction de Waldemar Ceran, 171–185. Łódź: Uniwersytetu Łódzkiego, 1998.

Dacre, Jonathan. *The Knights of the Crown: The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe, 1325-1520*. Woodbridge; Rochester, NY: The Boydell Press, 2000.

Dall’Aglio, Francesco. “The Crusade against ‘Schismatic’ Bulgaria (1238) and Its Antecedents.” In *Crusading against Christians in the Middle Ages*, edited by Mike Carr, Nikolaos G. Chrissis, and Gianluca Raccagni, 165–189. Cham: Springer, 2024.

Damian, Iulian Mihai. “Cruciada şi românii într-un proiect de la mijlocul secolului XV.” *Anuarul Institutului de Istorie »A.D. Xenopol«* 48 (2011): 81–90.

Damian, Iulian Mihai. “From the ‘Italic League’ to the ‘Italic Crusade’: Crusading under Renaissance Popes Nicholas V and Pius II.” In *Italy and Europe’s Eastern Border. 1204-*

1669, edited by Iulian Mihai Damian, Ioan- Aurel Pop, Mihailo Popović, and Alexandru Simon, 79–94. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2012.

Damian, Iulian Mihai. "Introduzione." In *Lo strategicon Adversum Turcos*, a cura di Iulian Mihai Damian. Roma: Instituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2017.

Damian, Iulian Mihai. "La Depositeria della Crociata (1463-1490) e i sussidi dei pontifici romani a Mattia Corvino." *Annuario dell'Istituto romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia* 8 (2006): 135–152.

Damian, Iulian Mihai. "The Greek Rite Transylvanian Church in the 1450: Archbishop John of Caffa and the Crusade in East-Central Europe." In *Est lucerna orbis: John Hunyadi and his time: in memoriam Zsigmond Jakó*, edited by Ana Dumitran, Loránd Mádly, and Alexandru Simon, 149–160. Cluj-Napoca: Academia Romana: Centrul de Studii Transilvane–IDC Pres, 2009.

Damian, Iulian Mihai. "The Humanists and the Later Crusades." In *Companion to the Later Crusades (1400–1700)*, edited by Emir O. Filipović and Magnus Ressel, 187–210. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2025.

Damian, Iulian Mihai. "Umanisti curiali e romanità dei valacchi. Sulle dinamiche iniziali di un riconoscimento." In *Est Modus in Rebus: Essays Presented to Professor Mihai Bărbulescu at His 75th Anniversary*, edited by Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin-Gheorghe Fodorean, and Sorin Cociş, 107–18. Mega: Cluj-Napoca, 2022.

Damian, Iulian Mihai. *Umanesimo e crociata nel Quattrocento*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2018.

Daniel, Cristian-Nicolae. "Coping with the Powerful Other: A Comparative Approach to Greek-Slavonic Communities of Rite in Late Medieval Transylvania and the Banat." Doctoral dissertation, Central European University, 2014.

Daniotti, Claudia. "On the Cusp of Legend and History: The Myth of Alexander the Great in Italy between the Fifteenth and Sixteenth Century." Doctoral dissertation, University of London, 2016.

De Beer, Susanna. "The Roman 'Academy' of Pomponio Leto: From an Informal Humanist Network to the Institution of a Literary Society." In *The Reach of the Republic of Letters: Literary and Learned Societies in Late Medieval and Early Modern Europe*. Vol. 1. Edited by Arjan van Dixhoorn and Susie Speakman Sutch, 181–218. Leiden: Brill, 2008.

De Blaauw, Sible. “Translations of the Sacred City between Jerusalem and Rome.” In *The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture*, edited by Jeroen Goudeau, Mariette Verhoeven, and Wouter Weijers, 136–166. Leiden: Brill, 2014.

De Palma, Luigi Michele. “Alessio Celadeno e la guerra contro i Turchi in tre sermoni dedicati al card. Oliviero Carafa (1500).” In *Studi in onore di Angelo Alfonso Mezzina*, a cura di Luigi Michele De Palma, 186–256. Molfetta: Mezzina, 1997.

Delle Donne, Fulvio. “Le riscritture della storia: Alfonso il Magnanimo e la presa di Marsiglia nella storiografia coeva.” In *Le scritture della storia: pagine offerte dalla Scuola nazionale di studi medievali a Massimo Miglio*, a cura di Fulvio Delle Donne and Giovanni Pesiri, 111–138. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medioevo, 2012.

Delle Donne, Fulvio. *Alfonso il Magnanimo e l’invenzione dell’umanesimo monarchico*. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2015.

Desjardins, Robert. “‘Lest His Men Mutter against Him’: Chivalry and Artifice in a Burgundian Crusade Chronicle.” In *Crusading and Masculinities*, edited by Natasha R. Hodgson, Matthew M. Mesley, and Katherine J Lewis, 329–344. London: Routledge, 2019.

Despotakis, Eleftherios. “A Letter in Praise of Cardinal Bessarion in the Context of the Fifteenth Century Venetian Flexibility towards the Union of the Churches.” In *Contra Latinos et Adversus Graecos: The Separation between Rome and Constantinople from the Ninth to the Fifteenth Century*, edited by Alessandra Bucossi and Anna Calia, 475–481. Leuven: Peeters, 2020.

Despotakis, Eleftherios. “Il patriarcato latino di Costantinopoli e le conflittualità ecclesiastiche a Negroponte (15º sec.).” *Revue des études byzantines* 71, no. 1 (2013): 187–208.

Dias Vicente, João. “Participação portuguesa na recuperação de Otranto (1481).” *Itinerarium* 20, no. 83 (1974): 26–54.

Diehl, Charles. “Le monastère de S. Nicolas di Casole près d'Otrante, d'après un manuscrit inédit.” *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 6, no. 1 (1886): 173–188.

Dinić-Knežević, Dušanka. “Sremski Brankovići.” *Istraživanja* 4 (1975): 5–44.

Dologlou, Anastasia. “Tracing the Ottoman Trade Network in North Greece.” *Kadim* 1 (2021): 111–126.

Dora, Veronica della. “Mapping ‘Melancholy-Pleasing Remains’: The Morea as a Renaissance Memory Theater.” In *Viewing the Morea: Land and People in the Late Medieval*

Peloponnese, edited by Sharon E. J. Gerstel, 455–475. Washington; Cambridge, Mass.: Dumbarton Oaks; Harvard University Press, 2013.

Doré, Andréa. "Geography in Renaissance Sciences." In *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, edited by Marco Sgarbi, 1359–1362. Cham: Springer, 2022.

Ducellier, Alain. "Aux frontières de la romanité et de l'orthodoxie au Moyen Âge: le cas de l'Albanie." In *L'Albanie entre Byzance et Venise, Xe – XVe siècles*, 1–16. London: Variorum Reprints, 1987.

Dulska, Anna Katarzyna. "The Siege of Rhodes of 1480: Textual and Iconographic Sources for an Underwater Archaeological Search." *The International Journal of Nautical Archaeology* 54, no. 1 (2025): 261–288.

Dyskant, Jozef. *Zatoka Świeża 1463*. Warszawa: Bellona, 2009.

Dziak, Mark. "Reception Theory." EBSCO. EBSCO Information Services, Inc., 2024. Acc. [20.1.2026]. https://www.ebsco.com/research-starters/social-sciences-and-humanities/reception-theory.

Ekdahl, Sven. "Crusades and Colonization in the Baltic." In *Palgrave Advances in the Crusades*, edited by Helen J. Nicholson, 172–203. London: Palgrave Macmillan, 2005.

Erdmann, Carl. *The Origin of the Idea of Crusade*. Princeton: Princeton University Press, 1977.

Eriksen, Thomas Hylland. "The Cultural Contexts of Ethnic Differences." *Man* 26, no. 1 (1991): 127–144.

Espada, Antonio García. "Crusading Plans for the Recovery of the Holy Land and the Eurasian Integration, 1300–1500." In *Companion to the Later Crusades (1400–1700)*, edited by Emir O. Filipović and Magnus Ressel, 283–306. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2025.

Faričić, Josip, Orietta Selva, and Dragan Umek. "Geographical Names of the Adriatic Sea on Medieval and Early-Modern Maps and Nautical Charts." *Journal of Historical Geography* 82 (2023): 68–80.

Faroqhi, Suraiya. "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (about 1560–1830)." *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 71 (1979): 153–175.

Ferlampin-Acher, Christine. "Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de La Broquière." *Travaux de Littérature* 26 (2013): 11–22.

Filipović, Emir O., and Magnus Ressel, eds. *Companion to the Later Crusades (1400-1700)*.

Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2025.

Filipović, Emir O. “Converting Heretics into Crusaders on the Fringes of Latin Christendom. Shifting Crusading Paradigms in Medieval Bosnia.” In *The Defence of the Faith: Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the Late Middle Ages*, edited by Paul Srodecki and Norbert Kersken, 237–252. Brepols, 2024.

Filipović, Emir O. “Crusading on the Eastern Adriatic Coast and Its Hinterland in the Late Middle Ages.” In *Companion to the Later Crusades (1400–1700)*, edited by Emir O. Filipović and Magnus Ressel, 19–40. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2025.

Filipović, Emir O. “The Key to the Gate of Christendom? The Strategic Importance of Bosnia in the Struggle against the Ottomans.” In *The Crusade in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 151–168. London; New York: Routledge, 2016.

Filipović, Emir O. *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*. Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2019.

Filipovski, Toni. “The via Egnatia, Ohrid and the First Crusade (1096–1097) according to the Western Sources.” In *Space, Landscapes and Settlements in Byzantium: Studies in Historical Geography of the Eastern Mediterranean*, edited by Andreas Külzer and Mihailo Popović, 113–130. Vienna; Novi Sad: Akademska Knijga, 2017.

Fine, John V. A. “The Muscovite Dynastic Crisis of 1497–1502.” *Canadian Slavonic Papers* 8 (1966): 198–215.

Fine, John V. A. *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*. 1975. Reprint, London: Saqi Books, 2007.

Finot, Jules. *Projet d’expédition contre les Turcs, préparé par les conseillers du duc de Bourgogne, Philippe-le-Bon (janvier 1457)*. Lille: L. Quarré, 1890.

Fisher, Sydney N. *The Foreign Relations of Turkey, 1481–1512*. Urbana: University of Illinois Press, 1948.

Fodor, Pál. “The Ottoman Empire, Byzantium and Western Christianity the Implications of the Siege of Belgrade, 1456.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61, no. 1-2 (2008): 43–51.

Fouberg, Erin Hogan, Alexander B. Murphy, and Harm J. De Blij. *Human Geography: People, Place, and Culture*. Hoboken: Wiley, 2012.

Foxhall, Lin, and Nino Luraghi. “Introduction.” In *Intentional History: Spinning Time in Ancient*

Greece, edited by Lin Foxhall, Hans-Joachim Gehrke, and Nino Luraghi, 9–14. Stuttgart: Franz Steiner, 2010.

Fredriksen, Paula. "The Holy City in Christian Thought." In *City of the Great King*, edited by Nitza Rosovsky, 74–92. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1996.

Freely, John. *Jem Sultan*. London: Harper Collins, 2004.

Freely, John. *The Grand Turk: Sultan Mehmet II - Conqueror of Constantinople, Master of an Empire and Lord of Two Seas*. London: I.B. Tauris, 2009.

Fubini, Riccardo. "Biondo Flavio." In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 10. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1968. Acc. [20.1.2026] https://www.treccani.it/enciclopedia/biondo-flavio_(Dizionario-Biografico)/.

Fulton, Helen. "Editing Medieval Manuscripts for Modern Audiences." In *The Cambridge Companion to Medieval British Manuscripts*, edited by Orietta Da Rold and Elaine Treharne, 187–213. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Gallagher, Amelia. "The Fallible Master of Perfection: Shah Ismail in the Alevi-Bektashi Tradition." Doctoral dissertation, McGill University, 2004.

Garrison, James D. *Pietas from Vergil to Dryden*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2021.

Gastgeber, Christian, Ioan-Aurel Pop, Oliver Jens Schmitt, and Alexandru Simon, eds. *Church Union and Crusading in the 14th-15th Centuries*. Cluj-Napoca: Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, 2009.

Gavela, Branko. "Skordisci u našoj zemlji prema antičkim piscima." *Živa antika* 2, no. 1 (1951): 275–278.

Geanakoplos, Deno J. "Theodore Gaza: A Byzantine Scholar of the Palaeologan 'Renaissance' in the Early Italian Renaissance, C. 1400–1475'." In *Constantinople and the West*, edited by Deno J. Geanakoplos, 68–90. Madison: University of Wisconsin Press, 1989.

Gill, Joseph. "Pope Callistus III and Scanderbeg the Albanian." *Orientalia Christiana Periodica* 33 (1967): 534–62.

Gill, Joseph. *The Council of Florence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1959.

Ginzburg, Carlo. *The Enigma of Piero*. London; New York: Verso, 2000.

Girkus, Romualdas, and Viktoras Lukoševičius. "Europine Sarmatija Ankstyvojoje Kartografijoje." *Geodesy and Cartography* 36, no. 3 (2010): 123–129.

Giustiniani, Paolo, and Pietro Quirini. *Libellus: Addressed to Leo X, Supreme Pontiff*. Edited and translated by Stephen Beall. Milwaukee: Marquette University Press, 2016.

Glendinning, Eleanor. "Reinventing Lucretia: Rape, Suicide and Redemption from Classical Antiquity to the Medieval Era." *International Journal of the Classical Tradition* 20, no. 1-2 (2013): 61–82.

Gligo, Vedran, ed. *Govori protiv Turaka*. Split: Logos, 1983.

Glodzik, Jeffrey A. *The Reception of Vergil in Renaissance Rome*. Leiden: Brill, 2023.

Goeing, Anja-Silvia. "Treatise, Renaissance." In *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, edited by Marco Sgarbi, 3300–3304. Cham: Springer, 2022.

Gorovei, Ștefan S. "The Principality of Theodoro (Mangup) and Stephen the Great's Moldavia: Observations and Hypotheses." In *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica*, edited by Ovidiu Cristea and Liviu Pilat, 146–68. Leiden: Brill, 2020.

Görz, Günther, Klaus Geus, Tanja Michalsky, and Martin Thiering. "Spatial Cognition in Historical Geographical Texts and Maps: Towards a Cognitive-Semantic Analysis of Flavio Biondo's Italia Illustrata." *E-Perimetron* 13, no. 4 (2018): 182–199. Acc. [20.1.2026]. https://e-perimetron.org/Vol_13_4/Goerz_et_al.pdf.

Gouwens, Kenneth. "Perceiving the Past: Renaissance Humanism after the 'Cognitive Turn.'" *The American Historical Review* 103, no. 1 (1998): 55–82.

Grafton, Anthony. *Commerce with the Classics: Ancient Books and Renaissance Readers*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997.

Grafton, Anthony. *Defenders of the Text*. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1991.

Grafton, Anthony. *New Worlds, Ancient Texts: The Power of Tradition and the Shock of Discovery*. Cambridge, Mass.: Belknap Press Of Harvard University Press, 1992.

Gray, Kurt, and Emily Kubin. "Victimhood: The Most Powerful Force in Morality and Politic." In *Advances in Experimental Social Psychology* 70 (2024): 137–220.

Greenlee, Justin. "Bessarion's World: Art, Science, and Crusade," 2020.

Griffin, Gabriele. "Othering." In *Oxford Dictionary of Gender Studies*. Oxford: Oxford University Press, 2017. Acc. [20.1.2026]. https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780191834837.001.0001/acref-9780191834837-e-283.

Gualdo, Germano, a cura di. *Sussidi per la consultazione dell'Archivio Vaticano*. Città del Vaticano: Archivio Segreto Vaticano, 1989.

Guckelsberger, Kurt, and Klaus Geus. "Measurements, Maps, and Other Source Material in Biondo's Italia Illustrata: The Example of Latium." In *Walking through History. An Interdisciplinary Approach to Flavio Biondo's Spaces in the "Italia Illustrata,"* edited by Tanja Michalsky and Martin Thiering, 35–50. Rome: Bibliotheca Hertziana, 2022.

Guelton, Bernard. "'Mental Maps': Between Memorial Transcription and Symbolic Projection." *Frontiers in Psychology* 14 (2023). Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1142238.

Gullino, Giuseppe. "Moro, Cristoforo." In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 77. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2012. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/cristoforo-moro_(Dizionario-Biografico)/.

Gumbrecht, Hans Ulrich, and Joseph J. Duggan. "Strangeness as a Requirement for Topicality: Medieval Literature and Reception Theory." *L'Esprit Créateur* 21, no. 2 (1981): 5–12.

Gunn, Simon, and Lucy Faire, eds. *Research Methods for History*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.

Günster, Andrea, and Stephen Martin. "A Holy Alliance: Collusion in the Renaissance Europe Alum Market." *Review of Industrial Organization* 47, no. 1 (2015): 1–23.

Gürkan, Emrah Safa. "Christian Allies of the Ottoman Empire." European History Online (EGO). Institute of European History, Mainz, 2010. Acc. [15.3.2026]. https://www.ieg-ego.eu/gurkane-2010-en.

Halecki, Oskar. *The Crusade of Varna*. New York: Polish Institute of Arts and Sciences, 1943.

Hall, Edith. *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*. Oxford: Clarendon Press, 1989.

Hamilton, Alastair. "Humanists and the Bible." In *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, edited by Jill Kraye, 100–117. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Hamilton, Alastair. *The Copts and the West, 1439-1822*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Hankins, James. "Religion and the Modernity of Renaissance Humanism." In *Interpretations of Renaissance Humanism*, edited by Angelo Mazzocco, 137–153. Leiden: Brill, 2006.

Hankins, James. "Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II." *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995): 111–207.

Hankins, James. *Virtue Politics: Soulcraft and Statecraft in Renaissance Italy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2019.

Hanks, Patrick, ed. “Iskandar.” In *Dictionary of American Family Names*. Vol. 2, 234. New York: Oxford University Press, 2003.

Hans Robert Jauss. *Toward an Aesthetic of Reception*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982.

Harris, Jonathan. “A Worthless Prince? Andreas Palaeologus in Rome, 1465–1502.” *Orientalia Christiana Periodica* 61 (1995): 537–554.

Harris, Jonathan. “Being a Byzantine after Byzantium: Hellenic Identity in Renaissance Italy.” *Kambos: Cambridge Papers in Modern Greek* 8 (2000): 25–44.

Harris, Jonathan. “Byzantine Refugees as Crusade Propagandists: The Travels of Nicholas Agallon Harris.” In *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures*, edited by Norman Housley, 34–45. London: Routledge, 2017.

Harris, Jonathan. “Common Language and the Common Good: Aspects of Identity among Byzantine Émigrés in Renaissance Italy.” In *Crossing Boundaries: Issues of Cultural and Individual Identity in the Middle Ages and the Renaissance*, edited by Sally McKee, 189–202. Turnhout: Brepols, 1999.

Harris, Jonathan. “The Patriarch of Constantinople and the Last Days of Byzantium.” In *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison*, edited by Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, Johannes Preiser-Kapeller, and Vratislav Zervan, 9–16. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2017.

Harris, Jonathan. “The Role of Greek Émigrés in East-West Cultural Communication before and after the Fall of Constantinople.” *English Historical Review* 137, no. 585 (2022): 362–385.

Harris, Jonathan. *Constantinople: Capital of Byzantium.* London; New York: Bloomsbury, 2017.

Harris, Jonathan. *Greek Emigres in the West, 1400-1520*. Porphyrogenitus, 1995.

Harris, Jonathan. *The End of Byzantium*. New Haven: Yale University Press, 2011.

Harvard University Press. “The I Tatti Renaissance Library – Harvard University Press.” Harvard University Press, 2026. Acc. [20.1.2026]. https://www.hup.harvard.edu/series/the-i-tatti-renaissance-library.

Hehl, Ernst-Dieter. “Was ist eigentlich ein Kreuzzug?” *Historische Zeitschrift* 259, no. 1 (1994): 297–336.

Helfenbein, Robert J. “Qualitative Methods, Critical Geography, and Education.” In *The Oxford Encyclopedia of Qualitative Research Methods in Education*, edited by George W. Noblit. Oxford: Oxford University Press, 2020. Acc. [20.1.2026]. https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780190643751.001.0001/acref-9780190643751-e-549?rskey=JWm1xE&result=7.

Heymann, Frederick G. *George of Bohemia: King of Heretics*. Princeton: Princeton University Press, 2015.

Higgins, Iain Macleod. “Defining the Earth’s Center in a Medieval ‘Multi-Text’”: Jerusalem in the Book of John Mandevitte.” In *Text and Territory: Geographical Imagination in the European Middle Ages*, edited by Sylvia Tomasch and Sealy Gilles, 29–53. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998.

Hinterberger, Martin. “The Language of Byzantine Chronicles.” In *A Companion to Byzantine Chronicles*, edited by Raimondo Tocci, 111–146. Leiden: Brill, 2024.

Hirschi, Caspar. *The Origins of Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Hobbs, Christopher. “Manuel Chrysoloras.” In *Oxford Bibliographies Online*. Oxford: Oxford University Press, 2019. Acc. [20.1.2026]. https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0410.xml.

Hollingsworth, Thomas Henry. *Historical Demography*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1969.

Holm, Bent, and Mikael Bøgh Rasmussen, eds. *Imagined, Embodied and Actual Turks in Early Modern Europe*. Wien: Hollitzer Verlag, 2021.

Holmén, Janne. “Time and Space in Time and Space. Mapping the Conceptual History of Mental Maps and Historical Consciousness.” *Contributions to the History of Concepts* 15, no. 2 (2020): 105–129.

Holt, Andrew. “Crusading against Barbarians: Muslims as Barbarians in Crusades Era Sources.” In *East Meets West in the Middle Ages and the Early Modern Times*, edited by Albrecht Classen, 443–456. Berlin; Boston: De Gruyter, 2013.

Hösch, Edgar, Konrad Clewing, und Oliver Jens Schmitt. “Die venezianischen Jahrbücher des Stefano Magno (ÖNB Codd. 6215-6217) als Quelle zur albanischen und epirotischen Geschichte im späten Mittelalter (1433-1477).” In *Südosteuropa: von vormoderner Vielfalt*

und nationalstaatlicher Vereinheitlichung: Festschrift für Edgar Hösch, herausgegeben von Konrad Clewing and Oliver Jens Schmitt, 133–83. München: Oldenbourg, 2005.

Housley, Norman, ed. *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*. London: Palgrave Macmillan, 2017.

Housley, Norman, ed. *The Crusade in the Fifteenth Century: Converging and Competing Cultures*. London; New York: Rouledge, 2017.

Housley, Norman. "Aeneas Silvius Piccolomini, Nicholas of Cusa, and the Crusade: Conciliar, Imperial, and Papal Authority." *Church History* 86, no. 3 (2017): 643–667.

Housley, Norman. "Christendom's Bulwark: Croatian Identity and the Response to the Ottoman. Advance, Fifteenth to Sixteenth Centuries." *Transactions of the Royal Historical Society* 25 (2014): 149–164.

Housley, Norman. "Crusade and Reform, 1414–1449: Allies or Rivals?" In *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, edited by Norman Housley, 45–83. London: Palgrave Macmillan, 2017.

Housley, Norman. "Ending and Starting Crusades at the Council of Basel." *Crusades* 16 (2017): 115–146.

Housley, Norman. "Frontier Societies and Crusading in the Late Middle Ages." *Mediterranean Historical Review* 10, no. 1-2 (1995): 104–119.

Housley, Norman. "Gathering and Using Information at the Fifteenth-Century Church Councils: The Example of Crusade." *Journal of Medieval History* 46, no. 2 (2020): 198–216.

Housley, Norman. "Giovanni Da Capistrano and the Crusade of 1456." In *Crusading in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 94–115. London: Palgrave Macmillan, 2004.

Housley, Norman. "Introduction." In *the Crusade in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 1–12. London; New York: Routledge, 2016.

Housley, Norman. "Matthias Corvinus and Crusading." In *Church Union and Crusading in the 14th and 15th Centuries*, edited by Christian Gastgeber and et al., 239–251. Cluj-Napoca: Romanian Academy. Center for Transylvanian Studies, 2009.

Housley, Norman. "Robur Imperii. Mobilizing Imperial Resources for the Crusade against the Turks, 1453-1505." In *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge*, sous la direction de Daniel Baloup et Manuel Sánchez Martínez, 287–306. Toulouse: Presses Universitaires du Midi,

2015.

Housley, Norman. “The Papacy, Conciliarism and Crusade, 1449–1517.” *The Journal of Ecclesiastical History* 72, no. 1 (2020): 36–52.

Housley, Norman. *Crusading and the Ottoman Threat, 1453-1505*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Housley, Norman. *The Later Crusades, 1274-1580*. Oxford, New York, Toronto: Oxford University Press, 1992.

Howes, Laura L. *Place, Space, and Landscape in Medieval Narrative*. Knoxville: University of Tennessee Press, 2007.

Hrabak, Bogumil. “Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima: od 1450. do 1600. godine.” *Istorijski glasnik* 1–2 (1957): 19–37.

Huygens, Robert B. C. *Ars Edendi: A Practical Introduction to Editing Medieval Latin Texts*. Turnhout: Brepols Publishers, 2000.

I Tatti Renaissance Library. “Biondo Flavio.” Harvard University Press, 2026. Acc. [20.1.2026]. https://www.hup.harvard.edu/authors/3488-flavio-biondo.

Ianziti, Gary. *Writing History in Renaissance Italy: Leonardo Bruni and the Uses of the Past*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2012.

Imber, Colin. *The Crusade of Varna, 1443-45*. Crusade texts in translation. Hampshire: Ashgate Publishing, 2013.

Ina Baghdiantz Mccabe. *Orientalism in Early Modern France: Eurasian Trade, Exoticism, and the Ancien Régime*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2008.

Inalcik, Halil. “The Ottoman Turks and the Crusades, 1451–1522.” In *A History of the Crusades*. Vol. 6. Edited by Kenneth M. Setton, 1451–1522. Madison: University of Wisconsin Press, 1989.

Iosipescu, Sergiu. “The Romanian Concept of Crusade in the Fifteenth Century.” In *The Crusade in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 187–205. London; New York: Routledge, 2016.

Istituto Storico Italiano per il Medioevo. “Edizione nazionale delle opere di Biondo Flavio,” 2022. Acc. [20.1.2026]. https://www.isime.it/product-category/edizione-nazionale-delle-opere-di-biondo-flavio/.

Ivanović, Miloš, and Neven Isailović. “The Danube in Serbian-Hungarian Relations in the 14th

and 15th Centuries." *Tibiscum – Acta Musei Caransebesiensis. Serie Nouă. Istorie – Arheologie* 5 (2015): 377–393.

Ivanović, Miloš. "The Image of Sultan Mehmed the Conqueror in the Turkish Chronicle (Memoirs of a Janissary) of Konstantin Mihialović." *Inicijal* 9 (2021): 153–177.

Iwaszkiewicz-Wronikowska, Bozena. "Od Urbs sacra do Urbs christiana." In *Polis-Urbs-Metropolis*, edited by Lechosław Lameński and Elżbiet Błotnicki-Mazur, 9–23. Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 2011.

Jambeck, Karen K. "Discourse." In *Handbook of Medieval Studies: Terms – Methods – Trends.* Vol. 3. Edited by Albrecht Classen, 1488–1499. Berlin; New York: De Gruyter, 2011.

Jameson, Fredric. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. London: Routledge, 1981.

Jaspers, Martijn. "Lazy but Cruel: Oriental Stereotypes in Petrus Nannius' 'Declamatio de Bello Turcis Inferendo' (Leuven: Rutger Rescius, 1536)." *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 82, no. 3 (2020): 515–533.

Jeffery, Laura, and Matei Candea. "The Politics of Victimhood." *History and Anthropology* 17, no. 4 (2006): 287–296.

John, Simon. *Godfrey of Bouillon*. London; New York: Routledge, 2018.

Joksimović, Milena. "Pope Pius II's Charter of Donation of the Arm of St John the Baptist to Siena Cathedral." *Zograf* 41 (2017): 95–105.

Jonas. "Advis sur la conqueste de la Grece et de la Terre Sainte – Bertrandon de la Broquière," 2013. Acc. [20.1.2026]. https://jonas.irht.cnrs.fr/consulter/oeuvre/detail_oeuvre.php?oeuvre=10401.

Jonas. "Avis sur l'expédition en Turquie – Waleran de Wavrin." IRHT/CNRS, 2023. Acc. [20.1.2026]. https://jonas.irht.cnrs.fr/consulter/oeuvre/detail_oeuvre.php?oeuvre=22632.

Jong, I.J.F de. "Introduction. Narratological Theory on Space." In *Space in Ancient Greek Literature*, edited by I.J.F de Jong, 1–18. Leiden: Brill, 2012.

Jordan, John W. "Criticism of Metaphor." In *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, edited by Jim A. Kuypers, 111–131. Lanham; Boulder; New York; London: Rowman & Littlefield, 2021.

Jovanović, Neven. "Antiturcica Iterata – Ponovni Pogled Na Hrvatsku Renesansnu Protutursku Književnost." *Colloquia Maruliana* 25, no. 25 (2016): 101–146.

Kajannes, Katriina. “The Written Space: Theories of Space in Reading Medieval Latin Drama.” In *Methods and the Medievalist: Current Approaches in Medieval Studies*, edited by Marko Lamberg, Jesse Keskiaho, Elina Räsänen, and Olga Timofeeva, 38–56. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2008.

Kaldellis, Anthony. “From Rome to New Rome, from Empire to Nation-State: Reopening the Question of Byzantium’s Roman Identity.” In *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, edited by Lucy Grig and Gavin Kelly, 387–404. Oxford; New York: Oxford University Press, 2012.

Kalligas, Haris A. *Monemvasia: A Byzantine City State*. London; New York: Routledge, 2009.

Katić, Tatjana. “On the Origin of Konstantin Mihailović of Ostrovica, Author of the Turkish Chronicle.” *Kosovsko-Metohijski Zbornik* 9 (2022): 81–96.

Kedar, Benjamin Z. *Crusade and Mission: European Approaches toward the Muslims*. Princeton: Princeton University Press, 1984.

Kernic, Franz, Martin Elbe, and Gregor Richter. “Military Leadership: Concepts and Theoretical Approaches.” In *Handbook of Military Sciences*, edited by Anders McD Sookermany, 1–22, 2023.

Kestemont, Mike, Folgert Karsdorp, Elisabeth de Bruijn, Matthew Driscoll, Katarzyna A. Kapitan, Pádraig Ó Macháin, Daniel Sawyer, Remco Sleiderink, and Anne Chao. “Forgotten Books: The Application of Unseen Species Models to the Survival of Culture.” *Science* 375, no. 6582 (2022): 765–769.

Khanmohamadi, Shirin A. *In Light of Another’s Word: European Ethnography in the Middle Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.

Khvalkov, Evgeny. *The Colonies of Genoa in the Black Sea Region*. New York; London: Routledge, 2017.

King, David A. *Astrolabes and Angels, Epigrams and Enigmas*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007.

King, Margaret L. *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*. Princeton: Princeton University Press, 2014.

Kissling, Hans Joachim. “Celidonio, Alessio.” In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 23. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1979. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/alessio-celidonio_%28Dizionario-Biografico%29.

Kißling, Hans Joachim. “Militärisch-politische Problematiken zur Türkenfrage im 15. Jahrhundert.” *Collegium Carolinum* 5, no. 1 (1964): 108–136.

Klein, Bernhard. *Maps and the Writing of Space in Early Modern England and Ireland*. New York; Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave, 2001.

Knös, Börje. *Un ambassadeur de l’hellénisme Janus Lascaris et la tradition gréco-byzantine dans l’humanisme français*. Uppsala; Paris: Les Belles Lettres, 1945.

Kowalski, Henryk Bolesław. “Pietas and Impietas as the Characteristics of ‘Good’ and ‘Bad’ Citizens and Politicians in Rome during the Decline of the Republic.” *Klio* 58, no. 2 (2021): 67–91.

Kranzieritz, Károly. “The Road to Nicopolis, Part 1.” *Hadtudományi Szemle* 13, no. 2 (2020): 129–141.

Krippendorff, Klaus. *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2019.

Kristeller, Paul Oskar. “The Moral Thought of Renaissance Humanism.” In *Renaissance Thought and the Arts: Collected Essays*, 20–68. Princeton: Princeton University Press, 1981.

Kuckartz, Udo, and Stefan Rädiker. *Qualitative Content Analysis*. London: Sage, 2023.

Ladner, Gerhart B. “On Roman Attitudes toward Barbarians in Late Antiquity.” *Viator* 7 (1976): 1–26.

Lamers, Han. “Hellenism and Cultural Unease in Italian Humanism: The Case of Francesco Filelfo.” In *Francesco Filelfo, Man of Letters*, edited by Jeroen De Keyser, 22–42. Leiden: Brill, 2018.

Lamers, Han. *Greece Reinvented*. Leiden: Brill, 2015.

Lamers, Han. *The Latin Poems of Manilius Cabacius Rallus of Sparta. On Longing, Fortune, and Displacement*. Leiden: Brill, 2023.

Larnach, Matthew. “The via Militaris in Transition: From Late Rome to the Crusades.” In *The Balkan Route: Historical Transformations from via Militaris to Autoput*, edited by Florian Riedler and Nenad Stefanov, 21–52. Berlin, Boston: De Gruyter, 2021.

Laurent, Vitalien. “Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454-1476). Succession et chronologie d'après un catalogue inédit.” *Revue des études byzantines* 26 (1968): 229–263.

Lausten, Pia Schwarz. “Teodoro Spandugino.” In *Christian-Muslim Relations, a Bibliographical*

History. Vol. 6 Western Europe (1500-1600). Edited by David Thomas and John Chesworth, 420–438. Leiden: Brill, 2014.

Lavin, Marilyn Aronberg. "Piero Della Francesca's Flagellation: The Triumph of Christian Glory." *The Art Bulletin* 50, no. 4 (1968): 321–342.

Lazzarini, Isabella. "A Spider's Web. Agreements, Pacts and Alliances Before, around and after the Peace of Lodi (Norther Italy, 1454-1455)." In *Avant l'État. Droit International et Pluralism Politico-Juridique En Europe, XIIIe-XVIIe Siècle*, sous la direction de Dante Fedele, Randal Lesaffer, and Pierre Savy, 477–498. Roma: Historia et Ius, 2024.

Le Goff, Jacques. *Must We Divide History into Periods?* New York: Columbia University Press, 2015.

Leaci, Salvatore. "Il pericolo ottomano, Venezia e le strategie "propagandistiche" del cardinale Bessarione." *Studi storici* 55, no. 4 (2014): 917–936.

Lee, Alexander. *Humanism and Empire: The Imperial Ideal in Fourteenth-Century Italy*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991.

Leopold, A. R. "Crusading Proposals in the Fourteenth and Fifteenth Centuries." *Studies in Church History* 36 (2000): 216–227.

Leopold, Antony. "Crusading Proposals of the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries." Doctoral dissertation, Durham University, 1998.

Leopold, Antony. *How to Recover the Holy Land: The Crusade Proposals of the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*. Aldershot; Burlington: Ashgate, 2000.

Liccardo, Salvatore. *Old Names, New Peoples: Listing Ethnonyms in Late Antiquity*. Leiden: Brill, 2023.

Lilley, Keith D., ed. *Mapping Medieval Geographies: Geographical Encounters in the Latin West and Beyond, 300-1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Linde, Charlotte. "Memory in Narrative." In *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*, edited by Karen Tracy, Todd L. Sandel, and Cornelia Ilie, 1–9, 2015.

Lines, David A. "Tignosi, Niccolò." In *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, edited by Marco Sgarbi, 3255–3259. Cham: Springer, 2022.

Lock, Peter. *The Franks in the Aegean, 1204-1500*. New York; London: Routledge, 2013.

Logeion. University of Chicago, 2021. Acc. [20.1.2026]. https://logeion.uchicago.edu/.

Lomas, Kathryn. “Constructing ‘the Greek’: Ethnic Identity in Magna Graecia.” In *Gender and Ethnicity in Ancient Italy*, edited by Tim J. Cornell and Kathryn Lomas, 31–41. London: Accordia, 1977.

Lowry, Heath W. *The Nature of the Early Ottoman State*. Albany, N.Y.: State University Of New York Press, 2003.

Lozovsky, Natalia. “Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns.” In *Geography and Ethnography: Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*, edited by Kurt A. Raaflaub and Richard J. A. Talbert, 311–329. Chichester: Blackwell, 2009.

Luchitskaya, Svetlana. “‘Loca Deserta’, ‘Silvae Condensae’ and ‘Abrupta Montium’: How Crusaders Viewed Nature in the Balkans.” *Religions* 14, no. 7 (2023).

Lushchenko, Marina. “Bertrandon de La Broquière.” Arlima – Archives de littérature du Moyen Âge, 2024. Acc. [20.1.2026]. http://www.arlima.net/ad/bertrandon_de_la_broquiere.html.

Lynn, John A. “Medieval Introduction.” In *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, edited by John A. Lynn, 31–37. New York: Routledge, 2019.

Mack, Peter. “Humanism and the Classical Tradition.” In *The Oxford History of the Renaissance*, edited by Gordon Campbell, 10–47. Oxford: Oxford University Press, 2023.

Magnússon, Sigurður G., and István Szíjártó. *What Is Microhistory? Theory and Practice*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2013.

Malaj, Edmond. “Lezha në mesjetë.” *Studime Historike/Historical Studies* 72, no. 1-2 (2018): 7–36.

Malešević, Siniša. “War and Peoplehood through Time: A Sociological Longue Durée Perspective.” In *War and Collective Identities in the Middle Ages*, edited by Yannis Stouraitis, 15–32. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023.

Malinar, Smiljka. “Tideo Acciarini, un magister scholarum d’Oltreadriatico nella Dalmazia umanistica.” *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia* 58 (2013): 63–83.

Malone-Lee, Michael. *Cardinal Bessarion (1403–1472)*. New York: Routledge, 2024.

Manion, Lee. “Renaissance Crusading Literature: Memory, Translation, and Adaptation.” In *The Cambridge Companion to the Literature of the Crusades*, edited by Anthony Bale, 232–247. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Manoussacas, Manoussos. “Cabacio Rallo, Manilio.” In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol.

15. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1972. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/manilio-cabacio-rallo_(Dizionario-Biografico)/.

Marcellino, Giusepe. “Lo studio delle antichità romane e la propaganda antiturca nella “Roma triumphans” di Biondo Flavio.” *Studi Classici e Orientali* 60 (2014): 163–186.

Martinović, Ivica. “Humanist, filozof i teolog Juraj Dragišić.” *Dubrovnik: Časopis za književnost, nauku i umjetnost* 6, no. 4 (1995): 213–32.

Marx, Alexander. *The Preaching of the Third Crusade (1187–1192)*. Leiden: Brill, 2024.

Maskarinec, Maya. “Mobilizing Sanctity. Pius II and the Head of Andrew in Rome.” In *Authority and Spectacle in Medieval and Early Modern Europe*, edited by Teofilo F. Ruiz, Yuen-Gen Liang, and Jarbel Rodriguez, 186–202. London: Routledge, 2017.

Matei Cazacu. *Dracula*. Leiden; Boston: Brill, 2017.

Matei-Chesnoiu, Monica. “Epitomes of Dacia: Wallachia, Moldavia, and Transylvania in Early Modern English Travelogues.” *Multicultural Shakespeare Translation Appropriation and Performance* 25, no. 40 (2022): 151–163.

Mathisen, Ralph W. “Peregrini, Barbari, and Cives Romani: Concepts of Citizenship and the Legal Identity of Barbarians in the Later Roman Empire.” *The American Historical Review* 111, no. 4 (2006): 1011–1040.

Matula, Jozef, and Paul Richard Blum, eds. *Georgios Gemistos Plethon: The Byzantine and the Latin Renaissance*. Olomouc: Palacky University, 2014.

Maxson, Brian J. “Claiming Byzantium: Papal Diplomacy, Biondo Flavio, and the Fourth Crusade.” *Studi Veneziani* 68 (2013): 31–60.

Mazzocco, Angelo, and Marc Laureys, eds. *A New Sense of the Past: The Scholarship of Biondo Flavio (1392-1463)*. Leuven: Leuven University Press, 2016.

Mazzocco, Angelo, ed. *Interpretations of Renaissance Humanism*. Leiden; Boston: Brill, 2006.

Mazzon, Martino. “Tron, Nicolò.” In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 97. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 2020. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/nicolo-tron_(Dizionario-Biografico)/.

McCormick, Michael. “Tedaldi, Jacopo.” In *The Oxford Dictionary of Byzantium*, edited by Alexander P. Kazhdan, 3: 2021. New York; Oxford: Oxford University Press, 1991.

McGing, B. C. *The Foreign Policy of Mithridates vi Eupator, King of Pontus*. Leiden: Brill, 2018.

Melville Jones, John, ed. *The Siege of Constantinople 1453: Seven Contemporary Accounts*.

Amsterdam: Hakkert, 1972.

Melville-Jones, John. “Constantinople as ‘New Rome.’” *Byzantina Symmeikta* 24, no. 1 (2015): 247–262.

Meserve, Margaret. “From Samarkand to Scythia: Reinventions of Asia in Renaissance Geography and Political Thought.” In *Pius II, “El Più Expeditivo Pontifice,”* edited by R. W. M. von Martels and Arjo J. Vanderjagt, 13–39. Leiden: Brill, 2003.

Meserve, Margaret. “Italian Humanists and the Problem of the Crusade.” In *Crusading in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 13–38. Palgrave Macmillan, 2004.

Meserve, Margaret. “Nestor Denied: Francesco Filelfo’s Advice to Princes on the Crusade against the Turks.” *Osiris* 25, no. 1 (2010): 47–65.

Meserve, Margaret. “News from Negroponte: Politics, Popular Opinion, and Information Exchange in the First Decade of the Italian Press?” *Renaissance Quarterly* 59, no. 2 (2006): 440–480.

Meserve, Margaret. “The Papacy and the Crusade, 1400–1600.” In *The Renaissance Papacy 1400–1600*, edited by Nelson H. Minnich, 210–233. Leiden: Brill, 2025.

Meserve, Margaret. “The Sophy: News of Shah Ismail Safavi in Renaissance Europe.” *Journal of Early Modern History* 18, no. 6 (2014): 579–608.

Meserve, Margaret. *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008.

Meserve, Margaret. *Papal Bull: Print, Politics, and Propaganda in Renaissance Rome*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2021.

Michalsky, Tanja, and Martin Thiering, eds. *Walking through History: An Interdisciplinary Approach to Flavio Biondo’s Spaces in the “Italia Illustrata.”* Rome: Bibliotheca Hertziana, 2022.

Michele, Lodone. “Taleazzi, Stefano.” In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 94. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 2019. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/stefano-taleazzi_(Dizionario-Biografico)/.

Miglio, Massimo. “Birago, Lampugnino.” In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 10. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1968. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/lampugnino-birago_(Dizionario-Biografico)/.

Migne, Jacques Paul, ed. *Patrologia Graeca 161*. Series Graeca. Vol. 161. Parisiis: Garnier, 1866.

Mihajlović, Vladimir D. *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2019.

Miličić, Irena. "Književnost ili povijest? Knjižica o opisu putova u Tursku: Feliks Petančić i njegov renesansni bestseler." *Povijesni prilozi* 32, no. 44 (2013): 155–168.

Milne, Krista A. *The Destruction of Medieval Manuscripts in England*. Oxford: Oxford University Press, 2025.

Minnich, Nelson H. "Alexios Celadenus a Disciple of Bessarion in Renaissance Italy." *Historical Reflections / Réflexions Historiques* 15, no. 1 (1988): 47–64.

Minnich, Nelson H. "The Reform Proposals (1513) of Stefano Taleazzi for the Fifth Lateran Council (1512-17)." *Annarium Historiae Conciliorum* 27-28, no. 2 (1995): 543–570.

Minnich, Nelson, ed. *The Renaissance Papacy 1400–1600*. Leiden: Brill, 2025.

Mitterauer, Michael. *Why Europe? The Medieval Origins of Its Special Path*. Chicago: University of Chicago Press, 2010.

Mixson, James D., ed. *The Crusade of 1456: Texts and Documentation in Translation*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2022.

Mohler, Ludwig. *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist Und Staatsmann*. Vol. 3. F. Schöningh, 1942.

Møller Jensen, Janus. *Denmark and the Crusades, 1400-1650*. Leiden; Boston: Brill, 2007.

Monfasani, John. "Alexius Celadenus and Ottaviano Ubaldini: An Epilogue to Bessarion's Relationship with the Court of Urbino." *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 46, no. 1 (1984): 95–110.

Monfasani, John. "Byzantium and the End of the Middle Ages." *Mediterranea. International Journal on the Transfer of Knowledge* 4 (2019): 245–253.

Monfasani, John. "Cardinal Bessarion and the Latins." In *Bessarion's Treasure*, edited by Sergei Mariev, 5–22. Berlin; Boston: De Gruyter, 2020.

Monfasani, John. "Filelfo and the Byzantines." In *Francesco Filelfo, Man of Letters*, edited by Jeroen De Keyser, 13–21. Leiden: Brill, 2018.

Monfasani, John. "Greek Renaissance Migrations." In *Greeks and Latins in Renaissance Italy*, 1–14. Routledge, 2004.

Monfasani, John. "Humanism, Renaissance." In *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Taylor and Francis, 1998. Acc. [20.1.2026].

https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/humanism-renaissance/v-1.

Monfasani, John. *Byzantine Scholars in Renaissance Italy*. Aldershot: Variorum Publishing, 1995.

Monfasani, John. *Greeks and Latins in Renaissance Italy*. Taylor & Francis, 2023.

Moro, Giacomo. "Foscarini, Ludovico." In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 49. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1997. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/ludovico-foscarini_%28Dizionario-Biografico%29/.

Moustakas, Konstantinos. "Byzantine 'Visions' of the Ottoman Empire: Theories of Ottoman Legitimacy by Byzantine Scholars after the Fall of Constantinople." In *Images of the Byzantine World: Visions, Messages and Meanings: Studies Presented to Leslie Brubaker*, edited by Angeliki Lymberopoulou, 215–229. Farnham: Ashgate, 2011.

Mureşan, Dan Ioan. "Le Patriarcat latin de Constantinople comme paradoxe ecclésiologique." In *Réduire le schisme? Ecclésiologies et politiques de l'union entre Orient et Occident: XIIIe-XVIIIe siècle*, sous la direction de Marie-Hélène Blanchet et Frédéric Gabriel, 277–302. Paris: Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, 2013.

Mureşan, Dan Ioan. "Bessarion et l'Église de rite Byzantin du royaume de Hongrie (1463–1472)." In *Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstaninopel*, herausgegeben von Christian Gastgeber, 77–92. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011.

Mureşan, Dan Ioan. "Bessarion's Orations against the Turks and Crusade Propaganda at the Große Christentag of Regensburg (1471)." In *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, edited by Norman Housley, 207–243. London: Palgrave Macmillan, 2017.

Mureşan, Dan Ioan. "Girolamo Lando, titulaire du Patriarcat de Constantinople (1474-1497), et son rôle dans la politique orientale du Saint-Siège." *Annuario dell'Istituto romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia* 8 (2006): 153–258.

Mureşan, Dan Ioan. "La Croisade En Projets. Plans Présentés Au Grand Quartier Général de La Croisade, Le Collège Des Cardinaux." In *Les Projets de Croisade*, sous la direction de Jacques Paviot. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2014. Acc. [20.1.2026]. http://books.openedition.org/pumi/16353.

Mureșan, Dan Ioan. "Rex Dacie / Regina Dacie. O Istorie Conectată de La Marea Baltică La Marea Neagră La Amurgul Evului Mediu (I)." *Archiva Moldaviae* 12 (2020): 15–87.

Murphey, Rhoads. *Ottoman Warfare, 1500-1700*. London: UCL Press, 1999.

Murray, Alan V. “Conclusion - Transformations of Crusading in the Long Fifteenth Century.” In *The Crusade in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 206–210. London: Routledge, 2016.

Murray, Alan V. “Sacred Space and Strategic Geography in Twelfth-Century Palestine.” In *The Franks in Outremer: Studies in the Latin Principalities of Palestine and Syria*, 13–37. Ashgate: Farnham, 2015.

Murray, Alan V. “The Middle Ground: The Passage of Crusade Armies to the Holy Land by Land and Sea (1096-1204).” In *A Military History of the Mediterranean Sea*, edited by Georgios Theotokis and Aysel Yıldız, 185–201. Leiden: Brill, 2018.

Nagy, Iván, and Albert B. Nyáry, eds. *Monumenta Hungariae Historica. IV. Acta Extera*. Vol. 2. Matyas Kiraly Korabol. Budapest: Magyar tudományos akadémia történelmi bizottmány, 1877.

Naqvi, Fatima. *The Literary and Cultural Rhetoric of Victimhood*. Cham: Springer, 2007.

Nauta, Lodi. “"Meaning and Linguistic Usage in Renaissance Humanism: The Case of Lorenzo Valla.” In *Linguistic Content: New Essays on the History of Philosophy of Language*, edited by Margaret Cameron and Robert J. Stainton, 136–155. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Nederman, Cary J. “Humanism and Empire: Aeneas Sylvius Piccolomini, Cicero and the Imperial Ideal.” *The Historical Journal* 36, no. 3 (1993): 499–515.

Nederman, Cary J. “The Mirror Crack’d: The Speculum Principum as Political and Social Criticism in the Late Middle Ages.” *The European Legacy* 3, no. 3 (1998): 18–38.

Nejedlý, Martin, et Jaroslav Svátek, dir. *Histoires et mémoires des croisades à la fin du Moyen Âge*. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015. Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/books.pumi.16498.

Nejedly, Martin, and Jaroslav Svàtek. *La Noblesse et La Croisade à La Fin Du Moyen Age*. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015. Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/books.pumi.16381.

Nejedlý, Martin. “Paměti o varanovi “mňoukajícím víc než kočka” a o rubínu Svatováclavské koruny “velikém jako zralá datle”. Zvěd Bertrandon de la Broquière na cestách (sebe)poznání.” *Studia Mediaevalia Bohemica* 2 (2010): 39–73.

Neocleous, Savvas. *Heretics, Schismatics, or Catholics? Latin Attitudes to the Greeks in the Long*

Twelfth Century. Toronto, Ontario, Canada: Pontifical Institute Of Mediaeval Studies, 2019.

Newman, Jonathan D. "Narratology and Literary Theory in Medieval Studies." In *Handbook of Medieval Studies: Terms – Methods – Trends.* Vol. 3, edited by Albrecht Classen, 990–98. Berlin; New York: De Gruyter, 2010.

Neville, Leonora. *Guide to Byzantine Historical Writing*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Nicholson, Helen J. *The Knights Hospitaller*. Woodbridge: The Boydell Press, 2001.

Nicol, Donald M. *The Despotate of Epiros 1267-1479*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Nicol, Donald M. *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, C. 1295-1383*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Nicol, Donald. *The End of the Byzantine Empire*. London: Arnold, 1979.

Nicolaus Sagundinus. *Otthomanorum familia, seu de Turcarum imperio historia*. Vienna: Adler, 1551. https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11086981?page=12,13.

Nicolle, David. *Constantinople 1453: The End of Byzantium*. London: Osprey, 2000.

Nicolle, David. *Nicopolis 1396: The Last Crusade*. London: Osprey Publishing, 1999.

Niemczyk, Katarzyna. "Antemurale Christianitatis? Propaganda Antyturecka a Wyprawa Jana Olbrachta Z 1497 R. W Świetle Źródeł." *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* 146, no. 1 (2019): 43–61.

Niţescu, Iulia. "Marrying an Orthodox Tsarevna from Rome." *Canadian-American Slavic Studies* 55, no. 1 (2021): 1–23.

Noel, Gerard. *The Renaissance Popes: Statesmen, Warriors, and the Great Borgia Myth*. New York: Carrol & Graf Publishers, 2006.

Novembri, Valeria, and Carlo Prezzolini, eds. *Francesco Tedeschini Piccolomini: Papa Pio III* . Montepulciano: Le Balze, 2005.

Nowakowska, Natalia. "Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492–1501." In *Crusading in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 128–147. London: Palgrave Macmillan, 2004.

Oakley, Francis. *The Conciliarist Tradition*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Omari, Jeton. "Scanderbeg tra storia e storiografia." Dissertazione dottorale, Università di Padova,

2014.

Orlando, Ermanno. “Venezia e la conquista turca di Otranto (1480-1481). Incroci, responsabilità, equivoci negli equilibri europei.” In *La conquista turca di Otranto (1480) tra storia e mito I*, edited by Houben Hubert, 177–209. Galatina: Congedo Editore, 2008.

Pagani, Fabio. “Greek Identity and Ideas of Decline in Fifteenth-Century Byzantium: Gemistos Pletho and Bessarion.” In *the Invention of Byzantium in Early Modern Europe*, edited by Nathanael Aschenbrenner and Jake Ransohoff, 27–46. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 2021.

Palma, Luigi Michele de. “Un umanista vescovo di Gallipoli: Alessio Celadeno (1451-1517).” In *Studi in onore di Mons. Aldo Garzia*, 161–176. Molfetta: Tip. Mezzina, 1986.

Palmer, Ada. *Inventing the Renaissance: The Myth of a Golden Age*. Chicago: University of Chicago Press, 2025.

Pálosfalvi, Tamás. *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*. Leiden, Boston: Brill, 2018.

Parcell, Erin Sahlstein, and Benjamin M. A. Baker. “Narrative Analysis.” In *The SAGE Encyclopedia of Communication Research Methods*, 4: 1069–1072. Thousand Oaks, CA: Sage, 2017.

Parry, Seth. “Lauro Quirini.” In *Oxford Bibliographies Online*. Oxford: Oxford University Press, 2019. Acc. [20.1.2026]. https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0296.xml.

Pastore, Alessandro. “Giulio II, Papa.” In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 57. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 2001. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-giulio-ii_(Dizionario-Biografico)/.

Paviot, Jacques. “Burgundy and the Crusade.” In *Crusading in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 70–80. London: Palgrave Macmillan, 2004.

Paviot, Jacques. “Introduction.” In *Les Projets de Croisade*, sous la direction de Jacques Paviot. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2014. Acc. [20.1.2026]. https://books.openedition.org/pumi/16281.

Paviot, Jacques. “La piraterie bourguignonne en mer Noire à la moitié du XVe siècle.” In *Horizons marins, itinéraires spirituels (Ve-XVIIIe siècles)*. Vol. 2. Edited by Henri Dubois, 203–214. Paris: Éditions de la Sorbonne, 1987. Acc. [24.6.2025].

https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.25935.

Paviot, Jacques. “L’idée de croisade à la fin du Moyen Âge.” In *Les Projets de Croisade*, sous la direction de Jacques Paviot. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2014. Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/books.pumi.16287.

Paviot, Jacques. dir. *Les Projets de Croisade*. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2020.

Paviot, Jacques. *Les ducs de Bourgogne, la croisade et l’Orient*. Paris: PU Paris-Sorbonne, 2003.

Paviot, Jacques. *Projets de Croisade (v. 1290 - v. 1330)*. Paris: Académie des inscriptions et belles-lettres, 2008.

Pelikan, Jaroslav. *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine*. Vol. 2: The spirit of Eastern Christendom. Chicago: University of Chicago Press, 1974.

Pellegrini, Marco. “Leone X, Papa.” In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 64. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 2005. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/papa-leone-x_(Dizionario-Biografico)/.

Perret, Noëlle-Laetitia, and Stéphane Péquignot. *A Critical Companion to the “Mirrors for Princes” Literature*. Leiden: Brill, 2022.

Pertusi, Agostino. *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcigno*. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1981.

Pertusi, Agostino. *Fine di Bisanzio e fine del mondo*. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1988.

Pertusi, Chiara. *La flagellazione di Piero della Francesca e le fonti letterarie sulla caduta di Costantinopoli*. Bologna: Editrice Lo Scarabeo, 1994.

Petkov, Kiril. “From Schismatics to Fellow Christians: East Central European Religious Attitudes towards the Orthodox Balkan Slavs (1354-1572).” *Mediaevistik* 8 (1995): 171–192.

Petrucci, Armando, and Emilio Bigi. “Bracciolini, Poggio.” In *Dizionario biografico degli Italiani 13*. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1971. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/poggio-bracciolini_(Dizionario-Biografico)/.

Pettegrew, David K. *The Isthmus of Corinth: Crossroads of the Mediterranean World*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016.

Philippides, Marios, and Walter K Hanak. *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies*. London: Routledge, 2020.

Picotti, Giovanni Battista. *La dieta di Mantova e la politica de' veneziani*. Venezia: Deputazione

veneta di storia patria, 1912.

Pienaru, Nagy. "„Proiectul scitic". Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Hoarda Mare." *Revista Limba Română* 14, no. 4-6 (2004). Acc. [20.1.2026]. https://limbaromana.md/index.php?go=articole&n=2127.

Pierling, Paul. *La Russie et le Saint-Siège*. Vol. 1. Paris: Plon, 1906.

Pilat, Liviu, and Ovidiu Cristea. *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century*. Leiden: Brill, 2018.

Pilat, Liviu. "Between Ottoman Empire and Latin Christendom: Moldavia as Frontier Society in the Late Middle Ages." In *Europe and the "Ottoman World": Exchanges and Conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries)*, edited by Gábor Kármán and Radu G. Păun, 171–93. Leiden; Boston: Brill, 2013.

Pilat, Liviu. "Redemptor Noster. Moldova Şi Respublica Christiana La 1476–1477." *Analele Putnei* 2, no. 1-2 (2006): 137–44.

Pinakes - Πίνακες. Textes et manuscrits grecs. "Ἀλέξιος Κελαδηνός." Institut de recherche et d'histoire des textes, 2016. Acc. [20.1.2026]. https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/copiste-possesseur-autre/15/.

Polak, Emil J. *Medieval and Renaissance Letter Treatises and Form Letters*. Vols. 1–3. 1992. Reprint, Leiden; New York; Köln: Brill, 2015.

Pop, Ioan-Aurel, and Ale Simon. "The Hunyadis and Dacia: From the Fall of Constantinople to the Peace of Wiener-Neustadt." *Banatica* 30, no. 2 (2020): 35–57.

Pop, Ioan-Aurel, i Alexandru Simon. "Dubrovnik i posljednja Vlaška vladavina Vlada III. zvanog Draculia." *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 39 (2021): 161–177. https://doi.org/10.21857/y54jofvexm.

Pop, Ioan-Aurel. "Matthias Corvinus, Re de Ungaria, de Dacia Etc., in 1462." *Transylvanian Review* 19, no. Supliment 1, 2020 (2020): 41–52.

Popović, Danica. "The Siena Relic of St John the Baptist's Right Arm." *Zograf* 41 (2017): 77–94.

Portnykh, Valentin L. "Les Byzantins Vus Par Les Chroniqueurs de La Première Croisade." *Le Moyen Age* Tome CXX, no. 3 (2015): 713–726.

Prawer, Joshua. *The Crusaders' Kingdom. European Colonialism in the Middle Ages*. New York: Praeger, 1972.

Prins, Jacomien. “Harmony, Renaissance Conceptions Of.” In *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, edited by Marco Sgarbi, 1470–1481. Cham: Springer, 2022.

Pujeau, Emmanuelle. “Conseils pour l’entreprise contre les Infidèles ou le modus operandi de la croisade au XVIe siècle.” In *Les Projets de croisade*, sous la direction de Jacques Paviot, 287–314. Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2014. Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/books.pumi.16359.

Puleio, Giorgia, and Laurent Brun. “Directorium Ad Passagium Transmarinum Faciendum.” Arlima – Archives de littérature du Moyen Âge, 2023. Acc. [20.1.2026]. https://www.arlima.net/ad/directorium_ad_passagium_transmarinum_faciendum.html.

Quillen, Carol E. *Rereading the Renaissance*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998.

Rabbie, Edwin. “Editing Neo-Latin Texts.” *Editio* 10 (1996): 25–48.

Radu Florescu, and Raymond T Mcnally. *Dracula, Prince of Many Faces : His Life and His Times*. New York; Boston; London: Back Bay Books, 1989.

Rapp, Claudia. “Hellenic Identity, Romanitas and Christianity in Byzantium.” In *Hellenisms. Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, edited by Katerina Zacharia, 127–148. Aldershot: Ashgate, 2008.

Repositorium Blondianum. “Opera: Manuscripta et Editiones.” Repertorium Blondianum, 2020. Acc. [20.1.2026]. https://www.repertoriumblondianum.org/opera.html.

Ricklin, Thomas. “Bessarions Türke und andere Türken interessierter Kreise. Von der Schwierigkeit, ein Feindbild gelehrt zu plausibilisieren.” In *"Inter graecos latinissimus, inter latinos graecissimus": Bessarion zwischen den Kulturen*, edited by Claudia Märtl, Christian Kaiser, and Thomas Ricklin, 277–300. Berlin; Boston: De Gruyter, 2013.

Riley-Smith, Jonathan. *The First Crusade and the Idea of Crusading*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986.

Riley-Smith, Jonathan. *What Were the Crusades?* Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2002.

Rollo-Koster, Joëlle. *Avignon and Its Papacy, 1309–1417*. Lanham; Boulder; New York; London: Rowman & Littlefield, 2015.

Rollo-Koster, Joëlle. *The Great Western Schism, 1378–1417*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.

Ronchey, Silvia. “Bessarion Venetus.” In *Philanagnostes. Studi in onore di Marino Zorzi*, edited

by Chryssa Maltezou, Peter Schreiner, and Margherita Losacco, 375–401. Venezia: Edizioni dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini, 2008.

Ronchey, Silvia. "Bisanzio Continuata. Presupposti ideologici dell'attualizzazione di Bisanzio nell'età moderna." In *Lo spazio letterario del Medioevo III/1*, a cura di Guglielmo Cavallo, 691–727. Roma: Salerno, 2005.

Ronchey, Silvia. "Malatesta/Paleologhi. Un'alleanza dinastica per rifondare Bisanzio nel quindicesimo secolo." *Byzantinische Zeitschrift* 93, no. 2 (2000): 521–567.

Ronchey, Silvia. "Orthodoxy on Sale: The Last Byzantine, and the Lost Crusade." In *Proceedings of the 21st International Congress in Byzantine Studies*, edited by Elizabeth Jeffreys, 313–344. London: Ashgate, 2006.

Ronchey, Silvia. *L'enigma di Piero. L'ultimo bizantino e la crociata fantasma nella rivelazione di un grande quadro*. Milano: Rizzoli, 2006.

Ronconi, Giorgio. "Quirini, Lauro." In *Dizionario biografico degli Italiani 86*. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2016. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/lauro-quirini_(Dizionario-Biografico)/?search=QUIRINI%2C%20Lauro%2F

Rota, Giorgio. "Real, Fake or Megalomaniacs? Three Suspicious Ambassadors, 1450–1600." In *Dissimulation and Deceit in Early Modern Europe*, edited by Miriam Eliav-Feldon and Tamar Herzig, 165–183. London: Palgrave Macmillan, 2015.

Rowe, John Howland. "The Renaissance Foundations of Anthropology." *American Anthropologist* 67, no. 1 (1965): 1–20.

Rowland, Robert C. "The Narrative Perspective." In *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, edited by Jim A. Kuypers, 133–153. Lanham; Boulder; New York; London: Rowman & Littlefield, 2021.

Rowland, Ronald Lee, and Adam Blood. "Ideographic Criticism." In *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, edited by Jim A. Kuypers, 207–229. Lanham; Boulder; New York; London: Rowman & Littlefield, 2021.

Rubenstein, Jay. *Nebuchadnezzar's Dream: The Crusades, Apocalyptic Prophecy, and the End of History*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Rudenko, Oleksii. "'Don't Look Back in Anger': The Classics, Early Modern Authors, and Making the Polish-Lithuanian Origin Accounts." In *Genealogisches Wissen in Mittelalter*

und Früher. Neuzeit Konstruktion – Darstellung – Rezeption, herausgegeben von Giuseppe Cusa und Thomas Dorfner, 159–182. Berlin; Boston: De Gruyter, 2023.

Runciman, Steven. *A History of the Crusades*. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1954.

Runciman, Steven. *Lost Capital of Byzantium. The History of Mistra and the Peloponnese*. London: I.B.Tauris, 2009.

Runciman, Steven. *The Great Church in Captivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Rundle, David. "A Renaissance Bishop and His Books: A Preliminary Survey of the Manuscript Collection of Pietro Del Monte (*C.*1400–57)." *Papers of the British School at Rome* 69 (2001): 245–272.

Russell, Donald, and Tobias Reinhardt. "Captatio Benevolentiae." In *Oxford Classical Dictionary*, edited by Simon Hornblower, Antony Spawforth, and Esther Eidinow, 278. Oxford; New York: Oxford University Press, 2012.

Russell, Frederick H., and Ryan Greenwood. "Just War and Crusades." In *The Cambridge History of Medieval Canon Law*, edited by Anders Winroth and John C. Wei, 537–549. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.

Russell, Josiah C. "Population in Europe, 500-1500." In *The Fontana Economic History of Europe*. Vol. 1: The Middle Ages. Edited by Carlo M. Cipolla. Glasgow: Collins/Fontana Books, 1972.

Salihović, Davor. "Definition, Extent, and Administration of the Hungarian Frontier toward the Ottoman Empire in the Reign of King Matthias Corvinus, 1458-1490." Doctoral dissertation, University of Cambridge, 2020.

Sanbar, Elias. "The Invention of the Holy Land." In *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, edited by Abdelwahab Meddeb and Benjamin Stora, 292–296. Princeton: Princeton University Press, 2013.

Santus, Cesare. *Trasgressioni Necessarie*. *Les Conférences Du Collège de France*. Rome: Publications de l'École française de Rome, 2019. Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/books.efr.31792.

Schadee, Hester. "'I Don't Know Who You Call Tyrants': Debating Evil Lords in Quattrocento Humanism'." In *Evil Lords: Theories and Representations of Tyranny from Antiquity to the Renaissance*, edited by Nikos Panou and Hester Schadee, 172–90. New York: Oxford

University Press, 2018.

Schein, Sylvia. “Recovery of the Holy Land.” In *The Crusades: An Encyclopedia*, edited by Alan V. Murray, 4: 1019–1021. Santa Barbara; Denver; Oxford: ABC-CLIO, 2006.

Schein, Sylvia. *Fideles Crucis: The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land*. Oxford: Clarendon Press, 1991.

Schmieder, Felicitas. “Enemy, Obstacle, Ally? The Greek in Western Crusade Proposals (1274–1311).” In *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways*, edited by Balázs Nagy and Marcell Sebők, 357–371. Budapest; New York: Central European University Press, 1999.

Schmitt, Oliver Jens, and Mariya Kiprovska. “Ottoman Raiders (Akıncıs) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 65, no. 4 (2022): 497–582. https://doi.org/10.1163/15685209-12341575.

Schmitt, Oliver Jens. “Between Two Worlds or a World of Its Own? The Eastern Adriatic in the Fifteenth Century.” In *The Crusade in the Fifteenth Century: Converging and Competing Cultures*, 169–186. London: Routledge, 2017.

Schmitt, Oliver Jens. *Skanderbeg: Der neue Alexander auf dem Balkan*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2009.

Schomanek, Florian. *Captatio Benevolentiae: Strategien antiker Rhetorik im Prolog des Höfischen Romans*. München: Grin Verlaag, 2011.

Schönherr, Gyula, ed. *Mathiae Corvini Hungariae regis Epistolae ad romanos pontifices datae et ab eis acceptae*. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája, 1891.

Schröder, Stefan. “To Follow the Deeds of Godfrey of Bouillon: The Remembrance of the Crusades and Crusading Ideas in Late Medieval Travel Reports to the Holy Land.” In *Crusading Ideas and Fear of the Turks in Late Medieval and Early Modern Europe*, edited by Magnus Ressel, 35–70. Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2021.

Schroeder, Rossitza. “From a Conqueror to a Legitimate Heir the Byzantine Princely Family, Gentile Bellini and Mehmed II Fatih.” In *The Eloquence of Art. Essays in Honour of Henry Maguire*, edited by Andrea Olsen Lam and Rossitza Schroeder, 318–335. London: Routledge, 2020.

Schwoebel, Robert. *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)*.

Leiden: Brill, 1967.

Sciambra, Matteo, Giuseppe Valentini, and Ignazio Parrino. “L'Albania e Skanderberg nel piano generale di crociata di Callisto III.” *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 21 (1967): 83–136.

Segel, Harold B. *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism, 1470-1543*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989.

Selart, Anti. “Rus’ as a Target of the Crusades: History and Historical Memory.” In *Crusading against Christians in the Middle Ages*, edited by Mike Carr, Nikolaos G. Chrissis, and Gianluca Raccagni, 255–277. Cham: Springer, 2024.

Setton, Kenneth M. “The Byzantine Background to the Italian Renaissance.” *Proceedings of the American Philosophical Society* 100, no. 1 (1956): 1–76.

Setton, Kenneth M. *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. Vol. 2. Philadelphia: American Philosophical Society, 1978.

Setton, Kenneth Meyer. *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. Vol. 3. Philadelphia: American Philosophical Society, 1984.

Sève, Michel. “De la naissance à la mort d'une ville : Philippes en Macédoine (IVe siècle av. J.-C.-VIIe siècle ap. J.-C.).” *Histoire urbaine* 1 (2000): 187–204.

Shaw, Christine, and Michael Mallett. *The Italian Wars 1494–1559*. London; New York: Routledge, 2018.

Sidwell, Keith. “Editing Neo-Latin Literature.” In *A Guide to Neo-Latin Literature*, edited by Victoria Moul, 394–407. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Simon, Alexandru. “Callimachus şi Dracula la congresul cruciat de la Roma din anul 1490.” *Banatica* 31, no. 2 (2021): 81–104.

Simon, Alexandru. “From Dragula to Cypelles: Wallachia in the Late 1470s.” *Acta Terrae Septemcastrensis* 20, no. 1 (2021): 153–168.

Simon, Alexandru. “Giovanni Mario Filelfo and Michael Marullus at the Humanist Frontiers of the Ottoman Empire: ‘International’ and ‘National’ Crusading after 1453.” In *Mercenaries and Crusaders*, edited by Attila Bárány, 381–396. Debrecen: University of Debrecen, 2024.

Simon, Alexandru. “How to Finance a Greek Rite Athlete: Venice, Rome and Stephen III of Moldavia.” In *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge*, sous la direction de Daniel Baloup

et Manuel Sánchez Martínez, 307–329. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015. Acc. [20.1.2026]. http://books.openedition.org/pumi/16668.

Simon, Alexandru. “The Pontic King of Bosnia in Anti-Ottoman Crusading in the Mid-1470s.” *History in Flux* 4, no. 4 (2022): 69–90.

Simon, Alexandru. *Pământurile crucii: Românii și cruciada târzie*. Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2012.

Simonetta, Marcello. “Pius II and Francesco Sforza: The History of Two Allies.” In *Pius II, “El Più Expeditivo Pontifice,”* edited by Z.R.W.M. von Martels and Arjo J. Vanderjagt, 147–70. Leiden: Brill, 2003.

Simons, Patricia. “Hercules in Italian Renaissance Art: Masculine Labour and Homoerotic Libido.” *Art History* 31, no. 5 (2008): 632–664.

Šmahel, František. “Antoine Marini de Grenoble et son Mémorandum sur la nécessité d’une alliance anti-turque.” *La noblesse et la croisade à la fin du Moyen Âge*, edited by Martin Nejedlý and Jaroslav Svátek, 205–231. Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2015. Acc. [10.1.2026]. https://doi.org/10.4000/books.pumi.16456.

Smith, Leslie F. “Pope Pius II’s Use of Turkish Atrocities.” *The Southwestern Social Science Quarterly* 46, no. 4 (1966): 407–415.

Smith, Thomas W. “Crusading in the Parchment Mirror: Manuscript Studies and the History of the Crusades.” *Crusades* 24, no. 1 (2025): 117–131.

Smith, Thomas W. “Not Sharing the Holy Land: Attitudes towards Sacred Space in Papal Crusade Calls, 1095–1234.” *Al-Masāq* 34, no. 2 (2021): 140–161.

Somaini, Francesco. “La curia romana e la crisi di Otranto.” In *La conquista turca di Otranto (1480) tra storia e mito I*, edited by Houben Hubert, 211–262. Galatina: Congedo Editore, 2008.

Soukup, Pavel. “The Polemical Letters of John of Capistrano against the Hussites: Remarks on Their Transmission and Context.” In *The Grand Tour of John of Capistrano in Central and Eastern Europe (1451-1456). Transfer of Ideas and Strategies of Communication in the Late Middle Ages*, edited by Paweł Kras and James D. Mixson, 259–273. Warsaw, Lublin: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo KUL, 2018.

Špoljarić, Luka. “Feliks Petančić.” In *Christian-Muslim Relations: Bibliographical History*, edited by David Thomas and John Chesworth, 7: 50–57. Leiden; Boston: Brill, 2015.

Špoljarić, Luka. “Nicholas of Modruš and His de Bellis Gothorum: Politics and National History in the Fifteenth-Century Adriatic.” *Renaissance Quarterly* 72, no. 2 (2019): 457–491.

Špoljarić, Luka. “The Renaissance Papacy and Catholicization of the ‘Manichean Heretics’. Rethinking the 1459 Purge of the Bosnian Kingdom.” In *Global Reformations. Transforming Early Modern Religions, Societies, and Cultures*, edited by Nicholas Terpstra, 153–175. London: Routledge, 2019.

Spremić, Momčilo. “I Balcani et la Criocata (1455–1464).” In *Il sogno di Pio II e il viaggio da Roma a Mantova*, edited by Arturo Calzona, Francesco Paolo Fiore, Alberto Tenenti, and Cesare Vasoli, 481–592. Firenze: Leo. S. Olschki, 2003.

Spring, Peter. “The Topographical and Archaeological Study of the Antiquities of the City of Rome, 1420–1447,” 1972.

Springer, Carolyn. *Armour and Masculinity in the Italian Renaissance*. Toronto: University of Toronto Press, 2013.

Srodecki, Paul, and Norbert Kersken, eds. *The Defence of the Faith. Crusading on the Frontiers of Latin Christendom in the Late Middle Ages*. Turnhout: Brepols, 2024.

Stamenović, Igor. “Contemporary Perceptions of the Spread of the Plague in Central and Eastern Europe Following the Battle of Belgrade (1456).” *Historical Studies on Central Europe* 4, no. 1 (2024): 68–92.

Stamenović, Igor. “Death of Sultan Mehmed II and Anti-Ottoman Crusade Rhetoric in Guillaume Caoursin’s *Oratio in senatu Rhodiorum de morte Magni Turci*.” *Inicijal* 12 (2024): 209–231.

Stamenović, Igor. “Projecting the Crusading Routes in Southeastern Europe: The Case of Martin Segon’s Treatise Quos Terrarum Limites (1480/81).” *Eurostudium3w* 63, no. 2 (2024): 50–62. Acc. [20.1.2026]. https://rosa.uniroma1.it/rosa01/eurostudium/article/view/3072/2675.

Stamenović, Igor. “The Exclusionary Rhetoric and the Construction of the Orthodox Other in the Correspondence of John of Capistrano.” *Istraživanja* 36 (2025): 42–56.

Stareţu, Ştefan. “Medieval Name and Ethnicity: Serbs and Vlachs.” *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia* 22, no. 1 (November 19, 2015): 81–99.

Starn, Randolph. “Reinventing Heroes in Renaissance Italy.” *Journal of Interdisciplinary History* 17, no. 1 (1986): 67–84.

Staszak, Jean-François. “Other/Otherness.” In *International Encyclopedia of Human Geography*,

edited by Rob Kitchin and Nigel Thrift, 8: 43–47. Oxford: Elsevier, 2009.

Steiris, Georgios. “Byzantine Philosophers of the 15th Century on Identity and Otherness.” In *The Problem of Modern Greek Identity: From the Ecumene to the Nation-State*, edited by Georgios Steiris, Sotiris Mitralexis, and George Arabatzis, 173–199. Cambridge Scholars Press, 2016.

Stephenson, Paul. *New Rome: The Empire in the East*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2021.

Stinger, Charles L. *Humanism and the Church Fathers*. Albany: State University of New York Press, 1977.

Stinger, Charles L. *The Renaissance in Rome*. Bloomington: Indiana University Press, 1998.

Stock, Markus, ed. *Alexander the Great in the Middle Ages: Transcultural Perspectives*. Toronto: University of Toronto Press, 2018.

Stojkovski, Boris. “Bertrandon de La Broquière on Byzantium and Serbia. Richness and Decline in the Age of Ottoman Conquest of the Balkans.” In *Byzanz und das Abendland V. Studia Byzantino-Occidentalia*, herausgegeben von Erika Juhász, 175–187. Budapest: Eötvös-József-Collegium, 2018.

Стојковски, Борис. “Српска деспотовина у делу Мартина Сегона – неколико историјских опсервација.” У *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XI*, уредила Гордана Јовановић, 203–218. Деспотовац; Београд: Народна библиотека „Ресавска школа“; Институт за српски језик САНУ, 2021.

Stolf, Serge. “De *Europa* et *Asia* d’Enea Silvio Piccolomini: migrations, invasions, ancrages, un état des lieux de l’Europe au XVe siècle.” *ILCEA* 28 (2017). Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/ilcea.4071.

Stolf, Serge. “Espace géographique et espace culturel: le De Europa de Enea Silvio Piccolomini.” *Camenae* 14 (2012): 1–19.

Stolf, Serge. “L'Europe et ses « Européens » vus par Enea Silvio Piccolomini (1458).” *Cahiers d'études italiennes* 27 (2018). Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/cei.5225.

Stolz, Benjamin A. “Introduction.” In *Memoirs of a Janissary*, edited by Svatopluk Soucek and Benjamin A. Stolz, xix–xxx. Princeton: Markus Wiener Publishers, 2010.

Stouraitis, Yannis. “Reinventing Roman Ethnicity in High and Late Medieval Byzantium.” *Medieval Worlds* 5 (2017): 70–94.

Stouraitis, Yannis. “War and Collective Identifications in Medieval Societies: Drawing Comparisons.” In *War and Collective Identities in the Middle Ages: East, West, and Beyond*, edited by Yannis Stouraitis, 203–24. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023.

Stranieri, Giovanni. “L’ombre de Rome ou l’impossible Europe romaine des Italiens (XIVe-XVIe siècles).” *Cahiers d'études italiennes* 27 (2018). Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/cei.5219.

String, Tatiana C. “Body Building: The Fabrication of the Masculine Body in Renaissance Portraiture.” In *The Male Body and Social Masculinity in Premodern Europe*, edited by Jacqueline Murray, 229–249. Toronto: Centre for Renaissance and Reformation Studies, 2022.

Strnad, Alfred A. “Borgia, Michele de.” In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 12. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1971. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/michele-de-borgia_%28Dizionario-Biografico%29/.

Strøm-Olsen, Rolf. “Political Narrative and Symbolism in the Feast of the Pheasant (1454).” *Viator* 46, no. 3 (2015): 317–342.

Surekha Davies. *Renaissance Ethnography and the Invention of the Human: New Worlds, Maps and Monsters*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2017.

Svátek, Jaroslav. “La Vision de La Croisade Dans Le Récit de Bertrandon de La Broquière.” In *Histoires et mémoires des croisades à la fin du Moyen Âge*, sous la direction de Martin Nejedlý et Jaroslav Svátek. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015. Acc. [20.1.2026]. http://books.openedition.org/pumi/16537.

Tafiłowski, Piotr. “Hungary and Poland: The Two Antemurales in the Late Fifteenth Century.” *Renaissance and Reformation* 46, no. 2 (2024): 9–33.

Tallett, Frank, and D. J. B. Trim. *European Warfare, 1350–1750*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Tamminen, Miikka. *Crusade Preaching and the Ideal Crusader*. Turnhout: Brepols, 2018.

Tannen, Deborah, Heidi Ehernberger Hamilton, and Deborah Schiffrin. *The Handbook of Discourse Analysis*. Chichester: Wiley Blackwell, 2015.

Terry-Roisin, Elizabeth. “Chivalry, Renaissance Concept Of.” In *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, edited by Marco Sgarbi, 1–10. Cham: Springer, 2019.

Thompson, Martyn P. “Reception Theory and the Interpretation of Historical Meaning.” *History and Theory* 32, no. 3 (1993): 248–272.

Thomson, Ian. “Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance.” *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7 (1966): 63–82.

Tolan, John. “Bertrandon de La Broquière.” In *Christian-Muslim Relations, a Bibliographical History*. Vol. 5. Edited by David Thomas and Alex Mallett, 443–446. Leiden: Brill, 2013.

Tomich, Dale W. “The Order of Historical Time: The Longue Durée and Micro-History.” In *The Longue Durée and World-Systems Analysis*, edited by Richard E. Lee, 9–34. New York: State University of New York Press, 2012.

Torch, Barry, and Jennifer Mara DeSilva. “Pius II and the Andreis (1462): Textual Circulation, Crusade Promotion and Papal Power.” *Renaissance Studies* 36 (2021): 590–609.

Tortopidou-Derieux, Kyriaki. “The Politics of Religious Experience in Fifteenth-Century Europe through an East-West Encounter: A Re-Interpretation.” Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science, 2016.

Tröster, Manuel. “Romanness and Greekness in Plutarch.” In *The Cambridge Companion to Plutarch*, edited by Frances B. Titchener and Alexei V. Zadorojnyi, 29–46. Cambridge: Cambridge University Press, 2023.

Tuathail, Gearóid Ó. *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. London: Routledge, 1996.

Tyerman, Christopher. *Fighting for Christendom: Holy War and the Crusades*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Tyerman, Christopher. *God’s War: A New History of the Crusades*. Cambridge, Mass.: Belknap Press Of Harvard University Press, 2008.

Tyerman, Christopher. *The Debate on the Crusades, 1099-2010*. Manchester: Manchester University Press, 2011.

Ullmann, Walter. *Medieval Papalism: The Political Theories of the Medieval Canonists*. London: Routledge, 2013.

Vagnon, Emmanuelle. “Géographie et stratégies dans les projets de croisade, XIIIe-XVe siècle.” In *Les Projets de Croisade*, sous la direction de Jacques Paviot, 125–50. Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2014. Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/books.pumi.16320.

Vatin, Nicolas. “The Hospitallers at Rhodes and the Ottoman Turks, 1480–1522.” In *Crusading in the Fifteenth Century*, edited by Norman Housley, 148–62. London: Palgrave Macmillan, 2004.

Veracini, Lorenzo. *Colonialism: A Global History*. London: Routledge, 2022.

Vickers, Michael. “Mantegna and Constantinople.” *The Burlington Magazine* 118, no. 883 (1976): 680–87.

Viltart, Franck. “Itinéraires, transport et logement des armées dans les projets de croisade de Philippe le Bon (1454-1464).” In *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge*, sous la direction de Daniel Baloup et Manuel Sánchez, 331–49. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2015. Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/books.pumi.16674.

Viti, Paolo. “Filelfo, Francesco.” In *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 47. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1997. Acc. [20.1.2026]. https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-filelfo_(Dizionario-Biografico)/.

Vitkus, Daniel. “Early Modern Orientalism: Representations of Islam in Sixteenth-and Seventeenth-Century Europe.” In *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*, edited by David R. Blanks and Michael Frassetto, 207–230. New York: St. Martin’s Press, 1999.

Vukšić, Tomo. “Papa Pio II. i kralj Stjepan Tomaš.” U *Fenomen “krstjani” u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, uredio Franjo Šanjek, 269–308. Sarajevo; Zagreb: Institut za istoriju; Hrvatski institut za povijest, 2005.

Walters, Edward J., ed. *Eastern Christianity: A Reader*. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2021.

Warf, Barney. “Critical Human Geography.” In *The Encyclopedia of Human Geography*, edited by Barney Warf, 617–622. Cham: Springer, 2010.

Waswo, Richard. *Language and Meaning in the Renaissance*. Princeton: Princeton University Press, 2014.

Weber, Benjamin. “L’alun de la croisade? Étapes et difficulté de la mise en place d’un monopole pontifical sur l’alun de Tolfa (1461-1471).” *Cahiers de recherches médiévales et humanistes* 25 (2013): 597–619. Acc. [20.1.2026]. https://doi.org/10.4000/crm.13139.

Weber, Benjamin. “The Papacy, 1274–1494.” In *Companion to the Later Crusades (1400–1700)*, edited by Emir O. Filipović and Magnus Ressel, 235–258. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2025.

Weber, Benjamin. “Toward a Global Crusade? The Papacy and the Non-Latin World in the Fifteenth Century.” In *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, edited by Norman Housley, 11–44. London: Palgrave Macmillan, 2017.

Weber, Benjamin. “Y A-t-Il Eu Des Projets de Croisade Pontificaux Au XVe Siècle?” In *Les Projets de Croisade*, sous la direction de Jacques Paviot. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2014. Acc. [20.1.2026]. http://books.openedition.org/pumi/16344.

Weber, Benjamin. *Lutter contre les Turcs. Les formes nouvelles de la croisade pontificale au XVe siècle*. Rome: Ecole Française de Rome, 2013.

Weber, L. W. “Georgius Agricola (1494-1555): Scholar, Physician, Scientist, Entrepreneur, Diplomat.” *Toxicological Sciences* 69, no. 2 (2002): 292–294.

Whalen, Brett Edward. *Dominion of God: Christendom and Apocalypse in the Middle Ages*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2009.

Wilson, Nigel G. *From Byzantium to Italy*. London; New York: Bloomsbury Publishing, 2016.

Wimmer, Andreas. *Ethnic Boundary Making: Institutions, Power, Networks*. New York: Oxford University Press, 2013.

Witt, Ronald G. *The Two Latin Cultures and the Foundation of Renaissance Humanism in Medieval Italy*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2012.

Witt, Ronald Gene. *In the Footsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*. Boston; Leiden: Brill, 2003.

Witt, Ronald. “Medieval ‘Ars Dictaminis’ and the Beginnings of Humanism: A New Construction of the Problem.” *Renaissance Quarterly* 35, no. 1 (1982): 1–35.

Woodhouse, Christopher Montague. *George Gemistos Plethon*. Oxford: Clarendon Press, 1986.

Woods, John E. *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*. Salt Lake City: University of Utah Press, 1999.

Woodward, David, ed. *The History of Cartography*. Vol. 3. Cartography in the European Renaissance. Chicago; London: The University of Chicago Press, 2007.

Wright, Christopher. *The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355–1462*. Leiden: Brill, 2014.

Wrisley, David. “The Loss of Constantinople and Imagining Crusade at the Fifteenth-Century Court of Burgundy.” *Al-Abhath* 55 (2008): 85–112.

Yaşar, Murat, and Chong Jin Oh. “The Ottoman Empire and the Crimean Khanate in the North

Caucasus: A Case Study of Ottoman-Crimean Relations in the Mid-Sixteenth Century." *Turkish Historical Review* 9, no. 1 (2018): 86–103.

Yücel, Yaşar. "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri." *Beelten* 49, no. 194 (1985): 287–312.

Zakythēnos, Dionysios A. *Le despotat grec de Morée*. Vol. 1. Paris: Société d'édition "Les Belles Lettres", 1932.

Žalud, Zdeněk. "Antonio Marini z Grenoblu a jeho spisy pro krále Jiřího." In Martin Šandera, Zdeněk Beran a kolektiv, *Poděbradská éra v zemích České koruny*, edited by Martin Šandera and Zdeněk Beran, 69–76. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016.

Zečević, Nada. "Confirmation Grant of King Alfonso V of Aragon to Leonardo III Tocco (July 16 1452): An Authentic Charter with a Fake Justification?" *Радови Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву* 14, no. 2 (2012): 9–21.

Zečević, Nada. "Notevole larghezza, notizie così gravi e gelose and un uomo che amava spacciarsi: Human Resources of Diplomatic Exchange of King Alfonso V of Aragon in the Balkans (1442–1458)." *The Hungarian Historical Review* 8, no. 2 (2019): 411–433.

Zečević, Nada. *The Tocco of the Greek Realm*. Beograd; Istočno Sarajevo: Makart: Faculty of Philosophy of the University of Eastern Sarajevo, 2014.

Živkovic, Valentina. "The Vow of Ivan Crnojevic to the Virgin Mary in Loreto under the Shadow of the Ottoman Conquest." *Balcanica* 48 (2017): 19–32.

Антоновић, Милош. "Папство и Србија у XV веку." *Додатак Историјском гласнику* 1-2 (1993): 3–82.

Божић, Иван. "Владавина Црнојевића." У *Историја Црне Горе II/2*, 277–371. Титоград: Редакција за Историју Црне Горе, 1970.

Божић, Иван. "О Дукађинима." У *Немирно Поморје XV века*, 332–384. Београд: Српска књижевна задруга, 1979.

Васић, Милан. *Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

Гавриловић, Марко. "Западноевропски наративни извори о Србији и њеним становницима (XI–XV век): слика другог." Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2024.

Гајић, Александар. *Огледало владара – Константин Михаиловић и Макијавели*. Београд:

Институт за европске студије, 2014.

Данти, Анђело. “Старо и ново о Турској хроници.” *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 26, бр. 1 (1978): 89–97.

Живановић, Ђорђе. “Увод.” У *Јаничарове успомене или турска хроника*, уредио Ђорђе Живановић, 9–70. Београд: Просвета, 1986.

Живановић, Ђорђе. *Живот и дело Константина Михаиловића из Островице*. Београд: САНУ, 2006.

Зиројевић, Олга. “Цариградски друм од Београда до Софије (1453–1683).” *Зборник Историјског музеја Србије* 7 (1970): 3–197.

Иванов, Владислав. “Кръстоносните проекти („Съвети“) на Йоан Торцело и Бертрандон де ла Брокиер.” *Епохи* 32, бр. 3 (2024): 321–341.

Ивановић, Милош. “Етнички и правно-социјални идентитети у српској средњовековној држави од XIII до средине XV века.” *Синеза* 6, бр. 1 (2025): 83–93.

Исаиловић, Невен. “Осећање припадности у средњовековној Босни: од локалног до државног идентитета.” У *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком : Средњи век, нови век и савремено доба. Књига прва*, уредила Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић, 181–194. Београд: Универзитет у Београду. Филозофски факултет, 2025.

Јанковић, Марија. *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*. Београд: Историјски институт, 1985.

Калић, Јованка. *Београд у средњем веку*. Београд: СКЗ, 1967.

Катић, Татјана. “Војнуци у Османском царству.” У*Војнучки дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед*, уредила Татјана Катић, 9–23. Београд: Историјски институт, 2020.

Кашанин, Милан. *Српска књижевност у средњем веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 1990.

Крекић, Бариша. “О Монемвасији у доба папског протектората.” *Зборник радова Византолошког института* 6 (1960): 129–135.

Крстић, Александар. “Град Некудим и Некудимска власт.” *Историјски часопис* 55 (2007): 99–111.

Крстић, Александар. “Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предат Угрима

1427. године?" *Историјски часопис* 61 (2012): 115–127.

Крстић, Александар. "Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун-бег." In *Пад Српске деспотовине 1459. године*, уредио Момчило Спремић, 303–320. Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 2011.

Линч, Џозеф. *Историја средњовековне цркве*. Београд: Clio, 1999.

Миљковић-Бојанић, Ема. "Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице." У *На раскршћу епоха*, 13–24. Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 2013.

Миљковић-Бојанић, Ема. *Смедеревски санџак 1476-1560: земља, насеља, становништво*. Београд: Историјски институт, 2004.

Новохатько, Анна. "К вопросу об этнонимах и этностереотипах в классической Греции (v в. до Р. Х.)." У *Балканский тезаурус: коммуникация в сложно-культурных обществах на Балканах,* под редакцией И. А. Седакова, Максим Максимович Макарцев, и Татьяна Владимировна Цивьян: 20–25. Москва: Институт славяноведения РАН, 2019.

Обрадовић, Ненад. "Срби и краљ Матија Корвин: политика угарског краља према српским политичким чиниоцима." Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2022.

Острогорски, Георгије. "Господин Константин Драгаш." *Зборник Филозофског факултета* 7, бр. 1 (1963): 287—294.

Пириватрић, Срђан. "Срби као Трибали, Далмати и Дачани: Прилог разумевању употребе појединих античких етнонима као византијских идентитетских ознака за Србе (од половине X до почетка XIII века)." У *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком : Средњи век, нови век и савремено доба. Књига прва*, уредили Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић, 157–179. Београд: Универзитет у Београду. Филозофски факултет, 2025.

Порчић, Небојша. "За баштину, отаџбину, земљу и Царство": национално и патриотско у свету српских средњовековних витешких романа." У *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком : Средњи век, нови век и савремено доба. Књига прва*, уредили Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић, 137–156.

Београд: Универзитет у Београду. Филозофски факултет, 2025.

Рудић, Срђан, Дубравко Ловреновић, и Павле Драгичевић, ур. *Пад Босанског краљевства 1463. године*. Београд; Сарајево; Бања Лука: Историјски институт; Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву; Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2015.

Спремић, Момчило. "Балкански вазали краља Алфонса Арагонског." У *Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку*, 355–370. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

Спремић, Момчило. "Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)." *Смедеревски зборник* 3 (2012): 13–29.

Спремић, Момчило. "Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски." У *Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку,* 371–390. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

Спремић, Момчило. "Деспот Стефан Слепи." *Гласник САН. Одељење историјских наука* 15 (2010): 115–143.

Спремић, Момчило. *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.

Стаменовић, Игор. "Була папе Николе V деспоту Ђурђу Бранковићу (Рим, 24. октобар 1453. године) у контексту папске крсташке политике." *СИНЕЗА: Часопис за хуманистичке и друштвене науке* 4, бр. 1 (2023): 59–75.

Стаменовић, Игор. "Политичко-теолошки елементи Висарионове Саборне посланице Грцима (1463)." У *Византијско-словенска чтенија VII*, уредили Драгиша Бојовић и Кристина Митић, 263–276. Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, 2024.

Стојановић, Љубомир, ур. *Стари српски родослови и летописи*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1927.

Тош, Џон. *У трагању за историјом*. Београд: Clio, 2008.

Тошић, Ђуро. "Босанска назови 'кривица' за пад српске деспотовине." У *Пад Српске деспотовине 1459. године*, уредио Момчило Спремић, 185–92. Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 2011.

Ћирковић, Сима. "Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква."

Гласник ЦАНУ. Одјељење друштвених наука 9 (1995): 7–34.

Ћирковић, Сима. "Срби у одбрани угарских граница." У *Историја српског народа II*, уредила Јованка Калић, 445–464. Београд: Српска књижевна задруга, 1982.

Ћирковић, Сима. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга, 1964.

Узелац, Александар. *Крсташи и Срби*. Београд: Утопија, 2018.

Шкриванић, Гавро. *Путеви у средњовековној Србији*. Београд: Туристичка штампа, 1974.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Игор Стаменовић рођен је 1991. године у Пироту. Дипломирао је 2015. године на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Мастер студије историје завршио је 2017. године на Филозофском факултету у Нишу, а мастер студије теологије из области религијских студија 2021. године на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Докторске студије историје уписао је 2021. године на Филозофском факултету у Нишу. Од 2022. године је истраживач-приправник, а од 2025. године истраживач-сарадник на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу.

Поред истраживања феномена крсташтва у позном средњем веку, што представља примарно поље његовог научног рада, у својим истраживањима бави се питањима интеркултуралности у XV веку, пре свега интеракцијом између култура хришћанског Истока и Запада, историјском анализом дискурса и наратива у хуманистичким текстовима, уз теме из области историјске географије југоисточне Европе у XIV и XV веку, интелектуалне историје и др.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

Место и улога источних хришћана у крсташким плановима од 1453. до 1503. године

која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, 27. 3. 2026.

Потпис аутора дисертације:

Игор Г. Стаменовић

ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Наслов дисертације:

Место и улога источних хришћана у крсташким плановима од 1453. до 1503. године

Изјављујем да је електронски облик моје докторске дисертације, коју сам предао/ла за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу,** истоветан штампаном облику.

У Нишу, 27. 3. 2026.

Потпис аутора дисертације:

Игор Г. Стаменовић

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

Место и улога источних хришћана у крсташким плановима од 1453. до 1503. године

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство **(CC BY)**
2. Ауторство – некомерцијално **(CC BY-NC)**
3. **Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима **(CC BY-NC-SA)**
5. Ауторство – без прераде **(CC BY-ND)**
6. Ауторство – делити под истим условима **(CC BY-SA)**

У Нишу, 27. 3. 2026.

Потпис аутора дисертације:

Игор Г. Стаменовић